

*„Magyarországban
Tatai Éppető mesterhez
hozzá fogható nincsen...”*

*válogatott tanulmányok
a Fellner Jakab konferenciasorozat előadásaiból*

**Arató György – Fülöp Éva Mária – Haris Andrea – Hozák Attila –
Jankovics Norbert – Kövesdi Mónika – Ludányi Gabriella –
Siptár Dániel – Stegmayer Máté – Székér Barnabás**

*„MAGYARORSZÁGBAN TATAI ÉPPÉTŐ MESTERHEZ
HOZZÁ FOGHATÓ NINCSEN...”*

*VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK
A FELLNER JAKAB KONFERENCIASOROZAT ELŐADÁSAIBÓL*

Tata
2023

**„MAGYARORSZÁGBAN
TATAI ÉPPÉTŐ MESTERHEZ
HOZZÁ FOGHATÓ NINCSEN...”**

**VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK
A FELLNER JAKAB KONFERENCIASOROZAT ELŐADÁSAIBÓL**

*Szerkesztette:
Schmidtmayer Richárd
Stegmayer Máté*

Tata
2023

Szerkesztők:

*Dr. Schmidtmayer Richárd
Stegmayer Máté*

A tanulmányok szakmai lektorai:

*Dr. Dobszay Tamás, Dr. Fehér György, Kövesdi Mónika,
Dr. Schmidtmayer Richárd, Stegmayer Máté, Dr. Ugrai János*

Nyelvi lektor:

Dobrova Zita

Német fordítás:

*Bachmann Katalin
Tevelj Arató György*

A címlapon és a hátlapon:

*Fellner Jakab szobra
Szent Kereszt templom*

(Fotó: Révhelyi Elemér, KDM REH 2014–5656; 2014–5527)

ISBN 978-963-7110-86-3

Kiadja:

Kuny Domokos Múzeum, Tata

Felelős kiadó:

Dr. Schmidtmayer Richárd

Borítóterv, nyomdai előkészítés:

Imre Attila Dilesz

Nyomda:

BD Sollers Nyomdaipari Kft., Tata

MINISZTERELNÖKSÉG

LECHNER
TUDÁSKÖZPONT

Készült a Miniszterelnökség és a Lechner Tudásközpont támogatásával.

TARTALOMJEGYZÉK

Köszöntő	7. oldal
<i>Michl József, Tata polgármesterének köszöntője</i>	
Előszó	9. oldal
<i>Schmidtmayer Richárd múzeumigazgató előszava</i>	
A Fellner 300 konferenciasorozat előadásainak programja	13. oldal
Tevely Arató György	15. oldal
<i>Magyar reconquista. A XVIII. századi újjáépítés problémái</i>	
Siptár Dániel	55. oldal
<i>A szerzetesi intézményhálózat bővülése a török utáni Magyarországon, különös tekintettel a kapucinusokra</i>	
Fülöp Éva Mária	87. oldal
<i>Gróf Esterházy József (1682–1748) országbíró tata-gesztesi uradalma: birtokirányítás és gazdálkodás</i>	
Szekér Barnabás	109. oldal
<i>A tатаi piarista rendház és gimnázium működésének első szakasza (1765–1776)</i>	
Haris Andrea	153. oldal
<i>Fellner Jakab – a magyar barokk elismert építész</i>	
Kövesdi Mónika	169. oldal
<i>Az építőmester színre lép (Fellner Jakab és a tатаi kapucinus templom)</i>	
Ludányi Gabriella	187. oldal
<i>Az egri Líceum építészeti (megjegyzések a Fellner – Gerl problémához)</i>	

Jankovics Norbert	229. oldal
<i>A tatai Pezsgőgyár építéstörténete</i>	
Fülöp Éva Mária	251. oldal
<i>Kőművespallérból uradalmi építőmester: Fellner Jakab és a dunántúli Esterházy-uradalmak</i>	
Stegmayer Máté	277. oldal
<i>Fellner Jakab öröksége és örökösei</i>	
Hozák Attila	351. oldal
<i>Fellner-dédunokák apja – egy tudós a tatai uradalomból</i>	
Rövidítések	375. oldal
<i>A kötetben található rövidítések jegyzéke</i>	

Köszöntő

Tanulmánykötetet tart a kezében az olvasó, olyan kutatási eredmények összegzésével, amely egy pallérből kinőtt építőművész életének és korának tanulságait fogalmazza meg a számunkra.

Fellner Jakab életműve mindannyiunk lelkiismeretvizsgálatához kiindulási alapként szolgálhat. Ez még annak ellenére is így van, hogy háromszáz év távlatából nem ismerjük részletesen magánéletét, egyéni vívódásait és az azokra adott válaszait. Ezzel együtt életének van három olyan üzenete, amelyeket érdemes időről időre magunk elé idéznünk.

Az első a származása, születési helye és ősei. Nem tudjuk, hogy életében mennyit mesélt erről itt Tatán, de nem maradt fenn semmilyen utalás arról, honnan is érkezett, honnan is vándorolt idáig. Jó ideig sem születési helye, sem születésének ideje nem volt ismert. A családi gyökerek azonosításához szükség volt azokra az elhivatott kutatókra, akik évszázadokkal később felismerték az addigra már a feledés homályába került Fellner építész nagyságát. Az sem akadályozhatta meg őket a születési adatok feltárásában, hogy ehhez mindössze annyi információ állt rendelkezésükre, miszerint Fellner 58 éves volt, amikor Tatán elhunyt. Persze azt ők is jól tudták, nem az számít, honnan jövünk – bár nyilvánvalóan sok köze van életünk alakulásához –, de a kutatási eredmény, azaz a morvaországi Mikulov, mint szülőváros azonosítása tükrében minden bizonnyal számukra is fontos és jó volt látni, hogy ez a távoli vidékről, rendkívül fiatalon egyedül Tatára érkező fiatalember mekkora utat járt be, hogy végül kemény munkával azzá válhasson, aki itt lett. Pallérből Tata első számú építőmesterévé, akihez fogható egy kortárs értékelés szerint még Bécsben sem igen lehetett találni. Igazolva személyes életútjával is, hogy a kezdetek mellett igazán mégiscsak az a fontos, mivé tudjuk formálni mindazt, amit örökségként a szülői háztól, szűkebb pátriánkból magunkkal hoztunk.

A második tanulság abból a tényből fakad, hogy Fellnerről egyetlen képi ábrázolás sem maradt ránk, csak művei alapján ismerhetjük őt, alkothatjuk meg képzeletünkben alkatát, vonásait. Nem készült róla festmény, vagy bármilyen más képzőművészeti alkotás, még egy egészen kicsi sem, amely megőrizte volna a kései utókor számára alakját, de nem született személyéről

regény vagy más irodalmi mű sem. Ebből egyértelműen arra következtethetünk, hogy Tata építőmestere nem azt tartotta fontosnak, hogy arcmása, jellemvonásai megmaradjanak a jövőnek, hanem sokkal inkább azt, hogy alkotásai közvetítsék látásmódját, a világról, a szentről és a szépről, a harmóniáról és az emberi méltóságról alkotott elgondolásait.

A fellneri életmű által ránk hagyott – az előbbihez szorosan kapcsolódó – harmadik üzenet pedig nem más, mint az, hogy egyáltalán nem tartotta lényegesnek még neve fennmaradását sem. Sírján csupán egy dátum és egy szám szerepel, semmi más. Erről viszont egészen biztosan neki magának kellett rendelkeznie, hiszen a tatai Esterházyakat nem olyanak ismerjük, akik családjuk és a tataiak egyik legnagyobb művészet jeltelen sírba temették volna. Neki kellett tehát kérnie, hogy még halálában se a neve, hanem az utódaira hagyott feladat, a befejezésre váró temploma álljon holtteste felett, hirdetve, hogy minden dicsőség egyedül az Istené, az ember dolga pedig e földi világban az alázattal végzett teremtő munka. Ahogyan ezt a 2022-es tatai Fellner-emlékév egyik legfontosabb eseményére, a július 24-én, vasárnap a Szent Kereszt plébániatemplomban megtartott emlékező misére készített emléktárgyon feltüntetett bibliai idézet is üzeni: *„Ha az Úr nem építi a házat, hiába fáradoznak az építők. Ha az Úr nem őrzi a várost, hiába vigyáznak rá az őrök.”* (Zsolt 127,1)

Jó olvasást, elmélkedést kívánok a hálás utókor tagjai számára e nagyszerű ember életéről és a világunkban, a mi szeretett Tatánkon végzett teremtő munkálkodásáról.

*Michl József
Tata város polgármestere*

Előszó

Fellner Jakab, a magyar későbarokk jeles építőmestere 2022-ben ünnepelte születésének 300. évfordulóját. Ebből az alkalomból Tata Város Önkormányzata széles összefogás keretében, civil szervezetekkel, egyesületekkel és kulturális intézményekkel együttműködve számos kulturális programot valósított meg. A Fellner-emlékév programjai a Fellner Jakab Emlékév Bizottság döntési hatáskörébe tartoztak, aminek alapító tagjai Tata Város Önkormányzatát képviselve Rigó Balázs alpolgármester, az ötletgazda Fellner Jakab Kulturális Egyesület részéről Kaszál Józsefné, egyesületi titkár, és a Kuny Domokos Múzeum vezetőjeként jómagam voltam.

Az emlékév és hivatalos programjainak szakmai koordinátora ugyancsak a vármegyei múzeum volt, így intézményünket szervezőként vagy közreműködőként érintő valamennyi program közművelődési koordinátora Horváth Viktória, a múzeum közművelődési munkatársa volt. A Fellner Jakab Emlékév során Tata Város Önkormányzata és a Kuny Domokos Múzeum „*Fellner Jakab*” néven Facebook oldalt és blogot működtetett az egész évben. Ennek szerkesztője Osgyáni Zsuzsanna, Tata város nemzetközi referense, társszerkesztője Stegmayer Máté, a Kuny Domokos Múzeum történeti muzeológus munkatársa volt. A Facebook oldalon hétről-hétre új, tudományos-ismeretterjesztő tartalmak jelentek meg Fellner Jakabról és koráról, amelyet a múzeum gyűjteményeire, nagyrészt a Fellner-életművet kutató művészettörténész, Révhelyi Elemér hagyatékára támaszkodva a muzeológusok készítettek el. Így a nagyjelentőségű, de kevésbé ismert gyűjtemény korábban publikálatlan elemei kerülhettek értelmezésre és váltak elérhetővé az online felületeken. A 2022-es év során januártól decemberig 73 tudományos-ismeretterjesztő bejegyzés készült el, ami a XVIII. század és azon belül Fellner Jakab munkásságát igyekezett közérthető formában is az érdeklődőkkel megismertetni, hozzájuk közelebb hozni.

Az online térben megszerezhető ismeretanyagokat egészítették ki a valós térben megrendezett várostörténeti séták és buszos utazások, amelyek az egész évben zajlottak. Előbbi program a Fellner Jakab Kulturális Egyesület felkérésére, Kövesdi Mónika, a múzeum művészettörténészenek kalauzolása mellett valósultak meg „*Fellner Jakab nyomában*” címmel.

A Fellner-egyesület „*Fellner nyomában...*”, és a Tatai Helytörténeti Egyesület buszos útjain idegenvezetőként ugyancsak a múzeum munkatársaira támaszkodva valósították meg a civil szervezetek az utazásaikat, ezzel megerősítve és építve a múzeummal való szilárd együttműködést.

Már az emlékév első negyedében elkészült az a „*Fellner 300*” címet viselő vándorkiállítás, amelynek célja volt, hogy a helyi és környékbeli oktatási és kulturális intézményekben felhívja a figyelmet a Fellner Jakab-emlékévre, és 11 roll-up – 11 fejezet – segítségével bepillantást engedjen a gazdag életműbe. A helyi iskolák mellett a vándorkiállítás többek között eljutott a városi nagyrendezvényekre, a Művészetek Völgyébe és Veszprém városába is. Ugyanígy, az első negyedévtől kezdve havonta kerültek megrendezésre a Fellner Jakab életművét bemutató város- és művészettörténeti épületbejárások, amelyeket ugyancsak a múzeum munkatársai vezettek, és a „*Fellner Jakab-esték*” címet viselték. Ez a program a nagy népszerűsége és a műemléképületek befogadóképességére való tekintettel csak előzetes regisztrációval volt látogatható. Az épületbejárások alkalmával a Fellner munkájához köthető műemlék épületek szakszerű bejárására került sor, szakavatott vezetés mellett. A programsorozat a Kapucinus rendház és templom, a Kálvária-domb és kápolna, illetve a megújult Kőfaragó Ház, a Piarista Rendház, a Tatai Vár, az Esterházy-kastély, a volt Esterházy-pezsögőgyár, a Nepomucenus- és József-malom, és végül a billegpusztai Balogh-Esterházy-kastély helyszínein valósult meg.

Az emlékév egyik legjelentősebb mérföldköve a tatai múzeum által 2022. június 22-én megnyitott kéttermes időszak kiállítás volt, „*Magyarországban Tatai Éppető mesterhez hozzáfogható nincsen...*” – Fellner Jakab 300 címmel. A tárlatban Fellner Jakab építőmester életművének jelentős állomásait követhette végig a látogató, egységes koncepció mentén. A kiállítás nagy hangsúllyal Fellner tatai és tatai uradalmi építési tevékenységére fókuszált, de eltérő rétegekben országos kitekintést is tartalmazott. Kiállításunk célja az volt, hogy a muzeológia eszközeivel láttassa azt, hogy a kőművespallértól, aki a XVIII. század közepén Tatára érkezett munkát vállalni, hogyan vezetett el az út ahhoz az építőmesterhez, aki karrierje csúcán templomokat és kastélyokat tervezett, és milyen módon, milyen nehézségeken át haladt a pályája a nemessé válásig. Civil szervezetek, egyesületek, érdeklődők a kiállítással „rendhagyó tárlatvezetés” keretében ismerkedtek meg.

A kiállítást komplex múzeumpedagógiai foglalkozás egészítette ki „*Mesterségem, címerem*” címmel. Ez nem csupán a tárlaton szerzett tudás elmélyítésében segített, de egyéb adalékokkal is szolgált az érdeklődő diákcsoportok számára. Művészet- és kortörténeti vonatkozásaival, például a foglalkozás bevezető játékával, a Fellnert és korát megidézõ tabló/vitrin közös összeállításával a résztvevõk által választott képek, tárgyak, szövegek felhasználásával járult hozzá a közösségi élmény és a múzeumi háttérmunka megismeréséhez is. A program végigkalauzolta az érdeklõdõket a mester életútján, egyúttal betekintést adott a korszakba, a szakmai érvényesülés és fejlõdés, az elõbbre jutás korabeli lehetõségeibe, a céhek, az uradalom életébe, a nemesi kiváltságok világába.

Igen népszerű és a kiállítás anyagára épülõ program volt a nyári hónapok során megvalósított „*Élet-út*” című várostörténeti séta, amely színházi elemekkel tarkított rendhagyó vezetéssel, bõröndszínházi jelleggel mutatta be a helyben található és Fellnerhez köthetõ fontosabb épületeket és munkákat, kidolgozója és forgatókönyvírója Szűcs József múzeumpedagógus volt.

Tata Város Önkormányzatának felkérésére a Tatai Televízió ismeretterjesztõ filmet készített Fellner Jakab tatai munkásságáról. A filmben Kövesdi Mónika és Stegmayer Máté, a múzeum muzeológusai szólaltak meg a Fellner-életmû kapcsán, továbbá szakmai tanácsaikkal segítették Szalai Nikolett és Mohácsy Viktor, a televízió munkatársait a dokumentumfilm elkészítésében. A filmet szeptember 16-án mutatták be a tatai Est Moziban, a vetítést mûhelybeszélgetés követte az alkotókkal. Büszkeségünkre, a dokumentumfilm 2023-ban a Helyi Televíziók Országos Egyesületének Helyi Érték Díj pályázatán II. helyezést ért el.

A múzeumi nyári diákmunkán résztvevõ és a Talentum Iskola mûvészeti, grafikai képzésében részesülõ középiskolai tanulók, Farkasdi Tünde, Imre Gabriella Anasztázia, Neichl Artúr és Pápai Petra a múzeum Fellner idõszaki kiállítás tartalmából inspirálódva, a múzeum munkatársainak szakmai segítségével készítették el „*A kõmûvész*” címet viselõ, Fellner életét feldolgozó képregényt, amelynek segítségével a kiállításban megszerzett tudásra építve a fiatal generációk is célközönségévé váltak az emlékévknek. A projekt grafikai koordinátora a diákok oktatója, Görözdí Lilla volt.

A Fellner-év keretében egy négy tematikus részből álló konferenciasorozat került megvalósításra, amelynek szakmai szervezése és gyakorlati megvalósítása is a Kuny Domokos Múzeum feladata volt. Az előzetesen megfogalmazott tervek szerint ezek négy helyszínen, Fellner Jakab munkásságának legkiemelkedőbb területein; Tata, Eger, Pápa és Veszprém városaiban valósultak volna meg. Végül az Önkormányzatok többsége a kezdeményezéstől távol maradt, így Tatán, a Kuny Domokos Múzeum három konferenciát, Veszprémben, Veszprém Város Önkormányzatának és az MTA Veszprémi Területi Bizottság segítségével a záró rendezvényt valósította meg. A konferenciasorozat eseményein a Kuny Domokos Múzeum muzeológusai is előadásokkal készültek. A most megjelenő kötetben ennek a konferenciasorozatnak, az emlékévben feltárt eredményeknek válogatott tanulmányait olvashatja az érdeklődő.

A Fellner Jakab-emlékév fontos mérföldkövet jelentett Tata város kulturális programjainak sorában. A 2022-es évben leghangsúlyosabb elemként ugyanis Fellner Jakab építőmester 300. születéséi évfordulójához köthető programok, események és rendezvények jelentek meg, amelyeknek kidolgozásában, szakmai koordinálásában és több esetben a megvalósításában is a tatai Kuny Domokos Múzeum vállalt főszerepet. A programkidolgozás során nagy hangsúly esett arra, hogy érdeklődési kör és korosztály szerint is megfelelő mértékben differenciált rendezvények valósuljanak meg településünkön. A 2022-es évben életre hívott események között megfelelő kínálatot találhatott magának az igazán fiatal, iskolás és középiskolás korosztály, a középkorúak és a szépkorúak egyaránt. Ugyanígy, kellő mértékben figyelemfelkeltő, ismeretterjesztő és tudományos kategóriákban is elmélyíthette tudását az érdeklődő és a szakmai tartalmak iránt érdeklődő közönség is. A 2022-es emlékév programkínálatának és tudományos eredményeinek széles palettáját valósította meg intézményünk, köszönjük, hogy az Emlékevben velünk tartottak!

Dr. Schmidt Mayer Richárd
múzeumigazgató

A FELLNER 300 KONFERENCIASOROZAT ELŐADÁSAINAK PROGRAMJA

Fellner Jakab kora – Társadalom és intézményi rendszer kialakulása

Helyszín: Piarista Rendház refektórium

Időpont: 2022. június 27. (hétfő) 10 óra

Tevely Arató György, történész, levéltáros, a NEB Hivatala tudományos titkára: *Magyar reconquista. A XVIII. századi újjáépítés problémái*

Dr. Fülöp Éva Mária, történész, nyugalmazott múzeumigazgató: *Gróf Esterházy József országbíró tata-gesztesi uradalma: birtokirányítás és gazdálkodás*

Siptár Dániel, történész, a Jezsuita Levéltár és Rendtörténeti Könyvtár igazgatója: *A szerzetesi intézményhálózat bővülése a török utáni Magyarországon, különös tekintettel a kapucinusokra*

Szekér Barnabás, történész, a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltárának levéltárosa: *A piarista rendház és iskola a XVIII. században*

Dr. Schmidt Mayer Richárd, régész-történész, a Kuny Domokos Múzeum igazgatója: *Az újkori német telepesmozgalmak Tata példáján keresztül*

Fellner Jakab életműve – Pallértól a Baumeisterig

Helyszín: Tata Város Polgármesteri Hivatala, díszterem

Időpont: 2022. július 25. (hétfő) 15 óra

Dr. Velladics Márta, művészettörténész, a NÖF Nonprofit Kft. Kutatási és Műemléki Dokumentációs Osztályának vezetője: *Fellner körül a világ*

Dr. Haris Andrea, művészettörténész: *Fellner Jakab – a magyar barokk elismert építésze*

Kövesdi Mónika, művészettörténész, Kuny Domokos Múzeum: *Az építőmester színre lép. A tatai kapucinus templom és kolostor építése*

Dr. Ludányi Gabriella, művészettörténész: *Az egri Líceum építészei (Megjegyzések a Fellner – Gerl problémához)*

Kortársak és mecénások

Helyszín: Esterházy-kastély

Időpont: 2022. augusztus 22. (hétfő) 14 óra

Dr. Fülöp Éva Mária, történész, nyugalmazott múzeumigazgató: *Kőművespallérból uradalmi építőmester: Fellner Jakab és a dunántúli Esterházy-uradalmak*

Dr. Mihalik Béla, történész, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos titkára: *Eszterházy Károly, Eger utolsó püspöke (1761–1799)*

Hozák Attila, történelemtanár, az Angyalffy Mátyás Általános Iskola és Művészeti Iskola igazgatója: *Fellner-dédunokák apja: egy tudós a tatai uradalomból*

Stegmayer Máté, történelmi muzeológus, Kuny Domokos Múzeum: *Fellner Jakab öröksége és örökösei*

A Fellner-műemlékek kutatása és felújítása

Helyszín: MTA Veszprémi Területi Bizottságának székháza

Időpont: 2022. szeptember 30. (péntek) 10 óra

Mezei Zsolt, történész-könyvtáros, a Pápai Református Gyűjtemények Könyvtárának vezetője: *Fellner Jakab építészeti alkotásai Pápán és környékén*

Koppány András, régész, műemléki szakértő, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ: *Fellner Jakab tervezte épületek Veszprémben a műemléki topográfia tükrében*

Márkusné Vörös Hajnalka, levéltáros, MNL Veszprém Vármegyei Levéltára, VEB 2023 EKF: *Egy egyházi magánépítetű – Dravecz József kanonok és veszprémi épületének sorsa*

Szentkúti Viktor, építészmérnök, vezetőtervező, M Építész Iroda: *A veszprémi érseki palotaegyüttes és a nagyszeminárium épületeinek rekonstrukciója*

MAGYAR RECONQUISTA

A XVIII. századi újjáépítés problémái

Tevelj Arató György

Múlt, történelem és emlékezet

A történelemről szóló beszéd nem ugyanaz, mint a történelem. A történelemről szóló beszéd olyasfajta önfenntartó közösségi funkciója az embernek, amely a jelen problémái felől rostálja, csoportosítja a múltat. Komoly tétekekkel indokolja is ezt a modern nemzetépítés két évszázada tartó programja – bátran nevezhetjük ezt a mai ember legtörténetibb személyes ügyének. A történelem életünk része: gondoljunk csak arra, hogy szomszédunkban egy despotikus birodalom agressziója ellenében éppen most születik meg térségünk legfiatalabb nemzeti mítosza. A történelemről alkotott képre tehát saját önazonosságunk és mozgásterünk, viszonyításaink és önigazolásunk nem csekély kétségei miatt van elsősorban szükségünk.¹

¹ *Múlt, történelem és emlékezet differenciálásának könyvtárnyi irodalmáról lehetetlen itt beszámolni, témánk szempontjából viszont a folyamat etikai/világképformáló komponensére föltétlenül hivatkozni kell, mert ez éppen a XVIII. századi gondolkodás és történetkutatói teljesítmény eredményein alapul. A történelem vizsgálatának szakszerű tevékenységként való azonosítása az antikvitásig nyúló múltra tekint vissza, de az, amit tudománynak tekintünk a fogalom mai értelmében – a világ megismerésére és az élet kortárs igényeinek szolgálatára irányuló olyan emberi tevékenység, amelyet sajátosságosan körbehatárolható anyagon speciális módszertannal végzünk azzal a céllal, hogy bizonyított ismeretek szellemi rendszerét hozzuk létre, mégpedig intézményesült párbeszéd közmegegyezéses keretei közt –, annak következtében alakulhatott ki a XIX. század folyamán, hogy definiálódott a forráskritikai módszer és a történetiség mint filozófiai kategória (utóbbi röviden annyit tesz, hogy a régi embernek az időt ciklikus jelenségként értelmező világképét a gondolkodás a XVIII. században elvetette, és a valóság értelmezhetőségét egyértelműen hozzákötötte a történeti fejlődéshez mint önállóan vizsgálható jelenséghez). Egyrészt a reformáció hatására felvirágzó, apologetikus indíttatású egyháztörténetírás XVII–XVIII. századi jezsuita és protestáns forráskiadási korpuszaiban megszületett modern történetkritikai módszer Niebuhr-féle – a római történelem forrásaira adaptált – összegzése (1811), másrészt a Kant, Hegel és Humboldt történelemértelmezései nyomán megfogalmazott rankei módszertani célkitűzés („wie es eigentlich gewesen ist”, 1824) jelöli ki azt az utat, amely a historizmustól és pozitivizmustól a XX. század második felének tudományelméleti szkepsziséig vezet. Ez utóbbi nem egyszerűen lehetetlenné nyilvánította a múlt rekonstrukcióját és a történeti igazság azonosíthatóságát, hanem a szövegvizsgálat/forráskritika alapvető jelenközponúságára hívta fel a figyelmet. A folyamatnak ezt a végét H. White 1973-ben megjelent Metahistoryjához és az ezzel kapcsolatos vita további publikációihoz szokták kötni, amelyekben a szerző a történeti (re)konstrukció karakterét fikciósnek minősíti – a történeti elbeszélést ezzel együtt (meg)konstruálnak nyilvánítja –,*

A történelem, a megtörtént vagy meg nem történt múlt azonban jóval túlcsondul emlékezetünk merítődényén, amelyet többnyire saját életünk folyamához formálunk. S minthogy a nyugati civilizáció egyik ismertetőjegye, hogy erkölcsi jelentőséget tulajdonít az emlékezés hitelességének,²

a történettudományt pedig kirekeszti a szigorú tudományok köréből, és a művészethez közelíti az ún. objektivitás lehetetlenségére hivatkozva, kifejezetten Ranke ellenében. Bár White hatástörténete a történettudományon kívül is óriási, ill. a zsidó vészidőszak értékelésével kapcsolatos, politikaiáivá vált vitái révén mellesleg markánsan igazolta a történelemmel való foglalkozás emberi méltósággal kapcsolatos tétjét is, nyilvánvaló, hogy a szakmára vonatkozó megállapításai nem újdonságok, hiszen Droysen 1857-ben már megfogalmazta ugyanezt az alapkérdést a történeti tevékenység művészi vagy tudományos besorolhatóságával kapcsolatban, valamint White előtt, illetve vele párhuzamosan az irodalomtudomány és a filozófia berkeiben szintén megjelent az az elméleti igény, hogy a múlt elbeszélését elsősorban a narratív/retorikai pozíciónak (vagyis az elbeszélőnek) a formai és etikai lehetőségei felől kell vizsgálni, nem pedig a források által biztosított lehetőségek felől. A nyelv- és irodalomtudományban, valamint a művészetfilozófiában az 1980-as években teret hódító posztmodern és a linguistic turn nyelv- és szövegközpontú szemlélete egyrészt hosszú évtizedekre elvette a történészek kedvét is a nagy összegző kordépek megalkotásától, másrészt éppen a mi témánk szempontjából is érdekes társadalomtörténet terepén – és különösen a modern kor előtti régi világ, így a XVIII. század problémái kapcsán – nagyfokú elméleti önreflexióra készítette őket, ami olyan minőségű szemléletváltozást eredményezett, mint a történeti antropológia vagy a mikrotörténelem – az egyszerűség kedvéért nevezzük így: – „pars pro toto”-holizmusa. Ugyanakkor a történeti társadalmi szerepének etikai dimenziói nem csökkentek, sőt az emlékezet társadalmi funkciójára irányuló, az 1980-as évektől megújuló diskurzusban – például Ricoeur és Koselleck munkái nyomán – a történeti működését, vagyis a múlt emlékeinek „cselekményesítését” társadalomformáló tevékenységnek minősítették. Eszerint a történeti társadalmi funkciója etikai dimenzióban értelmezhető: a társadalmi emlékezetet olyan irányba kell terelnie, amelyben a múltbeli események jelentősége (jelenformáló ereje) társadalmilag értelmezhető és feldolgozható (különös tekintettel a traumákra). A „cselekményesítő”, vagyis narratívaalkotó történeti munkának a határait így már nem a pozitívizmus módszertani/forráskritikai premisszái jelölik ki (mit engednek meg a múlt emlékei?), hanem egyenesen a szövegalkotó szakemberek jelenben értelmezhető társadalmi és etikai felelőssége. A fenti kérdésekhez ld. alapvetően: KISANTAL–SZEBERÉNYI 2001; SZIJÁRTÓ 2014; SZIJÁRTÓ 2021a

- 2 Az emlékezet erkölcsi dimenziója mint civilizációs alapkérdés tétjét talán nem is az emlékezetnek, hanem a felejtésnek a társadalmi és kulturális dimenziói felől lehet tömörebben érzékeltetni. A társadalmi traumák (pl. háborús örökség) feloldásának ismert eszköze a békeművekkel (*pacificatio, instrumentum pacis*) járó *amnesztia*. Ehhez az európai hagyomány sajátos módon a felejtés elvárását társította. Aleida Assmann magyarul *Az emlékezet átalakító ereje* címen megjelent előadásában hivatkozik Christian Meier azon észrevételére, amely már az 1648. évi vesztfáliai békeben azonosítja a béke, az *amnesztia* és a társadalmi feledés hármasság fogalmi kombinációját. ASSMANN 2012a (Assmann csak részben teszi, de érdemes idézni a békeszerződés pontos szövegét, mert ennél még mélyebben, a kérdés erkölcsi vetületét is kiemeli: „*Sit utrinque perpetua oblivio et Amnistia*” [mindkét fél részére legyen örök felejtés és közkegyelem/kiengesztelődés, ti. a háború alatt és előtt elkövetett sérelmekkel kapcsolatban], valamint „*perpetua sit oblivione sepultum*” [örök feledés által temetessék el, ti. mindaz, amit elkövettek], ld. PHILIPPI 1898, 73. Ez a fogalombokor nyilvánvalóan klasszikus (antik) szövegekre megy vissza (Cicero Kr. e. 44. március 17-én a Caesar-gyilkosság utáni *senatusi beszéde*ben felidézi az idevágó régi

különleges lehetőségünk a közösségi cselekvésre, hogy a közbeszédben elhalványult múlt tanulságairól elgondolkodjunk – például egy jól megválasztott, közérdekű évforduló alkalmából.

Fellner Jakab³ (1722–1780) és a XVIII. századi tájformáló barokk építkezések jelentősége egyszerre helyi és országos. Többről van szó művészettörténeti érdekességnél: ezek az épületek egy korstílus egyéni leképezésének eseti példáiból az évszázadok során országrészek lakóinak önképét és hazaelményét meghatározó identitás-szimbólumokká – emlékezhelyekké –

athéni joggyakorlatot; megfogalmazásában már együtt szerepelt az amnesia és az oblivio fogalma (erre ld. CANFORA 1990, 161–163.) A fogalmi hagyomány itt tetten ért ősiségével kapcsolatban – azon túl, hogy tökéletes példája európaiság és antikvitás két és fél évezreden átívelő folytonosságának – nem rendelkezünk bizonyítékokkal arra nézve, hogy mennyiben tükrözte a régi korok valódi társadalmi igényét és morálját (vagyis hogy az ékes latinságú barokk Európában mennyire gondolták komolyan ezeket a veretes szavakat a tényleges társadalmi gyakorlatban, mennyiben tekinthető társadalmi tényezőnek, erkölcsi valóságnak a kulturális emlékezetnek ez a fogalmi vetülete). A kérdés azonban a közelmúltban is felvetődött az 1945 utáni európai identitásviták során, kísértetiesen hasonló fogalmi és történelmi gyakorlatban, mint Cicerónál vagy a harmincéves háború háromszázados távlatában, és rávilágított a hagyomány tétjeinek élő erejére. A II. világháború után jelentkező társadalmi felejtésigényről – amelyet a szovjet és egyéb kommunista despotizmusok ráadásul ideológiai terrorral nyomatékosítottak (társágunket is meghatározó módon) – kiderült, hogy ez a felejtésre való igény egyrészt óriási pusztítást végzett az európai önazonosság formálódó lehetőségei között, blokkolva a kultúra társadalomformáló funkciójának eredendően hagyományelvű mechanizmusait, másrészt jelentős ellenhatást is kiváltott, mert a múlt elfeledésével kombinált jóléti utópiákkal szemben nemzedéki bizonytalanságot ébresztett a háború után színre lépő generációban, aminek részeként az emlékezésre való történeti igény hatalmas, máig tartó kulturális és etikai diskurzust indított el. Az ezzel kapcsolatos szellemi tapasztalat mélyen európai jellegű, amennyiben az emlékezetkultúra feledésközpontú társadalmi problémája a II. világháború utáni Európa útkeresésének és ezzel együtt kortárs szellemi válságunknak is egyik legmarkánsabb mutatója lett. Az 1980-as évekre a társadalmi tudományokban is jelentős fordulat indult el az emberi és speciálisan az európai emlékezet értelmezésével kapcsolatban, mégpedig a felejtés problematikája felől. Ennek mintaadó csúcstermése Pierre Nora Les lieux de Memoirs (Az emlékezet helyei) című, 1984–1992 közt megjelent hatalmas vállalkozása, amely a francia nemzeti emlékezet mibenlétét a modern társadalom amnéziás válsága szempontjából kutatja. Nora elméletének súlyát jelzi, hogy tudományt és kulturális közbeszédet inspiráló hatása majdnem fél évszázada töretlen. Ld. még Jan és Aleida Assmann számos, az emberi emlékezet társadalmi szerepének kulturális, szociológiai és történeti értelmezhetőségével kapcsolatban írt munkáját. Különösen: ASSMANN 2013; ASSMANN 2012b

- 3 A név helyesírásával kapcsolatban okkal merülhet fel a mai német (vagy cseh) ortográfia szerinti névalak, esetleg a Fellner személyéhez a forrásokban leginkább kötődő korhű előfordulások használatának lehetősége, hiszen etnikai vagy anyanyelvi indok nem szól a „magyarosítás” mellett. Tekintettel azonban a történeti hagyományra mint a nyelvhasználat társadalmi meghatározottságának elsődleges komponensére, amely Fellner nevének írásmódját immár évszázados távlatban rögzíti a hazai irodalomban, a magyar alakot legitimnek tekinthetjük, és nyugodtan részesíthetjük előnyben más megoldásokkal szemben.

váltak, és tömören magukba zárták azoknak a régmúlt szellemi és társadalmi struktúráknak az emlékét, amelyek éppen ők általuk a mi élményvilágunkra és önképünkre is hatással vannak.⁴

A történelem jövőformáló öröksége a mai ember számára éppen ezek által a műemlékek által válhat hitelesen érzékelhetővé. Mert a Fellner korával, a XVIII. századdal kapcsolatos feledést – hiába épült itt föl újra egy ország

4 Tíz éve jelent meg a Kelet-Közép-Európa vallási emlékezhelyeiről szóló, több mint ezerlapos lexikon/tanulmánykötet. (BAHLCKE–ROHDEWALD–WÜNSCH 2013) A mű a Pierre Nora által indított emlékezhely-kutatás módszertani és szemléleti megújításaira tett legjelentősebb kísérletek egyikének tekinthető. Témánk szempontjából alapvető tanulsága, hogy kimutatja: térségünkben (a Poroszországtól Ukrajnáig és Litvániától Bulgáriáig tartó Kelet-Közép-Európában) – amely a Nora-féle régiós definíció próbáját a vallásgyakorlás vagy felekezeti emlékezhelyei szempontjából is kiállja, vagyis „a múlthoz való viszony tipikus stílusa” alapján kulturális területi egységként definiálható – a vallási/felekezeti, ill. a nemzeti önazonosság és emlékezet mélyebben és szorosabban kapcsolódik egymáshoz, mint korábban gondoltuk. S. Varga Pálnak a kötetéről szóló, részletes elemzéséből kiderül, a mű ezenkívül azt is „tanúsítja, hogy a vallási háttérű nemzeti emlékezhelyek esetében sosem hagyományok kitalálásáról, hanem (Anthony D. Smith szavával) ’megtalálásáról’ van szó. Általában, a modernista nemzetkoncepciók képviselői számára, akik szerint a nemzet a – modern – nacionalista ideológia szülötte, számos megfontolnivalót kínálunk kötetünk vonatkozó fogalmai és elemzései.” S. Varga kiemeli: Thomas Wünsch bevezető tanulmánya éppen a vallási emlékezhely fogalmának értelmezése révén tudja korszerűsíteni Nora koncepcióját. Míg Nora elmélete szerint milieu és lieu korszakai szemben állnak egymással, vagyis az emlékezhelyek létrehozása abból a civilizációs fejleményből következik, hogy már nem élünk benne a milióban, a szerves emlékezetben (az emlékezetnek már csak „helyei”, locusai lehetnek), Wünsch azt állítja a vallási emlékezhelyek tanulmányozása alapján, hogy az emlékezhelyek a közösségi jelentésképzés tartós kristályosodási pontjai, tehát társadalmi műalkotások, amelyek eleve arra szolgálnak, hogy a közösség szükségleteinek megfelelő jelentéseket tárgyasítsanak [vagyis a társadalmi emlékezet megélésével egyszerre létrejött alkotásokat is tekinthetjük valódi emlékezhelyeknek létrejöttük pillanatától, a modernizmus előtti társadalom állapotában is]. S. Varga nem mulasztja el felhívni a figyelmet Wünsch tanulmányának hiányosságára is – és ez témánk szempontjából kulcsfontosságú: nem elegendő „szociális artefaktumnak” nyilvánítani a vallási (és nemzeti) emlékezhelyeket, ugyanis funkciójukat és jelentésüket nem fedi le teljesen egy olyan magyarázat, amely csak a múlt működésére és szociális hatásaira terjed ki. „A vallás olyan emberi alapviszony, amely – a felekezetek sajátos vetületeiben – saját dimenziói szerint [vagyis nem csupán a történelem diktálta korszakolás és területiség szerint] határozza meg a keretei közt működő emlékezés dinamikáját” – ezért vizsgálatához szükség van a kulturális antropológia eszköztárára is. Ld. S. VARGA 2016. Fellner tájformáló hatásának világosabbá tétele érdekében alkalmazni lehetne a norai kulturális tájdefiníciót („a múlthoz való viszony tipikus stílusa” alapján körülhatárolható egység) egy olyan kis régió megjelenítésére, amelynek jellegében a Fellner által létrehozott – döntően vallási emlékezhellyé (is) vált – épületkorpusz és hozzá kötődő emlékezhelyi formarendszer meghatározó szerepet játszik. Az így kirajzolódó „fellneri táj” mint emlékezhely(ek rendszere) kitűnően alkalmas lehet a magyar barokk hagyomány civilizációs hatásának plasztikus érzékeltetésére interdiszciplináris vagy mikrotörténeti alapon egyaránt.

eközben – másfélszáz esztendő tudományos kutatómunkája sem bírta eloszlatni.⁵ Rejtélyes időnek látjuk a XVIII. századot, hiszen nemzeti látószögből nézve mi más honolhatna a vitézlő törökkor és a forradalmi XIX. század között, mint csönd és homály? Holott a korabeli ember a világosság és mobilitás különösen intenzív korszakát látta ebben az évszázadban, és az a teljesítmény, amely az országok ekkor talpra állította két évszázad pusztulásából, egy ritka történelmi szerencsének, kétszáz év viszonylag békés fejlődésnek a nyitánya volt.⁶

Egy rejtőzködő sorsfordító pillanat (globális horizontok 1.)

Ha ki kellene jelölnünk a történelemnek azt a pillanatát, amelyben jelképesen tetten érhetnénk a XVIII. század ellentmondásos megítélésének természetét, s ahonnan ennek a rejtélyes évszázadnak a mai tétjei megvilágíthatók, válasszuk 1740. október 20-át! „Egy tál gomba, amely megváltoztatta Európa sorsát” – írta Voltaire VI. Károly császár – magyarul III. Károly király –, a Habsburg-ház utolsó egyenes ági férfi sarja e napon történt haláláról, amelyet a kortársak gyilkos galócától való mérgezésnek tekintettek. A francia gondolkodó pikírt megjegyzése nagy történelmi igazságot hordoz, még akkor is, ha a gombával kapcsolatos – az antikvitásból örökölt – császárhalál képzetének tényleges hitelessége az adott esetben alighanem megkérdőjelezhető.⁷

5 Csupán a magyar történelemre vonatkozó szakirodalmi hagyományt sem lehet jelen keretek között jellemezni vagy összegezni, a föntiek kapcsán mindössze utalok arra a Michael Hochedlinger osztrák főlevéltáros kormányzattörténeti munkásságából származó megállapításra, hogy a Habsburg Monarchiáról alkotott eddigi legtágabb tudományos és kulturális szemlélet éppen annak köszönhetően alakulhatott ki, hogy elkezdődött a hidegháború utáni Európa egységesülése. Michael Hochedlinger *Stiefkinder der Forschung. Verfassungs-, Verwaltungs- und Behördengeschichte der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie. Probleme – Leistungen – Desiderate* című tanulmányát idézi OROSS 2011. Az alábbiakban csak azokra az összegző munkákra hivatkozom a programadó művek korpuszából, amelyek a főszerzővel tárgyalat szemléleti kérdések szempontjából relevánsak vagy újdonságnak számítanak.

6 HAHNER 2019, 295–297.

7 Voltaire nem sokkal Károly halála előtt találkozott először II. (Nagy) Frigyes porosz királlyal. Frigyes néhány hónappal Károly halála előtt lépett trónra, de Voltaire-rel ekkor már évek óta levelezett (Voltaire csak később, 1751-től költözött Berlinbe). Az Emlékiratokban szereplő, Károly halálára vonatkozó *bon mot* Frigyes Antimachiavelli c. értekezésére és váratlan sziléziai támadására vonatkozik: „Lorsque j'étais en Hollande occupé de cette besogne, Charles VI mourut au mois d'Octobre 1740 d'une indigestion de champignons, qui lui causa une apoplexie; et ce plat de champignons changea la destinée de l'Europe. Il parut bientôt que Frédéric II, Roi de Prusse, n'était pas aussi ennemi de Machiavel, que le Prince Royal avait paru l'être.” („Amíg Hollandiában

Az a dinasztikus konfliktusrendszer, amely a Habsburg-ház nőági örökösödése és a Német Nemzet Szent Római Birodalmának *imperator*i címe körül Károly halála után kirobbant, huszonöt éven belül a Föld minden akkor ismert kontinensére kiterjedt, és olyan civilizációs változásokat idézett elő, amelyek történelmi léptékben fölszámolták Európa dominanciáját a világban. Találóaan állapította meg Winston Churchill két évszázaddal utóbb, hogy a konfliktusrendszer legintenzívebb szakasza, az 1756 és 1764 közt dúló, nálunk hétévesnek nevezett háború valójában az első tényleges világháború volt:⁸ a szövetségi rendszereknek ez a hatalmas kiterjedésű küzdelme, különösen indiai és észak-amerikai fejleményei nyomán a világ fölötti uralom súlypontja átkerült az öreg kontinensről a korabeli gyarmatok, elsősorban Amerika területére. Ezen a napon indult el az a megállíthatatlan folyamat, amelynek következtében Európa máig hatóan elveszítette a világ kormányzásában betöltött primátusát.

A *casus belli* a Habsburg Monarchia nőági örökösödésének nemzetközi elismerése volt. Károly császár-király azonban aligha érzékelte leányának,

foglalatoskodtam ezzel az ügygel, 1740. októberben VI. Károly meghalt egy gombamérgezésben, amely apoplexiát okozott; és ez a tál gomba megváltoztatta Európa sorsát. Hamarosan kiderült, hogy II. Frigyes porosz királyként nem is olyan ellensége Machiavellinek, mint amilyenek királyi hercegeként látszott.” VOLTAIRE 1784, 28. (Köszönöm Arató Annának, hogy a Kehlben megjelent első franciayelvű kiadással egykorú, 1784. évi amszterdami kiadásban utánanézett az eredeti francia szövegnek.) A gombamérgezés okozta uralkodóhalál mint a történelem nagy és kedvezőtlen változásainak hátterében álló, banális epikus elem Claudius római császár (Kr. e. 10 – Kr. u. 54, ur. 41-től) történetére megy vissza, amelyet Cassius Dio, Tacitus, Suetonius és Seneca megmaradt műveiből több-kevesebb eltéréssel egyaránt ismerünk. (Botanikai és szövegnyelv-történeti szempontból is pontos tanulmányt közölt a kérdéskörrel Robert Gordon Wasson a Harvard Egyetem Botanical Museum Leaflets című közlönyében. (WASSON 1972) Az antik alaptörténet lényege, hogy az egyszerre rettegett és lenézett, megöregedett, ráadásul testileg fogyatékos uralkodót – mohóságát kihasználva – önös érdekből saját környezete teszi el láb alól, ám az így hatalomra juttatott utód (Nero) még szörnyűbb viszonyokat teremt. Az eleve példázatos történet Seneca Apocolocyntosis (Az isteni Claudius tökké válása) című satírájának köszönhetően egyértelműen dehonosztáló élt kapott az irodalmi hagyományban. Egyéb párhuzamait itt nem részletezve, Voltaire bon mot-jának értékelése kapcsán ezt az oldalát is hangsúlyozni kell.

- 8 Churchill gondolata az idősebb William Pitt – Churchill egyik kedvenc hőse – kormányzásának dicséretéhez tartozik, és a brit birodalom látószögéből tekint a háború összefüggéseire. CHURCHILL 1957, Chapter V. The First World War. 123–124. Somogyi Pál László fordításában: „Cleveland Row-i hivatalából Pitt megtervezte és megnyerte a keleten Indiáig, nyugaton Amerikáig terjedő háborút. [...] A franciák elleni háború világháború volt – az első a történelemben, és eredménye több volt határok átrendezésénél s erődök és cukornádszigetek újraelosztásánál.” A magyar fordításban a fejezetcímek hiánya miatt a szöveggörnyezetben kevésbé látványos a szerzői koncepció. CHURCHILL 2004, 650–651.

Mária Teréziának a gondos pozicionálásakor a történelemnek a fönti tétjeit. Mérgezése előtt – közeli katonai kudarcok miatt ugyan némi aggodalommal, mégis – összességében bizakodó elégedettséggel tekinthetett vissza arra, hogy családja világpolitikai pozícióit nagy erővel és bölcsességgel a *Pragmatica Sanctio* révén sikerült biztosítani. Mentségére szólva tegyük hozzá, hogy birodalmának lakói még kevésbé tudták – ami azt illeti, további másfél évszázadon keresztül nemigen vették észre –, hogy a történelem súlypontja áthelyeződik az ő életük terepéről egy új világba. Így azt sem tudhatták, hogy az új világtól való leszakadásuk beláthatatlan időkre kényszerpályára állította hazájukat és utódaik életét.

A magyar nemesség a történelmi pillanat látszata és saját tudata szerint a mérleg nyelvéné vált, amikor a király halála után, a koronázó országgyűlésen a készülődő nagypolitikai játszma tétjei közé a kis túlzással mindenki által magára hagyott fiatal főhercegnő védelmében „életét és véré” ajánlotta föl. A hűség és a vitézi becsület, az árva asszony védelme és az országot a pogánytól megszabadító uralkodóház iránti hála gesztusa Mária Teréziának élete legrangosabb uralkodói címét, a magyar Szent Koronát juttatta (hiszen apja császári címét nőként nem örökölhette). A történelmi Magyarországnak pedig a végérvényes betagozódást adta egy olyan államföldrajzi keretrendszerbe, amelynek összetett és nagyon különböző belső hagyományjaiban ahhoz még elég tartalék volt, hogy szereplői egymás ellenében régi-új tétekkel megküzdjenek a regionális vezető szerepekért, attól azonban nagyon hosszú időre messzire került, hogy a maga sorsát a világ meghatározó erőtereinek kezdeményező alakításával irányítsa.⁹

Azért nehéz a XVIII. századról ma beszélni, mert történetében a folytonosság jegyei látványosabbak a változás jeleinél, utóbbiak azonban meghatározóak a következő időszak mozgásterének és a későbbi problémák mai hatásának szempontjából.¹⁰ Ennek az írásnak az a célja, hogy a korban regisztrálható folyamatosság és változás ellentmondásos jegyei között fölillantsa a XVIII. századdal kapcsolatban azokat a tudományos megközelítéseket, amelyekkel a fönt kiválasztott tragikus történelmi pillanatban kumuláló, világrendező feszültség hitelesen ábrázolható, mai magunkról szóló közbeszédünk számára is hasznosan. A korszakról szóló tudományos irodalom korra és

9 H. BALÁZS [1987]

10 BARTA 2000. Újabb, népszerűsítő összefoglalás tőle: BARTA 2020. Ld. még az osztrák kormányzattörténet hatalmas új vállalkozásának eddig megjelent első kötetét: WINKELBAUER-HOCHEDLINGER-MAT'A 2019

terjedelemre egyaránt hatalmas korpusza javarészt két szerzői preferencia mentén csoportosítható: vagy az alkotmányosság, jogvédelem és demokratikus politizálás értékei felől közelítenek a forrásokhoz (többnyire a közjogi kérdéseket tűzve ki vizsgálatuk céljául), vagy a haladás érzékeny problematikáját elemzik a reformok társadalmi nézőpontjaiból. A kortársak saját spektruma nem teljesen, mégis markánsan különbözik az utólagos értékeléstől. Az ország területi, intézményes és szellemi visszafoglalásának programját elsősorban a török hódoltság emlékezete határozta meg, valamint a szabadságtudat két fő komponense: a vallás és a nemesi földtulajdonhoz való jog kérdése. Az elsőben a történelmi múlthoz való kötődés módját érhetjük tetten, a vallásügyet vizsgálva a korban élő ember személyes identitásának legfontosabb alkotóelemével, a lelkiismeret érdekérvényesítő lehetőségeivel kerülünk szembe, föld és magánjog összefüggéseiben pedig az alkotmányosságnak és történelmi haladásnak a valódi társadalmi mozgástere tükröződik. A következőkben ezért ezeknek a helyzetét tekintem át röviden.

Az oszmán örökség, avagy „keleti zárás” (globális horizontok 2.)

A címben jelképesen használt fogalom, a *reconquista* az iszlám és a kereszténység évezredes konfliktusának fontos nyugat-európai győzelméhez kötődik, a spanyol félsziget araboktól történt középkori visszahódításához, amely évszázadokon át tartott, és éppen 1492-ben ért véget. A világtörténelemben az újkor nyitányát az Amerikát felfedező, Cristoforo Colombo vezette expedíció dátuma (1492) jelöli. Kolumbusz azért szállhatott tengerre, mert évszázadok óta ebben az évben – végérvényesen – sikerült helyreállítani a középkori keresztény Nyugat egységét az iszlám hódítással szemben, és a spanyol uralkodói pár időt szánhatott az országuk és a világ sorsát megváltoztató földrajzi vállalkozás ambíciózus terveinek tanulmányozására.

Ha ránézünk a Földközi-tenger térképére, amely az antikvitás óta a nyugati világ tükré, magunk előtt láthatjuk azt a civilizációs jelentőségű frontvonalat, amely a hetedikétől a tizenkilencedik századig különböző mértékben, de mindvégig meghatározta Európa önképét és világpolitikai lehetőségeit. Ennek a muszlim–keresztény világhatárnak egyedülálló szakasza volt az 1400-as évektől az 1700-as évekig a Magyar Királyság területén húzódó, több száz kilométeres frontszakasz, amelynek népe másfél évszázadon keresztül folyamatos, szünet nélküli háborúskodás alatt élt, és tartotta meg eközben nyelvét, hitét, önkormányzatiságát és kultúráját.¹¹

11 A kérdéshez és irodalmához legújabban lásd: MOLNÁR 2019

Világtörténelmi perspektívában páratlan a tragikus állapotba került magyar állam és társadalom XVI–XVII. századi teljesítménye. Nem ismerünk példát a történelemben a magyar hódoltsági joggyakorlaton kívül arra, hogy a területét feladni kénytelen, katonailag vesztes és demográfiai értelemben kivezetett háborús fél a győztes birodalomra évszázados távlatban rá tudja kényszeríteni az elhódított területei fölötti tulajdonjogainak biztosítását, és mindezt nemzetközi békerendszerben is szavatoltassa. A magyar rendiség nem mondott le ideiglenesen elvesztett vagy csorbult hazájáról, a menekült magyar földesurak és egyházi intézmények a végvári katonaság segítségével és a hódolt magyar lakosság lojalitása mellett továbbra is beszédtek elhódított birtokaikon a nekik járó adót, amit a török hatóságok kénytelenek voltak tudomásul venni. Az egyházi élet, a kereskedelem, a régi jog emlékezete átívelt az oszmán hódítás elfogadhatatlan, ideiglenesnek tekintett, képlékeny határain.

A jogtudatnak és az életerőnek ez a vesztes helyzetben tanúsított kitartása elképzelhetetlen lett volna, ha a meghódított országrészek lakossága a vetélkedő feleket, a keresztény és a muszlim hatalmat társadalmi értelemben felcserélhető, civilizációs értékében ekvivalens szereplőknek tekintette volna. Nem hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy Magyarországra a török – amely a XVI. századi zsoldlisták alapján ráadásul legkevésbé töröknek nevezhető, sokkal inkább szultáni zsoldban álló délszláv, görög és oláh tömegeket jelent¹² – nem vonzó fürdőkultúrát és gasztronómiát hozott elsősorban, hanem egy olyan keleti társadalmi és politikai modellt, amely a magyar társadalom rétegzettségével és térhasználataival összeegyeztethetetlen volt. A Hunyadi János által a pápának részletesen leírt „*hostis naturalis*” (természet szerint való ellenség) képzet, amellyel a középkori magyar öntudat a törökhöz viszonyult, a másfélszáz éves kényszerű együttélés ellenére sem változott, s csak a XIX. században szelídült távoli barátsággá.¹³ A fél országot letaroló, a magyar etnikumot trianoni demográfiai kényszerpályájára ráállító katonai pusztítást nem számítva is szembevetendő a magyar lakosság és a magyar társadalmi struktúrák kibékíthetetlen szembenállása az oszmán közigazgatással és háborús gépezettel.

Szintén a magyarországi török végvárak zsoldlajstromaiból tudható, hogy míg a görögkeleti vallású balkániak tömegesen vettek részt az iszlám kalifájának, az oszmán szultánnak a nagy hódító akcióiban saját nyugati keresztény testvéreik ellen, a meghódított magyar lakosság nem állt be a lakóhelyét

12 HEGYI 2007

13 A kereszténység védőbástyája-toposzról legújabban, szakirodalmi hivatkozásokkal ld. SZÁRAZ 2012

megszálló győztesek kiépülő struktúráiba. A bizánci cezaropáizmus állam-szervező gyakorlatán szocializálódott balkáni keresztény népek az állami főhatalomtól eredeztették civilizációs és lelki hovatarozásuk szabályait. Ezzel szemben a nyugati, latin rítusú és reformált kereszténység – legalábbis Magyarországon – belső megosztottsága ellenére sem vállalta a hitsorsosai elleni testvérháború erkölcsi terhét.¹⁴

Sőt: a meghódított vidékek népessége az 1560–1570-es évekre kiépülő magyar végvárrendszer és a félkatonai társadalmi csoportok (pl. hajdúk) állandó utánpótlásbázisa lett. A nagy népességmozgások során alaposan megváltozó, sokszorosan szakadozott, de hitbeli és civilizációs arculatát el nem vesztő erdélyi és hódoltságai magyarság történelmi távlatból nézve része maradt egy olyan egységes konstrukciónak, amely a jogtudatát végig őrző, fegyveresen ellenálló nemességgel és katolikus egyházzal az élén meg tudta akadályozni az országnak nemcsak a keleti világba való lecsúszását, de az új, nyugati birodalmi keretekben, a Habsburg Monarchiában való feloldódását is.

Az 1526. augusztus 29-én lezajlott mohácsi csata, és ami utána következett, egy ázsiai katonai szuperhatalom kivédhetetlen, történelmi méretű csapása volt egy vele ereje teljében sem egyenrangú európai középhatalomra, amelynek népe eközben olyan súlyos demográfiai, igazgatási és lélektani veszteségeket szenvedett el nemzedékeken keresztül, hogy senki sem csodálkozhatna azon, ha a bolgár, bosnyák vagy szerb példát követve betagozódik az iszlám által bekebelezett bizánci–balkáni modellbe. Ehelyett a magyar rendiség – királyai és fejedelmei jelentős nemzetközi mozgósító erejének is köszönhetően – képes volt elérni, hogy másfél évszázados hatalmi megosztottság után az 1686-tól (igaz, nem kizárólag saját erejével) visszahódított országban talpra állítsa tulajdon önkormányzatiságát annak a szentségi és jogtörténeti folytonosságnak az elvén, amely a legyőzött középkori államiság alapja is volt: a Szent István-i birodalom történelmi szerepének a képvisellete jegyében. Sőt, képes volt a szerves jogfejlődés jegyében arra is, hogy átmentse a frontországi időszakban szerzett társadalmi jogokkal, különösen a relatív vallásszabadsággal kapcsolatos szuverenitásának az intézményeit és gyakorlatát.

14 A mohácsi vereség és a Habsburg hadügy 1556 utáni megszervezése között eltelt emberöltőnyi időszakban a honvédelem az újabban összetettnek tekintett, ekkortájt azonban leginkább szétesett állam kezéből visszacsúszott a társadalom kezébe. Ennek kapcsán nem eléggé hangsúlyozott tény, miszerint a „Balatontól a Mátrán át Zemplén megyéig húzódó végvári vonal kiépítésében egyházi birtokok játszották a legfontosabb szerepet”. Ld. NAGY 2015, 48.

Annyit legalábbis elért, hogy a Habsburg Monarchiába betagolódnó többi középkori állammal ellentétben a korabeli életnek ebben a meghatározó kérdésében is saját szabályok szerint kormányozhassa önmagát. Civilizációs jelentőségű térségünk történelmében a „magyar reconquistának” a politikai és társadalmi programja, amely a Buda visszafoglalására indított hadjáratokkal kezdődött, és valamikor Fellner Jakab magyarországi működésének zenitjén zárult le, átadva helyét a reformkort megelőző nemzeti mozgalom kialakulásának.

A török emléke örökölt iszonyatként, a szabadság és a rend ellentétéként élt a XVIII. század emberének fejében: ehhez képest értékelendő, hogy a magyar nép és rendiség hajlandó és képes volt betagozódni a Habsburg Birodalomba, sőt életét és vérért ajánlotta föl a dinasztia nemzetközi elismerése érdekében. Tudjuk, hogy mindez küzdelmesen, komoly fegyveres, alkotmányos és lélektani fenntartásokkal történt – gondoljunk a fölkelésekre és szabadságharcokra. De tagadhatatlan, hogy a magyar társadalom politikai jogokkal rendelkező részei ebben a folyamatban végig kezdeményező erővel, saját jogukon és komoly erőfeszítések árán vettek részt. Hiszen a török hódítás korához a magyar nemesség emlékezetében éppolyan erősen kötődött a szabadság tudata, mint a bujdosásé, kifosztottságé és pusztulásé.

Renovatio Regni Hungariae (az országos horizont)

A régi korok európai embere számára az önazonosság legfontosabb tényezője a keresztény valláshoz való tartozás volt. Ezen belül még a XIX. században is elsősorban hitvallások, felekezetek szerint különböztették meg magukat másoktól, s csak emellett vagy ezután jöttek szóba a kiváltságok, a nyelv, az úgynevezett nemzeti kategóriák. A török utáni idők legmegosztóbb identitásproblémája is a vallás volt – a társadalom minden rétegében és intézményében.

Mire a XVII. század végét megérték a kortársak, hihetetlennek tűnt, hogy a „török világ” valaha is megváltozzék. Nemzetközi összefogással 1683–1711 között mégis eljött az a kedvező történelmi idő, amikor előbb katonai erővel, majd a Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc jogvédő hatására, a megfelelő közigazgatási és diplomáciai korrekciókkal, területi és eszmei alapon visszaállíthatóvá vált a Szent Istvántól származtatott államszervezési és magánjogi rendszer, amelynek központi működési elve nem egy újonnan kikísérletezett vagy kívülről behozott közigazgatási modell volt, hanem a magyar nemesség

jogfelfogását tükröző, történelmi szabadságjogokon alapuló önkormányzatiság és ennek államelméleti jellegű eszmeköre. Nem véletlen, hogy mindezt szakrális keretek közé helyezte a kor gondolkodása.

A művészettörténetből kölcsönözzük a középkor *renovatio*jának fogalmát, amikor az újjáépítést jellemezni akarjuk.¹⁵ Az oszmánoktól visszafoglalt Magyar Királyság talpra állításában nemcsak építészeti, anyagilag, de spirituális és társadalmi értelemben is az egykori állam *renovatio*ja volt az a fő feladat, amelynek a kortársak meg akartak felelni. Szervesen következik ez az elmúlt időszak tragédiája közben megtartott, megmentett tudatból. A visszafoglalt romok újjáépítésével kapcsolatos lendület nem csupán véletlenszerű, takarékosági szempontoktól vezérelt rutin volt, hanem nagyon tudatos „tér- és időszentelő” jellegzetessége a kor önértelmezésének és hagyományképző szándékának. Mindez nem a visszafoglalás után jelent meg, hanem jóval korábban szimbolikus és integratív jelentősége volt az oszmán hódítás ellensúlyozásában. Korai, s ezért jó példája ennek, hogy a zágrábi székesegyház nyugati kapuját a XVII. század közepén a középkori jáki templom mintájára faragtatták ki. Mária Terézia a bécsi Hofburg kápolnájának eredeti, gótikus stílusban történő helyreállítására adott utasításával egy évszázaddal később (1748) ugyanebben a szellemiségben cselekedett, immár dinasztikus – és ezáltal birodalmi – horizonton: a Habsburg-háznak az ősi hagyományhoz való kapcsolódását akarta demonstrálni népe és szomszédai számára. Ugyanezt érzük tetten a gyulafehérvári székesegyház szentélyének gótikus újjáépítésénél. A keresztény szereptudat folytonossága az ország és a birodalom önmeghatározásának belső, történelmi jellegű tényezője volt.

De nemcsak a székesegyházak és uralmi központok románkori, gótikus és reneszánsz épületeinek, művészeti emlékeinek kegyeletteljes utánzásában és visszaépítésében nyilvánult meg a középkorral való jogi és szellemi folytonosság kimutatásának az igénye. A rendi-nemesi társadalmi berendezkedésnek a Szent István királyhoz és a Szent Koronához kötődő szuverenitásképzete és jogfolytonosság-tudata is kilép a hitviták kontextusából, és integratív államelméletté válik. Ennek leképeződése a korabeli prédikációs és reprezentációs rutinban az égi és a földi Mária kettős képzetének praktikus és naiv leleménye: a Szent István-i országfelajánlás értelmében Magyarország koronáját örökösen birtokló Istenszülő, az égi Mária jogainak aktuális

15 FARBAKY 2004, 161–176.

gyakorlója a nevét viselő királynő, a földi Mária (Terézia).¹⁶

Az újjáépítés szellemi vonatkozásainak és jelrendszerének mélyebb gyökerei voltak a társadalmi tudatban, mintsem a felekezeti megosztottság felől nézve elsőre gondolhatnánk. A „Magyarok Nagyasszonya – Mária országa”-eszmekör sem kizárólagosan katolikus közegben érvényesült: vannak arra utaló jelek, hogy a század egyik legmegosztóbb politikai problémája, a „protestáns hivatali eskü”-kérdés (szentekre és Szűz Máriára történő eskütétel megtagadása) csupán a XVIII. század második harmadától éleződik ki (újra), ám a század első évtizedeiben széles társadalmi körben még nem volt általánosan megosztó probléma. Károlyi Sándor és Pálffy János, a szatmári egység kiötlői 1728-ban még pecsétes nyilatkozatot írtak arról, hogy a nagymajtényi síkon 1711-ben a kuruc ezredek protestáns katonasága kényszer és zokszó nélkül esküdött formálisan és nyíltan a Magyarok Nagyasszonyára.¹⁷ Mindez nem eretnokség, botrány vagy csúfság volt, ha így volt, hanem nyilvánvalóan arra utal, hogy a rendi önszemléletben felekezettől függetlenül, erős közös hagyományként tovább élt a középkorban gyökerező történelmi országtudatnak több olyan narratív formája és szellemi képlete, amelyet egyébként a katolikus barokk hitvédelem (teológiai értelemben teljes joggal, ám társadalmilag láthatóan sikertelenül) kisajátított.

Az Árpád-házi szentek – különösen István és László király – kultuszának hatalmas lelkeségi, építő- és képzőművészeti, valamint történeti, irodalmi és pedagógiai reneszánsza ezer szálon fonta át a közgondolkodás és az önki-fejezés kortárs formáit.¹⁸ De a szentek nélkül is a Mohács előtti idők örökségében, nem pedig idegen mintákban vagy új értelmezésekben kereste és találta meg a kor embere a maga igazodási pontjait: a protestáns értelmiség Mátyás királyban és előképében, Attila alakjában kristályosította ki krónikás, históriás adatok alapján a maga államiságnarratíváját.¹⁹ Jól érthető, ezért szintén közös, népszerű, nem pedig kisajátítható vagy megosztó ötlet volt ez: a budai jezsuiták is szemináriumuk közelében 1733-ban Attilának és Budának állítottak szobrot.²⁰

16 SZÖRÉNYI 1993 és bőv. 2018; valamint TŰSKÉS–KNAPP 2002 tanulmányai, de különösen TŰSKÉS–KNAPP 2000

17 ÖStA HHSStA UA AA Fasc. 220. Pálffy János gróf és Károlyi Sándor gróf megpecsételt, sajátkezűleg aláírt tanúsítványa. Pozsony, 1728. május 8. 91–92.

18 MEDGYESY 2019

19 A protestáns tudatnak a magyar történeti tudat toposzaihoz és nagy alakjaihoz való viszonyára ld. TARNAI 1969; TÓTH 2016; SZÖRÉNYI 2018

20 Schoen Arnold adatát idézi FARBAKY 2004, 168.

A birodalom, amelybe Magyarország és Erdély betagozódott, éppúgy egy szakrális kontinuitás keretei között értelmezte önmagát, mint a Szent István-i mű apostoli küldetését és birtoklási jogfolytonosságát valló, országalkotó rendiség. A magyar Mária-eszmekörrel párhuzamos, vele egymást kölcsönösen inspiráló kortárs képzet volt a Habsburg-ház kegyességének, a *Pietas Austriacának* az imázsa. Ez a képzet, amely a bajorországi Altötting kegyhelyéhez kötődik, szintén középkori alapokon állt, és az újkorban három megújulás ment keresztül, amelyek mindegyike a Habsburg-ház világpolitikai szerepének szakrális stílusát emeli ki. De ezek a változások is valójában az állandóság képzetét erősítették a kultuszt hordozó uralkodói családdal kapcsolatban.

A dinasztiahoz kötődő vallási-politikai ideológia a szolgálat és küldetésesség, a kegyes vallásosság és az igazságos kormányzás hivatkozásaira épült (szemben például a francia királyok szentkultuszaival, amelyek elsősorban a királyi személy kiemelkedő tulajdonságainak reprezentálásához kínáltak megszentelt párhuzamot). A Habsburgok Istentől kapott küldetésként, ősköztől örökölt szerepként viselték a máriás *pietast*, és kínáltak vele aktuális birodalmi céljaik mentén közösségi mintát alattvalóiknak. Az eszmekör utoljára éppen tárgyalt korunkban, VI. (III.) Károly és leánya, Mária Terézia uralkodásának és a nőági örökösödésnek a diplomáciai és társadalmi elfogadtatása kapcsán virágzott ki – nem véletlenül, kötődve a *renovatio*, a helyreállítás korszakos igényéhez. A kultusz föléledéseinek közös pontja a változó világpolitikai helyzetre adott állandóságsugalló dinasztikus válasz, amely az uralkodóház stílusát, megjelenését és szereptudatát egy vallási-politikai ideológia erejével reprezentálta.²¹

Azt, hogy hol a nagy korszakhatár az 1700-as évek történetében, ennek a kultusznak a hanyatlásával is megvilágíthatjuk. A bontakozó racionalizmus hatására a XVIII. század utolsó harmadában a társadalmi problémákra adott uralkodói és kormányzati válaszokat már egyre inkább a közjóra való hivatkozással legitimálták, nem a szentkultuszok kegyességi mintáival. A dinasztia kultikus szerepe a szó szakrális értelmében így fokozatosan feloldódott, és a *Pietas Austriaca*-gondolat eltűnt az állami reprezentációból. A magyar út ezen a ponton újra elvált a régió fősodrától, hiszen a magyar államiság repre-

21 CORETH 1959 és CORETH 1982; a szerzőnek, aki az osztrák levéltárügy és katolikus egyháztörténetírás jeles személyisége volt, jelentős hatását mutatja, hogy rövid művét 2004-ben az Egyesült Államokban angolul is kiadták. Tézisének a Habsburg Birodalom keleti részeire, így Csehországra és Magyarországra vonatkozó kontrollját számos új eredménnyel kiegészítette és kiigazította. DUCREUX 2011

zentációjában a Mária-eszme kör és a Szent István-i jogfolytonosság gondolata továbbra is meghatározó maradt – noha a hangsúly egyre inkább az ősi jogokat viselő és védelmező közös nemzetre került.²² Ugyanakkor ez tette lehetővé az ország politikai életében katolikusok és protestánsok összefogását a központi kormányzattal szemben, a jogtudó, jómódú köznemesség előretörését a politikai küzdelmek vezetésében, és egy új, integratív, a reformkor irányába mutató nemzeti mozgalom kibontakozását a XVIII. század végén.²³

Tolerancia és abszolutizmus: két mítosz nyomában (közigazgatási és társadalmi horizontok)

Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveiben olvasható, hogy 1749-ben Somogy megye szomszédaihoz és a Helytartótanácsához írt levelében egy Kovács Gergely nevű csurgói jobbágyra hívta fel a figyelmet, aki jártában-keltében azzal lázította a népet, hogy a földesurak és a megyei hatóság által elmozdított alsóki református lelkészt és tanítót bécsi protekcióval visszahelyeztetni hivatalába, megalázva a helyi hatalomgyakorlók ellenreformációs igyekezetét. „S még egyszer, ha koldulással teszi szerét is, Bécsben fölmegy, mert odaföl Bécsben semmit sem tudnak abban, hogy itt alatt a kálvinista prédikátorokkal és mesterekkel hogy bálnak” – idézi fogadkozását egy szemtanú.²⁴ A protestáns népességben élt az a tudat, hogy a rendetlen török időkhöz képest szigorúbb vallási türelmetlenség, amelyet a katolikus földesurak, püspökök és a megyei hatóságok erőltetnek, a központi kormányzat segítségével mérsékelhető. Miközben 1731-ben királyi határozat tiltotta meg mindazok közhivatalba lépését, akik nem voltak hajlandóak a katolikus esküszövegek nyilvános kimondására, a katolikus vallás terjesztését illetően egyes püspökök uralkodói megrovásban részesültek. Miközben egy-egy község felekezeti hovatartozása a földesúri szándéktól függött, és nyilvános protestáns istentiszteleteket csak erősen korlátozott számú helyen lehetett tartani, számos egyedi esetben a sérelmes protestáns

22 A katolikus prédikációs hagyomány XVIII. századi változásairól ld. LUKÁCSI 2010

23 SZIJÁRTÓ 2012; SZIJÁRTÓ 2021b; a magyar politikai elit XVIII. századi szerepének – az országgyűlés-történet módszertanába ágyazott, de azon jóval túlmutató – legújabb monografikus bemutatása NAGY 2020

24 Zala vármegye Egerszegen, 1749. július 20-án megtartott közgyűlésének jegyzőkönyve. MNL ZVL IV. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 12. kötet, 356–369., benne a Csurgón, 1749. március 25-én kelt tanúvallatási jegyzőkönyv Kovács Gergely récei lakos lázító beszéde ügyében.

fél instanciái sikerrel értek célba a központi hatóságoknál, sőt az udvarnál, megkerülve az egyházi és világi közigazgatás illetékes hazai fórumait. Okkal merülhet föl a kérdés, valójában hol volt a protestáns cselekvőképesség igazi határa a türelmi rendelet előtti Magyarországon.²⁵

A reformációtól a francia forradalom koráig tartó időszakot a vallás, pontosabban a felekezeti politikaformáló korszakának tekintjük. Bár följebb láthattuk, hogy a vallási szereptudatnak integratív, államalkotó jelentősége volt a kor Magyarországon is, nem lehet tagadni, hogy a társadalom legszembetűnőbb konfliktusai továbbra is a felekezeti megosztottsághoz kötődtek. Hiszen a reformáció nyomán létrejövő felekezetek ellentétei politikai megosztottságot, patthelyzetek sokaságát hozták létre az európai politikában is, a vallásból az egész világon politikai ügy lett, és a társadalmi-politikai-diplomáciai ellentétek a teológiai viták szűk csatornájába kényszerültek.²⁶

25 A tolerancia problémájához ld. BALÁZS 2020; a kérdés egyik módszertani alapját adó konfesszionalizáció-elmélet magyar módszertani reflexióinak bibliográfiájával. A szerző nem hivatkozza, de a kérdés nemzetközi összefüggésrendszere miatt megemlítendő: FULLBROOK 1984

26 SZIJÁRTÓ 2005, 278. A vallásügyről vagy felekezeti jellegű, apologetikus indíttatású összegzések állnak rendelkezésünkre, vagy a társadalom működésének csupán egy-egy szeletét-réteget bemutató vizsgálatok. A vallásügy jogszabályi kezelését és országgyűlési diskurzusát – tehát a probléma keretrendszerét és legfelsőbb fórumát – kormányzat-, ill. társadalom- és eszmetörténeti szempontból ismertető, tömör elemzés olvasható például Szijártó idézett művében (SZIJÁRTÓ 2005, 268–280.) és folytatásában (SZIJÁRTÓ 2021b, 237–241.). A szerző a XVII. századi előzményekre és a XVIII./XIX. századforduló alkotmányos küzdelmeire, valamint a nemzetközi környezetre történő kitekintésekkel az 1708. és 1751. évi diaeták vallásügyi problémái és a protestánsokra vonatkozó királyi rendelkezések összefüggése révén demonstrálja a XVIII. századi politika diszkurzív folyamatainak átrendeződését, a korábban meghatározó vallásügy másodlagossá válását és a fontosabbá váló kérdések (adó, katonaság, alkotmányosság) mentén átrendező politikai tér és elit változását, kitérve – Koselleck nyeregidő-fogalma (Sattelzeit, korszakhatár) mentén – a régi és az új felfogásának mentalitástörténeti jelentőségű megváltozására. Az ehhez hasonló, önmagukon túlmutató terepvizsgálatokra építve kívánatos lenne a XVIII. század rendszerének, a magyar ancien régime-nek a politikai szerkezetét úgy feltárni, hogy a politikát arisztotelészi tágasságban értelmezzük, és az államiság, ill. a közigazgatás formai vagy tartalmi keretein túl is megpróbáljuk megragadni a szokásrendszerek, normák, szereplői karakterek informális és szociológiai jellegzetességeit, összekötve az értelmezés világpolitikai, országos és lokális társadalmi horizontjait. Valamely, a társadalom minden rétegét átfogó központi probléma (pl. a vallásügy) kezelésében megnyilvánuló konfliktusokra fókuszálva, a rezsímfogalom politológiai könyvészetét is bevonva az eredmények talán olyan rendszerbe foglalhatók, amely a megoldási mechanizmusok vizsgálata révén a rendszer integrációs képességének határait is rámutat. Ezek között a határok között a rezsím természetéről a korban érdekelt kollektív és szubjektív szempontok szerint is rugalmas kép lenne alkotható, amely alkalmas lehetne a korszakon átívelő folyamatok narratív integrálására is. „The result is that some of the fundamental issues which confronted Europe were driven into the narrow technical channels of theology and were therefore obscured and distorted almost beyond recognition.” Joel Hurstfieldnek *The Reformation Crisis-ben* (London, 1968) megjelent gondolatát

Ezen változtatott a birodalmi horizont a XVIII. század Magyarországon is, amikor a megerősödő uralkodói hatalom és a belső béke egyrészt lehetővé tette az egységes közigazgatás kiterjesztését (legalábbis rendszeres ellenőrzését) a társadalmi élet olyan területeire is, amelyek korábban főleg a helyi közösségek befolyása alatt álltak (bírói rendszer, úthálózat, oktatásügy stb.), másrészt országos szinten kikényszerítette olyan politikai problémák rendszeres újragondolását – például az adó és a katonaság országgyűlési megajánlása –, amelyekben katolikusoknak és protestánsoknak a kormány ellenében össze kellett fogniuk kiváltságaik védelmében. A vallás mint politikai tényező sokat veszített korábbi súlyából, a politikai identításban a vallási meghatározás másodlagossá vált. A reformáció nyomán kialakult, megosztó jellege tehát nem tűnt el, de elsősorban ott tudott érvényesülni, ahol az érdekek sorrendjébe a központi kormányzat nem tudott vagy akart beleszólni.

Propagandacélokra, megosztó erővel ugyanakkor továbbra is alkalmazható volt a felekezeti sérelmek hangoztatása. Gondoljunk az európai diplomácia horizontjára, ahol a porosz uralkodók nemzetközi mozgásterüket és területszerző ambícióikat a magyar protestánsok panaszainak képviselőiként igyekeztek alátámasztani Habsburg-ellenes manővereikben. A „nyomorult adózó nép” létérdekeinek védelmében versenyt szónokló megyei hatóságok és központi hivatalok azonban más kérdések megnövekedett jelentősége szerint súlyozták az ősi ellentét, a vallásügyi megosztottság nap mint nap előforduló sérelmes eseteit. Bár a nemesség ereje Magyarországon sokkal tovább lehetővé tette a katolikus hatalommal szemben aduásként alkalmazható – adott esetben felkelésekhez vezető – felekezeti kártya forgatását, paradox módon éppen a középkori nemesi társadalomkép rendületlen továbbélése, a négy rend (főpapság, főurak, nemesség, városok) alkotmányos képlete lehetetlenítette el azt, hogy német mintára önálló országgyűlési képvisellel rendelkező, ötödik politikai renddé – *Status Evangelicorum* – szerveződhessenek a reformált egyházak képviselői. Sőt: úgy látszik, miközben a vallási sérelmek tárgyalásáról az ország legfőbb politikai fóruma, a feltörekvő köznemesség közéleti iskolája, az országgyűlés 1712 és 1728 közt lemondott, és így fokozatosan mód nyílt arra, hogy a korábban felekezeti ügyekben megosztott köznemesi elit adójogi és katonaillesítési kérdésekben fokozottabban összefoghasson a *diaetán*, eközben a XVIII. század utolsó harmadára a magyar katolikus főpapi kar, élén az esztergomi prímás

idézi a korábbi német birodalmi politikai gyakorlat kapcsán SCHULZE 1983, 273., 278. A megfogalmazást magyar fordításban a szakirodalomba bevezette SZIJÁRTÓ 2005, 278.

érsekkel, az udvartól elszenvedett anyagi és presztízssérrelmei nyomán, az egyházi autonómiának és saját rendi csoportérdekeinek a védelmezőjéből a teljes rendi alkotmányosság oltalmazására formálódó, köznemesi alsótáblai ellenzék élére állt, és a XVIII. század végére a nemzet szabadságának és az ősi alkotmánynak a szilárd védelmezőjévé lett, egyúttal Rómának a birodalomban legeltökéltebb (anakronisztikusan mondhatnánk: korai „ultramontán”) szövetségésévé.²⁷

A magyar protestantizmus történetének ezzel szemben egyik legfontosabb jellegzetessége Európa többi részéhez képest, hogy sosem vált az országalkotó társadalmi rendszer, a rendiség keretein belül önálló képvisellel bíró szervezetté. A katolikus egyház a káptalanok és püspökök országgyűlési képviselle, valamint a honvédelem költségeiben való intézményes részvétele révén még legborúsabb időszakában is megtartotta az ország és népe képében betöltött jellegadó strukturális pozícióit – mert ez Szent István örökségének részeként élt tovább. Erre a társadalomtörténeti szervezetségi fokra a reformált felekezetek nem csupán nem bírtak eljutni, de halvány kezdeményezéseket leszámítva nem is tartottak rá tartósan valódi igényt: a vallásügy a magyar társadalom és állam rendi korszakában a nemesi szabadságjogokhoz kapcsolt, szociális jellegű politikai probléma volt, mert így lehetett a középkori eredethez szilárdan odakötni a hozzá tartozó problémákat. Nem csodálható természetesen, ha a protestáns kortársak tudatában a türelmi rendeletig tartó időszak folytonos üldöztetésként élt, amelynek jelleében nem a véres vagy vértelen megtorlások, hanem a megszorítások és a szervezeti kibontakozás lehetetlensége közben tanúsított hitvallói helytállás éthosza volt a meghatározó.²⁸ Észre kell vennünk azonban azt is, hogy a központi hatalom ebben a rendszerben nem kizárólag (és nem elsősorban) az elnyomásra, hanem a török időközön átívelően folytonos államfelfogás minél átfogóbb, minél teljesebb körű érvényesítésére törekedett, mert a birodalom nemzetközi pozícióinak kedvező alakításához rendezett,

27 SZIJÁRTÓ 2009a; BÄHLCKE 2013

28 Szempontunkból ez kétszeresen is fontos: egyrészt egységes keretben vizsgálható fejlődési ívre kerülnek a türelmi rendeletig (1781) és törvényesítéséig (1791: XXVI. tc.) – mint a magyar reformált egyházak társadalmi egyenjogúsítása felé tett első komoly állami lépésig – eltelt időszak hitvalló protestáns közösségeinek küzdelmei (mégpedig egy olyan ívre, amelynek erkölcsi jellege is van, hiszen az állhatatosság határozza meg, és a végén a kitűzött célok elérése áll). Másrészt fölhívja a figyelmet arra, hogy a tudományos modellek – ebben az esetben a hosszú reformáció elmélete – alkalmasak az utókor tudatában eltorzult múltbeli jelenségeknek a korabeli emberek motivációjához közelebb álló, empatikusabb értelmezésére. A hosszú reformáció modelljének programtanulmányai: TÓTH 2020; ld. DIENES 2020; és TÓTH 2019

egységes hierarchia szerint tagolódó társadalmi viszonyokra, a konfliktusokat helyben kezelő közigazgatási struktúrára volt szüksége. Úgy látszik, a XVIII. századi államhatalom ebben támaszra lelt a politizáló társadalom döntő többségében. Ennek oka nem egyéb lehetett, mint hogy nálunk maga a vallásügy is – leszámítva néhány különleges hitvallói szituációt – az államalkotó társadalmi berendezkedés egyik szervezeti alrendszere volt, a felekezetek társadalmi jellege a rendiség Szent Istvánra visszavezetett szokásjogai szerint formálódott.

Hol volt hát a kor emberének a szabadsága az államhatalommal és a többségi egyház képviselőivel szemben? Az abszolút monarchia, a korlátlanságra törekvő központi hatalom és a közösségi jogfelfogást védő nemesség viszonyáról ma már birodalmi perspektívából sem nyilatkozhatunk úgy, mint az önkény és szabadság egyenlőtlen küzdelméről. Az utóbbi húsz évben a nyugati mintájú abszolutizmus-paradigmát, amelyet tankönyveink a mai napig az újkori magyar történelem meghatározó értelmezési kereteként alkalmaznak, a Habsburgok dunai monarchiájával kapcsolatban komoly kritikák érték. Az összetett állam, illetve a katonai-pénzügyi állam elmélete szerint a két fél – a Habsburg uralkodó és az államalkotó rendek – kapcsolatára történelmi távlatban akkor is az egymásra utaltság és a politikai alkuk voltak jellegadóan, elsősorban jellemzőek, ha egyébként rövidebb, átmeneti periódusokra, történelemformáló személyiségek vagy zsákutcás mechanizmusok hatására belháborúk, úgynevezett szabadságharcok merevítették meg a viszonyt.²⁹

Annál is inkább, mert ezek a konfliktusok rendre a kölcsönös egymásrautaltságban létező viszony stabilizálódásával végződtek, nem pedig megszűnésével vagy egyoldalú fölborításával. Az uralkodóháznak és kormányának a világpolitikában legitimizálnia kellett önmaga aktuális törekvéseit, és ehhez háborúznia kellett. Ennek feltétele pedig a hátország, a belviszonyok stabilitása volt. Akár a Lajtán túli részek, az úgynevezett örökös tartományok nemességének egyre növekedő hitelezői képességére, akár a jóval harcosabb magyar nemesség politikai ellenállóképességére nézünk, az állam részéről létét garantáló alkukészséget és kiszolgáltatottságot látunk a befolyásos társadalmi csoportokkal szemben. Ezt az állami alkukészséget és kiszolgáltatott-

29 Az abszolutizmuskérdéshez ld. MAT'A-WINKELBAUER 2006

ságot a korszakban mindenütt a rendek társadalmi erősödése fémjelezte.³⁰ A Rákóczi-szabadságharcot követően a magyar közigazgatás, bírói rendszer és oktatásügy szervezeti keretei időálló konszolidáción mentek keresztül. A rendek a történeti alkotmány védelmében sikeresen vetették be alku- és ellenálló képességüket az országgyűléseken és a megyei politikában. A nemesi modellre épülő közigazgatás lehetőséget teremtett a társadalmi szabadságjogok gyakorlásának kiszélesítésére, amennyiben a főúri udvaroktól elszakadó, hivatalvállaló, jómódú köznemesség a század második harmadától olyan politizáló rutinra tett szert, amelynek köszönhetően lassan átvette az országgyűléseken is a politikai kezdeményező és vezető szerepet az arisztokráciától.

III. Károly és Mária Terézia kormányzati reformjainak, amelyeknek elsőrendű célja a problémák lokalizálása és ezáltal a kiszámíthatatlan politikai tényezők mozgásterének szűkítése volt, Rákóczi elbujdosása és az Oszmán Birodalom megrendülése miatt nem volt katonai és társadalmi alternatívája. Végsősoron azonban mégsem ezért lehettek sikeresek, hanem mert nem álltak a feltörekvő köznemesség érvényesülésének útjába. Az állam igazgatása csak kompromisszumok folytán volt lehetséges: ennek volt köszönhető, hogy nem robbant ki újabb felkelés, és megmaradt az államigazgatás folytonossága – nemcsak a fönt vázolt eszmetörténeti horizonton, hanem a stabil gyakorlat formájában is.

Helytörténeti kihívások (szempontok a lokális horizont megragadásához)

Hogy mindez hogyan jelent meg a korabeli élet regionális és helyi horizontján, az adja ki a XVIII. század emberi életének valódi perspektíváját. A helyi élményanyag nemegyszer tetten érhetetlen, láthatatlan, különösen a tágabb láthatár felől közelítő vizsgálatok számára. Jó helytörténetnek nem azt tekintjük, ami az országos vagy nagyobb folyamatok helyi előfordulásait adatolja – itt vagy ott pihent meg Mátyás király –, hanem ami a helyben érzékelhető történelem tágabb hatású összefüggéseit tisztázza, és így jelöli ki egy lehatárolt, valós emberi közösség helyét a világban. Ezáltal képes a

³⁰ A konfesszionalizáció folyamatához hasonló jelentőséget tulajdoníthatunk a modern állam kialakulásában a pénzügyigazgatás fokozatos központi kiépítésének Peter Rauscher szerint (RAUSCHER 2010a; ismerteti OROSS 2011) Ld. még RAUSCHER 2010b; ismerteti H. NÉMETH 2012

helytörténet esetleg a tágabb horizontú modellek elméletibb általánosításait árnyalni, módosítani, és ebben rejlik igazi hivatása a nemzet történetiségében.

Ha ugyanis a *renovatio* hatalmas és szimbolikus művét helyi szempontból vizsgáljuk, és – némi anakronizmussal, de a közösség önértelmezése felől jogosan – Csoóri és Sára Sándor szavaival élve „számon kérjük a történelmen az embert”, számos olyan problémába ütközünk, mint az ország-szervező nagy szellemi igényekhez szükséges építőerő kiszolgáltatottsága, az ország többségét kitevő jobbágyság terheinek mértéktelensége, ezen belül az őshonos magyarság ma már embertelennek tetsző és a betelepített nemzeti-ségekhez képest alig érhető visszavetettsége.

Nem vállalhatja magára ez az írás – számos részterület, például a teljes művelődés-, művészettörténet és néprajz elhallgatása mellett sem – az agrártörténet és demográfia XVIII. századra vonatkozó eredményeinek összegzését; még úgy sem, hogy éppen ennek a – hazánk társadalomtörténete és külpolitikai lehetőségei szempontjából kulcsfontosságú – kérdéskörnek a kutatása sajnálatosan elapadt az utóbbi évtizedekben (legalábbis az *ancien régime* időszakára vonatkozóan), ezért kevésbé emlegetett nagyszerű eredményeinek fókuszba állítása igen hasznos lenne a korszak fő problémáinak megértése szempontjából. Csupán hivatkozom Wellmann Imre³¹ és Varga János³² grandiózus számításaira, valamint ifjabb Barta János szintézisalkotó, remek stílusban megírt ágazattörténetére, illetve ennek művelődéstörténeti igényű előtanulmányaira.³³

A Magyar Királyság népének közel négyötöde – Európa nagyobb részéhez hasonlóan – a XVIII. században földművelésből és állattenyésztésből élt. Ennek a népnek nem csupán a társadalom fennmaradó 20%-át kellett élelmiszerral ellátnia (amibe a mezőgazdasági munka fizetetlen robotkötettségét is beleértjük) – a legnagyobb terhet és kiszolgáltatottságot a településekre elszállásolt katonaság eltartása jelentette. A népesség területi eloszlása a török után óriási aránytalanságokat mutatott. Dacára a Nyugatot is folyamatosan pusztító XVII. századi háborúknak, demográfiailag, termelékenységben és jövedelmi viszonyokban, egyáltalán a mezőgazdaság színvonala tekintetében a század végéig érvényes megállapítás szerint

31 WELLMANN 1979; ill. uő írta a népességfejlődési (demográfiai) mezőgazdasági részfejezeteket az ún. „tízkötetes” Magyarország története sorozat 4. részének mindkét kötetében.

32 VARGA 1969

33 Példaként említtem két írását: BARTA 1973; valamint BARTA 1996

Magyarország messze elmaradt a kontinens fejlett országaitól. Nincs mit tagadni a technológiai elmaradottságon és a tulajdonviszonyoknak, a társadalmi rendszernek egyre szigorodó jellegén akkor sem, ha ezt a tényt a hatalmi megrendelésre hazánk történelmét évtizedeken keresztül szándékosan kibebíró marxista történetírás az elmaradottság jeleként a rendi vezetés és az uralkodóház szándékos kizsákmányoló tevékenységével akarta magyarázni. Ez természetesen ok-okozatilag és eseti tények szintjén sem állja meg általánosan a helyét, a kiegyensúlyozott képalkotáshoz méltányos összehasonlításra van szükség, például az örökös tartományokkal és Csehországgal egyfelől, másfelől Lengyelországgal, az oláh fejedelemségekkel, a Balkánnal és az orosz birodalommal. Legérzékletesebb ebből talán az, hogy az 1730-as évekre a magyar mezőgazdaság legtöbb mutatója meghaladta az egyébként a század elején nagy előnyben lévő Lengyel-Litván Köztársaság agráriumáéit. Mindez természetesen relatív, objektíve pedig nem lehet elhallgatni, hogy mindeközben olyan alapvető módszerek és tudás híján volt a mezőgazdaság népe, mint a trágyázás, a Nyugaton régóta intenzíven művelt vetésforgó, a mezőgazdasági területek tervezett és programszerű intenzív kezelése vagy az összehangolt árgazdálkodás ismerete, ezekkel összefüggésben pedig lehetetlen volt az állatállomány növelése és a földek feljavítása is. Hiába volt tehát Hollandiához vagy Angliához képest rengeteg betöretlen, mezőgazdálkodásra alkalmas terület, a hagyományok, a tulajdonszerkezet, a gazdálkodási tudás és a termelési szándékok csak nagyon lassan változtak meg. Tény, hogy a rendi típusú földtulajdon-értelmezés, a nemesi birtokjog és a jobbágyi haszonvétel-gyakorlat természetes kiterjedése a visszafoglalt területekre a XVIII. század első felében még így is fejlődést eredményezett, a század második harmadától megindult a piackörzetek normalizálódása, elterjedt a háromnyomásos művelés, a század végére pedig a művelésre váró föld és munkaerő közti egyensúly is lassan helyreállt.

A kérdéskör emberi tényezője két politikai vetületű vonatkozása miatt érzékeny a mai napig: egyrészt a társadalmi egyenlőség vagy legalább szabad mobilitás feltételének tekintett jobbágyi földtulajdonról, másrészt a Trianon problémájáig vezető nemzetiségi arányváltozásokról és a betelepített népesség helyzetéről kell néhány szót szólni, nem utolsósorban a tatai és gesztesi uradalom érintettsége miatt is.³⁴ A XVIII. század elején sem a földesurak, sem a jobbágyi népesség, sem a hatóságok nem tudtak igazán mit kezdeni a nagymérvű vándorlással, amely a függelmi viszonyokat is

34 Ld. SZABAD 1957, 16–40. (Visszapillantás az uradalom és parasztság múltjára c. fejezet.)

veszélyeztette, az adóalapot kiszámíthatatlanná tette, az egyes birtokok vagy uradalmak pedig egymás ellenében igyekeztek megtartani vagy épp visszaszerezni a munkaképes alattvalóikat.³⁵ A megadóztathatlan elemek helyére – ha sikerült – olyan szervezetten (vagy legalábbis hirdetés útján csalogatott) telepített közösségek kerültek, amelyekkel írásban szerződött a földesúr a szolgáltatások szabványáról. Minél messzebről jött egy kontingens, annál biztosabban kötötték ki adómentességük mértékét, majdani szolgáltatásaik jellegét, mértékét. Ez a jogérvényteremtő viszonyrendszer a teljes létbizonytalanság ellensúlyozására szolgált, hiszen az új telepéseknek sok egyéb választásuk nem lehetett, mint hazamenni, ha számításuk már az elején nem vált be. Ugyanakkor az a tény, hogy az „*usus* [szokás] szerint”, vagyis a rendiség alapvető működés módjának megfelelően függelmi viszonyait hagyományra építő, netán szóbeli megegyezéssel „szerződött” népesség nagyobb része magyar, horvát és szerb nemzetiségű volt, önmagában is növelte az etnikai feszültségeket; a század közepén pedig, amikor az áremelkedések és a termelőerő stabilizálódása a majorkodó, allodizáló gazdálkodás (a jobbágyi telkek kisajátítása a rajta lakó jobbágy elűzésével vagy zsellérré tételével) felé hajtotta a földbirtokosokat, és ezzel együtt a vándorlást, a jobbágyi zálog addig működő intézményét és az örökösödést erősen megszigorító tendenciák indultak el, vagyis a jobbágyi élet kiszolgáltatottabbá vált, mozgási lehetőségei csökkentek, az (akár eredetileg nehezebb szerződéses viszonyban lévő) írásos kontraktus szerint telepített községek és közösségek jogi állapota kiszámíthatóbbnak, emberibbnek bizonyult – hiszen az *usust* a törvény és a nagyobb szokásjogi érdek mentén a földesúr maga is átértelmezhetette, míg az írott kontraktust csak a szerződött fél beleegyezésével lehetett megváltoztatni törvényesen. Így alakul ki a marxista szakirodalomban hangzatosan második jobbágyágnak nevezett, az oszmán időszaknál kötöttebb jogviszonyban élő, őshonos paraszti népesség különbsége a telepített lakossággal szemben, amelynek kiszámíthatóbb gazdálkodásra és utóbb polgáribb életformára való hajlamát egy következő korszak mentalitás- és társadalomtörténeti tétjei kapcsán szoktuk idézni.

1683-tól 1721-ig egész Európa szüntelenül háborúzott.³⁶ 1721-re a teljes

35 „Az 1720. évi országos összeírás készítői meg is írták, hogy tulajdonképpen csak a magyarokat és a szerbek egy részét lehet jobbágyként számba venni, a jövő-menő németek és horvátok csak zselléreknek tekinthetők.” Idézi RÚZSÁS 1964, 34–35. Az idézet természetesen a néptelen, volt hódoltságú tájra érvényes elsősorban. Ugyanakkor jól mutatja a helyzet végleteit, és felhívja a figyelmet a későbbi, csoportos telepítések rendszerének egy fontos előzményére.

36 Az Oszmán Birodalom elleni háború (1683–1699) magyar vonatkozásai miatt közismert.

nagyhatalmi közeg alaposan átrendeződött: Franciaország, Hollandia, Spanyolország és az oszmánok katonai csillaga végleg leáldozott, Nagy-Britannia pedig, valamint egy időre a Habsburg Monarchia, majd némi késéssel, ám annál tartósabb eredménnyel a poroszok és magukhoz képest az oroszok is előretörték. A XVIII. század húszas éveire a sűrűn kötött-megszegett diplomáciai szerződések és katonai szövetségek miatt minden korábbinál szorosabb hálózata alakult ki az államközi kapcsolatoknak a világ vezető nyugati hatalmai között. A folyamat legfontosabb világtörténelmi fejleménye az, hogy ez után az időszak után egymástól mégoly távoli hatalmak sem hagyhatták többé figyelmen kívül egymás érdekeit. A világ a XVIII. század első harmadának végére óriási lépést tett a szövetségi politikai globalizálódás irányába. Mindeközben Magyarországon fokozatosan beköszöntött egy utóbb két évszázados békévé alakuló, az oszmán hódítás után az újjáépítésre lehetőséget adó időszak, amelyet a magyar rendiség a Habsburg Monarchia birodalmi keretein belül fogadott el. Szervilis szokása a magyar történetírás egyik hagyományvonalának szembeállítani a birodalmi keretek nyújtotta viszonylagos biztonságot a térségben (egyébként magyar jogtörténeti hatásra) alternatív utat bejáró, konföderációs szerveződésű lengyel nemesi állam anarchiába és országvesztésbe fulladó függetlenségével, mondván: Habsburg-ellenes esélyünk, II. Rákóczi Ferenc állama is konföderációvá alakult lengyel mintára, és ha megmarad, ez Magyarországot is előbb-utóbb a *Rzeczpospolita* sorsára juttatta volna – jobb tehát, hogy a magyar nemesség az erős Habsburg központi hatalom mellett tette le voksát, és feladta függetlenségi ambícióit. Ez a gyöngye inszINUÁCIÓ Szekfű

Egyidejűleg zajlott a pfalzi örökösödési háború (1688–1697), amelyet XIV. Lajos, a Napkirály vívott meglehetősen kegyetlenséggel Nyugat-Európában és az észak-amerikai gyarmatokon az augsburgi ligával és szövetségeseivel (a Német Nemzet Szent Római Birodalma a Spanyol Királysággal szerződött, majd csatlakozott hozzájuk Pfalz, Brandenburg-Poroszsország, a bajor király, Portugália, a szász választó, a svéd király, majd a holland Egyesült Tartományok, Savoya és Anglia is) kölcsönös kimerüléssel és a francia uralkodó számára épphogy presztízsvesztés nélküli, ám kényelmetlen békével zárult (csupán Elzászt és Strassburgot tarthatta meg hódításaiból). A pfalzi ügy folytatásának tekinthető tkp. a spanyol örökösödési háború (1701–1714), amelyben a bécsi székhelyű Habsburg Monarchiát és a német császárságot támadta meg ismét XIV. Lajos. Ehhez az érderendszerhez sajátosan kapcsolódik az 1703–1711 közt Magyarországon vívott jogbiztosító nemzeti felkelés, a Rákóczi-szabadságharc. A párhuzamosan zajló nagy északi háborúban (1700–1721) a szász uralkodó vezette lengyelekkel, szászokkal és Dániával szövetségbe tömörült orosz cár, I. (Nagy) Péter támadta meg a svédeket. Menet közben (1714/1716–1718) a Velence és az Oszmán Birodalom közt kitört háború mellékhadszínterén Savoyai Jenő herceg visszafoglalta a Temesközt és Belgrádot a törököktől, kiűzve az oszmánokat a középkori Magyar Királyság utolsó megszállt részéről is.

Gyula barokk-konceptiójának egyik öröksége a magyar történetírásban, és történelmietlen – semmi sem utal ugyanis arra, hogy a Habsburg Monarchia kormányzati kultúrájánál számos kérdésben fejlettebb Rákóczi Ferenc-féle állam nem az erős központi hatalom irányába mozdult volna tovább a háború vagy még inkább a nemzetközi szövetségi rendszerek kedvezőbb alakulása esetén. Magyarországot geopolitikai pozíciója okán nem fenyegette egyéb, mint ami meg is történt vele: integrálódott Európa legproblematicusabb birodalmi egységébe, a Habsburg Monarchiába, kölcsönös függésbe kerülve egy olyan összetett államkonglomerátummal, amelynek egyetlen összetartója a dinasztia volt, és amely sem gazdaságilag, sem katonailag, sem szellemileg nem volt képes vetélytársainak legyőzésére. Képes volt viszont egy integratív, térségünket épített öröksége és sajátos szellemisége révén máig meghatározó hosszas, átmeneti békességnek és az ebben saját (perem-)európai útra lépő rendi társadalom viszonyrendszerének fenntartására, és az újkor nyugati civilizációs vívmányainak ezen keresztül meggyökeresítésére. A Magyar Királyságnak a maga területi regenerációja és népei élete érdekében emberi számítás szerint más lehetősége nem is volt, mint rálépni ennek a sokáig vonakodva kerülgetett, majd két évszázad múlva nagyon fájdalmasan széteső szövetségnek az útjára.

Mi köti össze az utókor szemében nehezen összeérő fönti láthatárokat egymással? A horizontális rétegeken a török kor legfontosabb örökségként a szabadság problémáinak vertikuma üt át, amely a korban vallás és jog önrendelkezési hagyományainak és mechanizmusainak formájában jelentkezett. A kor központi kérdése a nemesi nemzet magyar földhöz való osztatlan jogának helyreállítása volt, aminek politikai programja a kor háborúinak, diplomáciájának, legfelsőbb politikai döntéshozatalának, kulturális tudatát formáló irodalmának, gazdálkodás és személyes vagy közösségi joggyakorlás minden terepének horizontján inspiráló erővel jelent meg. A magyar rendiség legfontosabb politikai győzelme a XVIII. századi országgyűléseken éppen a nemesi földtulajdon érinthetlenségéhez kötődik: botrányos viták közben fogalmazódott meg az 1728–1729. évi diaetán a század önmagán túlmutató jelszava, „*Ne onus publicum fundo quoquo modo inhaereat!*” – „*Nehogy a közteher bármi módon a földhöz kötődjék!*”, amit Mária Terézia trónra lépésekor törvénybe is foglaltak (1741: VIII. tc.), és száz évig meghatározta a magyar közjogi kultúrát. Így nem sikerült itthon – Csehországgal ellentétben – az udvarnak a jobbágyi telket megtennie az adónyilvántartás alapjává, noha erre az adóbevételek kiszámíthatósága és

növelése érdekében a reális viszonyokat csak igen áttételesen tükröző portális számítás helyett a XVII. század vége óta törekedett. Az állandó hadsereg fenntartásában az országgyűlések adómegajánlási joga meghatározó tényező volt, ez a magyar nemesség politikai alkupozícióinak kulcskérdésévé vált. Az 1728–1729. évi politikai konfrontáció egyik jogvédő főszereplője éppen a tatai Esterházy József gróf volt, aki a kormányzati lobby eszközeit kicsorbító ellenállás élére állva, fekete gyászruhába öltözött küldöttséget vezetett a királyhoz, figyelmeztetve az ország jogaira és érdekeire, és vállalva ezzel az uralkodó haragját, ami tisztí fizetésének megvonásában nyilvánult meg.³⁷ Ebben az időszakban szökken szárba a nemzeti dicsőséget mutató művészet és egyházi tudat, a magyar eredetkutatás és a nemzeti tudat fő problémájává váló, önmagunk ellen elkövetett történelmi ősbűnt kereső (Adyig, Csoóriig ható) történelemszemlélet, amely immár nem a felekezeti különbségekben, hanem a pártoskodásban találja meg a nemzet életét mételmező, rossz és ostorozni való örökséget. A magyar nemesi történelemszemléletet nem egyszerűen átvevő, de iskolarendszerük és prédikációs tevékenységük révén magasabb minőségre emelő jezsuita, piarista, bencés szerzetesek és világi papokként, püspökökként szolgáló tanítványaik a *Pax Habsburgica/Pietas Austriaca* helyébe egy integratív nemzeti kegyességet, a *Regnum Marianum* megújított változatát állítják, amely nem csupán az udvarnak, hanem az egész vallásos társadalomnak szól.³⁸ Végül kiforr egy sajátos értelmiségi réteg szellemi pezsgéséből egy szublimált közösségi tudat is, a *Hungarus*-eszme, amelyet bizton nevezhetünk a premodern közép-európai nemzeti önértelmezések legklasszikusabb típusának.³⁹

Összességében Fellner kora a magyar történelem egyik nagy átmeneti időszakának tekinthető. Az 1680-as évektől a XVIII. század második harmadának végéig tartó időszak két nagy kor határán helyezkedik el. Egyfelől a török kor határolja, másfelől a felvilágosodás és a modern polgári nemzet kialakulásának időszaka, a modern Európához csatlakozás előszobája. A két nagy szomszéd kor jelentősége talán abban ragadható meg igazán, egyszerre mennyire fontos viszonyítási pontjai a XX. és XXI. század identitásproblémáinknak.

37 Ld. KOLINOVICS 1754; ill. a szakirodalmi kontextusra hivatkozással SZIJÁRTÓ 2021b, 492–495.

38 MEDGYESY 2019; SZÖRÉNYI 1993; SZÖRÉNYI 2018; TŰSKÉS–KNAPP 2000; TŰSKÉS–KNAPP 2002

39 TARNAI 1969; ld. még ZIMBORI 1984; illetve módszertani szempontból ide kötődően (tematikailag csak érintőlegesen): VARJAS 1985

A köztes időben – Fellner korában – a középkorba visszanyúló eszmei és anyagi *renovatio*, a régi rendhez kapcsolt állandóságképzet, az aranyló béke klasszikus barokk eszménye ellenére alapvető és visszavonhatatlan, sorsfordító változások történtek a magyar állam és nép jellegében. A vallás problémája visszaszorult az országos politikából a lokális tudatba, a köznemesség átvette a politikai kezdeményező szerepet az arisztokráciától és a főpapságtól, a török időkben elnéptelenedett területeken hatalmas tömegű, idegen nyelvű népesség telepedett meg, amely az integratív államfelfogásnak köszönhetően beépült a magyar keretekbe, s mindez hosszú távon megágyazott egy új nemzeti eszmény és egység kialakulásának, amelyben az alkotmányosság védelme volt a meghatározó politikai feladat és azonossági tényező.

Az alkotmányosság szempontjainak előtérbe kerülése azonban nem csupán a felekezeti önmeghatározás politikai szerepét jelentéktelenítette el: a vallási megosztottság ellenére egymásra utalt régi rendi világ éppen a kölcsönös kiszolgáltatottság miatt a kiegyezés, a kompromisszum, a *modus vivendi* felé terelte valamennyi konfliktusát akár egymás közt, akár az uralkodóval szemben. Az alkotmány védelmére összpontosító politikusi nemzedékek sajátos módon már hajlamosabbak voltak a polarizálódás és a feloldhatatlan konfliktushelyzetek vállalására, aminek kárát a XIX. századi nemzetállami tradíciókban, a nemzetiségi problémákban és a történelmi tudat jogászos, formális képzeteinek a közgondolkodásra gyakorolt hatásában napjainkig érezzük.⁴⁰ Mindez már messzire vezet, és túlmutat Fellner korán. A XVIII.

40 Ennek a problémának a messze ható jelentősége kapcsán érdemes szó szerint idézni a tézist fokozatosan kimunkáló Szijártó M. István főbb vonatkozó megállapításait az utóbbi másfél évtizedből. „Átfordítva mindezt a rendi alkotmányosság jellemzésébe, megállapíthatjuk tehát, hogy az nemcsak alkotmányos, sőt bizonyos mértékig demokratikus tendenciákat képviselt, hanem az ellentétek kiéleződéséhez is vezetett. [...] Ha ugyanakkor arra gondolunk, hogy az alkotmányos rendiségből született azután – különösen 1848–1849 mítosza köré szerveződve – a magyar nemzettudat, akkor világosan látszik a folyamatok tétje, a lehetséges nyereség és a veszteség súlya.” SZIJÁRTÓ 2009a, 135.; „Visszatekintve végül is azt mondhatjuk, hogy az 'alkotmányos rendiség' öröksége egyfelől egy olyan politikai kultúra és tradíció, amely később is alapul szolgált a demokrácia irányába tett lépésekhez, másfelől pedig egy olyan társadalom, amely egyre kevésbé kívánta ezeket a lépéseket megtenni.” SZIJÁRTÓ 2012, 60.; „Amikor 1790-ben ismét a diéta napirendjére került a felekezeti problematika, nemcsak az derült ki, hogy az ellentétek ebben a kérdésben továbbra is igen élesek, de az is, hogy a közjogi-alkotmányos kérdések mellett ennek jelentősége már csak másodlagos a rendek számára. Az 'alkotmányos rendiség' tendenciája eddigre megizmosodott, és a rendi együttműködést már nem veszélyeztették a felekezeti ellentétek. Készen állt az a politikai struktúra, amely később a reformkort jellemezte. Mielőtt azonban tisztán pozitív értéktöltettel látnánk el ezt a változást, le kell azt is szögeznünk, hogy az alkotmányosság irányába való elmozdulással a politikai mező polarizációja is együtt járt: a konfliktusok jobban kiéleződtek, a kompromisszumkészség érezhetően lecsökkent. Ez a Habsburgokkal való fegyveres konfliktus felé

század vizsgálatának egyik legfontosabb tanulsága mindenestre nem más, mint hogy felhívja a figyelmet a társadalmi és politikai rendszerek definiálásának egyik alapvető problémájára: a jogszabályokra építő normatív definíciók mellett szükség van a hatalomgyakorlás módozatainak, a szabadság stílusának a vizsgálatára is – ami természetesen adott társadalmi közegek kulturális, történeti szemléletével lehetséges csupán.⁴¹

Egy korszak teljesítményének mai értéke – ha tetszik, haszna – azon múlik elsősorban, tudjuk-e értelmezni saját korabeli tétjeit. Ez teremti meg az esélyt arra, hogy kialakítsuk a kapcsolatot történelem és a történelemről szóló beszéd között. Érvényesek-e a történelmi teljesítmények a későbbiekben? Van-e a múltnak megkerülhetetlen szerepe mai életünk problémáiban? És megbosszulhatja-e magát a jövőben, ha megfeledkezünk a történelemben gyökerező, táj- és emberformáló folyamatok mechanizmusainak jellegzetességeiről és tétjeiről? Múemlékeink és szellemi-anyagi környezetük a piac és

terelte a magyar politikai elitet, míg a korábbi felállás éppen egy fegyveres konfliktust követően képes volt tartós és működőképes megegyezés kimunkálására.” SZIJÁRTÓ 2021, 44–45.; „Az alkotmányos rendiség megszilárdulása a korábban rugalmas rendi politizálás megmerevedését hozta, az elvi kérdések lassú eluralkodását, a politikai táborok szétválását és a politika frontvonalainak megmerevedését, a konfliktusok kiéleződését, a kompromisszumteremtő potenciál fokozatos csökkenését. Mindez meghatározó maradt a magyar politikában egészen 1848-ig.” SZIJÁRTÓ 2021, 54–55.; „Illeszkedve tehát azokhoz a jelenségekhez, hogy a 18. század utolsó harmadának magyarországi politikai életében a kompromisszumokat kimunkáló, korábban jól működő mechanizmusok működtetésének feltételei egyre romlottak, az elitek közötti átjárás lehetőségei is szisztematikusan beszűkültek, illetve a felek közötti ellentétek egyre jobban kiéleződtek, a politikai diskurzus szintjén is azzal találkozunk, hogy bár ekkoriban a magyar rendiség (bécsi előélettel rendelkező) reprezentánsai a közjó fogalmát céltételező kulcsfogalomként vették át, ehelyett mégis a szabadság értéke került kulcspozícióba a republikánus hagyományból, mégpedig a közügyekben való részvétel értelmében. Az alkotmány fogalma kései bevezetése, de óriási karrierje révén a műltra orientált változatban fog egyre élesebben szembekerülni a felvilágosodás jövőre tekintő reprezentánsaival – hogy majd a reformkorban a hasonló felfogású reformellenzékiség ’meddő sérelmi politikának’ minősítse ezt a hozzáállást. De közben a nemzet fogalma is hódító útjára indult, s mindezen tendenciák egyértelműen a politikai ellentétek kiéleződéséhez, a kompromisszumok lehetőségeinek beszűküléséhez vezettek, egy olyan helyzet kialakulásához, amikor az elvi kérdésekben már nem lehetett praktikus megfontolásokból engedni.” SZIJÁRTÓ 2021, 334.; „Az alkotmányos rendiség kifejlődésének ezen negatív értéktöltetű bemutatása közben ne feledkezzünk meg egyfelől arról, hogy az kiválóan illeszkedett a magyar politikai hagyományokhoz, másfelől pedig arról, hogy a korban egyedülálló politikai participációt valósított meg, melyet a 21. század embere csak helyeselhet. Végül azt is meg kell említenünk, hogy a magyar rendiség és a Habsburg uralkodók közt kiéleződő konfliktusok kulminálása az 1848–1849. évi nagy fellángolásban és vereségben megalapozó aktusa volt a magyar nemzeti fejlődésnek és nemzeti tudatnak, vagyis ugyanúgy megalapozó jelentőségű kudarc, mint az 1956. évi forradalom, de ebből a szempontból még annál is fontosabb.” SZIJÁRTÓ 2021, 336.

41 Vö. KOVÁCS–SZÜCS 2009

a hatalmi presztízs növekedékényszerétől hajtott kotrógépeknek alárendelt holt kövek, tetszés szerint (el)tologatható-torzítható kulisszák-e csupán? Vagy pedig élő közösségek természetesen és szervesen örökíthető otthonosságérzetének, hazaszeretetének és öntudatának nélkülözhetetlen keretei? Történelemnek és a történelemről szóló beszédnek az összeérinthetősége azért erkölcsi kérdés, mert hitelességén nem kevesebb múlik, mint a fenti kérdésekre adható válasz jövőformáló ereje. A múlt tétjei aszerint határozzák meg jövőbeli lehetőségeinket, amint a megmaradt örökség kezelésének felelősségéhez viszonyulunk.

UNGARISCHE RECONQUISTA

Die Probleme des Rekonstruktionsprozesses im XVIII. Jahrhundert

György Arató Tevely

Die Zeit von Fellner kann als eine der großen Übergangsperioden in der ungarischen Geschichte angesehen werden. Der Zeitraum von den 1680er Jahren bis zum Ende des zweiten Drittels des XVIII. Jahrhunderts befindet sich an der Grenze zwischen zwei großen Epochen: auf der einen Seite die osmanische Zeit, auf der anderen Seite die Zeit der Aufklärung und der Entstehung der modernen Nation, das Vorzimmer zum modernen Europa. Die Bedeutung der beiden großen benachbarten Epochen lässt sich vielleicht daran ermesen, dass sie beide wichtige Bezugspunkte für die Probleme unserer Identität im XX. und XXI. Jahrhunderten. Dennoch ist das XVIII. Jahrhundert eine der am wenigsten bekannten Perioden der ungarischen Geschichte im nationalen Diskurs.

Warum ist das so?

Nicht zuletzt deshalb, weil der Hauptwiderspruch „der Fellnerschen Epoche“ gerade in ihrer Vergänglichkeit liegt. Trotz der ideologischen und materiellen Erneuerung, die auf das Mittelalter zurückgeht, trotz der mit der alten Ordnung verbundenen Vorstellung von Dauerhaftigkeit und trotz des

klassischen barocken Ideals eines goldenen Friedens vollzogen sich in dieser Zeit grundlegende und unumkehrbare, schicksalhafte Veränderungen im Charakter des ungarischen Staates und Ostmitteleuropas. Vielleicht mehr als in jeder früheren Periode sind diese Veränderungen eng mit den Globalisierungsprozessen in der westlichen Welt verknüpft. Voltaire zufolge veränderte der Pilz auf einem Teller, der den Tod des römischen Kaisers Karl VI. (bekannt als Karl III., König von Ungarn, regierte 1711–1740) verursachte, das Schicksal Europas. Der internationale Konflikt, der mit dem Tod des letzten Herr der Habsburger-Dynastie ausbrach, wurde zweihundert Jahre später von Winston Churchill als Erster Weltkrieg bezeichnet.

Ausgehend von den Erkenntnissen zahlreicher Teilstudien und früherer Monographien wird in diesem Aufsatz versucht, die Frage zu beantworten, wo unter den widersprüchlichen Phänomenen des Wandels und der Beständigkeit die inneren Wendepunkte des XVIII. Jahrhunderts zu finden sind und was die lang anhaltenden Prozesse waren, die sich damals abspielten und die Geschichte und das Potenzial der Region für die kommenden Jahrhunderte bestimmten. Der Beitrag geht der Frage nach, wie sich Gedächtnis und Vergangenheit aus drei Perspektiven zueinander verhalten: aus der Perspektive globaler und imperialer Kontexte, aus der Perspektive nationaler Angelegenheiten und aus der Perspektive lokaler Strukturen und Geschichten.

In zivilisatorischer Hinsicht ging das Königreich Ungarn als Sieger aus dem tödlichen Kampf mit dem Osmanischen Reich hervor. Die Errungenschaften der ungarischen Gesellschaft im XVI. und XVII. Jahrhundert sind in der Welt beispiellos. Aus einer militärisch und demographisch unterlegenen Position heraus, mit der stärksten Landarmee der Welt, gegen ein despotisches Reich des Ostens, dessen politisches und soziales System mit der Ordnung der eroberten ungarischen Gebiete völlig unvereinbar war, konnte es seine administrative, soziale, religiöse, sprachliche und kulturelle Einheit bewahren und sogar seine Gerichtsbarkeit über die eroberten Gebiete in einem internationalen Friedenssystem garantieren. In seinen internen Beziehungen entwickelte es eine Praxis edler Freiheit und religiöser Rechtsfähigkeit, die in Europa ihresgleichen sucht. Gleichzeitig wurde es im Kampf mit dem Islam endgültig in die Interessen der Habsburger Dynastie eingebunden, und seine Bevölkerung wurde stark dezimiert. Der Wiederaufbau des XVIII. Jahrhunderts beruhte nicht auf einer neuen, von außen aufgezwungenen Staatsordnung, sondern war eine Fortführung des ungarischen Staatsgeistes, der Freiheit des Adels und des organischen Institutionensystems und der Rechtspraxis. Der

Wiederaufbau griff bewusst auf die mittelalterlichen Muster der vor-Osmannischen Eroberung zurück, die sich in allen Bereichen des gesellschaftlichen Lebens und der Repräsentation zeigten. Die politische Entwicklung der sozialen Beziehungen wurde von zwei wichtigen Fragen bestimmt: der Religionsausübung und der Regelung des Grundbesitzes durch den Adel.

Das Problem der Religion wurde aus der nationalen Politik in das lokale Bewußtsein zurückgedrängt, der Adel „*bene possessionati*“ übernahm die politische Führung von der Aristokratie und dem hohen Klerus, eine große fremdsprachige Bevölkerung siedelte sich in den während der osmanischen Periode entvölkerten Gebieten an, die dank des integrativen Staatskonzepts in den ungarischen Rahmen integriert wurde, und all dies ebnete langfristig den Weg für die Entstehung eines neuen nationalen Ideals und einer neuen nationalen Einheit, in der der Schutz der Konstitutionalität die entscheidende politische Aufgabe und der Identitätsfaktor war.

Die Betonung des konstitutionellen Aspekts schmälerte jedoch nicht nur die politische Rolle der konfessionellen Selbstbestimmung: die Welt der alten Ordnung, die trotz religiöser Spaltungen voneinander abhängig war, richtete alle ihre Konflikte auf Versöhnung, Kompromiss und *modus vivendi*, entweder untereinander oder mit dem Herrscher, gerade wegen ihrer gegenseitigen Verletzlichkeit. Generationen von Politikern, die sich auf die Verteidigung der Konstitution konzentrierten, waren auf ihre Weise anfälliger für Polarisierungen und unlösbare Konfliktsituationen, deren Schäden noch heute in den nationalstaatlichen Traditionen des XIX. Jahrhunderts, in den Nationalitätenproblemen und im Einfluss der juristisch-formalen Konzeptionen des Geschichtsbewußtseins auf das öffentliche Denken zu spüren sind. Eine der wichtigsten Lehren aus der Erforschung des XVIII. Jahrhunderts besteht darin, dass sie auf ein grundlegendes Problem der Definition sozialer und politischer Systeme aufmerksam macht: neben normativen Definitionen, die sich auf das Recht stützen, muss auch die Modalitäten der Herrschaftsausübung, die Art und Weise der Freiheit untersucht werden – was natürlich nur mit einer kulturgeschichtlichen Perspektive auf bestimmte soziale Kontexte möglich ist. Denn auf dieser Grundlage lässt sich auch eine der Schlüsselfragen zeitgenössischer Identität glaubwürdig beantworten: warum gibt es einen moralischen Zusammenhang zwischen dem Geschichtsdiskurs und dem geistigen, baulichen, materiellen Erbe, das uns die Geschichte hinterlassen hat?

Irodalom

ASSMANN 2012a

Assmann, Aleida: Az emlékezet átalakító ereje. In: *Studia Litteraria. Emléke-zethelyek*. LI. évf. 10. sz. 2012/1–2. 9–23.

ASSMANN 2012b

Assmann, Aleida: *Auf dem Weg zu einer europäischen Gedächtniskultur*. Bécs, 2012.

ASSMANN 2013

Assmann, Jan: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest, 2013. [3. magyarnyelvű kiadás, az eredeti megjelenés éve 1992.]

BALÁZS 2020

Balázs Péter: Tolerancia a konfesszionalizáció korában. *Historiográfiai áttekintés*. In: *Aetas*. XXXV. évf. 2020/1. 150–167.

BAHLCKE 2013

Bahlcke, Joachim: *A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia. Együttműködéstől a konfrontációig (1686–1790)*. (ford. Fazekas István) Budapest, 2013.

BAHLCKE–ROHDEWALD–WÜNSCH 2013

(Szerk. Bahlcke, Joachim – Rohdewald, Stefan – Wunsch, Thomas) *Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff*. Berlin, 2013.

BARTA 1973

Ifj. Barta János: *Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században*. Budapest, 1973.

BARTA 1996

Ifj. Barta János: Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása 1711–1790. In: (Szerk. Orosz István – Für Lajos – Romány Pál): Magyarország agrártörténete. [Budapest,] 1996. 33–79.

BARTA 2000

Ifj. Barta János: A tizennyolcadik század története. [Budapest,] 2000.

BARTA 2020

Ifj. Barta János: Újjáépítés modernizáció. Új remények a kétfejű sas árnyékában 1699–1795. [Budapest,] 2020.

CANFORA 1990

Canfora, Luciano: Cicerone e l'annistia. In: Ciceroniana. Rivista di studi Ciceroniani. Nuova Serie vol. VII. Atti del VII Colloquium Tullianum, Varsavia, 11–14 maggio 1989. Róma, 1990. 161–163.

CHURCHILL 1957

Churchill, Winston S.: A History of the English Speaking Peoples. III. The Age of Revolution. London, 1957.

CHURCHILL 2004

Churchill, Winston S.: Az angol ajkú népek története. Budapest, 2004.

CORETH 1959

Coreth, Anna: Pietas Austriaca. Ursprung und Entwicklung barocker Frömmigkeit in Österreich. Bécs, 1959.

CORETH 1982

Coreth, Anna: Pietas Austriaca. Österreichische Frömmigkeit im Barock. Bécs, 1982.

DIENES 2020

Dienes Dénes: Tartható-e még a vértelen ellenreformáció fogalma? In: (Szerk. Csorba Dávid) Vértelen ellenreformáció. Budapest, 2020. 13–20.

DUCREUX 2011

Ducreux, Marie-Elizabeth: Emperors, Kingdoms, Territories – Multiple Versions of the „Pietas Austriaca”? In: The Catholic Historical Review. XCVII. évf. 2. sz. 2011. április. 276–304.

FARBAKY 2004

Farbaky Péter: A középkor renovatioja a 18. századi magyarországi késő-barokk művészetben. In: (Szerk. Bodnár Szilvia – Jávor Anna – Lővei Pál – Pataki Gábor – Sümegi György – Szilágyi András) Maradandóság és változás. Művészettörténeti konferencia, Ráckeve, 2000. Budapest, 2004.

FULLBROOK 1984

Fullbrook, Mary Jean Alexandra: Legitimation Crises and the Early Modern State: the Politics of Religious Toleration. In: (Szerk. Greyerz, von Kaspar) Religion and Society in Early Modern Europe, 1500–1800. London – Boston, 1984.

H. BALÁZS [1987]

H. Balázs Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen. Budapest, [1987.]

H. NÉMETH 2012

H. Németh István: Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreissigjährigen Krieg bis zum Ende des Habsburgischen Kaisertums 1740. (Szerk. Rauscher, Peter). In: Levéltári Közlemények 83. 2012. 371–379.

HAHNER 2019

Hahner Péter: Magyarország szerencséje. Budapest, 2019.

HEGYI 2007

Hegy Klára: A török hódoltság várai és várkatonasága. I–III. Budapest, 2007.

HOCHEDLINGER 2010

Hochedlinger, Michael: Stiefkinder der Forschung. Verfassungs-, Verwaltungs- und Behördengeschichte der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie. Probleme – Leistungen – Desiderate. In: ([Szerk.] Hochedlinger, Michael - Winkelbauer, Thomas) Herrschaftsverdichtung, Staatsbildung, Bürokratisierung. Verfassungs-, Verwaltungs- und Behördengeschichte der Frühen Neuzeit. Bécs–München, 2010. 293–394. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 57.)

KISANTAL–SZEBERÉNYI 2001

Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor: Hayden White „hasznáról és káráról”. Narratológiai kihívás a történetírásban. In: Aetas. XVI. évf. 2001/1. 116–133.

KOLINOVICS 1754

[Kolinovics Gábor:] Posthuma memoria Josephi Esterházii de Galantha. Nagyszombat, 1754.

KOVÁCS–SZŰCS 2009

Kovács Ákos András – Szűcs Zoltán Gábor: Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát: Egy kutatási program keretei. In: Korall. XX. évf. 35. sz. 2009. 147–174.

LUKÁCSI 2010

Lukácsi Zoltán: Szószék és világosság. A magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában. Győr, 2010.

MAT’A–WINKELBAUER 2006

(Szerk. Mat’A, Petr – Winkelbauer, Thomas): Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas. Stuttgart, 2006. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 24.)

MEDGYESY 2019

Medgyesy S. Norbert: A győri Szent László-tisztelet liturgikus és paraliturgikus formáinak változása 1718–1912 között, különös tekintettel az 1763-as fogadalmtételre és a körmenetre. Forráskiadás és elemzés. In: (Szerk. Kerny Terézia – Mikó Árpád – Smohay András) Szent László kora és kultusza. Tanulmánykötet Szent László tiszteletére. Székesfehérvár, 2019. 182–229.

MOLNÁR 2019

Molnár Antal: Magyar hódoltság, horvát hódoltság. Magyar és horvát katolikus egyházi intézmények az oszmán uralom alatt. Budapest, 2019.

NAGY 2015

Nagy István: A Magyar Kamara és a királyi pénzügyigazgatás fejlődése Mohács után 1526–1686. Budapest, 2015.

NAGY 2020

Nagy János: Rendi ellenzék és kormánypárt az 1751. évi országgyűlésen. Budapest, 2020.

OROSS 2011

Oross András: Hatalomkoncentráció, államalakítás, bürokratizálódás. Kora újkori alkotmány-, igazgatás- és hivataltörténet című recenziójában In: Századok. CXLV. évf. 2011/5. 1298–1301.

RAUSCHER 2010a

Rauscher, Peter: Verwaltungsgeschichte und Finanzgeschichte. Eine Skizze am Beispiel der kaiserlichen Herrschaft [1526–1740]. In: ([Szerk.] Hochedlinger, Michael - Winkelbauer, Thomas) Herrschaftsverdichtung, Staatsbildung, Bürokratisierung. Verfassungs-, Verwaltungs- und Behördengeschichte der Frühen Neuzeit. Bécs–München, 2010. 185–211. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 57.)

RAUSCHER 2010b

(Szerk. Rauscher, Peter) Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreissigjährigen Krieg bis zum Ende des Habsburgischen Kaisertums 1740. Münster, 2010.

RÚZSÁS 1964

Rúzsás Lajos: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711–1848. Budapest, 1964.

PHILIPPI 1898

(Szerk. Philippi, F[riedrich] et al.) *Der Westfalische Friede. Ein Gedenckbuch zur 250 jährige Wiederkehr des Tages seines Abschlusses am 24. Oktober 1648.* Regensburg, 1898.

S. VARGA 2016

S. Varga Pál: *Vallási emlékezethelyek Kelet-Közép-Európában.* In: *Klió. Történelmi szemlélő folyóirat.* XXV. évf. 2016/2. 3–26.

SCHULZE 1983

Schulze, Winfried: *Das Ständewesen in den Erblanden der Habsburger Monarchie bis 1740: Vom dualistischen Ständestaat zum organisch-föderativen Absolutismus.* In: (Szerk. Baumgart, Peter) *Ständetum und Staatsbildung in Brandenburg-Preussen. Ergebnisse einer internationaler Fachtagung.* Berlin – New York, 1983. 263–279.

SZABAD 1957

Szabad György: *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra.* Budapest, 1957.

SZÁRAZ 2012

Száraz Orsolya: *A kereszténység védőbástyája.* In: *Studia Litteraria. Emlékezethelyek.* LI. évf. 10. sz. 2012/1–2. 51–67.

SZIJÁRTÓ 2005

Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792.* Budapest, 2005.

SZIJÁRTÓ 2009a

Szijártó M. István: *A vallási kérdés az országgyűléseken a 18. század első évtizedeiben.* In: (Szerk. Gözsy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár) *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon – különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740).* Pécs, 2009. 87–102.

SZIJÁRTÓ 2009b

Szijártó M. István: *A kora újkori magyar rendiség az újabb szakirodalomban II.* In: *Aetas.* XXIV. évf. 2009/4. 111–138.

SZIJÁRTÓ 2012

Szijártó M. István: A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiségig”. Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában. In: *Történelmi Szemle*. LIV. évf. 2012/1. 37–62.

SZIJÁRTÓ 2014

Szijártó M. István: A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata. Budapest, 2014.

SZIJÁRTÓ 2021a

Szijártó M. István: A történelem diskurzusa. Bevezetés a 20. századi történetírás történetébe és elméletébe. Budapest, 2021.

SZIJÁRTÓ 2021b

Szijártó M. István: A diéta II. A 18. századi politikai elit társadalom- és kultúr-történeti megközelítésben. [Budapest], 2021. [Kézirat.]

SZÖRÉNYI 1993

Szörényi László: *Hunok és jezsuiták*. Budapest, 1993.

SZÖRÉNYI 2018

Szörényi László: *Hunok és jezsuiták*. Budapest, 2018.

TARNAI 1969

Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita*. Egy szállóige történetéhez. Budapest, 1969.

TÓTH 2016

Tóth Gergely: *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*. Budapest, 2016.

TÓTH 2019

Tóth Zsombor: *Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800)*. (Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz). In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 123. 2019. 719–739.

TÓTH 2020

Tóth Zsombor: *Vértelen ellenreformáció: persecutio incruenta? Egy lehetséges értelmezés a hosszú reformáció kontextusában.* In: (Szerk. Csorba Dávid) *Vértelen ellenreformáció.* Budapest, 2020. 21—34.

TÜSKÉS–KNAPP 2000

Tüskés Gábor – Knapp Éva: *Magyarország – Mária országa. Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban.* In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 104. 2000/5–6. 573–602.

TÜSKÉS–KNAPP 2002

Tüskés Gábor – Knapp Éva: *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században.* In: *Irodalomtörténeti Füzetek* 151. Budapest, 2002.

VARGA 1969

Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767.* Budapest, 1969.

VARJAS 1985

Varjas Béla: *Irodalom és ideológia a 16–17. században.* Budapest, 1985.

VOLTAIRE 1784

Voltaire: *La vie privée du roi de Prusse, ou Mémoires pour servir à la vie de M. de Voltaire, écrits par lui-même.* Amsterdam, 1784.

WASSON 1972

Wasson, Robert Gordon: *The death of Claudius or Mushrooms for Murderers.* In: *Botanical Museum Leaflets*. XXIII. évf. 3. sz. 1972. április 7. 101–128.

WELLMANN 1979.

Wellmann Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században.* Budapest, 1979.

WINKELBAUER-HOCHEDLINGER-MAT'A 2019

(Szerk. Winkelbauer, Thomas – Hochedlinger, Michael – Mat'a, Petr) *Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit. I. Hof und Dynastie, Kaiser und Reich, Zentralverwaltungen, Kriegswesen und landesfürstliches Finanzwesen. Bécs, 2019. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 62.)*

ZOMBORI 1984

(Szerk. Zombori István) *A magyarországi értelmiség a XVI–XVIII. században. Szeged, 1984.*

A SZERZETESI INTÉZMÉNYHÁLÓZAT BŐVÜLÉSE A TÖRÖK UTÁNI MAGYARORSZÁGON, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A KAPUCINUSOKRA

Siptár Dániel

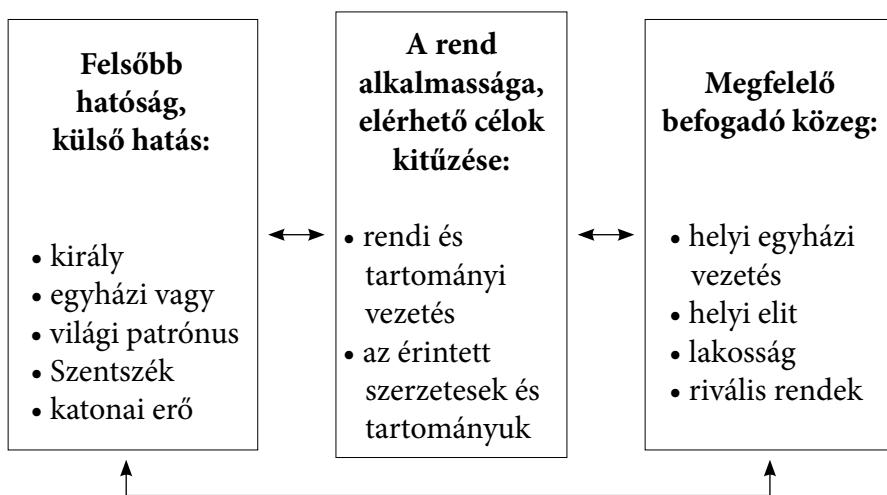
A nagy török háború után területi integritását jórészt visszanyerő Magyar Királyságban a XVII. század végétől kezdődően szerzetesi megtelepedési hullám haladt végig, mivel a frissen a Habsburg-ház uralma alá került területeken lehetségessé vált a mindaddig hiányzó stabil római katolikus intézményrendszer kiépítése. Ez a fejlődési folyamat valóságos szerzetesi virágkort idézett elő a Szent Korona országainak területén, amelyet időben a Rákóczi-szabadságharc és a II. József-féle egyházpolitikai intézkedések határoltak, azaz nagyjából egybeesett Fellner Jakab életének évtizedeivel. Ebben a tanulmányban a virágkort megalapozó szerzetesi terjeszkedés főbb jellemzői kerülnek összefoglalásra, részletesebben kifejtve a Tatán letelepedő egyik rend, a kapucinusok intézményeinek alapítási körülményeit.

Az elemzés keretét adó modell egy korábban megjelent tanulmányomban, a domonkos rend Erdélybe való, XVIII. század eleji, sikertelen visszatérési kísérletének elemzése során állt össze.¹ Ebben lehetőségem nyílt arra, hogy általános állításokat fogalmazzak meg egy szerzetesrend magyarországi meg-, illetve visszatelepülésének feltételeiről, és a kérdés tárgyalása számára olyan értelmezési kereteket vázoljak fel, amelyek összefoglalják ezeket a feltételeket.

Eszerint egy szerzetesrend megtelepedésének sikerét három általános feltétel határozza meg, amelyek teljesülését egyenként több tényező befolyásolja. (1. ábra) Szükség van valamilyen külső hatásra, amely minden esetben egy felsőbb hatóság intézkedését jelenti, legyen az a király vagy általánosságban az államhatalom, egyházi vagy világi patrónus, a Szentszék, esetleg katonai erő. Másodszor a megtelepülő rendnek alkalmasnak kell lennie a feladatra, azaz egyrészt egy elérhető célt annak elérésére alkalmas stratégiával kell megvalósítania (ez pl. gyakran azt jelenti, hogy lehetőleg ne régi javaik visszaigénylésével, hanem új helyen való megtelepedéssel próbálkoz-

1 SIPTÁR 2012a

zanak), másrészt megfelelő anyagi és személyi feltételekkel kell rendelkeznie annak a rendtartománynak, amelyből a megtelepedési kísérlet kiindul. E kettős feltétel megvalósulása a rend vezetésének és a feladattal megbízott, a helyszínre küldött rendtag(ok)nak a tevékenységében bontakozik ki. Végül a szerzeteseket befogadó közegnek is megfelelőnek kell lennie: a megtelepedést befolyásoló tényezők itt a helyi egyházi vezetés és a helyi elit véleménye, sőt gazdasági érdeke (pl. a rend egykori javainak birtoklása miatt), a lakosság felekezeti és anyanyelvi megoszlásból adódó attitűdje, illetve a helyben működő, esetleg rivális rendek tevékenysége (birtoklás vagy pozíciófértés miatt). Szerzetesrendtől, helytől, időtől és szituációtól függően az egyes feltételek más-más, általában egyszerre több tényező pozitív szerepe által valósulnak meg. A három csoport ezenfelül egymásra kölcsönösen befolyással van, mert bizonyos feltételek meg nem léte magával vonhatja azt, hogy a többi sem teljesül.²

1. ábra: Egy szerzetesrend magyarországi letelepedésének, intézményalapításának általános feltételei a kora újkorban (SIPTÁR 2012a, 107.)

2 SIPTÁR 2012a, 95–107., különösen 106.

A szerzetesség funkciói és a katolikus felekezetképződésben betöltött szerepe terén az egyes országrészek között különbségek mutatkoztak a tárgyalt korszakban. Ezeket a jelen tanulmányban korábban publikált részletesebb elemzéseim alapján, az azokra való közvetlen hivatkozásokkal vázolom fel. Elsőként – a mondott szempontok alapján – lássuk azokat az általános jellemzőket, amelyek a volt hódolt területen a török kiűzését közvetlenül követő időszakban lezajlott szerzetesi betelepülési hullámra vonatkoznak. (1. térkép)

1. térkép: Az 1683-tól az évszázad végéig létrejött szerzetesi intézmények.
(Szerk. Nagy Béla – Siptár Dániel. SIPTÁR 2018, 158.)

Az Oszmán Birodalomtól visszafoglalt területen 1683 és 1703 között a ferencesek és a jezsuiták letelepedésével találkozunk elsősorban többségben, akik leggyakrabban saját szándékából, sokszor már a keresztény sereggel együtt érkeztek a visszafoglalt városokba. Ennek megfelelően általában a város új katonai vezetése vagy az ezt polgári ügyekben hamarosan felváltó Budai Kamarai Adminisztráció helyi képviselője alkalmas helyet, például egy elhagyott dzsámit és környező épületeket adott át a rend működése helyszínéül. A döntés az uralkodó engedélye révén vált jogerőssé, aki az említett Kamarai Adminisztráció útján eleinte a szerzetesek megélhetését is biztosította rend-

szeresen kiutalt összegekkel. Ugyanakkor a megtelepedés megszilárdítását egyházi patrónusok – gyakran évekkel későbbi – alapítványtetelei szolgálták. A külső hatás tényezői között tehát a legfontosabb az uralkodó és tisztviselői, hadvezérei szerepe volt, a többi szinte elenyészőnek mondható.

Ami a másik két feltételcsoportot illeti, a befogadó közeg a háborús viszonyok miatt nem volt eléggé szervezett a megtelepedés megakadályozásához, a helyi egyházi vezetés pedig jellemzően inkább elősegítette azt. Végül a rend maga sem támasztott túlzó követelményeket: a megkapaszkodás érdekében nem ragaszkodott régi birtokai visszaszerzéséhez, elviselte a kezdeti nehéz körülményeket, anyagi érdekei helyett a lakosság áldozatos lelki gondozására törekedett. A volt hódolt részeken fennálló bizonytalan birtokviszonyok között, szilárdan kiépült katolikus intézményrendszer híján elsősorban a Magyarországon legdinamikusabb és legfelkészültebb, valamint a kormányzat által is leginkább támogatott ferencesek és jezsuiták terjeszkedtek, rajtuk kívül csak öt másik szerzetesrend tudta megvetni a lábát néhány állomáshelyen. Mindegyikük főleg a frissen keresztény kézre került terület kulturális központjaiban, a várakban és városokban telepedett le, a képlékennyé vált tulajdoni, társadalmi és felekezeti viszonyok konszolidálását is elősegítve.³

A török hódítás által nem érintett országrészben, a Habsburg-dinasztia uralta Magyar Királyságban (vagyis annak 1683-ban fennálló határai között, a „hátszágban”) ugyanakkor szintén nagy számban jöttek létre szerzetesi intézmények a XVII. század végén zajló oszmánellenes hadjáratok során. Ez a – kiváltó okait tekintve a volt hódoltságival összefüggő – folyamat azonban attól eltérő jellemzőket mutat. A mondott terület Drávától északra eső részén 1683 és 1703 között huszonhat, tartósan huszonhárom szerzetesi intézmény alakult, azaz jóval kevesebb, mint a visszafoglalt országrészben. A huszonhat intézményen meglehetősen sok, összesen tizenkét szerzetesrend osztozott, vagyis a magyarországi szerzetesség palettája jelentősen színesedett ebben az időszakban, sőt a kamalduli remeték és a rabkiváltó trinitáriusok ebben az időszakban jelentek meg legelőször az országban. A királysági területen ugyanis a katolikus felekezeti képződés harcoss, visszahódító szakasza ekkorra jórészt véget ért, így itt a ferenceseknek és jezsuitáknak csak kismértékű terjeszkedése figyelhető meg. Jellemzően inkább monasztikus és remeterendek (bencések, ciszterciek, kamalduliak), valamint a kora újkori Magyarországon kevésbé jelentős vagy viszonylag új szerzetesrendek

3 SIPTÁR 2012b, különösen 352.

(domonkosok, szerviták, illetve kapucinusok, piaristák, trinitáriusok) alapítottak vagy élesztettek fel intézményeket, általában kevésbé városias környezetben. Míg tehát a volt hódoltságban gyakorlatilag egy „első” megtelepedési hullám futott végig, a korábbi Királyságban a már meglévő intézményrendszer elmélyülése játszódott le.⁴ A töröktől visszafoglalt területekéhez hasonló szerzetesi terjeszkedést csak a háború első szakaszában, a protestáns többségű északi és keleti országrészben tapasztalhatunk: itt a ferencesek két ága (obszervánsok és konventuálisok), valamint a jezsuiták egyértelműen domináltak, sőt ezeknek a rendeknek majdnem minden „hátszágbeli” megtelepedése erre a szakaszra és területre esett. Ezzel párhuzamba állítva a töröktől visszahódított régió szerzetesi terjeszkedési hullámáról fent mondottakat megállapíthatjuk, hogy Magyarországon a katolikus felekezeti képződés „munkásai” láthatóan a jezsuiták és Szent Ferenc fiai voltak, míg a többi rendre ez kevésbé volt jellemző, azok megtelepedései inkább katolikus vidékeken történtek, pozícióik erősítése céljából.⁵

A szilárdabb felekezeti, társadalmi és birtokviszonyokkal rendelkező „hátszági” területen tehát nem kizárólag az állami intézkedéseknek és a szerzetesek saját kezdeményezésének az eredménye volt azok letelepedése, hanem nagyobb teret kapott a helyben felmerülő társadalmi igény is. Ez a legtöbb esetben külső hatásként világi és egyházi patrónusok alapításait eredményezte, az uralkodó szerepe csak a vitás esetekben volt központi jelentőségű. A néha felmerülő vitákat pedig a befogadó közegnek a volt hódoltságitól eltérő, szilárdabb és hatékonyabb érdekérvényesítő képességű, felekezetiileg stabil mivolta eredményezte, még ha végül a felsőbb akarat érvényesült is. Mindez jól érzékelteti a két régió katolikus felekezetének fejlettségi foka közötti eltérést, tágabb értelemben az azok konfesszionalizációja terén mutatkozó különbségeket. A Magyar Királyságnak a hódoltság korában fennálló területén ugyanis a trienti zsinat által indított katolikus felekezeti képződés a XVII. század végére a lezáródásához közeledett, szemben a hódolt országrésszel, ahol a visszafoglalással legalábbis újraindult.⁶

4 SIPTÁR 2018, 163.

5 SIPTÁR 2019a, 165–166.

6 SIPTÁR 2019a, 164–166. Ld. még SIPTÁR 2014

A kapucinusok hazai megtelepedése nem csupán az eddig tárgyalt időszakra esik: tizennégy intézményükből⁷ öt ekkor jött létre, míg kettő korábban, hét később. (1. táblázat) Abban a szűk egy évszázadban, amely alatt kolostorhálózatuk a Magyar Királyságban kiépült, a vázoltaktól meglehetősen eltérő tendenciák is jelentkeztek a szerzetesi alapítások körülményei és kiváltó okai terén, melyekre az alábbi összefoglalásban utalni fogok. Ezt megelőzően azonban érdemes áttekinteni az egyes szerzetesi intézmények létrejöttének általános menetét, tipikus „forgatókönyvének” elemeit.

Egy szerzetesi intézmény létrehozása ugyanis több lépésben történik, amelyek időben egymástól távol is megtörténhetnek. Általában először kerül sor a rend helyi működésének anyagi alapjait megteremtő alapítvány megtételére vagy birtokadományozásra, illetve az erre vonatkozó szerződés megkötésére a rend és az alapító között (a két fél gyakran nem azonos alkalommal írja ezt alá). A jogi aktust utólag a rend központi vezetése és az uralkodó is jóváhagyja, az alapítvány vagy birtok tulajdonába pedig a rendet hivatalosan a helyszínen is be kell iktatni. Emellett a helyi egyházi hierarchia engedélyére is szükség van a rend lelkipásztori tevékenységére vonatkozóan. Jellemzően külön dátumhoz kötődik maguknak a rendtagoknak a megérkezése a felállítandó intézmény helyszínére, sőt néha előbb egy közeli, az alapító által ideiglenesen biztosított helyre, és csak valamivel később a rendháznak hosszú távon otthont adó településre, nem beszélve azokról az esetekről, amikor a megérkezés és az ünnepélyes bevonulás is két külön alkalommal történik. A lakhelyként és működési helyszínekként (utóbbiak közül leginkább templomként) szolgáló ingatlanok megszerzése, a különféle tevékenységeik tényleges elkezdése és az esetleg kapcsolódó intézmények (pl. iskola, gyógyszertár stb.) megnyitása is gyakran más és más időpontokban zajlik le. Sikeres letelepedés esetén a szerzetesrend vezetősége mindezt tudomásul veszi, és az állomáshelyet hivatalosan besorolja az intézményei közé, azon belül a rendi előírásoknak megfelelően egy adott intézménytípusba

7 Ebben a tanulmányban kizárólag a kapucinusok osztrák rendtartományának keretei között tartósan működő kolostorokról esik szó. Így nem vontam be a vizsgálódásba sem azokat az állomáshelyeket, amelyek a pozsareváci békében (1718) elnyert területen az ezt követő évek során jöttek létre, majd az 1737–1739-es török háborúban meg is szűntek (Belgrád, Palánk és Zimony, ld. SRŠAN 2011), sem a nagyváradi megtelepedéshez kapcsolódó, szintén rövid életű székelyhádi házat (SZABÓ 1921, 366–368.; EMÓDI 2006, XV–XVI., LXXXIII.), sem pedig a stájer rendtartományhoz tartozó kolostorokat (pl. Zágráb, Varasd, Karlobag, ld. alább). Ez egyben azt is jelenti, hogy a megállapítások Eszéket leszámítva kizárólag a Magyar Királyság legszűkebb értelemben (Horvátország, Szlavónia, Erdély, a Temesi Bánság és a határőrvidékek nélkül) vett területének kapucinus intézményhálózatára vonatkoznak.

(pl. rezidencia, konvent stb.). A véglegesnek szánt, vállalt feladataikhoz méltó épületek felépítésére, birtokbavételére pedig általában évtizedekkel később kerül sor. Ezeknek a lépéseknek a sorrendje ráadásul nem volt egyértelműen meghatározott, gyakran egyik-másik ki is maradt, vagy időben igen távol került egymástól, esetleg a cselekvő személyek közötti átfedések miatt egybeesett. Az intézmények létrejöttének dátumát egyetlen időpontban meghatározni éppen ezért gyakran nem is lehetséges.⁸

Az alapítás menetrendje a szerzetesrendek közötti különbségek miatt is nagy eltéréseket mutathat: leginkább anyagi ellátásuk módja szerint sok elem teljesen máshogy alakulhat egyik vagy másik esetében. E tekintetben a következő csoportokba sorolhatjuk a Magyarországon a kora újkorban jelenlévő rendeket: birtokaikból éltek a monasztikus rendek (pl. bencések, ciszterciek) és a pálosok, birtokokból és/vagy jövedelmező alapítványokból például a jezsuiták és a piaristák, koldulásból vagy legfeljebb kisebb jövedelmező ingatlanokból pedig a koldulórendek, közülük például a legnépesebb ferencesek.⁹ A megélhetés szempontjából a legszigorúbb a továbbiakban tárgyalásra kerülő kapucinus rend volt.

A kapucinus rend közismerten az úgynevezett ferences család tagja. Az Assisi Szent Ferenc által alapított lelkiség és szerzetesrend számtalan megújulási folyamatának egyike során keletkezett, és vált le önálló rendként, más reformirányzatokkal ellentétben. A XVI. század folyamán ugyanis több szigorú reformirányzat is született az eleve szigorúbb (a konventuálistól ekkortájt épp hivatalosan is elkülönült) obszerváns ferences renden belül, így például a rekollektusoké („befelé fordulók”), reformáltaké, sarutlanoké, amelyek szervezetileg a renden belül maradtak, illetve a kapucinusoké. Utóbbi a remeteélet utáni vágyból született Itáliában 1525 körül, eredetileg Szent Ferenc elvonulásra vonatkozó karizmáját emelte ki. Külsőségekben is elkülönítették magukat a többi ferencesektől: szakállat és hosszú kámzsát (kapucnit) viseltek – innen ered a nép körében használatos elnevezésük, amely később hivatalossá vált. Szerénységüket jelezte, hogy a rendtagok lemondtak világi vezetéknevükről, helyette származási helyükkel jelölték őket. VII. Kelemen pápa „remeteéletű Kisebb Testvérek” néven 1528-ban kiadott bullájával önállósította az irányzatot (bár az 1619-ig a konventuális rendfőnököknek volt alárendelve). A szigorú fegyelemből kifejlődött azonban egy már-már

8 SIPTÁR 2010, 91.; SIPTÁR 2021, 214.

9 SIPTÁR 2018, 166–168.

végletesen elkötelezett cselekvő életforma az 1530-as évek második felében megalkotott második rendi konstitúciók nyomán (noha az első konstitúciók épp ezt igyekeztek erősen korlátozni 1529-ben). Fő feladatként ekkor a buzgó hithirdetést és a legelesettebbek felkarolását, például a pestisesek, haldoklók, rabok, háborúzó seregek, sebesült katonák, legszegényebbek lelki gondozását vállalták, ami által nagyon népszerűek lettek, sőt a legelőkelőbb körökben, még uralkodói udvarokban is befolyást szereztek. A renden belül ez a változás komoly vitákhoz vezetett, ezért a pápák bizalmatlanok voltak az új renddel szemben: 1537-ben III. Pál megtiltotta nekik az Itálián kívüli terjeszkedést, ami 1574-ig hatályban is volt. Ezt követően azonban annál nagyobb ütemben kezdtek terjeszkedni, 1619-ben pedig V. Pál teljes önállóságot adott a rendnek: innenől saját rendfőnöke kormányozta. Fénykora a XVIII. század közepén kezdődött, amikor 64 tartományban 1.760 kolostora és mintegy 32 ezer tagja volt, illetve missziókat tartott fenn Afrika, Ázsia, Észak- és Dél-Amerika területén is.¹⁰

Miután 1574-től megindulhattak az Itálián kívüli alapítások, hamar népszerűvé váltak a német ajkú országokban és tartományokban is: 1600-ban a cseh-osztrák-stájer területek kolostorait már külön kormányzati egységbe, *commissariatus generalis*ba szervezték. Ennek déli részét 1608-ban leválasztották, és létrehozták belőle a majdani stájer rendtartományt, a fennmaradó részből pedig 1618-ban jött létre formális provincia. Ezt 1673-ban tovább osztották, így külön cseh és osztrák rendtartomány alakult ki.¹¹ Ezt követően kezdődött el a magyarországi terjeszkedésük, a cseh rész leválásával ugyanis az immár önálló, Bécs-központú osztrák provincia súlypontja keletebbre tolódott, a terjeszkedés lehetősége a Magyar Királyság felé volt adott.

Már a XVII. század eleje óta történtek próbálkozások a rend magyarországi munkájának kibontakoztatására, de azok ekkor még folyton kudarcot vallottak. Általában külső hatást gyakorló tényező állt a kísérletek mögött, többnyire a római Propaganda Kongregáció és egy-egy helyi püspök vagy főnemes. De elsősorban a renchez kötődő feltétel nem valósult meg: a

10 GEMELLI 1933, 139–146.; BALANYI 1948, 123–126.; PUSKELY 1998, 599–603.; VARGA 2011, 49–51.

11 SCHEMATISMUS 1912, 6–7. Az önállósodott stájer rendtartomány terjeszkedett a Szent Korona országaiban is: már 1618-ban kolostort alapítottak Zágrábban, 1699-ben pedig Varasdon. Mivel ez a provincia semmilyen kapcsolatban nem állt a rend osztrák tartományának a század utolsó negyedében induló magyarországi terjeszkedésével, ezek a kolostorok kívül esnek a jelen vizsgálódás körén. Ld. TENŠEK 1976, 169–171.; ALVIŽ 2015, 16–18., 29–30. Varasdra KARÁCSONYI 1924, 443.

küldendő szerzetesek mind idegen ajkúak voltak, és a rend vezetősége is vonakodott az országtól. Valójában nem volt valós helyi igény sem.¹² Az 1670-es évekre azonban a sikeres megtelepedés mindhárom fent említett feltétele teljesült több tényező szerencsés együttállása révén.

Egyfelől a rend alkalmassága vonatkozásában jelentős változás történt, amikor a rendtartományok említett szétválása miatt az osztrák kapucinusok figyelme kelet felé fordult. A személyi feltételek is javultak, ugyanis Sinelli Imre, egy olasz apától Komáromban született kapucinus szerzetes – akit ezáltal magyarnak, de legalábbis magyarországinak tekintettek, így a lakosság szemében nem számított teljesen idegennek – ambíciót érzett rendjének letelepítésére szülőhazájában. Ő ráadásul bekerült I. Lipót császár és magyar király bizalmába (később, 1681-ben a bécsi egyházmegye élére is kinevezte), akit meg tudott nyerni ötletének, az uralkodó belépésével pedig a megtelepedéshez szükséges külső hatás igen nagy hatékonysággal tudott érvényesülni. (A királyon kívül a Szentszék is Sinelli mögött állt, a Propaganda Kongregáció ugyanis apostoli misszionáriusi felhatalmazással ruházta fel a szerzetest.)¹³

Végül a harmadik feltétel, a befogadó közeg alkalmassága is teljesült az 1670-es évek ellenreformációs időszakában: a Wesselényi-féle összeesküvést követően a protestánsok elleni retorziók miatt nagyszámú katolikus papra lett szükség, akik a felekezetük számára juttatott, protestánsoktól elvett templomokban szolgálni tudtak. A helyi egyházi hierarchia a szükségletet igen sok helyen szerzetesek bevonásával igyekezett kielégíteni, a protestáns lakosság pedig ebben a helyzetben eredményesen nem tiltakozhatott – csak a hamarosan kitörő felkelés árán tudta pozícióját védeni.¹⁴

Mindezek hatására I. Lipót 1674. június 6-án kelt engedélye birtokában megtörtént a kapucinusok első két magyarországi megtelepedése: 1674-ben Bazinban, 1676-ban pedig Pozsonyban. Az előbbi esetben a kezdeményezés Sinelli hatására magától I. Lipót királytól indulhatott, aki 1674 januárjában és júniusában is felhívta levélben Kollonich Lipót bécsújhelyi püspök és magyar kamarai elnök figyelmét a rend bazini letelepedésének kínálkozó lehetőségére. Szelephényi György esztergomi érsek szintén Sinelli közbenjárására engedélyezte, hogy az evangélikusok által 1659-re felépített, de 1674

12 *A korai próbálkozások történetét összefoglalja* GALLA 2005, 42–47.

13 *Az adatokra ld.* GALLA 2005, 47–48.

14 *SIPTÁR* 2018, 159–160.

év elején tőlük elvett templomot a kapucinusok vegyék át.¹⁵ A szerzetesek eleinte átmeneti lakóhelyeken tartózkodtak, mígnem 1675-ben báró Hedly Mátyás udvari tanácsos a bazini kastélyát adományozta nekik kolostorépítés céljára.¹⁶ Látható tehát, hogy a letelepedéshez szükséges külső hatást az uralkodó, az esztergomi érsek és egy helybeli ingatlant birtokló nemes együtt gyakorolták.

A pozsonyi megtelepedés pedig annak köszönhető, hogy Sinelli Pozsony környékén három évig tartott missziókat 1676 környékén, előkészítve ezzel a kolostoralapítás szíves fogadtatását a befogadó közeg részéről. A rendtagok 1676-ban az uralkodó parancsára Kollonich közreműködésével a külvárosi Szent Katalin-kápolnát és a mellette lévő házat kapták meg. Bő három évtized múltán ennek a helyén építtette fel a templomot és kolostort Anton Franz von Strattmann titkos tanácsos felesége, Antonia Maria Theresia von Preysing grófnő, de azok már az 1730-as években teljes újjáépítésre szorultak.¹⁷

Újabb alapításra azonban másfél évtizedig nem került sor. (1. táblázat) A rend terjeszkedésének csak a nagy török háború adott lendületet, amikor az újonnan keresztény kézre került területek is megnyíltak a számukra. Ezenfelül egy újabb személyi tényező is közrejátszott abban, hogy az ország megismerte a kapucinusokat: 1682-től Bécsben tartózkodott az oszmánellenes lelkületéről és prédikációiról híres itáliai szerzetes, Avianói Márk,¹⁸ aki a meginduló háború során a császári csapatok mellett teljesített szolgálatot, jelen volt többek között Buda ostrománál is. A sikeres visszafoglaló hadjárat során széles körben népszerűvé vált, ami segített benne, hogy rendje újabb helyszíneken történő letelepedésére a befogadó közeg – a helyi lakosság – alkalmassá váljon, kedvező hozzáállást tanúsítson. 1692-től kezdődően egy bő évtized alatt öt új alapításra került sor, közülük négyre a visszahódított területeken (Buda 1692, Mór 1696, Pécs 1698, Eszék 1703), egyre a Magyar Királyság korábban fennálló határai között (Magyaróvár 1697).

15 SZABÓ 1921, 129., 205.; RUPP 1870, 124.

16 BABIRÁT 2008, 107. A bazini és a pozsonyi kapucinusokra vonatkozó további szlovák nyelvű tanulmányok olvashatók a 2014 óta megjelenő *Studia Capuccinorum Boziniensia* című folyóiratban.

17 RUPP 1870, 89.; GALLA 2005, 48.; JURÍKOVÁ–TKÁČIK 2016, 26–30.

18 Boldog Avianói Márk életére újabban ld. ÉRSZEGI 2003, különösen 36–76.

helyszín	évszám	alapítás			más férfi rend
		uralkodó	egyházi patrónus	világi patrónus	
Bazin	1674	I. Lipót	(Szelepchényi György esztergomi érsek)	(Hedly Mátyás)	SJ
Pozsony	1676	I. Lipót	–	–	OFM, SJ, OST, OH
Buda	1692	–	Széchenyi György esztergomi érsek	–	OFM, SJ, OCC, OSA
Mór	1696	–	–	Johann Hochburg özvegye, Johanna Hartmann	–
Magyaróvár	1697	–	–	I. Lipót mint földesúr	OSchP
Pécs	1698	–	Visa János pécsi kanonok	–	OFM, SJ, OP, OSPPE, OSA
Eszék	1703	–	–	helyi német és délszláv lakosság (Johann Jakob von Eggendorff)	OFM, SJ
Tokaj	1712	–	–	Johann Christoph Hug von Winterbach tokaji sótárnok	OSchP
Nagyvárad	1727	–	László Pál váradi kanonok	–	OFM, SJ, OH, OSPPE
Hatvan	1729	–	–	Gundaker Thomas Starhemberg földesúr	–
Tata	1743	–	–	Esterházy József	OSchP
Bodajk	1744	–	–	Berényi György özvegye, Hochburg Anna Mária	–
Holics	1756	–	–	Lotaringiai Ferenc német-római császár mint földesúr	–
Besnyő	1763	–	(Migazzi Kristóf váci püspöki adminisztrátor)	Grassalkovich Antal és felesége, Klobusiczky Terézia	–

1. táblázat: Az osztrák kapucinus rendtartomány magyarországi megtelepedései a XVII–XVIII. században

A négy volt hódoltsági eset azonban a külső hatás tekintetében nem hasonlít egymásra. Egyházi patrónus két helyen telepítette le őket: Budán a szerzetesrendi alapításairól híres Széchényi György esztergomi érsek, Pécssett pedig a nála jóval alacsonyabb rangú, egyetlen szerzetesház létrejöttében szerepet játszó Visa János pécsi olvasókanonok.¹⁹ Széchényi primás még 1687-ben, Buda visszafoglalása után fél évvel (bizonyára Avianói Márk tevékenységére tekintettel) állította ki az alapítólevelet, mely szerint a kapucinus rendet Budán vagy Pesten szeretné letelepíteni, de a kolostor tényleges létrejötte több mint öt évet késett, mivel a Budai Kamarai Adminisztráció által erre a célra kijelölt telket és épületeket a budai plébániát vezető jezsuiták használták a vízivárosi hívek lelki gondozására. Csak 1693-ban mondtak le ezekről, és adták át őket végleg a kapucinusoknak, akik már 1692 év végétől a városban tartózkodtak.²⁰ A befogadó közeg tehát – ebben az esetben egy „konkurens” szerzetesrend, a Jézus Társasága – több évig késleltette az alapítás sikerét a hivatalból kiutalt ingatlanok birtoklása és a területre vonatkozó plébániai jogaik védelme miatt. A döntő tényező Széchényi György érsek ismételt beavatkozása volt, amelynek hatására a jezsuiták visszaléptek, és lehetővé tették a kapucinusok letelepedését. Pécs esete az egyházi patrónus szerepén túl abban is hasonlít Budáéra, hogy a kapucinusok itt szintén egy másik szerzetesrend telkét kapták meg. A gyöngyösi születésű Visa János kanonok ugyanis saját romos házának átadása mellett a szomszédos telket is a kapucinusoknak juttatta, amely korábban a pálosok birtokában volt. Mivel ők 1698-ban, a kapucinusok érkezésekor már évek óta máshol laktak, ismereteink szerint nem gördítettek akadályt a letelepedésük elé.²¹

Eszéken két szerzetesrend is jelen volt, amikor a kapucinusok megjelentek a városban: a ferencesek és a jezsuiták. A befogadó közeg azonban itt mégsem a letelepedés akadályozása vagy késleltetése formájában befolyásolta az alapítást, épp ellenkezőleg: az állomáshely a helyi lakosság igényeiből, az ő kezdeményezésükre született. 1702-ben ugyanis az eszéki német és horvát lakosság kérte a kapucinusok megtelepítését a Felsővárosban, ahol nem volt megfelelő a lelkipásztori ellátás, német ajkú papokra volt szükség. A kéregetési céllal ide járó budai kapucinusok miatt döntöttek épp mellettük, és 1703-ban az első rendtagok is Budáról érkeztek ide. A lakosok közül leginkább gróf Johann Jakob von Eggendorff, eszéki tüzérségi parancsnok tekint-

19 Személyükre ld. KOLTAI 2003; BRÜSZTLE 1876, 410–425.

20 TALLÓS 1989, 1., 3–6.; SIPTÁR 2012b, 476–478. (további irodalommal)

21 SIPTÁR 2009, 190–191. (további irodalommal)

hető az alapítónak, mivel ő adta a telket és az épületet a rendnek, valamint 1704-ben kápolnát is épített nekik.²²

A móri kolostoralapítás az eddigieknél is kevésbé zajlott a volt hódoltsági területek szerzetesi terjeszkedési hullámának fent leírt menete szerint. Inkább már a későbbi időszakot vetíti előre, mivel a XVIII. századi megtelepedések jellemzőit mutatja. A kapucinusok itteni letelepítését ugyanis a település új, osztrák földbirtokosának, Johann Haas von Hochburgnak az özvegye, Johanna Hartmann kezdeményezte 1695-ben kelt végrendelete által. Mivel a rend kizárólag koldulásból tartotta fenn magát, a helyi gyér lakosság pedig református volt – és így várhatóan kevésbé alamizsnálkodott volna a szerzetesek javára – az önfenntartási nehézségek leküzdése érdekében az özvegy további tízezer forintos alapítványt is tett a bécsi kapucinusok javára, melynek évi 500 forintos kamata lett volna hivatott fedezni az újonnan építendő kolostor lakóinak ellátását. A kapucinus rend szigorú vagyonkezelési szabályai miatt azonban a rendtartományi vezetőség ebbe nem egyezhetett bele. A nehézséget végül úgy sikerült áthidalni, hogy az alapítványi tőke összege a földesúri családnál maradt, és csak annak éves kamatait fizette ki a kolostornak rendszeres alamizsna címén.²³ Ugyanerre a megoldásra jutottak az érintett felek évtizedekkel később a bodajki és a besnyői letelepedésnél is.

Az alapítás lefolyásában ugyanakkor olyan elemek szintén mutatkoztak, amelyek épp a korábbi ellenreformációs korszakra emlékeztettek. A település református lakossága kezdetben ellenállt, és nem akarta beengedni a kapucinusokat. Az uradalmi tisztartó azonban hatalmi szóval elkobozta a móri templom és a benne szolgáló református prédikátor házának kulcsait, ahová 1696-ban be is költözött az első szerzetes a bécsi kapucinus kolostorból. 1697-ben új épületek emelésébe fogtak, miután az a döntés született, hogy a falu templomától távolabbi helyen saját rendi templom és rendház épüljön, mivel így a szomszédos völgyben nagy méretű kert alakítható ki a kapucinusok szokása szerint. Mire a templom – a hasonló esetekhez képest meglepő gyorsasággal – 1701-re elkészült, néhány esztendő leforgása alatt a Hochburgok meg is kétszerezték Mór lakosságát a kapucinus kolostor körüli területre betelepített német ajkú családokkal.²⁴

22 BORAK 1987, 69. Az eszéki kolostor történetére ld. még SRŠAN 2003, valamint a *Historia Domus* kiadott szövegét: SRŠAN 1993, 301–355.

23 SIPTÁR 2015, 197–199.

24 SIPTÁR 2015, 199–200.

A külső hatást Móron a település földesura képviselte, akárcsak a kapucinusok későbbi alapításainak túlnyomó többsége esetében. Ezek a birtokosok ráadásul jelentős arányban voltak a Hochburg családhoz hasonlóan idegen eredetűek. Mielőtt ezekre rátérnénk, szükséges szót ejteni a magyaróvári megtelepedésről is, amely még a nagy török háború idején, de a Magyar Királyság háború előtti területén zajlott le, és feltehetőleg összefüggött a móri alapítással.

A kapucinus rendi hagyomány őrzi egy korábbi magyaróvári megtelepedési kísérlet emlékét. Eszerint ez azért maradt sikertelen, mert a móri alapító Johanna Hartmann férje, Johann Haas von Hochburg még magyaróvári élelmezési igazgatóként (gabonaprefektusként) megakadályozta. A terv ugyanis az volt, hogy a gabonaházat adják át a rend használatára.²⁵ Bél Mátyás a néhány évtizeddel a tényleges alapítás után írt munkájában²⁶ Széchenyi György esztergomi érsek kezdeményezésének tulajdonította a magyaróvári kapucinus megtelepedést. Amennyiben feltételezzük, hogy az érsek még korábban, győri püspökként (1658–1685) támogatta a rendet, de Hochburg gabonaprefektusként (1647–1668) megakadályozta a terv véghezvitelét, elképzelhető, hogy a sikertelen eset összefüggött Neustifti Dániel osztrák kapucinus szerzetes 1660 körüli nyugat-dunántúli missziójával.²⁷ A kolostort végül 1697-ben I. Lipót király engedélyével és Keresztély Ágost győri püspök jóváhagyásával állították fel. Mivel Magyaróvár az óvári uradalom központjaként Habsburg családi tulajdonban volt, I. Lipót király egyben földesúri minőségben utasította a várost, hogy biztosítsanak telket kolostorhoz és templomhoz.²⁸ Az időbeli közelség és a rendi emlékezet tanúsága alapján lehetséges, hogy a móri megtelepedés sikerén felbuzdulva maga a kapucinus rend kezdeményezte az alapítást a korábbi sikertelen megtelepedés helyszínén.

A Rákóczi-szabadságharc évei nem kedveztek a szerzetesi terjeszkedésnek.

25 „Vera et sincera relatio et informatio qualiter et quomodo a principio et initio monasterium Morense susceptum, fundatum, aedificatum et ad summam perfectionem a P. Wilibaldo reductum fuerit.” MKL, MS 394/1. 1. A móri háztörténet ezen idézett oldala szerint Johann Hochburg lelkiismeret-furdalást érzett a magyaróvári eset után, és közvetve ez vezetett a móri alapításhoz: „izgalommal telve gyakran mondta a feleségének: valóban tartozunk kolostort építeni a kapucinusoknak valahol, mivel én voltam az oka, hogy innen távozniuk kellett. Ez a szándéka azonban haláláig nem valósult meg”. Vö. TAKÁCS–PFEIFFER 2001, 159.

26 BÉL 1985, 59. Bél Mátyás Moson megyéről 1735-re írta meg az ismertetését, majd 1744-ben rendezte sajtó alá: uo. 5., 23., 62.

27 GALLA 2005, 46–47.

28 Ld. elsősorban LŐVEI 1994, 517. és az ott idézett kéziratot.

Annál meglepőbb, hogy az eszéki alapítást követően legközelebb egy, a szatmári béke után a királyi kincstárra szállt Rákóczi-birtokon, Tokajban került sor kapucinus állomáshely kialakítására. Johann Christoph Hug von Winterbach tokaji sótárnok 1711. évi meghívására, III. Károly király és Telekessy István egri püspök jóváhagyásával 1712 végén érkeztek meg a szerzetesek a városba, ráadásul ideiglenes lakhelyüket 1714-ben épp a fejedelem közvetlen tulajdonából elkobzott, úgynevezett Rákóczi-házra és a hozzá tartozó telekre cserélték, melyeket a kamara kolostor és templom építése céljára adott át nekik.²⁹

A magyarországi katolikus felekezeti képződési folyamat visszafoglaló háborúk alatti és utáni szakaszának konszolidálására a magyar országgyűlés a korábbi nagy szerzetesi megtelepedési hullám(ok)nak utólag törvényes kereteket adott, amikor 1715-ben (102. tc.) és 1723-ban (96. tc.) hivatalosan is befogadta a különböző szerzetesrendeket a Magyar Királyságba. Az első említett törvénycikk a kamalduliakat, trinitáriusokat és piaristákat, a második a vöröscsillagos-kereszteseket, irgalmasokat, szervitákat, sarus és sarutlan karmelitákat, paulánusokat és orsolyitákat, valamint a kapucinusokat honosította. Az országgyűlésben szavazati jogot nem nyertek, ugyanakkor hálájuk jeléül évi tizenkét misét kellett mondaniuk a király és az apostoli ország épségéért, gyarapodásáért és boldogságáért.³⁰

A kapucinusok 1723. évi befogadását³¹ közvetlenül két, majd a század végéig további négy új megtelepítés követte. Ezek gyakorlatilag mind a helyi földesúr, azaz a kegyúr³² alapításának eredményei voltak, mégpedig főleg olyan helyszíneken, ahol rajtuk kívül nem volt másik szerzetesi intézmény (legalábbis az ő érkezésükkor). Közülük az első, a nagyváradi volt az egyedüli, amely egyfelől egyházi patrónushoz – de egyben az egyik tulajdonképpeni földesúrhoz – kötődött, másfelől ahová már jelenlévő más szerzetesrendek mellé érkeztek: 1725-ben László Pál örkanonok Váradnak a káptalan által birtokolt részében (Újvároson) a saját telkét adományozta a kapucinusoknak. Csáky Imre váradi püspök jóváhagyásával a tényleges megtelepedés 1727-ben

29 SZABÓ 1989, 152–153.; KARNISS 1930, 70.

30 Az 1729:50. tc. az ágostonosokkal, az 1741:65. tc. a domonkosokkal, az 1764/65:42–43. tc. pedig a minoritákkal és a Notre Dame női kanonokrenddel folytatta a sort. A jezsuitákat már az 1687:20. tc. befogadta. MT 1657–1740, 348–349., 518–519., 640–643., 712–713.; MT 1740–1835, 58–61., 122–125.

31 Említi pl. GALLA 2005, 49.; VARGA 2011, 51.

32 A földesurak kegyúri jogára, azaz a birtokaikon működő egyházi intézményekkel kapcsolatos jogaikra és kötelességeikre általában ld. KOLLÁNYI 1906.

történt meg. A „rivális” rendek jelenléte ebben az esetben is gondot okozott, de érdekes módon nem a befogadó közeg számára, azaz maguknak a folyó túlsó partján lévő Olasziban székelő ferenceseknek és jezsuitáknak, hanem az uralkodói jóváhagyás kapcsán az ügyet véleményező Kancelláriának. Az ellenvetés hatására a váradi kapucinus konvent megalapítását lehetővé tevő végleges királyi engedély csak 1735-ben kelt, amikor már zajlott a templom- és kolostorépítés egy másik, Luzsénszky István váradi püspök által adományozott, szintén újjvárosi telken.³³

A váradi megtelepedés után két évvel, 1729-ben került sor a hatvani alapításra, ahová a hatvani uradalom (1711-től 1729-ig elhúzódó perek eredményeként hivatalosan is) új birtokosa, a kapucinus renddel gyakorlatilag egyszerre honosított³⁴ Gundaker Thomas Starhemberg gróf, a bécsi udvar egyik legmagasabb rangú pénzügyi tisztségviselője hívta meg őket. Kulcs szerepe volt ebben a hatvani uradalmi jószágigazgatójának, Franz Xaver Wagenleitnernek is, aki a piaristák nagymarosi letelepítése helyett a koldulásból élő, így könnyebben fenntartható kapucinusok számára történő alapítást javasolta a grófnak, mégpedig a fejlesztésre jobban érdemes Hatvanban. A megtelepedéshez szükséges lépések sorozata ebben az esetben kifejezetten jól ismert, és szemléletesen mutatja egy kapucinus kolostor létrejöttének menetét. A tartományfőnök a meghívás alapján jóváhagyást szerzett először saját előjárójától, a rendfőnöktől, majd (más kapucinus megtelepedések analógiája alapján nyilván helyszíni szemle után)³⁵ konkrét ingatlanok átadását kérvényezte a kegyúri jogokat birtokló földesúrtól. Az ő erre vonatkozó hozzájárulásának megszerzésén kívül az ekkor még alkirályként Nápolyban tartózkodó Althann Mihály Frigyes váci püspök, valamint az uralkodó, III. Károly engedélyét is sikerült kijárni, ám mindez évekbe került, így a rendtagok csak 1729 novemberében érkeztek meg Hatvanba, és decemberben iktatták be őket a nekik kijelölt lakóépület birtokába. A következő évben került sor a végleges, új épületek emelésére szánt telkük kijelölésére és átadására, ahol 1732-ben megkezdődött az építkezés is. A kegyúr rendszeres ellátásban nem részesítette a közösséget, az kizárólag saját koldulása eredményéből, illetve mások adományaiból élt.³⁶

Minden bizonnyal hasonlóan hosszadalmas ügyintézés előzte meg a

33 EMŐDI 2006, X–XI., LXXXVII–XCI.

34 1723:123. tc. MT 1657–1740, 650–653.

35 Mór példája: TAKÁCS–PFEIFFER 2001, 159–160.

36 PATAKI 2011, 162–168.

majdnem másfél évtizeddel későbbi tatai kapucinus megtelepedést is. Ahogy Hatvanban, itt is a földesúr – a tatai uradalom birtokosa 1727 óta –, gróf Esterházy József országbíró, illetve rajta kívül a konkrét lépéseket megtevő jószágigazgatója, galántai Balogh Ferenc³⁷ testesítette meg az alapítás sikerében általában legnagyobb szerepet játszó külső hatást. Ugyanakkor a helyi lakosság, azaz a befogadó közeg igényéből született meg a terv (akárcsak Eszék esetében négy évtizeddel korábban), hogy a vár közelében egy egész szerzetesi közösség számára jöjjön létre lakó- és istentiszteleti hely. A mezőváros egyre gyarapodó német ajkú lakossága ugyanis eleinte a várkápolnában részesült lelkipásztori ellátásban, ahol a plébános helyett leginkább a káplánja végezte a liturgikus teendőket. Ebben a funkcióban már az 1740-es évek előtt is elő-előfordultak móri kapucinus kisegítők. Az alapítás folyamata akkor indult el, amikor 1742-ben a szintén Mórról érkezett P. Largus vette át a várbeli kápláni feladatokat, és közvetlenül ide is költözött. 1743 elején azonban a plébános a távolabb fekvő plébánián jelölte ki állandó lakhelyét, így a vár környéki németység ismét elesett a helyben tartózkodó lelkipásztortól.³⁸

Nem véletlen tehát, hogy Esterházy József alapítólevele szintén 1743-ban kelt. Ebben a gróf vállalta egy tizenhat fős kapucinus közösség fenntartását és kolostorának felépítését, a rendtagok feladatául pedig kifejezetten kijelölte a várkápláni tisztséget. A kolostor és templom alapkövetéle és a rendtagok (P. Largus várkáplán mellett két laikus testvér) birtokba iktatása még ugyanennek az évnek a májusában megtörtént, és az épületek három évvel későbbi elkészültétől fogva nagyobb számú szerzetescsoport kezdte meg munkáját a helyi lakosság, elsősorban a németység körében.³⁹

Ugyanezekben az években zajlottak a bodajki kapucinus alapításhoz kapcsolódó építkezések. Ez a működési helyszín abban a tekintetben egyedülálló, hogy egy, eredetileg a móri kolostor által (már a XVII. század végétől) fenntartott kegyhely folyamatos fejlődésével jött létre. Miután ugyanis 1742-ben elkészült az új bodajki kegytemplom, 1744-ben ennek és a búcsújáró híveknek az ellátására néhány rendtag állandó jelleggel a helyszínre költözött, azaz a móri konventnek alárendelt rezidencia jött létre. Az alapítás

37 Esterházyra ld. pl. MOHL 1909, 63–70., Balogh alapításbeli jelentőségére uo. 81–82. Utóbbi személyére és munkásságára általában ld. FÜLÖP-SCHMIDTMAYER 2017.

38 MOHL 1909, 59., 61., 67., 119–120., 207–208., 210.

39 KÖVESDI 2002, 284–285.; MOHL 1909, 79–80., 228.; FÜLÖP-SCHMIDTMAYER 2017, 62–63. Közismert és az idézett munkákban is tüzetesen körüljárt tény, hogy ezen a tatai építkezésen tűnt fel pallérként először a fiatal Fellner Jakab.

tehát a fejlődő zárandokhely igényei nyomán a renden belüli elhatározás eredménye volt, sikerében a fent tárgyalt második (a szerzetesrendhez magához kötődő) feltétel teljesülése volt az elsődleges. (1. ábra) Ugyanakkor a külső hatás itt is érvényesült, mégpedig szintén világi patrónus, az egyik helyi földesúr révén: gróf Berényi György özvegye, Hochburg Anna Mária (a móri alapító dédunokája) 1749. május 13-i alapítólevelével vállalta az ekkorra a templom mellé felépült rendház karbantartását és természetbeni ellátását (mivel a terület a móri koldulási körzethez tartozott, és ezért az ott gyűjtött alamizsna az anyagázat illette). Az osztrák kapucinus tartomány vezetősége ezt csak abban a formában fogadhatta el, hogy a grófné és utódai a felajánlott javakat alamizsna formájában juttatják a rezidenciának. Az alapítólevelet ezek után Padányi Biró Márton veszprémi püspök 1749. november 4-én megerősítette.⁴⁰

Speciális eset Holicsé, ahol maga a német-római császár, I. (Lotaringiai) Ferenc hozta létre a kapucinus kolostort, de mivel a település a magánbirtoka, sőt személyes birtokállományának egyik ékköve volt,⁴¹ földesúri-kegyúri szerepben. A mezővárosban komoly fejlesztéseket hajtott végre, és ennek részeként az 1750-es években templomot és rendházat építtetett, amelyeket 1756-ban adott át a rendnek.⁴² A kapucinusok a bécsi udvar kedvelt szerzetesei voltak, sőt a Habsburg uralkodók ekkor már több generáció óta az ő császárvárosbeli templomukba temetkeztek.⁴³ Nyilván ez a magyarázata, hogy Lotaringiai Ferenc választása épp rájuk esett, amikor városában kolostoralapításra határozta el magát.

Gróf Grassalkovich Antal kamarai elnök, Mária Terézia bizalmasa – noha nyilván jól ismerte a bécsi és a pozsonyi kapucinusokat – az általa 1746-ban megvásárolt hatvani uradalom szerzeteseiként hívta meg őket a gödöllői kastélya szomszédságába. A feleségével, Klobusitzky Teréziával 1759–1761 között ugyanis Besnyőn lorettói kápolnát⁴⁴ építtetett egy középkori romtemplom helyén, amely rövid idő alatt népszerű zárandokhellyé vált. A nagyobb ünnepekre a hatvani kapucinusokat rendszeresen át kellett hívni segédkezni, főleg a gyóntatásban. Amikor viszont felmerült egy többfős közösség letelepítése a kegyhely állandó gondozására, Grassalko-

⁴⁰ SIPTÁR 2015, 201., 203–204.

⁴¹ VAJNÁGI 2018, 241–242.

⁴² BOTEK 2006, 36. Ld. még MIKOLETZKY 1961, 201.

⁴³ DEMMERLE-BEUTLER 2019, 27–80.

⁴⁴ VARGA 2011, 29–45.

vich először pálosokat, majd azok magas fenntartási költségei miatt szerzetesrendhez nem kapcsolódó remetét tervezett idehozni. Barátja, Migazzi Kristóf bécsi érsek és váci püspöki adminisztrátor (azaz a terület megyéspüspöke) azonban 1762 Nagyboldogasszony ünnepét Besnyőn töltötte, és a hatvani kapucinusok által tartott litánia után a földesúr megkérdezése nélkül felajánlotta az itteni letelepedés lehetőségét a hatvani gvárdiának. Ő a fentebb Hatvan esetében már tárgyalt hosszas, többszereplős engedélyeztetési folyamat után 1763 decemberében maga költözött ide az új, hat főből álló közösség vezetőjeként, amelyben négy pap és két laikus testvér kapott helyet. A tárgyaláson itt is vita alakult ki a finanszírozásról, mivel Grassalkovich birtokadományt tervezett, a rend viszont a szabályai értelmében a kolduláshoz ragaszkodott. Ezúttal Migazzi közbelépése oldotta fel az ellentmondást, de a megoldás ugyanaz lett, mint a korábban említett esetekben: a kegyúr nem birtokot adott a fenntartásra, hanem rendszeres adománnyal (pl. fa, bor, gabona stb.) tartotta fenn az eleinte még a hatvani gvárdián alá rendelt rezidenciát. Uradalmában pedig kijelölte a koldulási körzetet, amely nem zavarhatta sem a budai, sem a hatvani kapucinusok körzetét.⁴⁵

Az osztrák rendtartományból kiinduló magyarországi kapucinus terjeszkedés a besnyői alapítással véget ért. Ezzel nagyjából egyidejűleg, 1770 körül a szerzetesség magyarországi virágkora elérte a csúcspontját: ebben az évben a kormányzat az adózó nép védelmében, illetve a plébániahálózat fejlesztése érdekében a koldulórendek számára létszámkorlátot rendelt el,⁴⁶ három évvel később pedig a pápa feloszlatta a Jézus Társaságát. Az előbbi rendelkezéshez kapcsolódott a koldulórendek összeírása 1767/1769-ben, amely alapján meg tudjuk állapítani a kapucinusok hazai létszámát abban az időszakban, amikor az a legmagasabb volt. (2. táblázat) Eszerint az osztrák rendtartomány magyarországi házaiban összesen 340–344 szerzetes működött, ezzel a két legnagyobb rend (az obszerváns ferencesek és a jezsuiták) után az élvonalba tartoztak: nagyságrendileg a piaristákkal és a pálosokkal azonos szinten, de mindkettőnél valamivel többen voltak. Legnagyobb házuk a pozsonyi volt 56 fővel, a legkisebb a bodajki és a besnyői.⁴⁷ Az utóbbi esetében az összeírás nem is tartalmazta a létszámot, de más forrásokból

45 Uo. 53–61.

46 SZABÓ 1921, 31., 392–396.

47 *Tabella Conventuum ordinum mendicantium Hungariae 1769.* OSzK Kt., Fol. Lat. 2045. *passim.* Vö. SIPTÁR 2019b

helyszín	létszám
Pozsony	56
Buda	36
Mór	30
Bazin	28
Magyaróvár	27
Pécs	25
Nagyvárad	24
Tata	23
Hatvan	22
Tokaj	22
Eszék	21
Holics	13
Bodajk	7
Besnyő	6 / 10

2. táblázat: A kapucinus házak szerzeteseinek létszáma
1767/69-ben az országos koldulórendi felmérés adatai alapján

tudjuk, hogy 1767-ben hatan, 1769-ben tízen alkották az itteni közösséget⁴⁸ (ebből adódik a megadott összlétszám pontatlansága).

A szigorú rendi előírások miatt a kapucinus templomok általában közel egyformák, jellegzetesen egyszerűek, még berendezésük is rendkívüli hasonlóságokat mutat⁴⁹ – ez alól hazánkban csak három kivételt (Mór, Bodajk, Besnyő) találunk. A történeti köztudatban élő képpel ellentétben II. József mindössze hatot szüntetett meg a magyarországi kolostoraik közül (Holics, Magyaróvár, Bodajk, Hatvan, Tokaj és Pécs), a többi nyolc azonban megmaradt.⁵⁰ A feloszlátott intézmények közül három (Magyaróvár, Hatvan

48 VARGA 2011, 100. 1771-re a besnyői létszám elérte az államilag előírt maximális 16 főt.

49 Az építészeti elemekre (de nem a berendezésre) vonatkozóan a témát összefoglalja: VARGA 2011, 52–53. Vö. LŐVEI 1994, különösen 529., 533–534. Általánosságban a német nyelvterületen: HÜMMERICH 1987, az osztrák rendtartományra különösen 84–88. A mai Szlovákia területén lévő épületek kapcsán Andrej Botek több tanulmányban foglalkozott a témával, átfogóan 2001-es doktori disszertációjában (Pozsony). A mai Horvátország kapucinus templomaira (főleg a festményekre) vonatkozóan ld. ALVIŽ 2015, különösen 38–44.

50 EMŐDI 2006, IX.; FELHŐ–VÖRÖS 1961, 447. Az utóbb hivatkozott oldalon nyolc feloszlátott intézmény szerepel, ám ebből kettő a stájer rendtartományhoz tartozott (Zágráb, Kaniža Gospička).

és Tokaj) esetében a templomot is szekularizálták,⁵¹ a másik három azonban a mai napig katolikus istentiszteleti célokat szolgál.

A kapucinus rend Magyarországon a nyugat-európaítól eltérő szerepet töltött be. Eredeti hivatása szerint ugyanis a legszegényebbek és legelesettebbek (betegek, rabok, sebesültek) közötti igehirdetésre specializálódott.⁵² Ezt a funkciót azonban Magyarországon a török kori fennmaradásukból és megtartó szerepükből adódóan inkább az obszerváns ferencesek látták el, így az osztrák házakból érkező kapucinusoknak nálunk más munkaterület jutott: egészen a XVIII. század végéig megmaradtak elsősorban a betelepült és/vagy városi német ajkú közösségek lelkipásztorainak, „sváb” jellegű szakrális tájak fenntartóinak.⁵³ Városi németiséget pasztoráltak Bazin, Pozsony, Buda, Magyaróvár, Pécs, Eszék és Nagyvárád esetében, illetve (legalábbis nagyrészt) betelepített németek szakrális tájának kialakítói és fenntartói voltak Mór és Bodajk, Tata, Holics és Besnyő településeken, ahol (Tata kivételével) búcsújáráshelyeket is működtettek.⁵⁴ A maradék két XVIII. századi kapucinus működési hely, Tokaj és Hatvan magyar mezővárosok voltak, a fenti megállapítás alól kivételt jelentenek, bár Hatvanba a kapucinus letelepedés után néhány évtizeddel szintén nagy számban érkeztek német lakók.⁵⁵ Ugyanakkor a városi kolostorok esetében is számolhatunk a betelepített németiség vidéki pasztorációjával a környező településeken: példaként említhetjük a budai kapucinusok promontori szolgálatát.⁵⁶

Ez a németes jelleg a magyarországi obszerváns ferencesek nagy lélekszámán és népszerűségén, valamint az érintett kapucinus rendtartomány osztrák túlsúlyán kívül összefüggött az egyes kapucinus kolostorok létrejöttének körülményeivel, azok alapításának kezdeményezőivel és motivációival. Megtelepítésük véleményem szerint⁵⁷ legtöbbször valamilyen formában (a fentebb említett erős bécsi jelenlétük és pozíciójuk miatt) az udvar iránti

51 LŐVEI 1994, 526–527.; PATAKI 2011, 161.; KARNISS 1930, 71.

52 VEREMUND 1927, 27–28.; PUSKELY 1998, 600.

53 Vö. KARÁCSONYI 1924, 441–442.; NÉMETH 1977, 17.; TAKÁCS–PFEIFFER 2001, 303–305., 639–641.; EMÓDI 2006, VIII., XIV.; SIPTÁR 2015, 196–197.

54 Az említett városok korabeli lakosságának összetételét tárgyaló művek felsorolása szétfeszítené ennek a hivatkozásnak a kereteit. A kapucinusok származására, a német ajkú elem arányára nézve Pécs példáján ld. HORVÁTH 2006.

55 MOSOLYGÓ 1930, 39.; SZEPES 1940, 56., 58–59.

56 TIKOVITS 2015

57 A következő állítások az eddig leírtakból adódó következtetés eredményei, mindaddig feltételezésnek tekinthetők, amíg további kutatások konkrét források alapján nem igazolják őket.

hűség kifejezése volt, vagy (az osztrák származású személyek alapításai esetében) a már eleve meglévő kötődés eredménye lehetett. Az alapítók feltételezett motivációit a következőkben ragadhatjuk meg: az illető (leginkább a származása miatt) elsősorban a kapucinusok osztrák tevékenységét ismeri, a magyar ferenceseket kevésbé (1), vagy mutatni akarja az igazodását az uralkodó és az állam preferenciáihoz (2). Hivatala, tisztsége okán jól ismeri Bécsset, illetve a korabeli magyar fővárost, Pozsonyt, és kedveli az ezekben a városokban működő kapucinusokat (3). A letelepítés helyszínén élő lakosság nemzetiségi, anyanyelvi összetételének megfelelően német ajkú lelkipásztori munkaerőt akar (4), vagy olcsón fenntartható (kizárólag koldulásból élő) lelkipásztorokat szeretne (5). Ezeket a motivációkat a tanulmány elején bemutatott feltételrendszernek megfelelően azt kapjuk, hogy az 1–2. pont a külső hatáshoz, a 3. (és részben az 5.) pont magához a szerzetesrendhez, a 4–5. pont pedig a befogadó közeghez tartozó feltételt kielégítő tényezőként befolyásolja egy-egy kapucinus intézmény felállításának megvalósulását.

A szerzetesi intézményhálózatnak a török utáni Magyarországon bekövetkező bővülésében és az ebből adódó XVIII. századi szerzetesi-lelkipásztori, katolikus felekezeti és kulturális fellendülésben a kapucinus rend osztrák rendtartománya a maga tizennégy itteni kolostorával, valamint az 1770-re a 350 főt megközelítő létszámával így is jelentősen kivette a részét. Intézményeik közül az első kettő még az 1670-es évek állami ellenreformációs intézkedéseinek időszakában, azokkal összefüggésben keletkezett, öt a nagy török háború és a következő néhány év nagy terjeszkedési hulláma során jött létre. (Miközben ez utóbbiaknak tulajdonképpen csak az egyike, a budai megtelepedés emlékeztet a volt hódoltságban ekkoriban zajlott szerzetesi alapítások fent bemutatott menetére.) A tizennégy kolostor másik fele, a fennmaradó hét a szerzetesség hazai virágkorában, a szatmári békekötés és II. József egyházpolitikai rendeleteinek kiadása között került megalapításra. Ez utóbbiak, de (a budait leszámítva) az előző időszakban keletkezett házak is inkább a nagy török háború időszakának „hátszágbeli” (azaz a Magyar Királyság 1683 előtti határai között lezajlott) szerzetesi megtelepedéseire emlékeztető, fentebb szintén bemutatott módon jöttek létre. Elsősorban tehát nem a szerzetesrend saját kezdeményezése vagy az állami akarat, hanem inkább a helyi lelkipásztori igények, valamint a kegyúri szándékok és preferenciák idézték elő őket.

DIE ENTWICKLUNG DES ORDENSNETZWERKS IM POST-TÜRKISCHEN UNGARN UNTER BESONDERER BERÜCKSICHTIGUNG DER KAPUZINER

Dániel Siptár

Die etwa sieben Jahrzehnte zwischen dem Ende des Rákóczi-Unabhängigkeitskrieges und der Kirchenpolitik Joseph II., also etwa die Lebenszeit Jakob Fellners, waren in den Ländern der Heiligen Krone ein wahres Goldenes Zeitalter des Ordenslebens. Diese basierte auf einer bedeutenden Welle der Ordensniederlassungen im Königreich Ungarn ab dem Ende des XVII. Jahrhunderts, das nach dem Großen Türkenkrieg seine territoriale Integrität weitgehend wiedererlangt hatte, als es möglich wurde, in den neu unter habsburgische Herrschaft gekommenen Gebieten ein stabiles römisch-katholisches Institutionengefüge aufzubauen, das bis dahin gefehlt hatte. Die Funktionen der Ordensgemeinschaften und seine Rolle bei der Herausbildung des katholischen Bekenntnisses waren jedoch von Region zu Region verschieden. Die Franziskaner und die Jesuiten, die in Ungarn am dynamischsten und am besten vorbereitet waren und von der Regierung am meisten unterstützt wurden, waren diejenigen, die sich unter unsicheren Besitzverhältnissen in Ermangelung eines soliden katholischen institutionellen Systems im ehemaligen Osmanischen Reich ausbreiteten, während sich nur fünf andere Ordensgemeinschaften an einigen wenigen Orten niederlassen konnten. Sie alle ließen sich vor allem in den kulturellen Zentren, Burgen und Städten des in christliche Hände gefallenen Territoriums nieder und trugen dazu bei, die fragilen Besitz-, Sozial- und Religionsbeziehungen zu festigen. In dem von der türkischen Eroberung nicht betroffenen Teil des Landes, im von der Habsburger-Dynastie regierten Königreich Ungarn (d.h. zwischen dessen Grenzen wie es 1683 bestand, im „Hinterland“), wurden jedoch während der antiosmanischen Feldzüge des späten XVII. Jahrhunderts ebenfalls zahlreiche klösterliche Einrichtungen gegründet. Die 26 in dieser Zeit gegründeten Niederlassungen teilten sich eine beträchtliche Anzahl von Ordensgemeinschaften, insgesamt zwölf, was

bedeutet, dass das Spektrum des ungarischen Ordenslebens in dieser Zeit wesentlich vielfältiger war. Während also in der Zeit der Eroberung praktisch eine „erste“ Besiedlungswelle stattfand, kam es im ehemaligen Königreich zu einer Vertiefung des bestehenden institutionellen Systems. Dies verdeutlicht auch den unterschiedlichen Entwicklungsstand der katholischen Konfessionen in den beiden Gebieten und im weiteren Sinne die Unterschiede in ihrer Konfessionalisierung. Die durch das Konzil von Trient eingeleitete Herausbildung der katholischen Konfession auf dem Gebiet des Königreichs Ungarn in der Zeit der Eroberung stand Ende des XVII. Jahrhunderts kurz vor ihrem Ende, im Gegensatz zum eroberten Teil des Landes, wo sie mit der Rückeroberung zumindest wieder aufgenommen wurde.

Der Kapuzinerorden, der sich 1743 in Tata niederließ, war ebenfalls Teil dieses Prozesses, aber seine Ausbreitung im Land beschränkte sich nicht auf den bisher beschriebenen Zeitraum. In dem knappen Jahrhundert, in dem das Netz ihrer Klöster im Königreich Ungarn errichtet wurde, gab es auch ganz andere Tendenzen in den Umständen und Ursachen der Klostergründungen. Im Folgenden werden wir uns auf die Klöster konzentrieren, die ausschließlich im Rahmen des österreichischen Kapuzinerordens gegründet wurden: Bazin 1674, Pressburg 1676, Buda 1692, Mór 1696, Magyaróvár 1697, Pécs 1698, Osijek 1703, Tokaj 1712, Oradea 1727, Hatvan 1729, Tata 1743, Bodajk 1744, Holics 1756, Besnyő 1763) diskutiert und in den Kontext der oben genannten allgemeinen Tendenzen gestellt. Die ersten beiden entstanden in der Zeit und im Zusammenhang mit den staatlichen Gegenreformen der 1670er Jahre, fünf während des Großen Türkenkrieges und der großen (oben beschriebenen) Expansionswelle der folgenden Jahre. Nur eine davon, die Niederlassung in Buda, verlief parallel zum „normalen“ Prozess der Klostergründungen im damaligen Eroberungsgebiet. Die andere Hälfte der vierzehn Klöster, die restlichen sieben, wurden in der Blütezeit des Ordenslebens in Ungarn, zwischen dem Frieden von Szatmár und dem Erlass der kirchlichen Dekrete Joseph II. gegründet. Diese Klöster, aber auch (mit Ausnahme von Buda) die Klöster der vorhergehenden Periode, wurden in einer Art und Weise gegründet, die eher an die klösterlichen Niederlassungen im „Hinterland“ der Jahre des Großen Türkenkrieges erinnert. Sie entsprangen also nicht in erster Linie der Initiative des Ordens oder dem Willen des Staates, sondern vielmehr den örtlichen pastoralen Bedürfnissen und den Absichten und Vorlieben der Ordensleute. Anstatt den Ärmsten und Bedürftigsten (Kranken, Gefangenen, Verwundeten) zu predigen,

worauf sie sich in Süd- und Westeuropa spezialisiert hatten, kümmerten sich die Kapuziner in Ungarn (mit Ausnahme von zwei Klöstern) bis ins XVIII. Jahrhundert um das angesiedelte und/oder städtische Deutschtum, und um die sakralen Gegenstände „schwäbischer“ Art. Um 1770 standen sie mit fast 350 Mitgliedern an der Spitze der beiden größten Orden in Ungarn (die Franziskaner-Observanten und die Jesuiten): Sie waren genauso groß wie die Piaristen und die Pauliner, aber etwas zahlreicher als beide. Somit spielten sie eine bedeutende Rolle bei der Ausweitung des Ordensnetzwerks im nach-türkischen Ungarn und dem daraus resultierenden ordenspastoralen, katholischen konfessionellen und kulturellen Aufschwung des XVIII. Jahrhunderts.

Irodalom

ALVIŽ 2015

Alviž, Josipa: Slikarstvo XVII. i XVIII. stoljeća u kapucinskim crkvama i samostanima u Hrvatskoj [Phd-disszertáció]. Zagreb, 2015.

<http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/8231/1/Alviz-Svezak1-pdf.pdf> (letöltés ideje: 2023.03.30.)

BABIRÁT 2008

Babirát, Marián: Z dejín rehole kapucínov v Pezinku v 17. a 18. storočí. In: (Ed. Pospechová, Petra) Bozen... Pezinok. 1208–2008. Zborník z konferencie konanej dňa 5. 12. 2008. Pezinok, 2008. 107–110.

BALANYI 1948

Balanyi György: A szerzetesség története. Budapest, 1948. [kézirat]

BÉL 1985

Bél Mátyás: Az újabbkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Moson vármegye. Mosonmagyaróvár, 1985.

BORAK 1987

Borak, Hadrijan: Kapucini. A kapucinusok. In: (Szerk. Šuljak, Andrija) Osijek. Katolička Crkva jučer i danas. A katolikus egyház tegnap és ma. Đakovo, 1987. 69–76.

BOTEK 2006

Botek, Andrej: Kostol sv. Martina v Holíči – pôvodnosť mobiliáru a umeleckých diel. In: Pamiatky a múzeá. LV. évf. 3. sz. 2006. 36–42.

BRÜSZTLE 1876

Brüsztle, Josephus: Recensio universi cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis [...] Tomus secundus. Quinque-Ecclesiis, 1876.

DEMMERLE–BEUTLER 2019

Demmerle, Eva – Beutler, Gigi: „Wer begehrt Einlass?“ Habsburgische Begräbnisstätten in Österreich. Wien, 2019.

EMÖDI 2006

Emödi András: Kapucinusok és könyvtárak Nagyváradon a 18. században (1727–1785). Nagyvárad–Budapest, 2006.

ÉRSZEGI 2003

Érszegi Márk Aurél: Boldog Aviánói Márk élete. Hittel és diplomáciával a keresztény Magyarországért. Budapest, 2003.

FELHŐ–VÖRÖS 1961

Felhő Ibolya – Vörös Antal: A Helytartótanácsi Levéltár. Budapest, 1961. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 3.)

FÜLÖP–SCHMIDTMAYER 2017

Fülöp Éva Mária – Schmidtmayer Csaba: Galántai Balogh Ferenc (1708–1765) régens. A billegpusztai rezidenciális központ. Tata, 2017. (Libelli Tatenses 3.)

GALLA 2005

†Galla Ferenc: Ferences misszionáriusok Magyarországon: A Királyságban és Erdélyben a 17–18. században. S.a.r. Fazekas István. Budapest–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae I. 2.)

GEMELLI 1933

Gemelli Ágoston: Franciskanizmus. Ford. Takács Ince. Budapest, 1933.

HORVÁTH 2006

Horváth István: *A pécsi kapucinus rend 1782-ben. Fratres Ordinis Minorum Capucinatorum – O.F.M. Cap.* In: *Pécsi Szemle*. IX. évf. 4. sz. 2006. 10–11.

HÜMMERICH 1987

Hümmerich, Walter: *Anfänge des kapuzinischen Klosterbaues. Untersuchungen zur Kapuzinerarchitektur in den rheinischen Ordensprovinzen.* Mainz, 1987. (Quellen und Abhandlungen zur mittelhheinischen Kirchengeschichte 58. *Rhenania franciscana antiqua* 3.)

JURÍKOVÁ-TKÁČIK 2016

Juríková, Erika – Tkáčik, Ladislav: *Rovnaké no predsa rôzne. Komparatívna analýza kroník kapucínskych kláštorov.* In: *Studia Cappuccinorum Boziniensia II. Supplementum.* Kraków, 2016. 25–35.

KARÁCSONYI 1924

Karácsonyi János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig.* II. kötet. Budapest, 1924.

KARNISS 1930

Karniss István: *A róm. kath. egyház.* In: (Szerk. Mosolygó József) *Tokaj és vidéke.* Budapest, 1930. (Magyar városok monográfiája VII.)

KOLLÁNYI 1906

Kollányi Ferenc: *A magán kegyúri jog hazánkban a középkorban.* Budapest, 1906.

KOLTAI 2003

Koltai András: *Széchényi VI. György.* In: (Szerk. Beke Margit) *Esztergomi érsekek 1001–2003.* Budapest, 2003. 310–318.

KÖVESDI 2002

Kövesdi Mónika: *Egy főúri donátor, Eszterházy József gróf szerepe a tatai kapucinusok templomának és kolostorának építésében.* In: *KEMMK* 9. Tata, 2002. 283–296.

LÖVEI 1994

Lövei Pál: Az óvári kapucinus kolostor és templom. In: (Szerk. Haris Andrea) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok. H.n. 1994. 517–536. (Művészettörténet – Műemlékvédelem VII.)

MIKOLETZKY 1961

Mikoletzky, Hanns Leo: *Holics und Sassin, die beiden Mustergüter des Kaisers Franz I. Stephan.* In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 14. Festschrift für Gebhard Rath zum 60. Geburtstag. 1961. 190–212.

MOHL 1909

Mohl Adolf: *Tata plébánia története.* Győr, 1909.

MOSOLYGÓ 1930

Mosolygó József: *Tokaj és vidéke.* Budapest, 1930. (Magyar városok monográfiája VII.)

MT 1657–1740

(Szerk. Márkus Dezső) 1659–1740. évi törvénycikkek. Budapest, 1900. (Magyar Törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás)

MT 1740–1835

(Szerk. Márkus Dezső) 1740–1835. évi törvénycikkek. Budapest, 1901. (Magyar Törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás)

NÉMETH 1977

Németh László: *A katolikus egyházi élet megindulása Fejér megyében a török hódoltság után 1688–1777.* In: (Szerk. Egyházmegyei Történeti Munkaközösség) *A Székesfehérvári Egyházmegye jubileumi névtára 1977-ben, alapításának 200. esztendejében.* Székesfehérvár, 1977. 10–37.

PATAKI 2011

Pataki Katalin: *Kapucinusok letelepedése Hatvanban (1729–1759).* In: *AMA/EMÉ XLVII.* Eger, 2011. 161–176.

PUSKELY 1998

Puskely Mária: *Kétezer év szerzetessége. Szerzetesség- és művelődéstörténeti enciklopédia. I. kötet A–K. Budapest, 1998.*

RUPP 1870

Rupp Jakab: *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre [...] I. Az esztergami [sic] egyház-tartomány a hozzá tartozó püspökségekkel együtt. Pest, 1870.*

SCHEMATISMUS 1912

Schematismus Ordinis Fratrum Minorum S. P. N. Francisci Capucinatorum Almae Provinciae Austriaco-Hungaricae pro anno a Christo nato MDCCCXII. Viennae, 1912.

SIPTÁR 2009

Siptár Dániel: *A felszabadító háborúk után megtelepedett szerzetesi közösségek a Dél-Dunántúlon. In: (Szerk. Gózszy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár) Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740). Pécs, 2009. 155–196. (Seria Historiae Diocesis Quinqueecclesiensis VII.)*

SIPTÁR 2010

Siptár Dániel: *A szentgyörgyi piarista rendház és gimnázium a „kora újkori szerzetesi intézmények adattárában”. In: (Szerk. Forgó András) A piarista rend Magyarországon. Budapest, 2010. 84–103. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti Konferenciák 6.)*

SIPTÁR 2012a

Siptár Dániel: *A domonkos rend visszatérési kísérlete Erdélybe a 18. század elején. In: Levéltári Közlemények 83. Budapest, 2012. 69–129.*

SIPTÁR 2012b

Siptár Dániel: *A szerzetesség első megtelepedési hulláma a török kiűzése után. In: (Szerk. Ács Pál – Székely Júlia) Identitás és kultúra a török hódoltság korában. Budapest, 2012. 473–484.*

SIPTÁR 2014

Siptár Dániel: *A szerzetesség és a töröktől való visszafoglalást követő „második konfesszionalizáció” Baranya megyében.* In: *Korall.* XIV. évf. 57. sz. 2014. 70–91.

SIPTÁR 2015

Siptár Dániel: *Szerzetesség és búcsújárás a 18. századi Veszprémi Egyházmegye északkeleti részén – a móri kapucinusok és Bodajk kapcsolata.* In: (Szerk. Karlinszky Balázs) *Szerzetesrendek a Veszprémi Egyházmegyében. A Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán 2014. augusztus 27–28-án rendezett konferencia előadásai.* Veszprém, 2015. 195–212. (A veszprémi egyházmegye múltjából 26.)

SIPTÁR 2018

Siptár Dániel: *Sokszínűség vagy egységesség. Szerzetesek a 17. századi Magyarországon.* In: (Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár) *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században.* Pécs, 2018. 143–168. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 3.)

SIPTÁR 2019a

Siptár, Dániel: *Die Gründung neuer Niederlassungen alter und neuer Orden im Königreich Ungarn zwischen 1683 und 1703.* In: (Hrsg. v. Fata, Márta – Forgó, András – Haug-Moritz, Gabriele – Schindling, Anton) *Das Trienter Konzil und seine Rezeption im Ungarn des 16. und 17. Jahrhunderts.* Münster, 2019. 145–167. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte 171.)

SIPTÁR 2019b

Siptár Dániel: *Adatok a magyarországi római katolikus férfi szerzetesség létszámának meghatározásához az 1770-es évek elejéről.* In: (Szerk. Forgó András – Gózszy Zoltán) *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században.* Pécs, 2019. 309–324. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 11.)

SIPTÁR 2021

Siptár Dániel: *Az intézményhálózat bővülése és a „Nagy Török Háború”.* In: (Szerk. Szokol Réka – Szőnyi Szilárd) *Jezsuiták Magyarországon. A kezdetektől napjainkig.* Budapest, 2021. 204–215.

SRŠAN 1993

Sršan, Stjepan: Osječki ljetopisi. 1686–1945. Osijek, 1993.

SRŠAN 2003

Sršan, Stjepan: Kapucini u Osijeku. Gradivo iz bečkog kapucinskog samostana 1702–1919. Zagreb, 2003.

SRŠAN 2011

Sršan, Stjepan: Kapucinski samostani u Osijeku, Beogradu, Zemunu i Novoj Palanki u prvoj polovici 18. stoljeća. Zagreb–Osijek, 2011.

SZABÓ 1921

Szabó György Piusz: Ferencrendiek a magyar történelemben. Adalékok a magyar ferencrendiek történetéhez. Budapest, 1921.

SZABÓ 1989

Szabó József: Szerzetesek, kegyestanítórendi iskola Tokajban. In: (Szerk. Bencsik János – Szappanos Erzsébet) Tokaj és Hegyalja. I. Az 1988. október 20–21-én Tokajban rendezett tájkonferencia előadásai. Miskolc, 1989.

SZEPES 1940

Szepes (Schütz) Béla: Hatvan hevesmegyei község története. Budapest, 1940.

TAKÁCS–PFEIFFER 2001

Takács Ince – Pfeiffer János: Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17–18. században. I–II. kötet, Pápa–Zalaegerszeg, 2001.

TALLÓS 1989

Tallós Ödön József: A Budapest–Alsóvízivárosi Plébánia. Budapest, 1989. [kézirat]

TENŠEK 1976

Tenšek, Zdanko: Provincija Bl. Leopolda Bogdana Mandića franjevacu kapucina – Zagreb. In: (Ur. Jurišić, Hrvatín Gabrijel) Franjo među Hrvatima. Zbornik radova franjevačkih zajednica u prigodi 750. obljetnice smrti sv. Franje Asiškoga (1226–1976). Zagreb, 1976. 169–173.

TIKOVITS 2015

Tikovits József: *A budai kapucinusok lelkipásztori szolgálatának bemutatása a „Historia Promontoriana (1713–1763)” alapján (forrásismertetés)*. In: (Szerk. Karlinszky Balázs) *Szerzetesrendek a Veszprémi Egyházmegyében. A Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán 2014. augusztus 27–28-án rendezett konferencia előadásai*. Veszprém, 2015. 213–231. (A veszprémi egyházmegye múltjából 26.)

VAJNÁGI 2018

Vajnági Márta: *Csak egy férj? Lotaringiai Ferenc politikai szerepéhez*. In: (Szerk. Gerő András – Nagy Beatrix) *Mária Terézia a magyarok királynője (1740–1780)*. Budapest, 2018.

VARGA 2011

Varga Kálmán: *Nagyboldogasszony Bazilika Máriabesnyő (1759–2000)*. H.n. [2011]

VEREMUND 1927

[Schweighardt/Somhegyi] *Veremund: A kapucinus rend rövid története*. Budapest, 1927.

GRÓF ESTERHÁZY JÓZSEF (1682–1748) ORSZÁGBÍRÓ TATA-GESZTESI URADALMA: BIRTOKIRÁNYÍTÁS ÉS GAZDÁLKODÁS Fülöp Éva Mária

A Komárom megyei Nagyigmánd lakosai, Pesty Frigyes híres, 1864. évi helynévgyűjtése szerint, még évszázadokkal később is úgy emlékeztek e térség török hódoltság korabeli pusztulására, hogy akkor a Győrtől a Vértesig terjedő területet „győri pusztaságnak”¹ nevezték. Így, amikor gróf Esterházy² József (1682–1748) 1727-ben megvásárolta a tatai uradalmat, jövedelmei fokozása érdekében első intézkedéseivel – amelyek egyúttal tükrözik a gazdálkodás döntően külterjes/extenzív módját is – szükségszerűen az uradalmi alattvalók létszámának és a termőterület nagyságának növelését célozta. Előbbi érdekében, 1733-ban kibocsátott telepítő pátense nyomán főként a dél-német területekről érkeztek telepesek az uradalomba, utóbbiért pedig Mikoviny Sámuel (1700–1750) kamarai mérnök vezetésével, az 1740-es évektől megindult a Dunáig vezető mocsarak lecsapolása.

A történelmünkben számottevő szerepet játszó Esterházy família ifjabb fraknoi grófi ága dunántúli birtokainak vizsgálata nemcsak a birtokos család jelentősége, de az uradalmak gazdálkodásának elemzése miatt is került a történetírás, kiemelten is a gazdaságtörténet érdeklődési körébe. A hazánkban nagy hagyománnyal rendelkező uradalomtörténeti kutatások keretében kiemelkedik a tatai uradalom polgári kori fejlődése monografikus feldolgozásával Szabad György, a gesztesi uradalomával Für Lajos kötete.³ A tatai Német Nemzetiségi Múzeum egykori munkatársa, az etnográfus-történész Fatuska János gazdaságtörténeti vizsgálódásai közül elsősorban a Gesztes fejlődését bemutató nagy tanulmányát,⁴ valamint kutatásainak az Esterházy család telepítéspolitikáját elemző vonulatát kell kiemelnünk.⁵

1 Közli PASTINSZKY-T. SÁRAY SZABÓ 1977, 165.

2 Az Esterházy család nevének írásakor az „s” betűs alakot használtuk, kivételt téve gróf Eszterházy Károly egri püspök (1725–1799) és a család történetének egyik krónikása, gróf Eszterházy János (1824–1898) esetében: tekintettel arra, hogy az érintettek következetesen „sz”-szel írták családnevüket, s az a rájuk vonatkozó szakirodalomban is így szerepel.

3 SZABAD 1957; FÜR 1969

4 FATUSKA 2008

5 FATUSKA-KAPTAY 1999; FATUSKA 1976; 2007; 2014

Birtoklástörténet

A család birtoklástörténete alapvetően jól ismert, feldolgozott. Az Esterházy család a XVII. században emelkedett az ország nagy birtokkal rendelkező, egyes tagjai révén országos jelentőségű közjogi méltóságokat betöltő vagy éppen magas egyházi rangokat viselő, katolikus főnemesi családjai sorába. Berényi László tanulmányát,⁶ majd Pálffy Géza publikációit⁷ követően, „a család felemelkedését tekintve Esterházy Ferenc [1532–1604] pozsonyi alispán személye is az érdeklődés fókuszába került.”⁸ A későbbi nádor, Esterházy Miklós (1583–1645) édesapja életpályáját illetően Pálffy „nem csak Esterházy Ferenc pályáivét, karrierjét, társadalmi kapcsolatrendszerét mutatta be, de újrafogalmazta az Esterházy család magyar arisztokráciába emelkedését is.”⁹ Az alispán a család „második bölcsőjének mondott”¹⁰ Galántán fokozatosan gyarapította javait, melyre 1590-ben királyi adományt kapott.¹¹ Sógora, Illés-házy István (1541–1609), 1594-től Trencsén vármegye főispánja, 1608-tól (egy évvel később bekövetkezett haláláig) az ország nádora volt. A korszak nagy jószágszerzői között is kivételes hely illeti meg az 1624 őszén nádorrá választott, a család felemelkedését megalapozó Esterházy Miklóst.

AZ ESTERHÁZY MIKLÓS NÁDOR ÁLTAL SZERZETT, AZ IFJABB FRAKNÓI GRÓFI ÁG KEZÉRE SZÁLLOTT DUNÁNTÚLI URADALMAK	
Sempte	házasság, zálog-, majd adománybirtok (Thurzó-javakból)
Ugod-Devecser	királyi adomány, 1625.
Gesztes, Pápa	birtokcsere, 1628. (Nyáry-örökség)

6 BERÉNYI 2000

7 PÁLFFY 2009a; 2009b

8 DOMINKOVITS 2013, 34.

9 Uo.

10 A galántai birtokrészek a Bessenyeikkel létrejött családi kapcsolatok révén jutottak az Esterházy ősök kezére. PEKAROVIČ–PETROVIČ 2013, 127.

11 Uo.

„Amikor Esterházy nádor 1645-ben meghalt, tiszta tulajdona nem sok volt, Fraknó és Kismarton mellett csak a Nyitra vármegyében fekvő semptei és a Hegyalján található regéci birtok, illetve fiánál, Istvánnál volt a lánzséri uradalom. Zálogban viszont nyolc uradalmat is bírt, amelyek között már tekintélyes földek is voltak, így például Pápa, a Trencsén megyében lévő Biccse, s homályos források alapján úgy tűnik, hogy 1622-től a Dél-Dunántúlon (hódoltsági területen) Kaposvár és Ozora tekintélyes méretű birtokai. [...] korántsem Esterházy volt a legnagyobb és leggazdagabb földbirtokos ebben az időben Magyarországon és Erdélyben, [...] vagyis egy generáció alatt még nem sikerült az élre törni. [...] A család legnagyobb birtokgyűjtőjévé kétségtelenül Esterházy Pál vált a 17. század második felében.”¹² A gesztesi jószág öccsével, Ferenc (1641–1683) semptei és pápai főkapitánnyal, a család ifjabb fraknói grófi ága megalapítójával tett birtokosztályuk során, csere révén az utóbbira szállott.

AZ IFJABB FRAKNÓI GRÓFI ÁG		
GRÓF ESTERHÁZY FERENC (1641–1685) SEMPTEI FŐKAPITÁNY		
Antal 1676–1722	József 1682–1748	Ferenc 1683–1754
Tábornok	Országbíró Bán	Tárnokmester
Gesztes uradalom 1702	Pápa-Ugod-Devecser, Gesztes uradalmak 1720	
	Tata uradalom 1727	
	Fia: József (1714–1762) Altábornagy	Fiai: Miklós, Ferenc, Károly

Gróf Esterházy Ferenc főkapitány három fia közül az eredetileg papi pályára szánt József (1682–1748) birtokpolitikájában valóban méltónak bizonyult eleihez. Testvéreivel első ízben édesanyjuk, Thököly Kata halálát követően tettek birtokosztályt, 1702-ben. Az osztálylevél az anyai birtokokról szólt, melyeket özvegyi jogon, élete fogytáig bírt. Az anyai örökség megosztása mellett az is szükségessé tette a megegyezést, hogy József gyenge egészsége miatt a papi hivatás elhagyására kényszerült, ez okból testvéreinek, Antalnak (1676–1722) és Ferencnek (1683–1754), 1700-ban az apai jószágokról tett birtokcseréje alaptalanná vált. Antal így végül is a gesztesi, József és Ferenc a Pápa-Ugod-Devecser birtokokat kapták. Esterházy József 1718 és 1738 közt, méltóságai jövedelmeire és örökölt, valamint szerzett jószágai gazdasági erejére támaszkodva vásárolta a később a pápa-ugod-devecseri jószághoz csatolt Gyömörét, s a későbbiekben a gesztesi domíniumba kebelezett Tápot, Ménfőt és Mezőörsöt. 1727-ben megvette a tatai uradalmat, ahol fokozatosan kiépültek a birtokait irányító központi gazdasági-igazgatási szervek. Esterházy Antal, Rákóczi tábornagya 1709-ben, „*hűtlenség és hazaárulás*” vétké miatt kimondott birtokvesztése után, elkobzott birtokait 1719-ben testvérei nyerték adományul, így ez a jószág sem került ki a család tulajdonából. 1720-ban III. Károly királyi adománylevellel¹³ megerősítette birtokukban a pápai uradalmat, „*melyhez*” – a család történetét megíró Eszterházy János gróf megjegyzése szerint – „*családunk ezen ágának, a véglai Horváth és Thurzó családok jogán, régebb időktől fogva igényei voltak.*”¹⁴

Ránk maradt Esterházy József és Ferenc birtokba iktató levelének másolata. Eszerint a Rákóczi-felkelés alatt tanúsított hűségükért és a török háborúkban véghezvitt haditetteikért fiági örökösödéssel adományul nyerték Gesztes várat tartozékaival, s megerősítették birtokukban Ugod és Pápa várakat és tartozékaikat. A három birtok részei Komárom, Fejér, Veszprém és Győr vármegyékben terültek el. A birtokbejárás és a tényleges birtokba iktatás 1721 áprilisában kezdődött. A török hódoltság utáni időszakban több helyütt, így a gesztesi uradalom esetében is, területileg tulajdonképpen az egy-egy vár köré szerveződött kora középkori várbirtokok éledtek újjá. A gesztesi uradalom tényleges központja azonban ekkor már a népes, török időköt átélte, a szomszédos elpusztult falvak határát is – némelyeknek újratelepítésükig – használó Csákvár volt. A gesztesi domíniumnak az Esterházy

13 „1720. Károly király a pápai uradalmat gróf Esterházy Józsefnek és Ferencznek adományozza.” REIZNER 1893, 24.

14 ESZTERHÁZY 1901, 155.

József országbíró örökösét, ifjabb Esterházy József (1714–1762) altábornagyot illető része, birtoklásban-irányításban 1761-ben vált el a pápa-ugodi uradalmaktól.

Dióhéjban felvázolva, íme a dunántúli birtokok szerveződése, a család ifjabb ágára háramlása.

A tata-gesztesi uradalom gazdálkodása

A birtokok területe

Esterházy József országbíró és Ferenc tárnokmester a kezükre szállott gesztesi uradalom jövedelmeit kezdetben közösen birtokolták.¹⁵

Egy 1738-ban kelt, az úrbéres jobbágytelkek számáról készült kimutatás szerint a gesztesi uradalom 13 községében 298, a tataiban 157 egész telek volt megszállítva, s ugyanezen évben e tartozékokon 1105 jobbágy családfőt és 1821 fiúgyermeket írtak össze. Azonban a megszállított úrbéres jobbágytelkeket összesítő kimutatás nem terjedt ki minden falura, sem az ekkor jórészt bérben lévő uradalmi pusztákra, így az uradalom területnagyságáról már csak ezért sem vonhatók le biztos következtetések. Ami a telkek nagyságát illeti, 1763-ból ismerjük a gesztesi domíniumban fekvő Dad községgel kötött kontraktust, amely elmondja, hogy itt is és a tatai uradalomban is, 1 pozsonyi mérős földet „500 quadratus Kőméves eöl”-lel (azaz 500 négy-szögöllel) vettek egyenlőnek, s a három „mezőre” osztott földön minden házhelyre nyomásonként 50–50 pozsonyi mérős földet számítottak. Ennek alapján egy egész hely mintegy 62,5 holdat tett ki, vagyis az ekkor kimutatott 455 telek hozzávetőlegesen 28.500 holdra terjedhetett.

A XVIII. század végi állapotokat rögzítette a Fatuska János által is vizsgált 1789. évi országos birtokos-összeírás,¹⁶ mely szerint a gesztesi és tatai

15 A gesztesi uradalom XVIII. századi kiterjedése meghatározásához egy kivételes épségben fennmaradt okirat áll rendelkezésünkre a pápai uradalmi levéltárból: Pápa mezőváros (oppidum) és a hozzá tartozó uradalom 1735. évi, Esterházy Ferenc által elrendelt felmérése. A felmérés hat kötetéből az első három az uradalmi központ Pápát és tartozékait, a továbbiak a pápai uradalom falvait (possessio) és pusztáit (praedium) mutatják be. Az uradalom részeként szerepel (a három összesítő térkép ez utóbbi birtokokat is „Domínium Pápa” néven jegyzi) Ugod mezőváros tartozékaival, valamint Esterházy Ferenc gesztesi részbirtoka a központ Csákvárral. Ez utóbbi részbirtok tartozékaiként az összeírás 568 megszállt jobbágytelket tüntet fel. A kötetekből az V. számút a pápai Gróf Esterházy[!] Károly Múzeum. Ltsz.: 64.149.1.; a többit az Országos Levéltár őrzi. MNL OL S 18. Térképtár. Családi fondokból kiemelt térképek. Esterházy család pápai levéltára. I–IV., VI. kötet.

16 MNL OL O 64. Bírósági levéltárak. Kúriai levéltár. Tabula Provincialis. Comitatus Comaromiensis. 1789. 316–318.

uradalmak jobbágykézen lévő telki állománya ekkor már 1593 telek volt, amelyek területe közel ötvenezer holdat tett ki. Az uradalmi puszták, majorok területe csaknem százötvenezer holdra tehető. Szabad György a tata-gesztesi uradalomról írt, fentebb már hivatkozott monográfiájában ugyancsak 149.684,33 hold majorsági területről és 1.695 egész telekről szól az 1848. évi jobbágyfelszabadítás előestéjén.¹⁷ Kállay István az Esterházy család grófi ágai uradalmakra nem bontott birtokterülete nagyságát – az óvatos „*megkíséreltem*” szó előrebocsátásával – egészében 239.355 holdra becsülte. Ebből – hivatkozva „*Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon*”¹⁸ című összefoglaló kötet adataira – az úrbéres részt 79.355 holdra, a földesúri, saját kezelésben tartott majorsági területet 160.000 holdra tartja.¹⁹

Az 1857., illetve 1870. évi családi birtokegyezségeknel a kimutatások szerint a tatai birtok 60.000, a pápa-ugod-devecseri csaknem 85.000, a mezőlaki vásárolt jószág 5.600, a gesztesi 88.000 (1.600 négyszögöllel számolt) kataszteri hold kiterjedésű volt.

Az uradalmi gazdálkodás

Esterházy József Tatán – gesztesi részbirtokával szoros összefüggésben – már a nagybirtok megvásárlása évében megkezdte uradalmi igazgatási szervezete kiépítését, s 1729-ben elkészült az első gazdasági utasítás is.²⁰ Mivel a megmaradt népesség mellé a belső migráció nem adott elegendő munkáskezet, Esterházy József 1733. február 4-én pátenst bocsátott ki, s ezzel megindult a Német-római Birodalom területéről a német jobbágyok nagyarányú, szervezett betelepítése uradalmaiba.

A dunántúli nagybirtokokon általában az 1730-as években figyelhető meg az uradalomszervezés lezárulása, a földbirtokviszonyok megszilárdulása. Ekkor a majorsági gazdálkodás nem jelentős, a nagyobb beruházásokat igénylő ágazatok sem lehetnek még előtérben. Az 1740-es évektől a javuló értékesítési lehetőségek következtében – ebben a növekvő belső piac és az örökös tartományok iparosodásának hatása mellett a hadikonjunktúra is

17 SZABAD 1957, 36–37.

18 FELHŐ 1970, 32.

19 KÁLLAY 1980, 18.

20 *Systhema Aeconomicum[!] pro Inclytis Dominiis Semptaviensi, Gestiesiensi et Tatensi deserviens. Anno 1729 elaborata. MNL OL P 198. Esterházy család tatai levéltára. Dominium Tata (továbbiakban: P 198). Fasc. 19. No.297. 58–62. Elemzését lásd FÜLÖP 2000.*

szerepet játszott – a majorsági termelés fellendült, rögzültek a hódoltsági időszakban elpusztult és újjátelepített falvak határai, és a török időket átélte népesebb, részben a köröttük elnéptelenedett települések határát is művelő, használó településeké hasonlóképp. Az uradalmak az addig jórészt haszonbérbe adott regálék visszavételére törekedtek, és a jelentős anyagi ráfordításokat igénylő, az intenzív termelés felé mutató ágazatok is megjelentek.

A kor szállítási lehetőségeit, az ország közismerten rossz úthálózatát tekintve előnyös helyzetben volt a tatai domínium: közel az egyetlen megoldást jelentő vízi szállítási lehetőséghez, nevezetesen az ezen belül is meghatározó fontosságú Dunához, valamint Bécs, Pozsony, Győr, Komárom városok piacához, s ez utóbbi két városban a katonai élelmtárak (*magazinum*) felvevőképességét, keresletét is kihasználhatta. Érthető tehát, hogy az uradalmi alattvalók számának gyarapítása mellett területe növelésére is törekedett: s ez nemcsak újabb falvak (*possessio*) megszerzését, illetve a telkek számának gyarapítását jelentette, hanem a jószágon belül, a művelés alá vonható terület növelését is. Forrásközlésekből és szakirodalmi feldolgozásokból jól ismert az a XVIII. századi, Komárom vármegyét érintő nagy jelentőségű munka, amelyet a tata-gesztesi domínium és a Magyar Királyi Udvari Kamara közös költségviseléssel végeztetett el a Tatától a Dunáig húzódó hatalmas mocsaras terület lecsapolására, a vizek szállításra is alkalmas csatornába (*canalis*) fogására. „A vízzel borított mocsáros terület az 1746. évi pontos felmérés szerint 3.300.000 négyszögölet, azaz 2.750 magyar holdat tett ki, melyből az almási uradalomra 1.083 hold, a szőnyi uradalomra 666 hold, a tatai uradalomra 583 hold esett, a maradvány pedig kisebb érdekeltségek között oszlott meg.”²¹ Az 1746. évi felméréseket, s az 1747-ben végrehajtott vízszabályozást Mikoviny Sámuel, az Udvari Kamara földmérőmérnöke végezte el.²²

Az alapvetően még extenzív gazdálkodás elengedhetetlen két feltétele, az uradalmi alattvalók (*subditusok*) kellő számának megteremtése és a termőterület növelése után lássuk a gazdálkodás szervezeti kereteinek kialakítását. A tatai, gesztesi és semptei uradalmak 1729. évi gazdasági szabályzata

21 KÁLLAY 1944, 87.

22 Mikoviny Sámuel már az uradalom megvásárlását követően kapcsolatba került a tatai domíniummal: a vásárlás évében, 1727-ben felmérte a tatai várat (honoráriuma 20 aranyforint volt), s 1730 körül megtervezte a tatai Öreg-tó keresztgátját. A csatorna kivitelezésére szóló szerződést 1747. április 15-én kötötték meg. MNL OL P 197. Esterházy család tatai levéltára. Familiaria (továbbiakban: P 197). Fasc. 105. No.1. Balogh Ferenc levele gróf Esterházy Józsefhez. Tata, 1746. szeptember 9. 261–262.; TALLÓS 1976–1980, 10–13.

és egyéb forrásaink alapján úgy tűnik, hogy Esterházy József jószágaiban egy-egy uradalom egyúttal egy-egy gazdasági egységet is jelentett, vagyis az uradalmak igazgatását tekintve nincs adatunk a kisebb egységekre osztásról ebben az időszakban.²³ Balogh Ferenc (1708–1765) prefektusnak az uradalmi gazdasági kormányzat élére kerülése óta a jószágkormányzó a központi szerepet betöltő Tatáról irányította a birtokegyüttest írásbeli utasításokkal, személyes megjelenéssel, helyszíni ellenőrzésekkel. Az egyes domíniumok (Tata, a Pozsony megyei Cseklész, a szlavóniai Szlánya erősség (*castellum*) és tartozékai, a Körös vármegyei Razinya uradalma, a gesztesi részjószág, illetve az ifjabb Esterházy Józsefnek átengedett Szered domínium) élén tisztartók (*provisor*) állottak, közvetlenül a prefektusnak alárendelten. A kerületi rendszer majd a majorkodtatás nagyobb arányú kifejlődésével jelenik meg, ebben az időszakban ennek elődjeként értékelhetjük, hogy Balogh Ferenc az uradalmak tisztartói lakhelyétől legtávolabb eső részeibe ispán alkalmazását vélte szükségesnek.²⁴ Tata központi irányító szerepének kialakulása összefügg Balogh Ferenc prefektusságával,²⁵ előtte megosztva, külön-külön jószágkormányzók viselték ezt a tisztséget a tatai, illetve a gesztesi uradalomban.

Az 1729. évi gazdasági szabályozás alapján a jobbágyok pénzáradékként 3 forintot, terményjáradékot „szokás szerint” adtak. A szőlőkben fizetségért is alkalmaztak munkásokat, de – s erre épp a gesztesi birtokrész volt a példa – a jobbágyok pénzfizetéssel tartoztak e nagyobb hozzáértést kívánó munkák elvégeztetéséért az uradalomnak. Az összeg 1 forint volt, ebbe beleértve az ölfaszállítás megváltását is.

A termelés alapjai megszervezésének időszakát tükröző módon, s egyúttal a kedvezőtlen értékesítési lehetőségek, az extenzív termelés jeleként, a tervezet

23 A gazdasági tisztviselők feladatait részletező írásbeli utasítások esetében, a számtartók kapcsán viszont azt említik, hogy ki-ki a maga districtusában készíti évi beszámolóját, tehát a felügyeletük alá tartozó birtokrészek meghatározottak voltak. MNL OL P 197. Fasc. 61. No.1. Jószágaink Generális Cassae Inspectorának Instructiója. Gróf Esterházy József leveleskönyve, 1725–1728. 208–211.

24 Így pl. a későbbi kerületi (districtuális) rendszer egyik központjává váló Tarjánban Balogh az allodiátúra (vagyis a földesúri saját kezelésben tartott majorkodtatás) folytatását 1747-ben még azért nem javasolta, mert helybéli ispán alkalmazása nélkül ez nem lett volna kivitelezhető. MNL OL P 197. Fasc. 105. No.1. Balogh Ferenc levele gróf Esterházy Józsefhez. Tata, 1747. május 20. 294–295.; SZABAD 1957, 47. és köv.

25 A prefektusi hivatal (*Officium Praefectoratus*) működéséről 1766-tól (Balogh halálát követően) maradt fenn adat az iratokban. MNL OL P 210. – III.A. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatással kapcsolatos iratok. Tisztiszéki ülésjegyzőkönyvek (*Prothocollum Officii Praefectoratus*). Jegyzőkönyvmelléletek és töredékek 1750–1799. 9/b.

a bérbe adott uradalmi vendégfogadók, vámházak, sör- és pálinkafőző házak, a lefejő-tehenészetek (*svájcerájok*), birkásházak és egyéb uradalmi épületek bérbeadásának meghosszabbítását tervezte. Mivel az uradalmi kocsmákat sem voltak még képesek saját borral ellátni, s megfelelő minőségű, eltartható borokat sem lehetett a kellő mennyiségben vásárolni, ezért ekkor a kocsmákat is bérbe kívánták adni.

Az istállózó állattartás kezdeteire utaló lefejő-tehenészetek mellett, a rideg tartásra jellemzően, csordában is voltak magyar, azaz szürke tehenek, s ökör-csorda felállítását is kívánatosnak tartották. A fenntartott néhány birkaakol mellé újabbak létrehozását is tervbe vették. A gyapjút mindhárom uradalomból Tatán gyűjtötték össze, hiszen a gazdag céhes hagyományokkal és kézművesérettel rendelkező mezővárosban adták át a posztókészítőknek. Végül, hizlalásra és egyéb uradalmi szükségletre, mindegyik uradalomban volt egy-egy sertéskonda.

A növénytermesztés területén belül a szőlőművelés, illetve a vele összefüggő bortermelés mindig is speciális ismereteket kívánt. Az 1730-as évektől szervezeten betelepített németek több új szőlőfajtát hoztak magukkal (pl. a rajnai rizlinget), és új elemeket honosítottak meg a természetstechnikában (rendszeres trágyázás, a szőlőművelő munka sajátos fázisai stb.).

Az uradalom állatállományáról 1737-ből rendelkezünk a gesztesi domíniumra vonatkozó részletes adatokkal (sajnos a beszerzési helyek/fajták nem állapíthatók meg). „*Gulyabéli s Egyéb féle Marhák*” voltak ez évben az uradalomban Gesztesen, az urasági gulyás keze alatt gulyabeli szarvasmarha, az urasági kanász keze alatt sertések, Ságón tejelő tehenek, azaz „*svajczer marha*”, Igmádon bivalyok. A béresökröket Mindszenten és Kozmán tartották, igaerejüket a szántóföldi munkák mellett elsősorban ölfahordásra hasznosítva.

Külön is kell szólnunk az uradalomban folyó juhtenyésztésről. A bevételek között jelentős volt a falvaknak kiadott juhnyájak vagy vállalkozóknak bérbe adott uradalmi birkásházak, esetenként uradalmi nyájak haszna, hiszen a XVIII. század „közepétől egy évszázadon át tartott a gyapjúárak állandó és rendkívüli növekedésével indokolható konjunktúrája a juhtenyésztésnek”.²⁶ A falvaknak főként az 1740-es évektől kiadott, „bérbe adott” uradalmi birkák a készpénzbevételek növelése mellett a községek tartozásainak lerovását is szolgálták. Bánhida például 1745-ben 840 birkát „bérelt” az uradalomtól. Felső-Gallán, egy századvégi adat szerint, 300 uradalmi birka volt, és

26 FATUSKA 2008, 87.

ugyanekkor Bánhidán is 800 darab állat (itt ekkor már német birkás működött).²⁷

Az uradalmak német falvaiban a lovak magas száma, a kedvező, fontos országos útvonalakhoz közeli földrajzi fekvésből is következően, a kereskedelembe, fuvarozásba való bekapcsolódást, s a telepések árutermelés iránti fogékony szemléletét is tükrözte. A dunántúli német falvak esetében sajátos, a magyar települések korabeli gyakorlatától eltérően, a lóval végzett szántás. Az uradalmi szőlők, szántóföldek, rétek gondos művelésére, megőrzésükre, jobbítására és lehetséges gyarapításukra is felhívja a figyelmet az 1729. évi tervezet. Az erdőhasználatot ugyancsak jobbítani kellett. A fák vágása épületekhez, deszkához, edényekhez, faszén égetéséhez, tűzifának ezen túl megfelelő időben, a valós szükségleteknek megfelelő mennyiségben kellett hogy történjék.

Az 1740-es években azután a bővülő értékesítési lehetőségek előtérbe helyezték a szolgáltatások közt a pénzáradékot a termény- és munkajáradékkal szemben. Erősödött a földesúri kezelésben álló, árutermelő major-ságok szerepe. A gazdatiszti utasításokban feltűnt a buzdítás a piacra való termelésre, a nagybirtokok kereskedelmi törekvésének jeleként. Megnövekedett a pénzügyi kérdésekkel közvetlenül foglalkozó tisztviselők jelentősége. Kállay István említett munkájában ezt így foglalta össze: „A XVIII. század eleje új időszak kezdetét jelentette a magyar mezőgazdaság és nagybirtok történetében, amely megteremtette a gazdasága és jövedelmei iránt érdeklődő nagybirtokost és a racionális szervezetet.”²⁸ Az uradalmak készpénzbeli jövedelmeit beszedő számtartók (*rationista*) benyújtott számadásainak felülvizsgálatát (*censura*) a tatai domíniumban a már az 1729. évi gazdasági utasításban is szereplő uradalmi gazdasági, számtartósági hivatal (*officium rationarium*) hajtotta végre. Az 1740-es évektől azonban Esterházy József kérésére a teljes bizalmát élvező Balogh Ferenc maga végezte el a számadások revideálását. 1746-ban Balogh Ferenc például arról tudósította Esterházy Józsefet, hogy a számtartó elvégezte a dézsmálást, s most az alkalmazottak fizetésével és azok kivonatai (*extractus*) elkészítésével van elfoglalva. Ha elkészül, Balogh végzi el ezek ellenőrzését.²⁹

27 Az említett összeírás szerint 1737-ben a községeknél árendában volt uradalmi juhok száma összesen 5.500 db volt.

28 KÁLLAY 1980, 19.

29 MNL OL P 197. Fasc. 105. No.1. Balogh Ferenc levele gróf Esterházy Józsefhez. Tata, 1746. szeptember 5. 259–260.

A XVIII. század derekán mezőgazdaságunk azon átalakuló korszakát élte, amikor is az addigi, alapvetően tapasztalatra alapozott gazdálkodás lassanként megindult az elméleti, tudományos alapokra épített, képzettséget megkövetelő gazdálkodás irányába – nem véletlenül agrárszakoktatásunk megszületésének korszaka is ez az időszak egyben. Ezen változások hatására, az új termelési technológia megvalósításának feltételévé vált a gazdasági ismeretek színvonalának emelése. A század derekától kezdődik meg az elméleti képzés hazánkban: szakkönyvek, majd később már tanintézetek révén. E sajátos, átmeneti korban a század végére hazánkban megindul a felsőfokú agrárszakoktatás, uradalmi szakemberképzés megelőző formájának, ám ugyanakkor a régi módszer, a gyakorlati (*empirikus*) felkészülés alkalmazásának is felfogható a tatai uradalom különféle gazdasági hivatalaiban, az egyes gazdasági tisztségviselők mellett, Balogh Ferenc felügyelete alatt gyakorló, gazdasági pályára készülő fiatalok jelenléte. (Beleértve e körbe például az ifjabb József gróf unokaöccse, a pápa-ugod-devecseri domíniumot öröklött családi jószágaként bíró, gróf Eszterházy Károly (1725–1799) váci, majd egri püspök javadalmas, egri püspöki birtokáról ide küldött tisztségviselőt is.³⁰)

Az értékesítési lehetőségek szélesedésének jeleként, Balogh Ferenc prefektus az 1740-es évektől új kontraktusok megkötésére törekedett a falvakkal, s a megszületett egyezségeket a pénzjáradék előtérbe kerülése, a robotszolgáltatás megváltása jellemezte. Ezeket a szerződéseket Balogh „*pro futura notitia*” készítette, „*Urbarium és Prothocollum*” formán.³¹

30 Amint Eszterházy Károly írta, jó lenne, ha egri jószágát is Balogh régens szedné rendbe, de mivel ez a nagy távolság és Balogh számtalan feladata miatt nem lehetséges, elküldi a tisztartót, Ulrich Jánost, hogy a tatai uradalom gazdálkodását tanulmányozza. Előírta, hogy a gazdálkodásban az ölfavágás, a tégláégetés, az irtások belső rendje, az épületek milyensége, a regálék hasznának megbecsülése stb. legyen tapasztalatszerzésének tárgya. MNL OL P 197. Fasc. 107. No.3. Gróf Eszterházy Károly levele Balogh Ferenchez. Eger, 1763. február 7. 113.

31 MNL OL P 197. Fasc. 105. No.1. Balogh Ferenc levele gróf Esterházy Józsefhez. Tata, 1745. június 12. 162–163.

GRÓF ESTERHÁZY FERENC (1683–1754) TÁRNOKMESTER GYERMEKEI: A TATAI ÉS CSEKLÉSZI ÁGAK		
Miklós (1711–1764)	Ferenc (1715–1785)	Károly (1725–1799)
Diplomata	Főkancellár Bán	Váci, Majd Egri Püspök
Tata Gesztos uradalmak	Sempte uradalom	Pápa-Ugod-Devecser uradalom
Tatai ág	Cseklészi ág	
FIAI	FIA	
Ferenc 1846–1811	Ferenc 1758–1815	
Nagykövet Kamarás	Mosoni Főispán	
János Baptiszt 1748–1800		
Beregi Főispán Kamarás		

A készpénzszolgáltatásokat azonban a jobbágyfalvak nem minden esetben tudták valóban készpénzben kifizetni, azt sokszor más módon – munkával, főként ölfahordással, egyéb fuvarral – szolgálták le, illetve az uradalom számára e pénzszolgáltatás – Szabad György szavaival – „szerződéses lerögzítése egyszerűen elszámolási alapot teremtett.”³² Ezért írta prefektusának például 1745-ben Esterházy József, hogy „az magyar faluknak intenióját bizonyára nagyon örvendem, mert ugyanis ha eölfának hordatásához egyszer hozzászoknak nékem is beneficiumot de magoknak még érzékenyebb hasznot foghnak tenni, mert aképpen szekerek, és marhájok jobb következnek, és azáltal az pénz keresésiben is jobb módgyok léssen, és így örökös permansiójokra jobbágyi szolgálattynak is stabilitására tellyes remínysíget adnak”.³³

32 SZABAD 1957, 28. és köv.

33 MNL OL P 197. Fasc. 104. Gróf Esterházy József levele Balogh Ferenchez. Thessin, 1745. február 28. 43.

A közös érdekek a robot kérdésében találkozhattak: a jobbágyok mentesülni kívántak e teherből,³⁴ az uradalomnak pedig a készpénzbevétel jelentett az adott időszakban többet.

A tisztán német jobbágyokkal telepített falvak ún. örökös szerződésai,³⁵ illetve az 1750-es uradalmi szabályozás (*regulatio*) már számos olyan elemet tartalmaztak, melyek később az úrbéri szabályozásban is megjelentek. Fatuska János kiemelte, hogy „a német falvak szolgáltatási rendje az uradalom számára olyan előnyöket jelentett, hogy ezek mintájára 1750-ben az egész uradalom területén egységesítette a jobbágyi szolgáltatások rendjét.”³⁶ A negyedtelkek tartozékai eszerint így alakultak:³⁷

- Őszi vetésre 10, tavaszi alá 10, ugarnak 10 pozsonyi mérős földek.
- *Census, victuálék* és robot helyett fizetnek évi 11 Ft 75 dénárt.
- Ingyen tűzifáért évi egy öl fát vágnak, ha ezt nem vállalják, pénzért vehetnek tűzifát az uradalomtól.
- Makkbérért feleannyit fizetnek, mint az idegenek.
- Tizedet és kilencedet adnak gabonából, borból és bárányokból természetben, vagy pedig adnak helyette tiszta búzát 1, rozst vagy „vegyelest”³⁸ 2, árpát 1 ½, zabot 2 ½ pozsonyi mérőt.

A következő évtized, az 1760-as évek elejétől a falvakkal kötött szerződések pedig már megelőlegezték a közelgő változásokat: az évtized derekától született kontraktusok mintegy elébe kívántak menni az uradalmak gazdálkodásában a várható állami szabályozásnak, az úrbéri rendezésnek. Az urbáriumadást újabb szerződések megkötésével kívánták megelőzni.

Az uradalom gazdálkodását vizsgálva, a mezőgazdálkodás mellett, három „uradalmi finanszírozású fabrika”,³⁹ azaz manufaktúraalapítási kísérlet is említésre méltó. Ide értjük a posztómanufaktúra és az „*Atzél Fabrica*”⁴⁰ felál-

34 MNL OL P 197. Fasc. 105. No.1. Balogh Ferenc levele gróf Esterházy Józsefhez. Tata, 1745. január 09. 130–131.

35 FATUSKA 2008, 78–79.

36 FATUSKA 2007, 150.

37 MNL OL P 198. Fasc. 34. No.670. Közli FATUSKA 2007, 150–151.

38 *Kétszeres, abajdóc, mixtum: búza és rozst keveréke, a kor legelterjedtebb kenyérgabonája.* FATUSKA 2007, 151. 179. j.

39 KÖVESDI 1996, 51.

40 MNL OL P 197. Fasc. 104. Gróf Esterházy József levele Balogh Ferenchez. Jágendorff, 1745. július 28. 75–76.

lítására tett erőfeszítéseket, majd a birtokvásárló József gróf halálát követően, már ifjabb József gróf birtoklása alatt, 1758-tól a fajanszmanufaktúra⁴¹ működésének kezdeti periódusát.

Idősebb Esterházy József gróf – mint a dunántúli részek főkapitánya, majd mint országbíró – „a hadseregnél befolyásos összeköttetéssel rendelkezett.”⁴² Nyilván a hadsereg szállítói igénye motiválta az első két terület érdeklődési körébe kerülését.⁴³ Tervezett posztómanufaktúrájához a virágzó posztóiparú Morvaországból szerződtetett mestereket.⁴⁴ Az üzem adminisztrációját azonban szakképzett személyzet helyett az uradalom tisztikarával kívánta volna végeztetni, a gyapjút pedig az uradalomban termeltetni.⁴⁵ E vállalkozások sikertelenségének okai között a tőkehiány, a szakképzetlen munkaerő, az elégtelen nyersanyag egyaránt szerepet játszottak.

A későbbiekben Tata hírnevéhez sokban hozzájáruló majolikagyártás, az „*Officina Porcellanae*”⁴⁶ működésének kezdeti periódusa sem nyúlt hosszúra. Az úgynevezett első alapítás 1759–1762 közötti, a tóvárosi ispán-udvarban, a Fellner Jakab által átalakított régi tehénistállóban folytatott termelése megszakadt, a Holicsról szerződtetett mester hamarosan távozott az üzemből.⁴⁷ Ifjabb József gróf adósságai miatt, 1759-ben unokatestvéreivel kötött kényszerű egyezségét követően, Balogh régens életében nem is került sor a manufaktúra működése beindításának újbóli próbájára.

E kísérletek azonban azt bizonyítják, hogy Balogh Ferenc az uradalom jövedelemszerzésének, illetve a bevételek növelésének hagyományos, mezőgazdálkodásból származó forrásai mellett felfigyelt a megjelenő egyéb, a kézművesipar továbbfejlődését már jelző lehetőségekre is.⁴⁸

41 Az Osztrák-Magyar Birodalomban másodikként jött létre a fajanszmanufaktúra, Mária Terézia férje, Lotaringiai Ferenc császár holicsi alapítása után.

42 JAKUS 1992, 139.

43 Példaértékű, ahogyan Jakus Lajos összefoglalta az uradalom posztógyártásra tett törekvéseit. JAKUS 1992, 139. Az acélgyártási kísérlet részletes elemzése még várat magára.

44 MNL OL P 197. Fasc. 61. Szerződés a posztósmesterekkel. Pozsony, 1728. június 19.

45 JAKUS 1992, 141–142.

46 HEGYI 2016, 118.

47 KÖVESDI 1996, 44.; P. TÓTH 2008, 257–258.

48 Az uradalom ipari vállalkozásai történetének feltárásában, a fajanszmanufaktúra működésének kutatása emelkedik ki az eddigi irodalomból, összefüggésben a tatai kerámiagyártás történetével. Lásd pl. RÉVHELYI 1941; KISS 1966; KATONA 1978; KÖVESDI 1996, 43–54.

DIE TATA-GESZTESER GUTSHERRSCHAFT DES LANDESRICHTERS GRAF JÓZSEF ESTERHÁZY (1682–1748): GUTSVERWALTUNG UND BEWIRTSCHAFTUNG

Éva Mária Fülöp

In der ungarischen Wirtschaftsgeschichte nimmt die Agrargeschichte im Hinblick auf die sozioökonomische Entwicklung des Landes einen dominierenden Platz ein, und da der Großgrundbesitz eine grundlegende Rolle in der Entwicklung unserer Landwirtschaft spielte, ist die Geschichte der Herrschaftsgüter in diesem Rahmen von besonderer Bedeutung.

Die Erforschung der transdanubischen Güter der jüngeren gräflichen Linie des Hauses Fraknó (Forchtenstein) der Familie Esterházy, die in unserer Geschichte eine bedeutende Rolle gespielt hat, ist nicht nur wegen der Bedeutung der Besitzerfamilie, sondern auch wegen der Analyse der Verwaltung der Güter zu einem Gegenstand des Interesses der Geschichtsschreibung und insbesondere der Wirtschaftsgeschichte geworden. Im Rahmen der Erforschung der Geschichte der Herrschaftsgüter, die in Ungarn eine lange Tradition hat, sind die Monographien von György Szabad über die bürgerliche Entwicklung des Tata-Gutes und von Lajos Für über das Gesztes-Gut hervorzuheben. Der Volkskundler János Fatuska, ehemaliger Mitarbeiter des Ungarndeutschen Landesmuseums in Tata, hat eine große Studie über die Wirtschaftsgeschichte von Gesztes verfasst, und auch seine Forschungen über die Siedlungspolitik der Familie Esterházy sind hervorzuheben.

Die Geschichte der Familie Esterházy als Grundbesitzer ist im Wesentlichen bekannt und gut erforscht. Im XVII. Jahrhundert stieg die Familie Esterházy, deren einzelne Mitglieder landesweit bedeutende öffentliche Ämter oder hohe kirchliche Ränge bekleideten, zu einer der katholischen Adelsfamilien des Landes mit großem Grundbesitz auf.

Die Güter der jüngeren gräflichen Linie des Hauses Fraknó der Familie Esterházy lagen vor allem in der Donauregion und im Csallóköz. Die im XVIII. Jahrhundert erworbenen Güter von Pápa, Ugod, Devecser, Gesztes, Sempte und Tata waren von großer wirtschaftlicher Bedeutung und Größe. Graf József Esterházy (1682–1748), Obergespann des Komitats Komárom, kroatisch-slawonisch-dalmatinischer Ban und Landesrichter, erwarb

während seiner öffentlichen Laufbahn einen Teil seiner Güter als Familienerbstücke, einen anderen Teil als königliche Schenkung, den er als königliches Eigentum oder aus den Einkünften seiner öffentlichen Würden und Güter erworben hatte, entstand zwischen 1702 und 1738 und erstreckte sich vom Komitat Kőrös über die Güter der Komitate Fejér und Komárom, die das Zentrum seines Besitzes bildeten, bis zu denen der Komitate Győr und Pozsony. Er und sein Bruder Ferenc, königlicher Oberschatzmesiter (1683–1754) erhielten 1719, nach der Enteignung der Güter ihres dritten Bruders Antal (1676–1722), einen königlichen Schenkungsbrief für das Familiengut in Gesztes. Die Einkünfte der Geszteser Herrschaft wurden zunächst geteilt und später, als sie an die Herrschaften Tata und Pápa angeschlossen wurde, wurden auch die dazugehörigen Güter territorial aufgeteilt. Im Jahre 1875 wurden die Geszteser Güter endgültig von der Herrschaft Tata abgetrennt, und der jüngeren gräflichen Linie des Hauses Fraknó der Familie Esterházy übernahm die Güter der Familie in Transdanubien.

Graf József kaufte die Herrschaft Tata im Jahre 1727, wo er nach und nach die zentralen wirtschaftlichen und administrativen Einrichtungen seiner Herrschaft aufbaute. Um seine Einkünfte zu erhöhen, zielten seine ersten Maßnahmen – die auch die vorherrschende extensive Wirtschaftsweise widerspiegeln – notwendigerweise auf die Vergrößerung der Zahl der Untertanen und der Anbauflächen ab. Im ersten Fall wurden auf der Grundlage eines 1733 ausgestellten Ansiedlungspatents Siedler vor allem aus dem süddeutschen Raum angesiedelt, im zweiten Fall wurde in den 1740er Jahren unter der Leitung des Ingenieurs Sámuel Mikoviny (1700–1750) mit der Trockenlegung der zur Donau führenden Sümpfe begonnen.

József Esterházy hatte eine glückliche Hand bei der Wahl seiner Gutsverwalter. Der Präfekt der Tataer Herrschaft, Ferenc Balogh von Galanta (1708–1765), der wahrscheinlich ein Jurastudium absolviert hatte, war eine anerkannte wirtschaftliche Autorität seiner Zeit, und seine Tätigkeit erstreckte sich auf den gesamten transdanubischen Besitz der jüngeren gräflichen Linie des Hauses Fraknó der Familie Esterházy. Auch der Neffe von Graf József, Graf Károly Eszterházy (1725–1799), Bischof von Vác und später von Eger, der die Herrschaft Pápa-Ugod-Devecser als ererbtes Familiengut besaß, setzte Balogh (1762–1765) als Regenten ein und verließ sich auf seine Meinung auch bzgl. der bischöflichen Güter von Eger.

Die Familie Balogh stammte wie die Esterházy aus dem Komitat Pozsony. Ferenc Balogh muss schon in jungen Jahren in die Dienste des Grafen József, des Erwerbers der Güter, getreten sein, und ihre Beziehung war nicht ohne

familiären Charakter. Die Korrespondenz mit Mitgliedern der Familie Esterházy, insbesondere mit Graf József dem Älteren und Bischof Károly, die eine Fülle von Wirtschaftsberichten enthält, ist auch für die Wirtschaftsgeschichte eine unverzichtbare Quelle.

Die Verwaltungstätigkeit von Ferenc Balogh erstreckt sich von den 1740er Jahren bis zum Urbarium von 1767 und stellt einen interessanten Übergang zwischen empirischer und theoretischer Verwaltung dar. Ab den 1740er Jahren führten die Erweiterung der Absatzmärkte der ungarischen Landwirtschaft – die preußisch-österreichischen und österreichischen Erbfolgekriege, das Wachstum der einheimischen Bevölkerung und die industrielle Entwicklung der Erblände – zu einer Verstärkung der Anzeichen für eine intensive Landwirtschaft. Die Wiedereinführung von Pachtregalen auf den Gutshöfen, der Bau von Gasthäusern und Schenken, das Aufkommen moderner Getreidespeicher und Kornkammern, die Verbreitung der Molkeereien usw. sind Anzeichen einer intensiven Wirtschaft.

In den 1740er Jahren bemühte sich der Präfekt Ferenc Balogh, neue Verträge mit den Dörfern abzuschließen, was ein Zeichen für die gestiegenen Absatzmöglichkeiten war, und die abgeschlossenen Verträge waren durch die Vorherrschaft der Barzahlung und den Übergang zum Frondienst gekennzeichnet. Freilich waren die Leibeigenen-Dörfer nicht immer in der Lage, die Geldleistungen in bar zu entrichten, die häufig auf andere Weise, vor allem durch Arbeit, erbracht wurden. Die Interessen des Grundherrn und seiner Untertanen kollidierten in der Frage des Felddienstes: Die Leibeigenen wollten von dieser Last befreit werden, während die Bareinnahmen des Grundherrn wichtiger wurden. Die sogenannten Erbverträge der Dörfer wurden mit rein deutschen Leibeigenen abgeschlossen, und die herrschaftliche Regelung von 1750 enthielt bereits eine Reihe von Elementen, die später in die Gutsordnung aufgenommen wurden.

Die seit Anfang der 1760er Jahre mit den Dörfern abgeschlossenen Verträge nahmen die kommenden Veränderungen vorweg: Die Verträge aus der Mitte des Jahrzehnts sollten die zu erwartende staatliche Regulierung der Grundherrschaft und die Besiedlung der Grundherrschaft vorwegnehmen. Durch den Abschluss neuer Verträge versuchte man, der Urbarialverordnung zuvorzukommen.

Die Ausbildung der jungen Leute, die sich in den verschiedenen Wirtschaftssämtern der Herrschaft Tata unter der Aufsicht des Regenten Balogh auf eine wirtschaftliche Laufbahn vorbereiteten, kann als eine Form der

präventiven höheren landwirtschaftlichen Ausbildung und der Ausbildung von herrschaftlichen Fachkräften gesehen werden, die in Ungarn Ende des XVIII. Jahrhunderts begonnen hatte, aber auch als eine Anwendung der alten Methode der empirischen Vorbereitung.

Neben der Landwirtschaft sind auch drei Versuche zur Gründung von Manufakturen erwähnenswert. Die Bemühungen von Ferenc Balogh, eine Filz- und Fayencemanufaktur sowie eine Eisenhütte zu gründen und zu betreiben, zeigen, dass der Präfekt neben den traditionellen Einkommensquellen und den Einkünften aus der Landwirtschaft auch andere aufkommende Möglichkeiten für die Entwicklung des Handwerks erkannte.

Irodalom

FÜLÖP 1991

Fülöp Éva Mária: A tata-gesztesi Eszterházy-uradalom megszervezése a XVIII. század első felében. I. In: KEMMK 4. Tata, 1991. 53–73.

FÜLÖP 1999

Fülöp Éva: A tata-gesztesi Eszterházy-uradalom megszervezése a XVIII. század első felében. II. In: KEMMK 6. Tata, 1999. 325–343.

FÜLÖP 2000

Fülöp Éva: A tata-gesztesi Eszterházy-uradalom a XVIII. század első felében. Naszály 1745. évi contractusa. In: (Szerk. Gebei Sándor) Hagymány és történelem. Ünnepi kötet Für Lajos születésnapjára. Eger, 2000. 101–117.

FÜLÖP 2003

Fülöp Éva: Az 1747. évi vízszabályozás a tata-gesztesi uradalomban. In: KEMMK 10. Tata, 2003. 195–205.

FÜLÖP–SCHMIDTMAYER 2017

Fülöp Éva Mária – Schmidtmayer Csaba: Galántai Balogh Ferenc (1708–1765) régens. A billegpusztai rezidenciális központ. Tata, 2017. (Libelli Tatenses 3.)

FÜLÖP 2018

Fülöp Éva Mária: Az Esterházy család ifjabb fraknói grófi ága dunántúli hitbizományai, különös tekintettel a tatai ún. ősi hitbizomány történetére. In: (Összeáll. Strešňák Gábor) *Az Esterházyak fraknói ifjabb ága / Mladšia fraknovská línia Esterhézyovcov*. Szenc, 2017. 78–101.

FÜLÖP 2019

Fülöp Éva Mária: Az Esterházy család tata-gesztesi uradalma a 18–19. században. Fatuska János (1948–2016) etnográfus (Tata, Német Nemzeti-ségi Múzeum) emlékének. In: (Szerk. Szirácsik Éva) *Gazdálkodás az uradalmakban*. H. n. 2019. 197–227. (Dominium V.)

BERÉNYI 2000

Berényi László: Galántai és fraknói gróf Esterházy Ferenc kancellár. Egy magyar államférfi a 18. század fordulóján. In: (Szerk. Hermann István – Mezei Zsolt) *Eszterházy Károly emlékezete. Emlékkönyv galántai és fraknói Eszterházy Károly püspök egri püspök, Pápa város földesura, mecénása és építetője halálának kétszázadik évfordulója tiszteletére*. Pápa, 2000. 27–38. (A Pápai Művelődéstörténeti Társaság Kiadványai 11.)

DOMINKOVITS 2013

Dominkovits Péter: A lokális hatalom kiépülése: Az Esterházy család a 17. századi Sopron vármegyében. Egy kis historiográfia: eredmények és kérdések. In: (Szerk. Márkusné Vörös Hajnalka) *Az Esterházy család cseszneki ága*. Veszprém, 2013. 31–44. (Források és tanulmányok az Esterházy család cseszneki ágának történetéből I.)

ESZTERHÁZY 1901

Eszterházy János, gróf: *Az Eszterházy-család és oldalágainak leírása*. Kézirat gyanánt kiadja Herczeg Esterházy Miklós. Budapest, 1901.

FATUSKA 1976

Fatuska János: *Tata környéki német betelepítések a 18. sz. első felében*. In: (Szerk. Farkas Gábor) *A Dunántúl településtörténete I. (1686–1768)*. Veszprém, 1976. 151–157. (MTA VEAB Értesítője II.)

FATUSKA–KAPTAY 1999

Fatuska János – Kaptay György: A tatai Esterházy uradalom első német telepesei (1733–1737). In: LIMES. XI. évf. 36. sz. 1999/2. 43–52.

FATUSKA 2007

Fatuska János: A tatai és gesztesi uradalom újranépesítése a török kiűzése után. In: (Szerk. Fatuska János – Fülöp Éva Mária) Kecskéd település-története. A község újratelepítésének 200. évfordulója tiszteletére. Kecskéd, 2007. 121–174.

FATUSKA 2008

Fatuska János: Gesztes a 18. és 19. században. In: (Szerk. Hartdéken Sándor – Rabazzi Stepancsics Gusztáv) Várgesztes. Várgesztes, 2008. 58–183.

FATUSKA 2014

Fatuska János: Az Esterházy család ifjabb fraknói grófi ágának telepítéspolitikája a 18. században. In: (Szerk. Fülöp Éva Mária – ifj. Gyüszti László – Schmidt Mayer Csaba) Griff karddal és rózsával. Az Esterházy család története. Tata, 2014. 261–270. (Annales Tataienses VII.)

FELHŐ 1970

(Szerk. Felhő Ibolya) Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. Dunántúl. Budapest, 1970.

FÜR 1969

Für Lajos: A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján. 1870–1914. Budapest, 1969. (Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 4.)

HEGYI 1992

Hegyí Ferenc: Új adatok a tatai piarista kollégium XVIII. századi történetéhez. In: (Szerk. Holl Béla) Piaristák Magyarországon. 1642–1992: Rendtörténeti tanulmányok. Budapest, 1992. 89–165.

JAKUS 1992

Jakus Lajos: Textilmanufaktúra Tatán és Pápán a XVIII. században. In: AMP/PMÉ. 1992/3–4. 139–148.

KAPOSI 2014

Kaposi Zoltán: A herceg Esterházy család földbirtoklása. In: (Szerk. Fülöp Éva Mária – ifj. Gyüszi László – Schmidtmayer Csaba) *Griff karddal és rózsával. Az Esterházy család története*. Tata, 2014. 237–260. (Annales Tataienses VII.)

KATONA 1978

Katona Imre: *A magyar kerámia és porcelán*. Budapest, 1978.

KÁLLAY 1944

Kállay Ödön: *Adatok Szöny történelméhez*. Szöny, 1944. (reprint kiadás 1997.)

KÁLLAY 1980

Kállay István: *A magyarországi nagybirtok kormányzata. 1711–1848*. Budapest, 1980. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és hivatal-történet 5.)

KISS 1966

Kiss Ákos: *Barokk fajanszművészet Magyarországon*. Holics, Tata, Stomfa. Budapest, 1966.

KÖVESDI 1996

Kövesdi Mónika: *Művészi kerámiagyártás*. In: (Szerk. Fülöp Éva Mária) *A magyar kerámiaművesség 1000 éve. Katalógus*. Tata, 1996. 43–54. (A Kuny Domokos Múzeum – Tata, Vár – időszaki kiállításainak katalógusai I.)

PASTINSZKY–T. SÁRAY SZABÓ 1977

(Szerk. Pastinszky Miklós – Tapolcainé Sáray Szabó Éva) *Pesty Frigyes 1864. évi helynévgyűjtése*. Komárom megye. Tatabánya, 1977.

PÁLFFY 2009a

Pálffy Géza: *Pozsony megyéből a magyar királyság élére. Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a 16–17. század fordulóján*. (Az Esterházy, a Pálffy és az Illésházy családok felemelkedése). *Századok*, 143. 2009/4. 853–882.

PÁLFFY 2009b

Pálffy, Géza: *Der Aufstieg der Familie Esterházy in die ungarische Aristokratie*. In: (Hg. Wolfgang Gürtler – Rudolf Kropf) *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert*. Eisenstadt, 2009. 13–46. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 128.)

PEKAROVIČ–PETROVIČ 2013

Pekarovič, Juraj – Petrovič, Rastislav: *Az Esterházy család építészeti emlékei Szlovákia területén*. In: (Szerk. Márkusné Vörös Hajnalka) *Az Esterházy család cseszneki ága*. Veszprém, 2013. 126–138. (Források és tanulmányok az Esterházy család cseszneki ágának történetéből I.)

REIZNER 1893

Reizner János: *A Gróf Esterházy család pápai levéltára*. In: *Történelmi Tár*, 1893. 601–616. [Közli: *Lapok Pápa történetéből*, (1997/4) *Panniculus Ser. C.* No. 66. 19–26.]

RÉVHELYI 1941

Révhelyi Elemér: *A tatai majolika története*. Budapest, 1941. (*Bibliotheca Humanitatis Historica VIII.*)

P. TÓTH 1992

P. Tóth Enikő: *Schwaiger Antal szobrász munkássága a tatai Esterházy-uradalomban, különös tekintettel a tatai fajanszgyárban betöltött szerepére*. In: *KEMMK 13–14. Tata*, 2008. 249–347.

TALLÓS 1976–1980

Tallós Ödön József: *A tatai kapucinus rendház története 1743–1950*. (A *Tatai Kapucinusok Háztörténete* alapján.) I–III. I. kötet. 1743–1844. Budapest, 1976–1980. (Kézirat)

SZABAD 1957

Szabad György: *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra*. Budapest, 1957.

A TATAI PIARISTA RENDHÁZ ÉS GIMNÁZIUM MŰKÖDÉSÉNEK ELSŐ SZAKASZA (1765–1776)

Szekér Barnabás

A piarista rend tatai gimnáziumának diákokat hívó harangja 1765. november 13-án reggel szólalt meg először. A következő években, miközben Fellner Jakab tervei alapján felépült a rendház ma is álló épülete, a szerzetesek nemcsak középiskolát tartottak itt fenn, hanem filozófiát, sőt építészetet és földméréstant is oktattak, idővel pedig konviktust is nyitottak. Mindez kissé nagyszabásúnak tűnhet a XVIII. századi Magyar Királyság egy mindössze körülbelül 4.000 fős lakosságú¹ mezővárosában, de ez volt az alapító földesúri család igénye, és a piaristák a maguk eszközeivel igyekeztek is eleget tenni ennek. A tanulmányban azt vizsgálom, hogy (1) milyenek voltak azok az intézményi „keretek”, amelyeket a piarista gimnázium, filozófiai stúdium és konviktus az alapítást követő időszakban biztosított a diákok számára, és hogy (2) hogyan alakították ki ezeket az alapítási folyamat során egyfelől az Esterházy család tagjai és a tatai uradalom tisztségviselői, másfelől a szerzetesrend vezetői. A két kérdés vizsgálatának van a város és az uradalom történetén túlmutató jelentősége is. Az első egyúttal a magyar piarista rendtartomány korabeli iskoláinak felépítésére szolgáltat példát, hiszen mint minden szerzetesrend, ők is alapvetően azonos módon igyekeztek megszervezni a különböző helyeken működő intézményeiket. A második az iskola „megrendelője”, az alapítást kezdeményező és finanszírozó mecénás motivációit és lehetőségeit próbálja megragadni, amit végső soron a kora újkori magyarországi iskolahálózat fejlesztésének kontextusába lehet illeszteni. Ez a folyamat ugyanis alapvetően decentralizált módon működött, tehát kulcsszerepet játszottak benne az alapítók szándékai és lehetőségei, viszont éppen ebben az időszakban a bécsi udvar még viszonylag kiforratlan, de egyre határozottabb oktatáspolitikai törekvései is elkezdtek éreztetni benne a hatásukat. Intézménytörténeti szempontból a piaristák tatai működésének ez az első szakasza mindössze egy bő évtizedet ölel fel. 1776-ban a Szencről idetelepített királyi gazdasági–mérnöki stúdiummal bővült az intézmény funkcióinak sora, majd egy évvel később, 1777-ben a rendnek a *Ratio educationis*

¹ Tata és Tóváros 1763. évi becsült népességszáma 3.986 fő. KÖRMENDI 1984, 9.

előírásai értelmében kellett átalakítania a gimnáziumot, 1780-ban pedig a királyi kormányzat utasítására bezárnia mind a filozófiai, mind a gazdasági–mérnöki stúdiumot, miközben megkapta – lényegében ezek helyett – a gimnázium mellé az új tanulmányi szisztémának megfelelő háromosztályos városi elemi iskola ellátásának feladatát. Az intézménytörténeti cezúra a forrásanyagban is megfogható: a királyi tanügyi rendszer bevezetésével nemcsak a szervezeti struktúrák változtak meg, hanem új forrástípusok is megjelentek, amelyeket érdemes lesz külön is számba venni a rendház és az iskola történetének folytatásához.

Az első időszakra nézve a legfontosabb források a szerzetesrend saját levéltári anyagában találhatóak. A tatái rendház egykori archívumának két fontos kötetét dolgoztam fel: a *historia domust*, azaz háztörténetet, valamint a *familia domusok*at, a rendház tagjait és az általuk betöltött feladatköröket tartalmazó listák sorozatát.² Ezt az egykori rendtartományi levéltárban található tatái vonatkozású anyagokkal: az alapító szerződéssel és misszilis levelekkel egészítettem ki, valamint a magyar királyi kormányzatszervek levéltáraiban található, az alapítási folyamathoz kapcsolódó – minimális mennyiségű, de nem elhanyagolható jelentőségű – iratanyaggal. Előzményt és egyúttal segítséget is jelentettek a gimnázium történetének korábbi feldolgozásai, mindegyiknél Hegyi Ferenc (1912–1983) piarista tanár tanulmánya a gimnázium korai történetéről és a Tatára költöztetett királyi gazdasági–mérnöki stúdiumról.³ Alapos kutatómunkájának sok eredményét felhasználtam az alábbi oldalakon, és neki köszönhetően érezhettem magam mentesítve az építéstörténetben való elmélyülés kötelezettségétől is. Ugyanakkor éppen az alapítás körülményeire és az iskola felépítésére nézve megfogalmazott gondolatai az újabb kutatási eredmények fényében kevésbé tűnnek időtállóknak. Emiatt is érdemesnek látszott újra foglalkozni a témával.

Az alapítás folyamata

Esterházy Ferenc (1715–1785) gróf 1761-ben ajánlotta fel a piarista rendnek, hogy gondoskodik megfelelő épületről, templomról és 14.000 rajnai forint

2 Részletesen ld. lejjebb. A harmadik meghatározó forráscsoportot a gazdasági iratok jelentik, ezek elemzése azonban külön tanulmányt igényel.

3 Ezt a tanulmányt több másikkal együtt nemrég gyűjteményes kötetben jelentettük meg, amelyben új forráskiadások és adattárak egészítik ki Hegyi Ferencnek főként a szenci Collegium Regium Oeconomicum történetére vonatkozó publikációit: HEGYI 2016. A tatái rendházra és a gimnáziumra vonatkozó további történeti irodalom bibliográfiája: KOLTAI 2007, 148–150.

értékű alapítványról a számukra, ha letelepednek, és gimnáziumot nyitnak Tatán. A templomot az ajánlat szerint a betegápoló irgalmasrenddel közösen kellett volna használniuk.⁴ A gróf tehát, aki két fivérével, Miklóssal (1711–1764) és Károllyal (1725–1799) együtt 1759 óta kormányozta unokatestvérük, ifjabb Esterházy József (1714–1762) birtokait, köztük a tatai uradalmat is,⁵ egyszerre akart gondoskodni középiskoláról és kórházról az uradalom központi településén. A fivérek ugyanígy tettek néhány évvel azelőtt Pápán is, ahol 1757 óta működött az Esterházy Ferenc és öccse, Károly által közösen letett alapítványnak köszönhetően az irgalmasrend kórháza és patikája, és ők finanszírozták a pálosok által vezetett régi katolikus gimnázium új épületének ekkor éppen folyamatban lévő építését is.⁶ Ismerve a három testvér kiváló udvari kapcsolatait és az uralkodói szolgálat különböző útjain befutott pályáját,⁷ mindenképpen érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy ebben az időben Mária Terézia deklarált egyházpolitikai irányelveinek egyike volt, hogy a szerzetesség további erősítésére nincs szükség a közép-európai Habsburg Monarchiában, kivéve a Magyar Királyságot, ahol kifejezetten a tanító és gyógyító, tehát a „köz számára hasznos” szolgálatot végző szerzetesek letelepedését és gyarapítását még segíteni kell.⁸

4 PMKL I. 1. a. *Archivum Provinciae Hungariae Vetus*. (a továbbiakban: I. 1. a.) Foruli, Tata, Fasc. 1. No.1. Vö. HEGYI 2016, 70.

5 FÜLÖP 1994, 235.

6 A pápai irgalmasrendi rendházra és kórházra ld. JANKÓ-SZABÓNÉ 1994. Általában az irgalmasrend magyarországi tevékenységére újabban: LIPP 2016; KOVÁCS 2019. A pálos gimnázium bővítésére: BAKONYVÁRI 1896, 58–59; MÉSZÁROS 1988, 15–17.

7 Egy-egy friss példát említve az (egyébként nem bőséges) szakirodalomból, Esterházy Miklósról ld. KHAVANOVA 2017. Esterházy Ferencről: FAZEKAS 2017. Eszterházy Károlyról: SZELESTEI NAGY 2013.

8 Ellentétben a monarchia többi tartományával és a másmilyen karizmával rendelkező szerzetesrendekkel, ahol és amelyek esetében a további támogatást már az állam érdekeivel ellentétesnek tartotta. Ld. szövegszerűen pl. Mária Terézia első „politikai testamentumát” (1749–1750): „Jedoch nehme von diessfälligen Maass-Reguln das Königreich Hungarn aus, allwo wegen der Religion noch viel Gutes zu bewürcken wäre, worzu der daselbstige Clerus, wohl beyzuziehen, keinesweeges aber allein mit ihnen, sondern hauptsächlich mit Weltlichen die diessfällige Grund-Sätze zu concertiren seyn, welche fürnehmlich dahin abzielen müssen, wie die Seminaria, Collegia, Academien, Spitäler vor die Kräncke und Blessirte, Conservatoria vor die ledige Frauen, wie in Italien, zu besseren Erziehung der Jugend einzuführen. Solchemnach sorgfältig dahin den Bedacht zu nehmen, jenes zu unterstützen und zu erweitern, was dem Publico, nicht aber in particulari denen Geistlichen, Mönichen oder Clöstern in allen Ländern zu Nutzen gereichet”. ARNETH 1871, 294–295. Politikai kontextusára ld. legújabbán PATAKI 2019, 44–51, ill. 126.

A piarista rendtartomány vezetői testülete, a *konzisztórium* 1761. november 29-én tárgyalt Esterházy Ferenc fent említett felajánlásáról.⁹ A forrás, amely erről tanúskodik, csak egy hozzászólást őrzött meg (amely egyébként támogatta a tatai megtelepedést), így nem tudjuk, milyen döntést hoztak, de valószínűleg nem rajtuk múlt, hogy az ügy több év késedelmet szenvedett. Sokkal inkább azon, hogy Esterházy Miklós, Ferenc és Károly 1762-ben, unokatestvérük halála után elosztották egymás között a család fraknoi ifjabb ágának birtokait. Ennek során a tatai és gesztesi uradalmakból álló majorátus az elsőszülött Miklós grófé lett, Ferenc pedig a semptei uradalmat kapta meg.¹⁰ A tatai gimnázium ügye a jelenleg ismert források alapján két évvel később került újra napirendre, amikor az immár súlyos betegségben szenvedő Esterházy Miklós 1764. június 17-én kelt végrendeletében alapítványt tett a piaristák letelepítésére a városban.¹¹

Ez a két év azonban a tatai iskola története szempontjából is fontos fejleményeket hozott. Esterházy Ferenc a családi birtokosztály után új uradalmába, Szeredre hívta a piaristákat, ezt azonban Tapolcsányi Gergely tartományfőnök nem tartotta jó ötletnek, mert a katolikus gimnáziumok hálójában talán az egész országban a Nyitra és Nagyszombat között fekvő város környékén volt a legsűrűbb.¹² 1762 végén Esterházy Ferenc magyar udvari kancellár lett, a Magyar Királyság országos főméltóságainak egyike, és kinevezése után felajánlotta Mária Teréziának az uradalom két kisebb kastélyát, hogy közcélú intézményeket hozzanak létre bennük: Tallóson elesett katonák gyermekei számára árvaházat, Szencen pedig gazdasági és mérnöki stúdióumot. Itt szintén érdemes hangsúlyozni, hogy mindkét esetben a bécsi udvari kormányzat, illetve személyesen az uralkodónő aktuális oktatásügyi „projektjeinek” magyarországi adaptációjáról volt szó. A Rennwegen fekvő bécsi árvaház korszerűsítése a jezsuita Ignaz Parhamer (1715–1786) vezetésével kezdődött meg 1759-ben, és az uralkodói figyelemmel kísért reform csakhamar „a felvilágosodás egyik mintaintézményévé” emelte a korábban rossz karban lévő intézetet. Ehhez a nagyarányú építkezés is hozzájárult, amely 1761-től zajlott a kincstár költségén.¹³ A szenci stúdium mintáját a

9 PMKL I. 1. a. Foruli, Tata, Fasc. 1. No.1.

10 FÜLÖP 1994, 235.

11 HEGYI 2016, 71.

12 HEGYI 2016, 70. A XVIII. századi katolikus gimnáziumok túlnyomó többségét kitevő jezsuita és piarista iskolák elhelyezkedésére ld. pl. RIEDEL 2012, Abb. 2.

13 SCHEUTZ 2014, 52–53.

Ludwig Friedrich von Zinzendorf (1721–1780) udvari számvevőkamarai elnök által 1762-ben indított bécsi gazdasági és számviteli hivatalnokképző iskola adta.¹⁴ Bár anyagi alapjukat nagyrészt Esterházy Ferenc vagyona biztosította, ezek királyi intézmények lettek, amelyeket a Helytartótanács ellenőrzött, és amelyekben a diákok egy része az uralkodó költségén tanult. A szenci Collegium Regium Oeconomicumban – csakúgy mint a mintát adó bécsi intézményben – piarista szerzetesek tanítottak, a királyi kollégium egyúttal önálló rendház is volt. (Tallóson az alapításkor még nem, csak 1765/1766-tól kezdve szolgáltak a rend tagjai.)¹⁵

Tata birtokosa, Esterházy Miklós, végrendelete összeállítását követően néhány nappal, 1764. július 21-én elhunyt. Végrehajtásával és kiskorú fiai gyámságával megbízott fivére, Esterházy Ferenc magyar kancellár – akinek figyelmét ekkor a pozsonyi országgyűlés is igénybe vette¹⁶ – valamikor a következő hónapok folyamán értesítette Tapolcsányi Gergely piarista tartományfőnököt az alapítási szándékról, és megbízta Balogh Ferencet (1708–1765), a tatai és gesztesi uradalom régensét,¹⁷ hogy tárgyalja meg a részleteket a piaristákkal. Tapolcsányi szeptember végén vagy október elején mehetett Tatára Baloghhallal tárgyalni, mert a megbeszélés eredményeként megszületett tervezet az utóbbi október 14-én küldte el a grófnak Pozsonyba.

14 KOLTAI-SZEKÉR 2021, 31–32. Zinzendorf személyére legújabbban ld. ADLER 2020.

15 A tallói árvaház történetére: KUŠNIRÁKOVÁ 2017; KOWALSKÁ 2017. A szenci kollégiumra Hegyi Ferenc gyakran idézett tanulmánykötetén túl: KOLTAI 2013; KOLTAI-SZEKÉR 2021. Mária Terézia ösztöndíjrendszerét, amely elsősorban érdemes nemesi és hivatalnoki családok fiainak taníttatását szolgálta, Olga Khavanova dolgozta fel több tanulmányban, pl. KHAVANOVA 2005; KHAVANOVA 2010. Bár közvetlenül nem függ össze a tatai gimnázium kezdeteivel, mégis érdemes utalni rá, hogy 1762-ben Vácott is új feladat várta a piaristákat, ugyanis egy nemesi kollégium vezetését bízta rájuk Christoph Anton von Migazzi (1714–1803) bíboros, bécsi érsek, az udvari tanulmányi bizottság feje és egyúttal váci püspök. KISPARTI 1922; SZEKÉR 2022. 1764-ben Migazzi segítségével filozófiai stúdiumot is nyitottak Vácott, és mire Esterházy Miklós végrendelete újra aktuálissá tette a tatai alapítás kérdését, Tapolcsányi Gergely már Batthyány Lajos nádorral, fiával, Batthyány József kalocsai érsekkel és Pejacevich Lipóttal is tárgyalt, akik mind piaristákat szerettek volna hívni Nagykanizsára, Kalocsára, illetve a szerémségi Rumába. BALANYI 1943, 71–73., 79.

16 Az 1764–1765. évi országgyűlésről és a tárgyalások éppen 1764. októberére eső fordulópontjáról ld. pl. FORGÓ 2017, 158–173.

17 Személyére ld. FÜLÖP-SCHMIDTMAYER 2017.

Ebben az állt, hogy a rend 35.000 rajnai forint értékű alapítványt kap,¹⁸ továbbá két telket a mezőváros területén: az egyiket, a majki kamalduliak – egyébként kevésbé kihasználta – gazdasági udvarát a Márványhegyen rendház és iskola számára, a másikat, a Hajdú utcában kert céljára. Ezenfelül az építkezéshez építőanyagot ígértek az uradalomból szállítással együtt, valamint egyszeri, 2.000 forint értékű adományt, a későbbiekben pedig évi 100 öl tűzifát. A piaristák cserébe az alapítvány kamatjövedelméből finanszírozni tartoztak a saját fenntartásukat és az építkezésnek az említettek felüli költségét, imádkozni az elhunyt alapító lelki üdvösségéért, és elsősorban tanítani, méghozzá azon rend szerint, amelyet Tapolcsányi maga fektetett írásba tatai látogatásakor.¹⁹ (És amelyre később még visszatérek.)

Október végére Esterházy Ferenc jóvá is hagyta a tervezetet, ezért Balogh, amikor a fentiekről tájékoztatta a tartományfőnököt, egyúttal meg is kérte, hogy menjen Pozsonyba aláírni az alapító szerződést.²⁰ Az „országunk dolgai” miatt erre végül csak később került sor:²¹ az elkészült oklevelet december 12-én szignálta Tapolcsányi Gergely és kísérelője, Hulini Jónás (1711–1777), a pozsonyszentgyörgyi rendház főnöke.²²

Az ilyenkor szükséges és szokásos királyi jóváhagyás (*consensus*) megszerzésére Esterházy Ferenc még a tárgyalások folyamán ígéretet tett, míg a megyéspüspök engedélyét kieszközölni a piaristák feladata volt.²³ Esterházy dolgát

18 Az alapítvány értéke piarista viszonylatban elég jelentős volt, és jóval meghaladta az Esterházy Ferenc által 1761-ben, illetve a fivére végrendeletében felajánlott összegeket. Ez Balogh Ferencnek köszönhető, aki saját vagyonából tett hozzá az alapítványhoz 26 vagy 27 ezer rajnai forintot. Am mivel nem helyezte magát (és a földesúri család érintett tagjai sem emelték őt) a fundátor szerepébe – azaz a neve nem szerepel az alapítólevélben, és az alapítónak járó lelki javakban sem részesült –, ez idővel feledésbe merült. Csak Hegyi Ferenc fedezte fel újra, hogy az első tatai piaristák még a tudatában voltak ennek, és több helyen le is írták: HEGYI 2016, 72–73. (forrásszövegekkel és -hivatkozásokkal). Balogh egyébként jelentős szerepet játszott a kapucinusok tatai letelepítése során is, és később azt a konventet is jelentős adományokkal látta el, akik ezért szintén „második alapítójuként” tisztelték. FÜLÖP-SCHMIDTMAYER 2017, 29., 62–63.

19 Mindezt egy Tapolcsányihoz írott levélben foglalta össze később: PMKL I. 1. a. Foruli, Tata, Fasc. 1. No.2/A. Balogh Ferenc levele Tapolcsányi Gergelynek. Tata, 1764.10.28.

20 PMKL I. 1. a. Foruli, Tata, Fasc. 1. No.2/A. Balogh Ferenc levele Tapolcsányi Gergelynek. Tata, 1764.10.28.

21 PMKL I. 1. a. Foruli, Tata, Fasc. 1. No.2/B. Balogh Ferenc levele Tapolcsányi Gergelynek. Tata, 1764.12.06.

22 A szerződés ezen eredeti példánya nem maradt fenn, szövegét és a fenti dátumot is a királyi *consensus* oklevele őrizte meg, ld. lejjebb.

23 PMKL I. 1. a. Foruli, Tata, Fasc. 1. No.2/B. Balogh Ferenc levele Tapolcsányi Gergelynek. Tata, 1764.12.06.

az is egyszerűsíthette, hogy az ilyen engedélyek iránti kérelmeket éppen az ő hivatala közvetítette az uralkodó felé, de minthogy Mária Terézia egyébként is messzemenőig támogatta a magyarországi katolikus iskolahálózat gyarapítását, az uralkodó beleegyezésének megszerzése pusztán formalitás volt.²⁴ Az új év első napjaiban német fordítással együtt beterjesztett alapítólevél valóban elnyerte mind az Államtanács, mind a királynő jóváhagyását,²⁵ így január 20. körül a kancellária hivatalában elkészíthették a *consensust* tartalmazó ünnepélyes oklevelet három példányban.²⁶ Ezek közül azt, amelyik a piaristákat illette,²⁷ február elején vitte el Bécsből Valero Jakab (1725–1798), a szenci királyi kollégium tanára.²⁸ Ezalatt a tartományfőnök a már említett Hulini Jónás szentgyörgyi rektort elküldte Zichy Ferenc győri püspökhöz mint illetékes ordináriushoz, aki szintén jóváhagyta az új szerzetesi intézmény megalapítását, de azt kérte, hogy elkészülte után mutassák be neki a királyi oklevelet is.²⁹

A piaristák tatai letelepítésének helyi kulcsfigurája, Balogh Ferenc azonban 1765. február 13-án elhunyt. Valószínűleg a tatai és gesztesi uradalom nagyhatalmú régensének halála volt az oka, hogy a „papírmunka” lezárultához képest viszonylag későn, csak tavasz végén érkeztek meg az első szerzetesek Tatára, és addig nem kezdődött el a kamalduli majorsági épületek rendházzá és iskolává történő átépítése sem. A piarista forrásanyagból az rajzolódik ki, hogy Tapolcsányi Gergely tartományfőnöknek Balogh veje, a semptei

24 *Erre jó példa a nagykanizsai piarista rendház körülbelül ugyanekkor zajló alapítási folyamata. Ennek során Koller Ignác veszprémi püspök először megtagadta consensusát, mert túl csekélynek találta a Batthyány Lajos nádor által – földesúrként – felajánlott 10.000 forintos alapítványt. A nádor – Koller érveinek megfontolása helyett – az uralkodóhoz fordult, hogy bírja jobb belátásra a püspököt. Mária Terézia ezt meg is tette, Koller Ignác pedig ezután kénytelen volt hozzájárulni az alapításhoz az eredeti feltételekkel. Fenntartásait azonban az idő igazolta, a nagykanizsai rendház lakói később valóban sokat küzdöttek az intézmény anyagi problémáival.* BALANYI 1943, 73.

25 *ÖStA HHStA KA StR. Protokolle 1765. No.72.*

26 *MNL OL A 35. MNL OL A 35. Magyar Kancelláriai levéltár. Conceptus expeditionum. 1765. január. No.41. A további példányokat, másolatokat és kiadásokat ld. HEGYI 2016, 225.*

27 *Ez ma is a rendtartomány levéltárában található: PMKL I. 1. a. Diplomata foundationum collegiorum nostrorum, No.28. A három példány közül egyet őriz az alapító család levéltára is: MNL OL P 198. Esterházy család tatai levéltára. Dominium Tata (továbbiakban: P 198). Fasc. 25. No.393. A harmadik sorsa és őrzési helye ismeretlen.*

28 *PMKL I. 1. a. Divisiones, Litterae nostrorum, Fasc. 6. Valero Jakab Tapolcsányi Gergelynek. Pozsony, 1765.02.07.*

29 *PMKL II. 23. Tatai rendház levéltára. (a továbbiakban: II. 23.) Libri, Historia domus Tatensis (1765–1890) 1.*

Esterházy-uradalmat kormányzó Gudics Ignác segítségével sikerült újra mozgásba lendítenie az ügyet. Kérésére május 20-án Szencen Gudics megígérte, hogy Bécsben további lépésekre sarkallja Esterházy Ferenc grófot.³⁰ A tartományfőnök ezután, május utolsó napjaiban Modrovszky Farkas nevű rendtársa kíséretében elindult Nyitráról Tata felé.³¹ (Útnak indulásuk azért is fontos pillanata a tatai rendház történetének, mert ezzel kezdődik a *historia domus*, Modrovszky Farkas innentől kezdve volt résztvevője, szemtanúja és krónikása az eseményeknek.)

Május 27-én látogatást tettek Pozsonyban Barkóczy Ferenc prímásnál, és tőle is jóváhagyást kértek az új gimnáziumhoz és stúdiumhoz, mivel 1761 óta ő volt az ország tanulmányi ügyeinek királyi kinevezéssel bíró felügyelője (*protector studiorum*).³² Barkóczy ekkor már annyira beteg volt, hogy csak oldalkanonokján, Richwaldszky Györgyön keresztül kommunikált a piaristákkal, de megadta beleegyezését, és gratulált az új iskolához. Ezután Magyaróváron maguk mellé vették az ottani rendház elöljáróját, Vimmer Ágostont (1719–1791), akit Tapolcsányi a tatai közösség élére szemelt ki. Május 31-én bemutatták Zichy Ferenc püspöknek Győrben az alapító szerződést magába foglaló királyi oklevelet – ahogy korábban kérte –, ígéretet tettek arra, hogy másolatát elküldik a püspöki levéltár részére, majd továbbutaztak Tatára. Másnap, június 1-jén jelentkeztek a helyszínen tartózkodó galántai Balogh János Nógrád megyei első alispánnál,³³ hogy átvegyék a számukra kijelölt ingatlanokat. Balogh János, az elhunyt uradalmi régens rokona, akit Esterházy Ferenc a tatai, gesztesi és csákvári uradalmak jogi ügyeinek rendezésével bízott meg (talán bátyja végrendeletének végrehajtásával összefüggésben), nem számított rájuk, és nem is volt felhatalmazása az átadásra, de barátságosan fogadta a három szerzetest, és megírta érkezésüket a kancellárnak. A következő napokban hivatalos tennivaló híján a piaristák megismerkedtek az uradalom tisztjeivel (mivel Balogh Ferenc helye még

30 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 5. Itt szerepel Gudics Ignác június 10-én Tapolcsányihoz intézett levele is, amelyben közli, hogy eleget tett a kérésnek, és a további lépéseit is.

31 Modrovszky a történeti névtár szerint ebben az évben Nyitrától messze, a nagykárolyi rendházban volt prédikátor. LÉH 1998, 260. A *historia domus* szövege nevezi (vagyis ő nevezi magát benne) titkárnak. Az ellentmondást egyelőre nem tudom feloldani. Elképzelhető, hogy a tartományfőnök a megelőző hetekben rendelte vissza maga mellé.

32 Kinevezésére ld. FINÁ CZY 1899–1902, I., 276.; CSÓKA 1939, 52.

33 SEBŐK 2016, 964. Azonosításához az idézett tanulmányban szereplő Balogh Jánossal, aki 1766-tól a Királyi Tábla királyi ülnöke volt, ld. a házi krónika feljegyzését kinevezéséről: PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 2.

üres volt, Vadányi János számvevő volt közülük a legmagasabb rangú), a két mezőváros prominens polgáraival, illetve Thier Jónás plébánossal. De nem csak a helyi elittel álltak szóba, ottlétük első napján például egy tiroli származású, szalagokkal és harisnyákkal kereskedő asszonytól kaptak pénzt egy mise elmondására. Mivel az Esterházy Ferencről várt utasítás egyelőre késett, a tartományfőnök és Vimmer elutazott, de Modrovskyt ott hagyták, hogy várja be a fejleményeket.³⁴

Körülbelül két hetet kellett várnia, közben ugyanis Gudics Ignác és immár a gróf is munkához látott annak érdekében, hogy a következő tanév kezdetére – novemberre – készen álljon az iskola: a semptei jószágkormányzó Fellner Jakabbal Tatára küldte a telken álló épületek első átépítésének terveit és költségvetését, illetve a királyi oklevél egy másik példányát.³⁵ A kancellár pedig utasította Boross István tatai uradalmi fiskálist, hogy gondoskodjon a beiktatási ceremónia feltételeiről, valamint megüzente Tapolcsányi Gergelynek, hogy a megfelelő időben legyen, aki a rend nevében átveszi a nekik ígért városi telkeket. Az ünnepélyes beiktatásra (*introductio*) június 23-án került sor, a rendet a Szerémségben tárgyaló tartományfőnök helyett a leendő előljáró, Vimmer Ágoston képviselte.³⁶ Két nappal később kezdődött el az iskolaépületnek szánt csűr kiürítésével az építkezés.³⁷

Az alapkövetelési ünnepséget július 1-jén tartották.³⁸ Július elejétől beszélhetünk piarista szerzetesközösségről Tatán: 5-én elfoglalta a helyét előljáróként Vimmer, két napra rá érkezett Botkó Péter laikus segítőtestvér (a piarista szóhasználatban *operarius*) szakácsnak, és velük együtt Modrovsky

34 Az egész bekezdés tartalmát ld. PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 1–3.

35 Az átépítésre vonatkozó első költségvetés még Balogh Ferencsel folytatott őszi tárgyalások idején, 1764. október 8-án készült (MNL OL P 198. Fasc. 25. No.389.), és egy ugyanerre vonatkozó, Fellnertől származó tervrajzot őriz a piarista tartományi levéltár is (egy másolattal együtt, PMKL VI. 3. Tervrajzgyűjtemény. P 51–52.). Mivel a házi krónikában említett tervrajzot Esterházy Ferenc aláírta, valószínű, hogy az nem azonos a piaristákhoz került példánnyal, de ezen túlmenően nem világos, hogy a két fennmaradt dokumentum milyen viszonyban állt a történetben itt megjelenő tervvel és költségvetéssel.

36 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 4–13.; az introdukción alapos, a felolvasott dokumentumok szövegét is tartalmazó leírásával. Az alapítás dokumentumait bemutatták és tényét közzölték ezután a Komárom vármegyei közgyűlésen is, amelyről a családi levéltárban egy datálatlan kivonat tanúskodik: MNL OL P 198. Fasc. 25. No.392.

37 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 13. A telken található épületek átalakítására ld. HEGYI 2016, 81–85.

38 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 14–15.

is beköltözött a márványhegyi telken álló allodiális házba.³⁹ Augusztusban Fellner eredeti tervét a piaristák javaslatára megváltoztatva a telken álló egyik magtárat kápolnává alakították át, mert a kis imaterem, amelyet a lakószobáik mellett berendeztek, alkalmatlan lett volna a diákság befogadására.⁴⁰ Augusztus közepén felkerült a tető az iskolaépületre, október közepén pedig egy kis torony a Szent Miklós tiszteletére szentelt kápolna tetejére. A házi krónika 1765 nyarára vonatkozó feljegyzései az építkezésen felül a környékbeli kapcsolatok építéséről is szólnak: Vimmer és Modrovszky miséztek, illetve prédikáltak Szomódon, a billegpusztai udvarház kápolnájában, a tóvárosi kapucinusoknál és Neszmélyen,⁴¹ valamint fogadták a látogatókat, akik között rendtársak éppúgy akadtak, mint vendégek. Az előbbieket között Petraskó Sándor kecskeméti házfőnök, a házi könyvtár első néhány tucat kötetét magával hozó Tapolcsányi tartományfőnök és Conradi Norbert veszprémi előljáró, az utóbbiak sorában a helyi kapucinus konvent a Porciunkula-ünnep szónokaként jelen lévő két komáromi jezsuita atyával, a Komárom vármegyei tisztikar, élén Csuzy Gáspár alispánnal, valamint az uradalmi tisztviselők delegációja tette tiszteletét az új szerzetesközösségnél. Az uradalom alkalmazottai ez alkalommal fiaikat is a diákok sorába ajánlották.⁴²

A közösség október 15-e és november 9-e között kiegészült a leendő tanárokkal: Marsovszky Dávid (1746–1802) piarista növendékkal, illetve Podhraszky Mihály (1737–1808), Krolig Bazil (1733–1804) és Vietoris György (1732–1805) atyákkal. Ugyanekkor Botkó helyett másik laikus testvér érkezett Ulisch Gottfried (1708–1792) személyében. (Ő nem főzött, viszont képzett asztalos volt; a főzést ezután, ahogy az a leggyakrabban amúgy is történt, világi alkalmazott végezte, csakúgy, mint a mosást és a kerti munkákat.) A szokásos november 6-i tanévkezdés az építkezés befejezése miatt egy hetet késett. A kápolna november 10-i felszentelését követően az atyák 1765. november 13-án nyitották meg az iskola kapuit a gimnázium mind a hat osztályába jelentkező fiúk és a kétéves filozófiai stúdium első

39 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 15–16. A házban Kelley György uradalmi tiszttartó lakott családjával, aki csak néhány nappal később, 11-én költözött ki, „otthonának, amelyet a plébániatemplomnál lévő téren, egy zsidó zsellér kitesztítása után választott magának, megkésített előkészítése és kitakarítása miatt”.

40 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 18.

41 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 17–19.

42 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 16–17., 19.

évfolyama előtt.⁴³ Az új, „alkalmas és elegáns” iskolaépületet a gimnazisták töltötték meg, a filozófia hallgatói viszont a „rég” házba, azaz a rendházba szorultak.⁴⁴

A tanulmányok rendje az alapító szerződésben

A tatai piarista iskola szervezetére vonatkozó egyik legfontosabb dokumentum maga az alapító szerződés, amely a gimnáziumi, illetve a filozófiatanítás tartalmára és módszerére vonatkozó utasításokat is tartalmaz.⁴⁵ Balogh Ferenc uradalmi régens feljebb is hivatkozott levele szerint a tanulmányi rendet a piarista tartományfőnök, Tapolcsányi Gergely vetette papírra valamikor 1764 őszén Tatán, amikor az alapítás ügyében tárgyalni ment a mezővárosba.⁴⁶ Elsőre talán fel sem tűnik, de ez a mozzanat valójában magyarázatot igényel, hiszen nem volt szokás az alapítólevélben ilyesmit részletezni: a XVII. századtól kezdve 1750-ig, a tatait megelőző utolsó rendház- és gimnáziumalapításig, a magyar piaristákat érintő minden efféle szerződés aláíró felei megelégedtek annak a kijelentésével, hogy a rend a saját módszereinek megfelelően köteles majd tanítani az ifúságot. Ehhez képest a tanulmányi rend részletekbe menő lejegyzésére véleményem szerint két okból lehetett szükség: ha eltértek a bevett módszerektől,⁴⁷ illetve ha a rend tanítási kötelezettségét nemcsak általában, hanem ezekre a részletekre vonatkozóan is rögzíteni akarták.

Ami az első lehetőséget illeti, a történet egy olyan időszakra esik, amelyben a magyarországi piaristákat gimnáziumi tanításuk megújítása egyébként is sokat foglalkoztatta. Cörver János, Tapolcsányi Gergely elődje a rendtartomány élén, 1757-ben bocsátott ki egy átfogó szabályzatot, amelynek érvényessége az egész provincia összes iskolájára kiterjedt, és amelyben jelen tudásunk szerint először foglalta egységes keretbe a régi és az előző években felmerülő új szervezeti, tartalmi és módszertani előírásokat a gimnáziumi

43 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 22.

44 AGSP *Regesta Provinciale*. 55B, Tata, No.1. *Status domus Tatensis anno 1766*. [március 10.]

45 Szövegének legfrissebb kiadása: HEGYI 2016, 225–229. Vö. a 30. jegyzettel.

46 „4°. Amely Studiumok önön Tisztelendő Atyaságod által itten írásba specificáltattak, azokat ugyanis tanítani a Szent Szerzet tartozik”. PMKL I. 1. a. Foruli, Tata, Fasc. 1. No.2/A. Balogh Ferenc levele Tapolcsányi Gergelynek. Tata, 1764. október 28.

47 Mint például a szenci Collegium Oeconomicum esetében, amelynek alapítólevelében szintén részletes tanulmányi előírások olvashatók. KOLTAI 2013, 150–151., 157–163.

tanítás vonatkozásában.⁴⁸ Ennek érvényesítése nyilván évekbe tellett, és a Cörver helyébe 1760-ban kinevezett Tapolcsányi Gergely idején is meghatározó feladat maradt, amely többek között a káptalanok állandó témája is volt.⁴⁹ Szerencsénkre Tapolcsányi maga is készített egy részletes leírást a piarista gimnáziumi „kerettantervről”, nem a további reform, hanem az ismertetés szándékával ugyan, Barkóczy Ferenc prímás és *protector studiorum* részére 1762-ben. Ennek más a felépítése, de tartalmában minimálisan tér el a Cörver-féle szövegtől.⁵⁰

A tatai alapítólevél öt pontba szedve foglalkozik a gimnáziumi tanulmányok rendjével, amelyekkel kapcsolatban így az a kérdés, hogy tartalmuk mennyire felel meg a fent említett két szabályzaténak. Az 1762. évi *Projectum pro systemate studiorum modernorum*mal összevetve megállapítható, hogy az alapítólevélben tömörebb és kevésbé részletező megfogalmazásban ugyan, de ugyanaz olvasható, mint a Barkóczynak készített leírásban: a gimnáziumi tanulmányoknak az a rendszere, amelynek elterjesztésén és következetes használatán a magyar piaristák akkor már évek óta dolgoztak.⁵¹ A gimnáziumi tanítás tartalmi és módszertani elemeit tehát bizonyosan nem azért írták le, mert újdonságot jelentettek a rendtagok számára.

Tartalma az alábbiakban összegezhető röviden. A gimnázium a korszakban hat osztályból állt, amelyek lényegében a latin nyelvi tananyagának az adott évhez tartozó súlypontjáról kapták a nevüket (alulról felfelé: *parva, principia, grammatica, syntaxis, poesis, rhetorica*).⁵² A korabeli piarista gimnáziumokban négy tantárgyat oktattak, amelyek minden évfolyamon megjelentek: hittant, latin nyelvet, számtant és történelmet. A gimnáziumi

48 Feltehetőleg legkorábbi kéziratos példánya: PMKL I. 1. a. Libri No.3. Pars II. 68–74. Szemelvényes kiadása: SZABÓ 1910, 88–94. Vö. még FINÁCZY 1899–1902, I., 149–152.; TOMPOS 1908; MÉSZÁROS 1981, 489–494.

49 PMKL I. 1. a. Foruli, 58/A, Fasc. 1., különösen az 1763., 1766. évi gyűlések aktái. Vö. BALANYI 1943, 84.

50 Kézirata több példányban maradt fenn, a régi tartományi fondban pl. PMKL I. 1. a. Foruli, *Studiorum systema*, Fasc. 1. No.2. Nyomtatásban: HALMI 1896, 22–30.

51 A két (illetve a három) szöveg tételes összevetésére ebben a tanulmányban nem vállalkoztam, mert aligha lenne megoldható a szövegek újraközlése nélkül, ami szétfeszítené a rendelkezésre álló kereteket. A források közlését és elemzését más hasonló dokumentumokkal együtt a PMKL kiadványainak sorában tervezzük megjelentetni. Addig ld. a feljebb hivatkozott kiadásokat, amelyek ma már az Arcanum és a Piarista Központi Könyvtár digitális repozitóriumaiiban online is elérhetők.

52 A legalsó osztály helyzete némileg különleges volt, egyrészt azért, mert valójában a benne tanuló diákok tudásszintje szerint további csoportokra oszlott, másrészt pedig, mert ezekben az egyébként középfokú, latin nyelvű tanítással foglalkozó szerzetesrendek lényegében elemi ismeretek oktatására is vállalkoztak. Jó összefoglaló jezsuita forrásanyag alapján: KÁDÁR 2020, 196–204.

tanrend az egyes osztályokhoz tartozó tananyagot sorolta fel. A hittani oktatás (*doctrina Christiana*) a katekizmus alapján a sarkalatos erényekről (hit, remény, szeretet), a hit szimbólumairól, a tízparancsolatról, a szentségekről, az erényekről és a keresztény ember kötelességeiről szólt Isten, saját maga és embertársai iránt, életkornak megfelelő formában különös hangsúlyt fektetve az engedelmességre és erkölcsös életre. A latin nyelvet – az alapoktól az egyre bonyolultabb nyelvtani kompozíciókon keresztül a költészet és a szónoklat szabályaiig – az anyanyelv segítségével tanulták, egyúttal ez utóbbit is fejlesztve. Az auktorok között Cicero dominált, ezt kiegészítendő Phaedrus, majd Cornelius Nepos, a nagyobbak Vergilius és Ovidius, végül esetleg Plautus, Livius vagy Julius Caesar szövegeivel ismerkedtek meg. Számтанból (*arithmetica*) a négy alapművelet után a törtekkel való számolásig és a hármasszabály⁵³ alkalmazásáig jutottak el, majd az utolsó évben a „*pénzügyi számítások és a kereskedelem bonyolultabb szabályaival*” foglalkoztak.⁵⁴ A történelem (*historia*) tanítása az ókori világ négy monarchiája (asszír, perzsa, görög, római) történetét és ezen belül részletesebben némi római „kultúrtörténetet”, az I–V. századi katolikus egyháztörténetet, illetve a magyar történelem régi századait foglalta magába, és mintegy segédtudományaként a középső két osztályban földrajzi térképekkel és éggömbökkel, valamint a kronológia tudományával is megismerkedtek a diákok.

Más a helyzet a filozófiai stúdiumra vonatkozó ponttal, amely nem évfolyamok, hanem tanári katedrák felől közelít a tárgyához. Két tanár feladata lenne, hogy a *doctrina moralis* megalapozására szolgáló tárgyakat: a dialektikát, logikát, metafizikát tanítsa, és egy harmadik professzoré, hogy etikát és politikát oktasson, méghozzá mindkettőt Arisztotelész alapján. Ehhez – egyedülként ebben a pontban – bővebb instrukció is társul: az erkölccsant úgy kell tanítani, hogy nyilvánvaló legyen, „*hogy nemcsak az evangélium által kinyilatkoztatott, hanem a vele született és természetes elvei alakítják az embert erkölcsössé, ismertetik fel vele Isten, önmaga, felebarátai, hazája és urai iránti kötelességeit, és hogy még a kinyilatkoztatás fényétől elzárt vadak és barbárok is pusztán ezen elvekből fogalmat alkottak Istenről és az erényről Isten és az emberi társadalom iránt*”. A politikát pedig „*Európa mai király-*

53 A közoktatásból mára már kikopott, lényegében egyismeretlenes egyenletek megoldására szolgáló számtani eljárás.

54 Ez utóbbi a gimnáziumi tanulmányi rend egyetlen pontja, amely nem szerepel a *Projectumban*, de azt nem tudom biztosan eldönteni, hogy az építészoktatáshoz hasonló újításról van szó, amely talán szintén a szenci mintára vezethető vissza, vagy bevett gyakorlatról, amelyet éppen az alapítólevél szövegében domborítottak ki jobban.

ságai és köztársasági állapotának magyarázatával” kell szemléltetni. A negyedik tanár számtant és „gyakorlati földméréstant” (*geometria practica*) tanítana, az ötödik polgári és katonai építészetet (*architectura civilis et militaris*), a hatodik végül „az arra alkalmasakat és vállalkozókat a zenélés alapjaira képezze.”⁵⁵

A korabeli piarista filozófiaoktatásról jelenleg nem ismerek a *Projectum*hoz hasonlóan átfogó normatív szövegeket, de az biztos, hogy a rend összes magyarországi stúdiumán úgy oktattak, hogy a kétéves kurzust rendszerint egy tanár vitte végig. Az első évben logikát és metafizikát, a másodikban fizikát és etikát adott elő, mindkettőt matematikával kiegészítve.⁵⁶ Ahol egyszerre két kurzus is futott, vagyis minden évben új évfolyam indult, ott egyszerre két filozófiai tanár volt, egy első- és egy másodéves. Az alapítólevélben vázolt felépítés tehát nem a rendtartományban szokásos megoldást követte. A mintáját inkább az egyetemi filozófiai fakultásokon érdemes keresni: ekkor Bécsben és Nagyszombatban is külön-külön tanára volt a logikának a metafizikával, a fizikának, az etikának, illetve a matematikának.⁵⁷ A *geometria practica* és az építészet pedig a régió egyetemi filozófiai curriculaiból is hiányzott, tudomásom szerint 1764-ben a Magyar Királyság katolikus iskoláiban egyetlen helyen volt katedrája e két diszciplínának, az előző évben alapított szenci *Collegium Oeconomicum*ban, ahol piaristák töltötték be azokat. A zenei oktatás, ami egyébként inkább kórus- vagy zenekarvezetést jelentett, szintén hozzá tartozott a korszak felsőbb iskoláihoz, ám sehol sem kezelték a filozófiai stúdium részeként. Szerepeltetése a „szikár” filozófiai stúdium felől inkább valamiféle nemesi konviktusszerű intézmény gazdagabb és emberigényes tanulmányi kínálata irányába módosítja a kibontakozó képet.

A stúdium tervezett felépítése mindenesetre – szemben a gimnáziuméval – messze állt a magyarországi piarista gyakorlattól. Annyira messze, hogy szerintem nem is valószínű, hogy ezt a piarista tartományfőnök javasolta. Hiszen ha a megelőző évtizedekben a piarista stúdiumokon elegendő volt

55 Az idézetek helye: HEGYI 2016, 228.

56 Ld. pl. az 1764/1765. tanév adatait: PMKL I. 1. a. Libri, No.24: *Familiae domorum Provinciae Hungariae Scholarum Piarum (1731–1787)*. Pars II., 70. (Nyitra), 71. (Vác), 76. (Pest), 77. (Nagykároly).

57 SZENTPÉTERY 1935, 667.; LUKÁCS 1978–1995, X., 262–263. Az ugyanakkor meglepő, hogy a fizika, amely akkor minden filozófiai kurzusban megjelent, hiányzik a tatai alapítólevél felsorolásából, helyette az etikát megalapozó tárgyakra viszont két tanárt számol, miközben azt rendszerint egyvalaki oktatta.

a négy alapvető diszciplína előadásainak megtartására két tanár, akkor mi szükség lett volna Tatán négy emberre ugyanehhez? A tartományfőnök a tatai alapítási folyamattal egyidejűleg a kalocsai és a nagykanizsai letelepedés feltételeit is végigtárgyalta Batthyány József érsekkel, és miközben – a tatai mintájára – a gimnáziumi tanítást érintő pontok azonos formában kerültek be mindkét alapítványról szóló szerződésbe, a kalocsai filozófiai stúdiumon már a piaristák által addig is követett „egy évfolyam – egy tanár” modell érvényesült.⁵⁸ Így történt Vácott is, ahol 1764 őszén indult Migazzi bíboros támogatásával és az uralkodó alapítványából nyilvános filozófiai iskola.⁵⁹ Tapolcsányinak ráadásul gondolnia kellett arra is, hogy az előző években kapott és az akkor még alakulóban lévő új feladatokat egyébként sem lesz könnyű megfelelően ellátni annyi rendtaggal, amennyi rendelkezésére állt. Ha elvetjük azt a lehetőséget, hogy a piaristáktól származik a stúdium terve, akkor viszont a földesúri család tagjait, pontosabban leginkább az alapítás ügyét ekkor kézben tartó Esterházy Ferencet kell sejtenuünk a szokatlan kialakítás mögött, ami egyúttal azt jelenti, hogy a főrend rendelkezett saját elképzelésekkel az oktatásra vonatkozó „szakmai” kérdésekben is, és a szerződés megszövegezése során sikerrel érvényre is juttatta azokat.

Mindez átvezet a tanulmányi rend közlésének másik lehetséges indokához, az ellenőrzés lehetőségének megteremtéséhez. A piaristák tanítási kötelezettségének alapos körülírása nyilván a külső szereplők: az alapító és esetleg a szerződést megerősítő uralkodó érdekét szolgálhatta, hiszen a szerzetesrendnek megvolt a maga belső kontrollmechanizmusa. Bár a források konkrét utalás híján inkább csak megengedik ezt az értelmezést, van egy fontos párhuzam, amely érthetővé tenné Esterházy ezen igényét: a Habsburg Monarchia osztrák és cseh tartományaiban 1752 óta uralkodói rendelet szabályozta a gimnáziumok működését, pontjai között tartalmi és módszertani előírásokkal is, ott tehát a terület már nem számított a tanító szerzetesek kizárólagos szférájának, hanem az uralkodó hatóságainak is lehetősége volt a beavatkozásra.⁶⁰ A rendelet magyar földön azonban nem volt hatályos. Ismerve Esterházy elkötelezettségét Mária Terézia politikája iránt, ha valóban ő állt az ötlet mögött, akkor azt szerintem nyugodtan tekinthetjük a Lajtán túli modell „saját hatáskörben” történő adaptációjának: mivel közvetlen királyi utasítás nem létezett, az alapítvány magánjogi, de az ural-

58 *A nagykanizsai alapítólevél kiadása: KALCSOK 1896, 84–87.; a kalocsaié: GÁL 1938, 147–152.*

59 *SZEKÉR 2022, 40.*

60 *ENGELBRECHT 1984, 146–147. Szövegét ld. WOTKE 1905, 7–11.*

kodó által is szentesített aktusával biztosította, hogy a rend számonkérhető legyen tanulmányi kérdésekben.

Az első tanév a *historia domus*ban

A XVIII. századi piarista rendházak mindegyikében vezettek házi krónikát, avagy háztörténetet. E feljegyzések a rendi belső nyilvánosságnak szóltak, olvasóközönségüket azon belül is elsősorban az egyes rendházakba újonnan érkező szerzetesek adhatták, akik ebből tudtak tájékozódni a helyi viszonyokról. Időrendbe szedve, legtöbbször évenként tagolva foglalták össze a rendházzal és a szerzetesek tevékenységével kapcsolatos legfontosabb eseményeket.⁶¹

A tatai *historia domus* első szerzője Modrovsky Farkas volt,⁶² aki – mint feljebb szó volt róla – a rendház későbbi lakói közül elsőként érkezett a mezővárosba 1765. május 31-én. A háztörténetben ettől a naptól kezdve 1767. december 31-ig dokumentálta a szerzetesközösség életének és a rendház építésének mozzanatait,⁶³ majd ezután még két évig, az 1768/1769. tanév végéig Tatán maradt, és további történeti feljegyzéseket is készített még.⁶⁴ Ezek azonban a kötetbe már nem kerültek be, a krónika vezetését pedig csak két évtizedes szünetet követően, 1790-ben kezdte újra Tomeján Sándor, az akkori házfőnök.⁶⁵ A forrás tehát a most vizsgált időszaknak csak az első éveire nézve hasznosítható, amelyek azonban felölelik egyfelől az előzőekben tárgyalt alapítási folyamatot, másfelől pedig a piaristák első tatai iskolaévet (1765/1766) is. Modrovsky Farkas alaposságának és azon különleges jelentőségnek köszönhetően, amelyet az 1765/1766. tanév első volta kölcsönzött – a korabeli piaristák számára egyébként aligha szokatlan – eseményeknek, ennek az évnek a krónikája szokatlanul sok adalékkal szolgál az iskolával és

61 Írásuk és használatuk módjából következik, hogy a piarista *historia domus*ok tartalma és szerkesztése (a korszakban és a magyar rendtartományban) nem volt olyan mértékben formalizált, vezetésük pedig annyira rendszeres, mint a jezsuita *litterae annuae*-ké, amelyeket a történeti kutatás az utóbbi időben alaposabban kiértékelte: FRIEDRICH 2011, 340–389.; magyarul a leg részletesebb: SIPTÁR 2019, 130–134.

62 Kézírása azonosításához ld. PMKL I. 1. a. *Divisiones, Litterae nostrorum*, Fasc. 6. Modrovsky Farkas Tapolcsányi Gergelynek. Tata, 1765. június 19.

63 PMKL II. 23. *Libri, Historia domus Tatensis (1765–1890)* 1–58.

64 Fennmaradt tőle a krónika „kivonata” az 1769. évi *status domus* mellékleteként (*Compendium historiae Domus Tatensis [...] ab introductione*), amelyben egészen 1769. márciusig folytatja a rendház történetét. PMKL I. 1. a. *Div. III. Fasc. 22. Status domus Tatensis (1769)*.

65 PMKL II. 23. *Libri, Historia domus Tatensis (1765–1890)* 59–60.

a diáksággal kapcsolatban. Ezeket azért érdemes összegyűjteni, mert olyan információkkal szolgálnak a tanév rendjéről, az iskolai munka nyilvános megjelenéséről stb., amelyek az előbb bemutatott tanulmányi rendekben egyáltalán nem kerülnek elő.

A Tatára érkező piarista szerzeteseket a krónika beszámolója szerint barátsággal fogadták az uradalmi tisztek, a városi magisztrátus képviselői és Thier Jónás plébános is. A diákság őszi megjelenését azonban már konfliktusok is kísérték. Más iskolavárosokhoz hasonlóan a polgárok itt is megnyitották a házaikat a diákok előtt, hogy fizetségért szállást és kosztot adjanak nekik, ám egyesek akkora árat kértek ezért – 30–40, sőt 50 forintot –, hogy a reménybeli tatai tanulók visszarettentek tőle, és elkezdtek elszállingózni a városból. Modrovszky szerint a dolgot a piaristák vették észre, és ők is jelezték Vadányi János uradalmi számvevőnek. Vadányi erre magához hívta a két város bíróját és egyes előkelő polgárokat, hogy közölje velük: a kosztért-kvartélyért elkérhető árat „*egy birodalmi tallérban, azaz két, de legfeljebb három forintban*” limitálja. Hozzájuk intézett szavaiban arra hivatkozott, hogy „*maguk kívánták az iskola megnyitását saját fiaik javára, sőt közös és községi pénzzel segítették az alapítványt, most gonosz dolog volna, ha ezzel szét akarnák kergetni az ifjúságot, amely igen nagy bőségben kezd összegyűlni.*” A polgárok ígéretet tettek ennek kihirdetésére, és a probléma valóban nem kerül elő többet a forrásokban.⁶⁶

A helyi lakosság egy csoportja és a diákok között egy másik konfliktus is kibontakozott, amelyet mélyen gyökerező feszültségek tápláltak, és amely jóval komolyabb, az egész tanév során ismétlődő összetűzésekhez vezetett. A református városlakók (vagy talán helyesebb közösségről beszélni) már a tanév kezdete előtt éreztették ellenszenvüket a katolikus diáksággal szemben. Szent Márton napja (november 11.) körül tyúklopással vádolt diákokat vertek „ártatlanul” bilincsbe, és vittek botokkal és fegyverekkel fenyegetve a városi őrség elé. Tanáraik azonban kiszabadították őket a kezeik közül, és végül az erőszakoskodókat büntették meg. November 17-én, alig egy héttel később, egy Komáromi utcai lakóház leégése után vádolták be őket gyűjto-

66 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis (1765–1890)* 20–21. Vadányi János közbelépését 1765. október 30-i dátummal rögzíti. Az ügyről Esterházy Ferencet is tájékoztatták, aki levelében Vadányiéhoz hasonló álláspontra helyezkedett: uo. 24. Megítélésem szerint a 2–3 forintot havi limitként érthették, amely tíz hónapos tanévvel számolva évi 20–30 forintot jelentett. A piaristák tehát talán nem 10–20-szoros, hanem inkább másfél-kétszeres túlárzással találkoztak, ami persze szintén elég lehetett ahhoz, hogy elriasszon egyes diákokat.

gatással, ismét bilincssel fenyegetve őket.⁶⁷ Nem lehetetlen, hogy év közben több hasonló esetre is sor került még, de a legsúlyosabb összetűzés kétségtelesenül 1766. június 29–30-án történt. Ennek során elégedetlen és összetűzést kereső fiatalok – a háztörténet szerint – először súlyos kocsmai verekedésbe keveredtek a katolikus gimnázium egyes diákjaival. A feltüzelt csapat, amely reggelre a helyi lakosok soraiból vagy 200 fős tömeggé egészült ki, átmenetileg átvette az uralmat a város felett: a tatai jegyzőt és néhány mesterembert önhatalmúlag bezártak a vár tömlöcébe, majd az előző esti verekedés felelőseit keresve az iskolába induló diákok között néhány, a kezükbe kerülő fiút szintén a tömlöcbe kísérték, és éppen a gimnázium diákokkal és tanárokkal teli épülete ellen indultak, amikor az uradalom tisztviselői – Pintér Fülöp *director* és Kelley György tisztartó – tárgyalásba bocsátkoztak velük, ezzel átmenetileg lecsillapítva a felkelőket. Ezután a háztörténet beszámolója szerint komoly incidensre már nem került sor, de a mulató és fenyegetődző csoport még legalább egy napig megszállva tartotta Tata utcáit, míg az uradalmi alkalmazottak és a két mezőváros katolikus lakóinak jó része felfegyverkezve várakozott a házában. Bár az iskolát nem zárták be, a diákok egy részét – nyilván Tatóról – éjszakai szállásra a biztonságosabb tóvárosi oldalra kellett költöztetni, a szerzetesek pedig „sok éjszakát álmatlanul virrasztottak át, főleg titkos gyűjtogatástól való félelmükben”.⁶⁸

A későbbi vizsgálat során a vallomásokból ugyan az rajzolódott ki, hogy a diákokkal való összetűzés inkább csak ürügy volt az uradalom felsőbbsege elleni felkelésre – amelyet a Dunántúlon több helyen kiobbant „parasztmozgalmak” mintájára egyesek régebb óta terveztek –, mint a zavargások valódi oka, a benne manifesztálódó felekezeti feszültséget aligha csak a háztörténet írójának képzelete teremtette. A gimnázium ellen vonulók között állítólag a „menjünk, induljunk a páterek ellen, dobjuk ki az iskolát!” jelszavakat lehetett hallani, amelyre Modrovsky Farkas azonnal megfogalmazta a saját ellentétes álláspontját is: „nyilvánvaló, vagy nekik nincs helyük itt, vagy nekünk.”⁶⁹ Az esemény okairól szólva pedig első helyen írt arról, hogy „néhány évvel ezelőtt a kálvinisták nyilvános gimnáziumát, ezen Dunán inneni vidéken nagy hírű filozófiai és teológiai kollégiumát a hatalmas imateremmel együtt karhatalommal vette el tekintetes néhai Balogh Ferenc régens úr, a tógátusokat és professzorokat kiűzte, őket eltávolítván pedig ugyanazon régens úr bevezette a

67 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 22.

68 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 33–35.

69 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 35.

*katolikus, azaz Kegyes Iskolát [értsd: a piaristákat – Sz. B.]. [A reformátusok] igen ellenséges lélekkel fogadták ezt, és az iskola megalapításától kezdve folyamatosan áskálódtak ellenük.*⁷⁰

Valóban, 1759-ben az akkori tatai plébános által megtett feljelentést követően királyi rendeletre, az uradalmi tisztek és a katolikus városlakók közreműködésével kiutasították Tatáról a református közösség addig megtűrt lelkészét és iskolamesterét, illetve lerombolták fából és vályogból épített templomukat.⁷¹ Az uradalom és a református jobbágyok kapcsolatát ráadásul gazdasági természetű ellentétek is terhelték – aligha meglepő tehát, hogy ez a feszültség a katolikus diákokon is kicsapódott. Bár a *historia domus* nem említi ennek a történetnek több epizódját, abban biztosak lehetünk, hogy ez a konfliktus még hosszú ideig jelen volt a városi közösségben, és valószínű, hogy további hasonló eseményekhez is vezetett. A fenti beszámoló azonban abból a szempontból is érdemes a figyelemre, hogy Balogh Ferencnek a református vallásgyakorlattal szembeni fellépését hozzáköti a katolikus középiskola alapításához, ezzel egy új, eddig hiányzó tényezőt emelve be a piaristák letelepítése mögött sejtethető motivációk sorába.

Végül egy harmadik eset is történt a tanév elején, amely az elsőhöz hasonlóan inkább „ügyeskedés” volt, mint komoly konfliktus, és szenvedő alanyai ezúttal nemcsak diákok voltak, hanem a piarista tanárok is. November 13-án, az első tanítási napon, „miután reggel hét órakor elhangzott az iskolakezdés jele, nagyobb bőségben gyűlt össze az iskolai ifjúság, mint reméltük, ugyanis első belépésükkor 415 főt számoltunk. Közülük azonban egyeseket hamisított bizonyítványuk (*testimonia*) miatt, másokat tanulásuk és magaviseletük hűvös [hangú] ajánlása miatt, végül másokat, akik bizonyítvánnyal jöttek és akartak ismételni, de idősek és alkalmatlanok voltak, szelíd szavakkal elküldtünk a következő napokban.”⁷² A beiratkozás e procedúrája bizonyára nem volt egyedi eset, de talán felfigyelhetek rá, hogy az alkalmatlannak ítélt próbálkozók aránya nagyobb a szokásosnál, mert a krónikáiró kevéssel később megjegyezte, „nem üres fecsegésből” értesültek róla, hogy a környező városok – Esztergom, Komárom, Győr, Székesfehérvár – jezsuita gimnáziumaiban a páterek azt terjesztették, hogy Tatán most a piaristák „a csavargó, máshol a gimnáziumokból kitiltott, romlott viselkedésükről híres diákokat”

70 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 33.

71 KÖRMENDI 1984. A tatai (és talán tóvárosi) reformátusok létszáma a türelmi rendelet kiadása után, 1782-ben tartott vizsgálat szerint 300 háztartásban 1.600 fő volt.

72 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 22.

bizonyítvány nélkül is mind felveszik, mert az új iskoláknak ez három éven át kötelességük(!).⁷³ Az anekdotikus történetnek Modrovszky Farkas minden további nélkül hitelt adott, ám nekünk mégis érdemes talán némi távolságtartással kezelni. Megszületése és fogadtatása azonban maga is a két tanítórend közötti, valóban létező rivalizálás sajátos lenyomata. A képet egyébként árnyalja, hogy a tanítórendek, illetve általában a szerzetesrendek egymással szomszédos rendházai élő kapcsolatot ápoltak egymással, ünnepnapokon rendszeresen vendégül látták a szomszédos közösségek képviselőit, és ilyenkor gyakran az ünnepi szentbeszéd megtartásával is a vendégeket bízták meg.

A piarista iskola és diákjai tatai megjelenése által keltett bonyodalmakon túl a krónika szerzője figyelmet szentelt az iskolaév kiemelkedő eseményeinek is. Ezek általában azok az ünnepi alkalmak voltak, amelyek során a tanárok és a diákok a nyilvánosság elé léptek, mintegy közszemlére téve munkájukat és begyűjtve az érte járó elismerést. Ilyenek voltak mindenekelőtt a drámaelőadások, a nyilvános vizsgák és mindazon egyházi szertartások is, amelyeken a diákság szervezett formában vett részt. Bár az utóbbiak ide sorolása talán meglepő, a háztörténet szerzőjének alább idézett kommentárjai jól mutatják a nekik tulajdonított reprezentatív és pedagógiai funkciót.

A tanév során négy drámát vittek színre. Az első előadást 1766. január 30-án rendezte Krolig Bazil a két felső osztály tanulóival az apjukkal szemben valamilyen gonoszságot elkövető Primulus és Adrastus történetéből. Ez volt az új iskola legelső nyilvános „bemutatkozása” is. Modrovszky nem felejtette el megjegyezni, hogy „*Tatán előtte sohasem látott*” látványosságról volt szó, amelyre a szomszédos nagyobb városokból, Komáromból, Győrből is érkeztek vendégek, és amellyel „*a tanulóiifjúság a polgárok szemében óriási becsületet és szeretetet szerzett*”. Egyúttal ekkor debütált a színházterem is, amelyet a Balogh Ferenc által porcelánmanufaktúrájának épített (és akkor éppen üresen álló) tóvárosi uradalmi épületben rendeztek be 60 forint költségen.⁷⁴ A másik három darab a tanév utolsó heteiben került ugyanezen színpadra: július 27-én ismét a két felső osztály, augusztus 4-én a két középső,

73 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis (1765–1890)* 24. Ezenfelül a jezsuiták állítólag azt is híresztelték, hogy a piaristák nem fogadnak el adományokat szentmise bemutatásáért cserébe. Ezt a jezsuita rendi szabályok valóban tiltották, a piaristák számára azonban nem volt tilos, és több helyen jelentős mellékjövedelmet biztosított a rendházaknak.

74 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis (1765–1890)*, 27. Ld. még KILIÁN 1994, 617–618. (Tata, No.1. 7.). Kilián Istvánnál az itt tárgyalt, első tanévi előadások kétszer szerepelnek, egyszer a gimnáziumi anyakönyv alapján – tévesen – 1764-re datálva, majd a házi krónika alapján helyesen.

augusztus 28-án pedig a legkisebbek részvételével.⁷⁵ Akadémiákat az első trimeszter végén, februárban tartottak. Először a középső osztályok (február 5.) adtak számot földrajzi és kronológiai ismereteikről. Különös érdeklődést keltett egy dialógus, „amelyet az ősi Tata város eredetéről és történetéről mondtak el, és a dicső Estoras nemzetség szép dicséretét, háborúban és békében híres férfiakat számoltak elő röviden”.⁷⁶ A legkisebbek akadémiáját (február 18.) követően a poétikát és retorikát tanuló nagyobb diákok zárták a sort (február 21.). Krolig Bazil „saját tétéleiket, költészeti és szónoklati gyakorlataikat kiváló prózai és verses beszéddel, igen csiszolt stílusban deklamáló akadémista diákjaival” ismét tetszést aratott az uradalmi tisztviselők és a városi elit körében.⁷⁷ Körülbelül a tanév felénél, húsvétkor, illetve a végén tartották azokat az iskolai vizsgákat (*examina*), amelyeken nemcsak kiválasztott fiúk, hanem az egész osztályok felkészültségét ellenőrizte a rendházi elöljáró és az iskolai prefektus. Ezek nem voltak nyilvánosak. Félévkor, fehérvasárnapot követő hétfőn a legkisebbeken kezdték, és úgy haladtak végig (feltehetőleg három nap alatt) a háromszor két osztályon, megvizsgálva a hitoktatás és a tudományok tanításának eredményességét.⁷⁸

A filozófiai stúdium tanára, Vietoris György először a második trimeszter végén, május 12-én engedte a közösen megtárgyalt logikai tételek nyilvános disputációjára két diákját, Nagy Jánost és Szliaczky Józsefet. A két diákot Thier Jónás plébános, Laurits Márton káplán és a kapucinus gvárdián igyekezett zavarba hozni kérdéseivel népes hallgatóság előtt. A második disputációra pedig az év végén, a gimnazisták vizsgái előtt egy héttel került sor (augusztus 26.). Ekkor ismét Szliaczky állt ki ezúttal egy másik társa, Kudler János társaságában más egyházi férfiak – Schneid Ignác szomódi plébános és Zrenka Pál kocsai káplán – ellen logikai és metafizikai tétélekről vitatkozni.⁷⁹ Végül Modrovsky öt alkalmat sorolt fel, amikor a diákság a városban vett részt valamilyen ünnepi liturgikus cselekményben: március 9-én teme-

75 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 37–38. KILLÁN 1994, 617–618. (Tata, No.2–6. 8.).

76 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 27.

77 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 28.

78 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 30.

79 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 31., 37. E tanév filozófus diákjainak névsora: HEGYI 2016, 268–270. A nyilvános vizsgák három „hőse” nem helyből származott: Szliaczky Rózsahegyről jött, Nagy kisudvarnoki (Pozsony megye) nemescsalád sarja, Kudler pedig pesti polgárfiú. Ez azonban nem meglepő, tekintve, hogy a tanév filozófus diákjai közül egy sem volt, akinek a patriája Tata lett volna, sőt Komárom megyei is mindössze egy volt.

tésen (Joseph Spangar német iskolamestert kísérték utolsó útjára), majd körmeneten Szent Márk napján, a keresztyáró napokon, úrnapiján és Szent János ünnepén.⁸⁰ Mindez elsősorban azért érdekes, mert a hozzá fűzött rövid kommentárokból úgy látszik, hogy ezeket a szerző – egyúttal iskolai prefektus – az előadásokhoz hasonlóan a helyi közönség előtti fellépésnek tekintette, amely egyrészt elismerést szerezhetett az intézménynek és a tanulóknak, másrészt a polgárság „neveléséhez” is hozzájárulhatott. A temetési menetről azt jegyezte fel, hogy a városiak azért lepték el az utcákat, hogy lássák „a diákság rendjét”; a Szent Márk-napi, Tatáról Környe felé vezetett körmenetről pedig, hogy a diákok példát mutattak a népnek, amely így maga is a megszokottnál nagyobb rendben vonult.⁸¹

Szerzetesek a tatai rendházban és az iskolában: létszámok és feladatok

A következő elemzés alapját adó forrástípust a piarista rendben *familia domus* névvel illették. Maga a *familia* név a rendházakat alkotó szerzetesközösségekre utal, ezek „azok az iratok, amelyekben a provinciális a rendházak szerzetes személyzetét határozza meg a következő iskolai évre”.⁸² Azon szerzetesrendeknél, amelyeknek tagjait időről időre másik kolostorba vagy rendházba helyezték, az áthelyezések kommunikációjának és nyilvántartásának egymáshoz lényegében hasonló, jól szabályozott gyakorlatai alakultak ki. A piaristáknál az áthelyezésekre évente, az őszi nagy vakáció idején került sor, a tartományfőnök és segítői által ekkor összeállított *familiák* pedig nemcsak a névsorokat tartalmazták, hanem azokat a tisztségeket és feladatköröket (*officium*) is, amelyeket az egyes szerzetesek számára a tartományi előljáró kijelölt. A XVIII. századi magyarországi piaristák ezeket nem nyomtatták ki, hanem levélben küldték meg a rendházaknak, ahol aztán tartalmukat *protokollum*-kötetekbe másolták. A tartományfőnök pedig titkára segítségével minden évben összesítette a rendtartomány *familiáit* (*catalogus familiarum*),

80 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 28., 31–33.

81 „populus [...] didicit etiam ordine procedere.” PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 31.

82 KOLTAI 1997, 56.

amelyeket a saját irattárában őrzött.⁸³ Ezen a két helyen: egy rendházi kötetben és a tartomány archívumában maradtak fenn a tatai rendház *familiái* is.⁸⁴

Áttekintésük azért is fontos, mert az e tanulmány megírásához felhasznált piarista provenienciájú iratanyagban ez az egyetlen forrás, amely nem az alapítási folyamat vagy az azt követő két év során keletkezett, és így egyedül ennek az adatain, a rendtagokra kiosztott tisztségeken és feladatokon tudjuk lemérni, hogy az iskola kezdeti szervezeti keretei, amelyekről feljebb esett szó, változtak-e, és ha igen, mennyiben az első időszakban, amelyet a szenci *studium cameraticum* költözésével, majd a gimnázium *Ratio educationis* rendelkezéseinek megfelelő átalakításával járó komolyabb átszervezés zárt. Az alábbiakban tehát az *officiumokról*, a piarista szerzetesközösség bennük megmutatkozó belső rendjéről és szervezettségéről lesz szó, az azokat betöltő, a rend szokása szerint egymást sűrűn váltó szerzetesekről viszont nem.⁸⁵

A piarista Konstitúciók egy rendi közösség ideális létszámát (az apostolok létszámán alapuló régi szerzetesi hagyomány nyomán) 12 főben határozták meg.⁸⁶ Azon rendházakat, amelyekben a körülmények nem tették lehetővé ennyi szerzetes jelenlétét, befejezetlen, átmeneti állapotú konstrukciónak tekintették, és megkülönböztetésül *residentiának* nevezték szemben a megfelelő stabilitással rendelkező, „kész” *domusszal*. Különbözött az előjárók neve is: a *domus* élén *rector*, a *residentia* élén *superior* állt. A XVIII. századi magyarországi viszonyok között több piarista alapítás is hosszú ideig *residentia*-állapotban maradt, amelyek pedig teljes jogú rendház rangjára emelkedhettek, a létszámkövetelmény azokban sem feltétlenül érvényesült teljes mértékben a gyakorlatban.

83 A forrástípus részletesebb ismertetése: KOLTAI 1997, 56–57. Nagyrészt ezen forrástípuson alapulnak a rendi történeti névtár egyes rendtagok pályafutására vonatkozó adatai: LÉH 1998, *passim*. Hasonló áthelyezési és nyilvántartási gyakorlatot folytattak a kora újkorban a jezsuiták is. Vö. LUKÁCS 1978–1995. Itt hivatkozom Kádár Zsófia monográfiájára, amelyben az utóbbiak alapján vizsgálta három XVII. századi nyugat-magyarországi jezsuita rendház személyi állományát: KÁDÁR 2020, 127–185. Szempontjai segítségemre voltak e fejezet elkészítésében is.

84 A *catalogi familiarum* tartományi iratanyagban fennmaradt, kötetbe kötött példányainak vonatkozó része: PMKL I. 1. a. Libri, No.24. *Familiae domorum Provinciae Hungariae Scholarum Piarum* (1731–1787). Pars II. 83–394. A *Tatán* vezetett másolati kötet: PMKL II. 23. Libri, *Liber familiarum* (1766–1853). Benne a releváns évek adatai: 1–15. Ebből az 1772/1773–1775/1776. tanévekre vonatkozó adatok hiányoznak.

85 *Biográfiai és karrieradatai feldolgozása egy prozopográfiai elemzés feladata lenne, amelynek elvégzésére remélhetőleg később lesz majd módom.*

86 *Constitutiones* 1826, 106. (*Const. pars II., cap. 8, § 8.*)

Tatán a rend viszonylag hamar elismerte az alapítás befejezett voltát: a ház elöljárója az 1770/1771. tanévtől kezdve viselte a *rector* címet.⁸⁷ Mivel az alapítvány nagysága nem hagyhatott kívánnivalót maga után, a „rangemelés” valószínűleg az építkezés előrehaladásának volt köszönhető. Vele párhuzamosan tényleg megemelkedett az itt lakó piaristák létszáma, de – alátámasztva a fenti általános megállapítást – a 12 főt többnyire még azokat beleszámolva sem érte el, akik, bár a *familia* tagjai között sorolták fel őket, szolgálatukat valahol a rendházon kívül teljesítették, és nem laktak együtt a többiekkel.

Év	Familia szerinti teljes létszám	Rendházban lakók létszáma
1765/1766	7	7
1766/1767	8	7
1767/1768	8	7
1768/1769	10	8
1769/1770	9	8
1770/1771	10	9
1771/1772	10	9
1772/1773	12	11
1773/1774	12	10
1774/1775	10	8
1775/1776	11	9

1. táblázat: A tatái piarista rendház szerzetesközösségének létszáma 1765/1766 és 1775/1776 között

Az *officiumok* egy része a szerzetesközösség öngazgatásához kapcsolódott. A közösség élén a házfőnök (*superior* vagy *rector*) állt. Ennek betöltéséről – az alábbiak közül egyedüliként – a rend egyetemes elöljárója döntött: a tartományokból érkező javaslatok alapján hároméves időtartamra nevezte ki az általa kiválasztott személyeket. A házfőnököt egy helyettes (*vicesuperior* vagy *vicerektor*) segítette hivatalának ellátásában, aki egyúttal két tanács-

87 PMKL II. 23. Libri, Liber familiarum (1766–1853) 5. A kötet a *residentia/domus* kifejezés használatában ugyanakkor nem következetes, az említett időpontig mind a kettőt használták, ránézésre különösebb logika nélkül. Egyébként a *domus* rangját és a *rector* címét a rend római egyetemes elöljárója ítélte oda a tartományfőnök kérésére, de mivel a korabeli levelezés nagy része elveszett, a házi krónikát pedig nem vezették, az itthon elérhető források közül ezt a tényt egyedül a *familia domus*ból lehet kiolvasni.

adójának (*consultor*) egyike is volt. A másik tanácsadói tisztség egy idősebb, nagyobb tekintélyű atyáé volt.⁸⁸ A házfőnök nemcsak a közösség békéjéért és rendjéért, hanem a ház gazdálkodásáért is viselte a felelősséget. Helyettese ebben is a segítségére volt, és ennek a tartományfőnök – a tatai példa alapján – gyakran nyomatékot is adott azzal, hogy feladatkörei leírásánál feltüntette az *adiutor rectoris in oeconomicis* titulust. Külön hivatal volt a házi pénztár kezelője (*depositarius*) és a pénzügyi elszámolások ellenjegyzője (*ensor regestrorum*) is, általában két-két fő, akik szintén az idősebb és tekintélyesebb szerzetesek közül kerültek ki. Ezeket megkaphatta a házfőnökhelyettes vagy az egyik tanácsos, de sosem a házfőnök maga. Ha komolyabb építkezés zajlott a rendházban, annak irányítása, az építőműhely felügyelete is a gazdálkodás területéhez sorolható külön feladatkör volt (*promotor fabricae*). Tatán ezt az előjárók az alapítás évétől kezdve minden évben megkapták. A házi gazdasági „üzem” napi vezetése (*oeconomus*) ezzel szemben egy laikus segítőtestvér (*frater operarius*) vállára került. Ebben a rendházban a vizsgált időszakban végig egyetlen segítőtestvér szolgált – a feljebb említett Ulich Gottfried –, aki nemcsak „mindenesként” tevékenykedett, hanem asztalosmunkát is végzett.

Minden pappá szentelt szerzetes kapott felhatalmazást gyóntatásra (*confesarius*), a diákok (és felnőtt laikusok), illetve egymás feloldozására egyaránt, ugyanakkor az egyházjog szerint különleges elbírálás alá tartozó bűnök alóli feloldozásra csak egy-egy páternek volt engedélye (*poenitentarius*).

Az *officiumok* másik csoportja az iskolához és a konviktushoz tartozott, amely a legtöbb – Tatán gyakorlatilag az összes – rendtag fő tevékenységi területét jelentette. A XVII–XVIII. századi katolikus gimnáziumokban talán legjobban elterjedt gyakorlat szerint a hat osztály közül egy szerzetesnár kettőt-kettőt tanított egyszerre. A piaristák magyarországi és erdélyi iskoláiban is ezt követték. Viszonylag ritka kivételként az alsó két osztályt, amelyek általában a legnépesebbek voltak, alkalmanként két (esetleg még több) rendtag gondjára bízták. A vizsgált évek során ez egyszer Tatán is előfordult: 1768/1769-ben Visky Ágoston és Jáger József együtt voltak az alsó osztályok tanítói.⁸⁹ A három gimnáziumi tanár közül a két alsó osztályé szinte mindig, a két középsőé változó gyakorisággal fiatal szerzetesnövendék volt, aki rendi tanulmányait még nem fejezte be, és még pappá szentelése

88 A tatai forrásokban azonban ez a második *consultori* tisztség 1776/1777-ben és a következő években érdekes módon nem található meg.

89 PMKL II. 22. *Libri, Liber familiarum* (1766–1853) 3.

előtt állt. A két felső osztály élén viszont idősebb, befejezett tanulmányi időszakokkal és komolyabb tapasztalattal rendelkező atyák álltak. A források az előbbieket több-kevesebb következetességgel *magister*, az utóbbiakat *professor* titulussal jelölték. A tatai *familiák* adatai szerint itt az első tíz év alatt mindössze egyszer fordult elő, hogy a középső két osztályt nem növendék vezette (1765/1766).⁹⁰

A diáksághoz több lelkipásztori *officium* is kapcsolódott. A katolikus hit elméleti ismerete (*doctrina Christiana*) és a hitből fakadó kegyesség megélése (*pietas*) fontos nevelési célja volt a piarista iskoláknak is, amelynek módszerei a szabályzatok szövegei alapján keveset változtak a XVIII. század folyamán.⁹¹ A reggeli ima, a tanítás végi rövid lelki buzdítás, a diákok napi szentmisére és litániára való elkísérése nem ért külön *officiumot*, ellentétben a három fontosabb, már-már a tanításhoz mérhető feladattal: a szombat délelőtti és/vagy a vasárnap délutáni katekizmusalapú, anyanyelvű hitoktatással (*catecheta*), a vasárnap délelőtti oratórium vezetésével (*praeses oratorii*), valamint a diákoknak történő prédikálással, amelyre az oratóriumok keretében került sor (*exhortator*). A lelki életre és a tudományokra való oktatáshoz kapcsolódó feladatok közül az egyes szerzetesek többet is kaptak egyszerre, és ebben stabil kombinációk figyelhetők meg. A tanárok voltak egyúttal az oratóriumok *praesesei*: a két felső osztály tanára a nagyobb oratóriumé, a két alsó osztály magisztere a kisebbé. A középső két osztály valószínűleg a nagyobb oratóriumot látogatta, mert ezek tanára rendszerint annak *vice-praesese*ként van feltüntetve. A prédikáció és a hitoktatás is a tanárok között oszlott meg úgy, hogy az előbbit a felső két osztályé, az utóbbit a másik két vagy csak az alsó osztályoké végezte. Itt érdemes megjegyezni, hogy bár ebben az időszakban sok piarista foglalkozott felnőttek lelki gondozásával, Tatán, ahol sem plébániája, sem valódi temploma nem volt a rendnek, nem találni olyan rendtagot a vizsgált években, aki hitszónokként vagy felnőtt kegyes társulat elöljárójaként működött volna.⁹²

A filozófiai stúdium kétéves kurzusait a magyarországi piarista gyakorlatban általában egy tanár (*professor*) vitte végig. A *familiák* arról tanúskodnak, hogy a rend Tatán is az első tanévtől kezdve a vizsgált években végig (valójában a stúdium 1780. évi megszüntetéséig) ezt a gyakorlatot követte, az alapítólévél

90 PMKL II. 22. Libri, Liber familiarum (1766–1853) 1.

91 Ezekre összefoglalóan: KOLTAI 2017.

92 Piarista vezetésű felnőtt kegyes társulatra vonatkozó adatot sem találtam. A témára összefoglalóan ld. SIPTÁR 2017a; SIPTÁR 2017b

tanulmányi rendjében előírt négytanáros, egyetemi fakultásszerű oktatási rendszert meg sem próbálták bevezetni. Sőt, a második iskolaév kezdetén Orosz Zsigmond tartományfőnök úgy döntött, hogy „*simplici cursu*” fogják előadni a filozófiát, azaz az addigi tanár folytathatja a kurzust a második évi tananyaggal, de nem indítanak újat.⁹³ Ez a döntés is tartósnak bizonyult, a stúdium fennállása során egy-egy tanévben vagy az első vagy a második év anyagát lehetett tanulni. Ennek megfelelően mindig egy filozófiatanár lakott az intézményben, aki természetesen szintén a képzését befejezett, pappá szentelt rendtagok sorából került ki.⁹⁴

Az építészetben és a *geometria practican*, azaz a matematikai ismereteken túl műszaki rajzolással, felmérési gyakorlatokkal kiegészített földméréstant a magyar piaristák addig még stúdiumaikon sem tanították, csak az 1763-ban alapított szenci kollégiumban, ahol egyébként egyből elkezdték néhány rendi növendék képzését is.⁹⁵ Talán viszonylagos újdonságuknak is köszönhető, hogy ezt a két tanári *officiumot* nem tudták azonnal betölteni, bár 1766 tavaszán Rómába küldött jelentésében Tapolcsányi tartományfőnök a helyszükével magyarázta ezt: „*épületünk elkészülte, avagy jelentős előrehaladása után az építészetet és földméréstant is tanítani fogják itt a mieink, habár a filozófia tanára most is oktatja azt [az utóbbit], és a retorika tanára, aki járatos az építészetben, válogatott diákoknak oktatja az alapokat.*”⁹⁶ (Egyébként a filozófiával kapcsolatban árulkodó, hogy arról itt sincs szó, hogy azt később több tanárral akarnák tanítani.) Erre rövidesen sor is került: a gyakorlati földméréstantanára 1766/1767–1772/1773 (és később 1776/1777–1779/1780), az építészeté 1771/1772–1772/1773 (majd ismét 1776/1777–1781/1782) között adatolható a *familiákban*, sajátos módon viszont a tanárok személye e két esetben nem változott olyan sűrűn, mint a többi esetben. A geometriát a második év elején kinevezett új előljáró, Valero Jakab tanította, aki előzőleg Szencen ugyanezen katedra birtokosa volt, az építészetet pedig Schindler

93 PMKL II. 23. Libri, *Historia domus Tatensis* (1765–1890) 39.

94 A tanárok és a kurzusok, illetve a diákok listáját ld. HEGYI 2016, 266–278. Míg a gimnáziumi katedrákon lényegében minden piarista megfordult, addig ez már nem adatott meg mindenkinek, a magasabb tudományok – teológia, filozófia és újdonságként a szenci királyi kollégium matematikai és gazdaságtani tudományszakjai – oktatóit a tapasztaltabb tanárok közül válogatták ki. Csoportjuk körülatárolása és jellemzése a piarista rendtagok összességén belül azoknak a propozográfiái feladatoknak az egyike, amelyekre feljebb utaltam.

95 KOLTAI–SZEKÉR 2021

96 AGSP *Regesta Provinciale*. 55B, Tata, No.1. *Status domus Tatensis anno 1766*. [március 10.]

József, aki a váci Theresianumban töltött be előtte azonos feladatkört.⁹⁷ Fontos ugyanakkor, hogy mivel a tanulmányi rend időbeosztását nem ismerjük, jelenleg nem egészen világos, hogy ezt a két tárgyat kik tanulhatták, és milyen keretek között. Egyrészt nyilván nem véletlen, hogy az *architectura* oktatóját a stúdium tanárai között sorolták fel. A legvalószínűbb talán, hogy az előbb idézett leírásból érdemes általánosítanunk, azaz ezeket a tárgyakat „válogatott”, affinitást érző vagy rajztudást igénylő fiúknak tanították a rendes iskolaidőn kívül. Utóbbit alátámasztja az is, hogy 1771/1772 és 1773/1774 között a Tatán lévő piarista növendékek feladatkörei között is szerepelt, hogy építészetet tanulnak, ami, mivel egyébként az alsóbb osztályok magiszterei voltak, nyilván nem történhetett tanítási időben. Az is biztos, hogy ez a lehetőség csak nagydiákok számára állt nyitva, de elképzelhető, hogy ebbe a körbe már a két legnagyobb gimnáziumi osztályba járók is beletartoztak, nemcsak a filozófiát hallgatók.

Eddig nem volt szó a konviktusról, amelynek kezdetei a harmadik tanév elejére esnek: 1767/1768-ban három, a következő évben hét fiúnak tudtak szállást biztosítani az ideiglenes rendház helyiségeiben.⁹⁸ 1771. október 5-én, a közelő káptalanra összeállított jelentésében pedig Valero Jakab házfőnök már azt írhatta, hogy az új épület „a [...] kápolnán, a lépcsőházon és az [...] ebédlőn túl megfelelő hajlékot kínál 15 szerzetesnek és 30 ifjú konviktornak.”⁹⁹ Valamelyik rendtag nyilván az első évtől kezdve az ott lakó diákok mellé volt rendelve, de a *praefectus convictorum* mint önálló feladatkör csak 1772/1773-tól kezdve jelenik meg a forrásban, a fentiek alapján talán azzal összefüggésben, hogy a diákokat is be tudták költöztetni az új rendházépületbe, ahol a férőhelyek száma már viszonylag nagy volt. Emellett két tanévben (1773/1774–1774/1775) az egyik növendék *magister* feladatai között is feltűnik a konviktusi prefektúra. (És bár máskor nem került be ilyen a *familiába*, véleményem szerint valószínű, hogy ilyen feladatot máskor is kaptak a Tatán szolgáló fiatal rendtagok – legalábbis ez logikusabbnak tűnik, mint arra gondolni, hogy máskor a prefektus teljesen egyedül viselte gondját 30 vagy nem sokkal kevesebb konviktornak.) Korábban, 1770/1771–1772/1773 között a növendék Visky Ágoston Bezerédj Mihály, a tatai uradalom új régenese unokaöccseinek nevelője (*praefectus*) volt, róla is azt feltételezem,

97 Életrajzi adataikat ld. LÉH 1998, 332., 402.

98 PMKL II. 23. *Libri, Historia domus Tatensis (1765–1890)* 55.; PMKL I. 1. a. *Div. III. Fasc. 22. Status domus Tatensis (1769)*.

99 AGSP *Regesta Provinciale*. 55B, Tata, No.2. *Status domus Tatensis anno 1771*.

hogyan a falakon belül, mintegy a konviktus keretein belül végezte a munkáját, mert egyidejűleg más feladatokat is ellátott.

Mindemellett a rendház életének olajozott működéséhez szükség volt egy sor további szolgálat ellátására is, amelyeket viszont már a helyi előjáró osztott szét. Ezeket „házi” (*domesticum*) *officium*nak nevezték, és szintén a *familiákat* tartalmazó helyi kötetbe jegyezték fel.¹⁰⁰ Példaként álljon itt az 1770/1771. évi feladatok sora. A pappá szentelt páterek az alábbiakon osztoztak: a kápolna gondozása; a pince és éléskamra felügyelete; a könyvtár őrzése; a cellák meglátogatása az esti áldás után; figyelmeztetés a rendi szabályzatok és pápai bullák felolvasására; vendégek fogadása. A növendékek pedig a következőket viselték: rendházi titkár; az órák jelzése a rendházban; az órák jelzése az iskolában; az ebédlő felügyelete (*praelectus*); az ebédlő ellenőrzése (*inspector*); gondoskodás a rendház tisztaságáról; vendégek kiszolgálása. Végül a segítőtestvérnek jutott a készletek kiosztása mind a pincéből, mind az éléskamrából, mind a ruhatárból, a sekrestyési teendők ellátása, a szenteltvíz kezelése, a betegek gondozása és az ajtók-ablakok zárása.¹⁰¹

A rendházon kívül lakó piaristák – a fenti táblázatból látható, hogy az elsőt leszámítva minden évben tartoztak ilyenek a tatai házhoz – lelkipásztorként vagy házi nevelőként teljesítettek szolgálatot. Nagy Anzelmet (1717–1789) 1766/1767 és 1778/1779 között minden évben a tatai ház tagjaként tüntették fel: a korábban is főleg táborigényesen és hitszónokként működő páter udvari káplán volt Baranyay János tábornok özvegye, Zichy Jozefa mellett 1765 és 1775 között a Komáromhoz közeli Kurtakeszin, majd, miután az özvegy hozzáment Révay Ferenchez, az ő nemeskosztolányi birtokán.¹⁰² Az építészettanárként már említett Schindler József 1773/1774-ben és a következő évben az edelényi kastély birtokosaként ismert Esterházy István udvarában szolgált mint annak nővére, Esterházy Júlia valamelyik fiának, Lo Presti Antalnak vagy Miklósnak házi nevelője.¹⁰³ Szintén 1773/1774-ben Tomeján Sándor egy filozófiát tanuló Styrum fiú nevelője volt, az azonban nem világos, hogy Tatán vagy máshol. Hogy miért éppen a tatai rendház tagjainak sorába vették fel őket, azt Nagy esetében a földrajzi közelség, a

100 A vizsgált évek közül egyedül 1768/1769-ből hiányoznak az adatok.

101 PMKL II. 22. *Libri, Liber familiarum* (1766–1853) 5.

102 A tábornok régi jótévője volt a piarista rendnek, halála előtt a tatai rendház is részesült az adományában, és a jó viszonyt az özvegy is ápolta. Révayra ld. NAGY 1857–1868, IX., 707. Vö. még LÉH 1998, 267.

103 Vö. NAGY 1857–1868, Pótlék, 331.

házi nevelőkében pedig feltehetőleg az indokolja, hogy mindannyian a tatai gimnáziumban tanítottak a megelőző években.

Összegzés

A piaristák Tatára telepítését nyilvánvalóan az iskola iránti igény motiválta. Azt már Hegyi Ferenc feltárta, hogy ez nem Esterházy Miklós végrendeletében fogalmazódott meg először, hanem már 1761-ben szó volt róla, amikor ifjabb Esterházy József még élt, de birtokait, köztük a tatai uradalmat is, unokafivérei tartották zálogban. A piarista gimnázium és az irgalmasrendi kórház együttes létrehozása, amely Esterházy Ferenc első tervében szerepelt, és amelyet fivéreivel együtt másik birtokközpontjukban, Pápán megvalósítottak (ott a pálosok gimnáziumával), teljes mértékben egybecseng Mária Terézia úgynevezett „politikai testamentumának” szavaival. Azt gondolom, az udvari hivatalokat viselő Esterházy Ferencről és testvéreiről nyugodtan feltételezhető, hogy ismerték az uralkodó egyházpolitikára és a Magyar Királyság újjáépítésére vonatkozó elképzeléseit, és tudatosan cselekedtek ezekkel összhangban. Már csak azért is, mert Esterházy Ferenc 1763-ban a tallói árvaház és a szenci *Collegium Oeconomicum* alapításával nagyon hasonlóan járt el: olyan intézményeket hozott létre a saját birtokán, (legalábbis részben) a saját költségén, amelyek naprakészen igazodtak az uralkodó által aktuálisan felkarolt kezdeményezésekhez. Ezt a mintakövetést látszik tükrözni a piarista rendház végül 1764-ben megszervezett alapítólevelében a filozófiai stúdium tanári karának a bécsi és nagyszombati egyetemére hajazó nagyvonalú elképzelése, illetve általában a tanítás módjának részletezése is, amely az információszerzés és a kontroll lehetőségét biztosította az alapító, és egyúttal az államhatalom számára. A tatai gimnáziumalapítás története tehát ebből a szempontból a magyar királyi oktatáspolitikai kibontakozásának korai, *Ratio educationis* előtti időszakának történetéhez is szolgál adalékokkal.

A közelmúltban azonban Ivo Cerman cseh történész arra hívta fel a figyelmet, hogy a Habsburg udvar XVIII. század közepi iskolai és tanulmányi reformtevékenysége mögött olyan felismerések és igények állnak, amelyek nemcsak az uralkodócsaládban születtek meg, hanem attól többé-kevésbé függetlenül azokban az – egyébként az udvarba is bejáratos – főnemesi familiákban is, amelyek szintén nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkeztek, és birtokaikon kiterjedt apparátust irányítottak. Az udvari főnemesség így alkotó

módon vett részt a nevelés és oktatás korabeli új útjainak kitaposásában mind saját gyermekei, mind az őket szolgáló „alattvalók” vonatkozásában.¹⁰⁴ Esetünk erre is szolgál egy – lehetséges – példával. A XVIII. századi dunántúli Esterházy-birtokok működése és azon belül Balogh Ferenc régens tevékenysége kapcsán többek közt éppen arra mutatott rá a kutatás, hogy az uradalmi főtisztok, akik többnyire maguk is gyakorlati úton tettek szert komoly „szak tudásra”, hogyan képezték az uradalom szervezetében mintegy gyakornokként a tiszt apparátus reménybeli következő generációját.¹⁰⁵ Sajátos, hogy Esterházy Ferenc részben épp ezen birtokokon gyűjtött némi tapasztalatot az igazgatásról mint földesúr, mielőtt a semptei uradalomban, Szencen olyan gazdasági-mérnöki kollégium létrehozásába fogott, amely nem a legelőkelőbbek, hanem a királyi vagy főnemesi szolgálatban álló köznemesség fiai előtt nyitott kaput. A szenci építészeti katedra – a maga nemében az első az országban – tehát majdani uradalmi mérnökök és építőmesterek képzését szolgálta,¹⁰⁶ és feltehetőleg a tatai filozófiai stúdium mindössze egy évvel később megszületett tervezetébe is ebből a megfontolásból vették fel az *architecturát*. Közvetlen adat híján egyelőre hipotézisként, de megfogalmazható tehát az az összefüggés, hogy az első magyarországi építészettanszékek létrehozásában a családi uradalmak igazgatásának tapasztalata is szerepet játszhatott, illetve a szenci kollégium kapcsán, hogy Esterházy Ferenc a közjó oltárán hozott áldozattal egyúttal a családi uradalmak alkalmazottai számára is a korábbinál alaposabb képzettséget biztosíthatott.¹⁰⁷

Vannak azonban olyan adataink is, amelyek felekezeti megfontolásokra utalnak az iskolaalapítás mögött. A háztörténet állítása, amely szerint a piaristákat a tatai református vallásgyakorlat és oktatás megszüntetése után lényegében azért hívták meg, hogy a református helyett katolikus középiskola legyen a városban, bár mindenképp fontos lenne alaposabban körüljárni, nem tűnik valószínűtlennek. Akár a három Esterházy fivérnek a tatai

104 CERMAN 2010, 202–204., 219–224.

105 CS. DOBROVITS 1983, 31–33. Vö. újabban FÜLÖP–SCHMIDTMAYER 2017, 57–64.

106 A szenci kollégiumra vonatkozó első kancelláriai feliratban és az alapítólevélben még csak *Zeichenmeisterről*, azaz a műszaki rajzolás mesterségét oktató tanerőről volt szó, később a *familia domusokban* azonban már *professor architecturae* szerepelt. SZEKÉR 2017, 338.; KOLTAI 2013, 155., 160. Az ún. „gyakorlati földméréstant” is Szencen tanították először a Magyar Királyság területén, ám az nem volt újdonság a bécsi testvérintézményhez képest.

107 A Szencen, majd Tatán működő gazdasági-mérnöki stúdium királyi ösztöndíjas diákjainak adattára ki van adva, ezek elemzése és a gimnáziumi anyagoknyelvek feldolgozása nyújthat majd jó lehetőséget arra, hogy rekonstruálhassuk, hogyan hasznosult a gimnázium és a filozófiai stúdium az uradalmi tisztviselők és a környék nemescsaládjai, a két mezőváros és az uradalmak népe számára.

uradalom földesuraként való fellépéséhez köthető a reformátusok elleni eljárás, akár a korábbi évtizedek repressziós törekvéseinek egyenes folytatása volt, az eset mindenképpen a XVIII. századi „kései konfesszionalizáció” jellemző jelensége, és egy több évtizedes, jellemzően az uradalom szintjén játszódó, de az uralkodói hatalom messzemenő támogatását élvező történet kontextusába helyezi a gimnáziumalapítást.¹⁰⁸ Ezt azért érdemes hangsúlyozni, mert rámutat, hogy a történeti feldolgozásokban gyakran élesen elválasztott barokk és felvilágosodás kori társadalompolitikai vagy kulturális jelenségek – ez esetben a törvényes erőszaktól sem mentes katolikus érdekérvényesítés, illetve az újdonságokra érzékeny oktatási mecénatúra – a korabeli közegben nehezen szétszalazhatóan voltak jelen, és a legtöbbek számára nem alternatívákat, hanem konfliktusmentesen együtt használható cselekvési mintázatokat jelenítettek meg.

Ami a piarista rendet illeti, az elemzés módjából és a forrásanyag sajátosságaiból adódóan az elemzés az eseménytörténet és az intézményi kereteket étellel megtöltő szerzetesek alakja helyett egy rendszer alkotóelemeire enged rálátni: a rend részben egyetemes, részben a magyar tartományra jellemző – korabeli szóval – *institutió*jára, azaz „szervezeti kultúrájára”. Az *officium*okra vonatkozó adatok kirajzolták a szerzetesközösség és az iskola működtetésének feladatkörökben megfogalmazott rendszerét. Ennek a rendszernek egy másik összetevőjét ismertetik az alapítólevél tanulmányi előírásai is, sőt a házi krónika iskolai eseményekre vonatkozó adatai is főként olyan mozzanatokot mutatnak be, amelyek évről évre hasonló módon ismétlődtek, egy harmadik vetületét láttatva a szerzetesek tevékenységének és az iskola életének. A rendszer működésének jellemzői közül pedig az rajzolódik ki, hogy az uniformitás és a helyi sajátosságokhoz való alkalmazkodás kettős követelményének úgy igyekeztek megfelelni a piaristák, hogy válogattak az *institutio* eszköztárából: így például Tatán nem volt hitszónok rendtag, nem szerveztek felnőtt kegyes társulatot, volt viszont filozófiai stúdium (piarista módra!) és volt meglehetősen nagy létszámú (bár alapítvánnyal nem rendelkező) konviktus. Végül néhány eset – mint az építészet- és a geometriatanítás, illetve a gimnáziumi tanulmányi rend itt csak érintett korábbi átalakítása – azt is megmutatja, hogy ennek az eszköztárnak a készlete és belső tartalma nem volt változatlan, és egy Esterházy Ferenc hivatali pozíciójával

108 Erre ld. mindenekelőtt FORGÓ 2014, továbbá pl. MIHALIK 2020, 183–226. A tatai református közösség történetére ld. mindenekelőtt JAKUS 1977. (Köszönöm Schmidt Mayer Richárdnak, hogy a kézirat munkája egy másolatát rendelkezésemre bocsátotta.)

és társadalmi súlyával rendelkező szereplő képes volt arra, hogy a piaristákat újfajta feladatok elvállalására bírja.¹⁰⁹

DIE ANFANGSJAHRE DES PIARISTENKLOSTERS UND GYMNASIUMS IN TATA (1765–1776) Barnabás Székér

Der Grund für die Ansiedlung der Piaristen in Tata war eindeutig der Bedarf an einer Schule. Wie Ferenc Hegyi bereits herausgefunden hat, wurde dieser Gedanke nicht zum ersten Mal im Testament von Miklós Esterházy geäußert, sondern bereits 1761 diskutiert, als József Esterházy der Jüngere noch lebte, seine Ländereien, darunter das Gut von Tata, er aber an seine Cousins verpfändet hat. Die gemeinsame Errichtung des Piaristengymnasiums und des Spitals des Ordens der Barmherzigen, die der erste Plan des Kanzlers Ferenc Esterházy war und die er und seine Brüder in ihrem anderen Gutszentrum Pápa (mit dem dortigen Paulaner Gymnasium) umsetzten, steht ganz im Einklang mit den Worten des so genannten „politischen Testaments“ von der Kaiserin und Königin Maria Theresia. Ich denke, dass man davon ausgehen kann, dass Ferenc Esterházy und seine Brüder, die Hofämter innehatten, die Vorstellungen der Kaiserin und Königin zur Kirchenpolitik und zum Wiederaufbau des Königreichs Ungarn kannten und bewusst danach handelten. Allein schon deshalb, weil Ferenc Esterházy 1763 bei der Gründung des Waisenhauses in Tallós und des *Collegium Oeconomicum* in Szenc ganz ähnlich handelte: Er errichtete auf seinem eigenen Gut, (zumindest teilweise) auf eigene Kosten, Einrichtungen, die auf der Höhe der gerade von der Kaiserin und Königin geförderten Initiativen waren. Dieses Modell scheint sich in der großzügigen Konzeption der Fakultät des philosophischen Seminars in der Gründungsurkunde des Piaristenklosters, die schließlich 1764 verfasst wurde, widerzuspiegeln, die den Universitäten von Wien und Nagyszombat ähnelte, sowie in den Details der Lehrme-

109 E tekintetben feltáráásra váró, lényeges kérdés, hogy a magyar piaristák gimnáziumi tanulmányi rendjének változásait mennyire és milyen úton motiválták az 1730-as és 1750-es évek örökös tartományokban érvényes, a Magyar Királyságban nem kötelező erejű uralkodói rendeletei.

thoden im Allgemeinen, die dem Gründer und gleichzeitig der Staatsmacht die Möglichkeit der Informationsbeschaffung und Kontrolle boten. Unter diesem Gesichtspunkt gibt uns die Geschichte der Gründung des Gymnasiums in Tata auch Aufschluss über die frühe Periode der Entfaltung der königlichen ungarischen Bildungspolitik, vor der *Ratio educationis*.

In jüngerer Zeit hat der tschechische Historiker Ivo Cerman jedoch darauf hingewiesen, dass die Schul- und Bildungsreformaktivitäten des habsburgischen Hofes in der Mitte des XVIII. Jahrhunderts auf Erkenntnissen und Forderungen beruhten, die nicht nur innerhalb der Herrscherfamilie, sondern auch mehr oder weniger unabhängig davon in den – im Übrigen auch Zugang zum Hof habenden – Adelsfamilien geboren wurden, die auch über internationale Verbindungen verfügten und umfangreiche Apparate auf ihren Gütern kontrollierten. Der Hofadel spielte also eine kreative Rolle bei der Entwicklung neuer Erziehungs- und Bildungswege in dieser Zeit, sowohl für die eigenen Kinder als auch für die ihnen dienenden „Untertanen“. Unser Fall ist ein mögliches Beispiel dafür. Im Zusammenhang mit dem Betrieb der Esterházy-Güter in Transdanubien im XVIII. Jahrhundert und insbesondere mit der Tätigkeit des Regenten Ferenc Balogh hat die Forschung gezeigt, wie die Gutsvorsteher, die selbst meist durch praktische Arbeit ein beträchtliches „Fachwissen“ erworben hatten, die nächste Generation von Gutsvorstehern als Lehrlinge in der Organisation des Gutes ausbildeten. Kurioserweise sammelte Ferenc Esterházy unter anderem auf diesen Gütern als Gutsherr Erfahrungen in der Verwaltung, bevor er sich daran machte, auf dem Gut Sempte in Szenc eine wirtschafts-technische Hochschule zu gründen, die ihre Türen nicht für den Hochadel, sondern für die Söhne des gemeinen Adels im Dienste des Königs oder des Adels öffnete. Der Lehrstuhl für Architektur in Szenc, der erste seiner Art im Lande, sollte also künftige herrschaftliche Ingenieure und Baumeister ausbilden, und vermutlich wurde aus diesem Grund das Architekturstudium in die Konzeption des philosophischen Studiums in Tata einbezogen, das nur ein Jahr später entstand. In Ermangelung direkter Daten lässt sich daher die Hypothese aufstellen, dass die Erfahrung der Verwaltung von Familiengütern bei der Gründung der ersten Architekturschulen in Ungarn eine Rolle gespielt haben könnte und dass Ferenc Esterházy's Opfer auf dem Altar des Gemeinwohls den Angestellten von Familiengütern eine gründlichere Ausbildung als zuvor ermöglicht haben könnte.

Es gibt jedoch einige Daten, die auf konfessionelle Überlegungen bei der

Gründung der Schule hinweisen. Die in der Hausgeschichte aufgestellte Behauptung, die Piaristen seien nach der Abschaffung der reformierten Religionsausübung und des Unterrichts in der Stadt nach Tata eingeladen worden, im Wesentlichen, um in der Stadt eine katholische Sekundarschule anstelle einer reformierten zu errichten, scheint nicht unwahrscheinlich, auch wenn es sicherlich wichtig ist, dies näher zu untersuchen. Unabhängig davon, ob das Vorgehen gegen die Reformierten mit dem Vorgehen der drei Brüder Esterházy als Gutsherren von Tata zusammenhängt oder eine direkte Fortsetzung der repressiven Bemühungen früherer Jahrzehnte darstellt, ist der Fall eindeutig ein typisches Phänomen der „späten Konfessionalisierung“ des XVIII. Jahrhunderts und stellt die Einrichtung des Gymnasiums in den Kontext einer mehrere Jahrzehnte zurückreichenden Geschichte, typischerweise auf der Ebene des Guts, aber mit breiter Unterstützung der herrschenden Macht. Dies ist deshalb hervorzuheben, weil es zeigt, dass die in der Geschichtsschreibung oft scharf voneinander getrennten gesellschaftspolitischen oder kulturellen Phänomene des Barock und der Aufklärung – in diesem Fall die katholische Fürsprache, die nicht ohne juristische Gewalt auskam, und das für Innovationen empfängliche Bildungsmäzenatentum – im zeitgenössischen Kontext nur schwer zu trennen waren und für die meisten Menschen keine Alternativen, sondern konfliktfrei nebeneinander einsetzbare Handlungsmuster darstellten.

Was den Piaristenorden betrifft, so erlauben es die Analysemethoden und die Besonderheit des Quellenmaterials, eher die Bestandteile eines Systems zu betrachten als die Ereignisgeschichte und die Figur der Mönche, die den institutionellen Rahmen ins Leben gerufen haben: die „Organisationskultur“ – mit dem zeitgenössischen Wort – *Institutio* des Ordens, die teils universell und teils spezifisch für die ungarische Provinz war. Die Daten zu den Ämtern skizzieren das System der klösterlichen Gemeinschaft und den Betrieb der Schule, wie es in der Gründungsurkunde definiert stand. Eine weitere Komponente dieses Systems wird auch in den akademischen Vorschriften der Gründungsurkunde beschrieben, und die Daten über die Schulereignisse in der Hauschronik zeigen hauptsächlich Momente, die sich von Jahr zu Jahr in ähnlicher Weise wiederholten und den Aktivitäten der Mönche und dem Leben der Schule eine dritte Dimension verleihen. Unter den Merkmalen des Funktionierens des Systems wird deutlich, dass die Piaristen versuchten, die doppelte Anforderung der Einheitlichkeit und der Anpassung an die lokalen Besonderheiten zu erfüllen, indem sie einzelne

„Werkzeuge“ aus dem Instrumentarium der *Institution* wählten: In Tata gab es zum Beispiel keinen religiösen Sprecher im Orden, keine fromme Gesellschaft für Erwachsene, aber es gab ein philosophisches Studium (in piaristischer Manier!) und einen ziemlich großen (wenn auch nicht inkorporierten) Konvent. Schließlich zeigen einige wenige Fälle – wie der hier nur gestreifte Architektur- und Geometrieunterricht und die frühere Umgestaltung des gymnasialen Lehrplans – auch, dass das Instrumentarium und der innere Inhalt dieses Instrumentariums nicht unverändert waren und dass ein Akteur mit der offiziellen Position und dem sozialen Gewicht von Ferenc Esterházy die Piaristen dazu bewegen konnte, neue Aufgaben zu übernehmen.

Irodalom

ADLER 2020

Adler, Simon: Political Economy in the Habsburg Monarchy 1750–1774. The Contribution of Ludwig Zinzendorf. London 2020.

ARNETH 1871

Arneth, Alfred von: Zwei Denkschriften der Kaiserin Maria Theresia. In: Archiv für Österreichische Geschichte. Band 47. Wien, 1871. 267–354.

BAKONYVÁRI 1896

Bakonyvári Ildéfonz: A pápai kath. gymnasium története a pálosok idejében. Pápa, 1896.

BALANYI 1943

Balanyi György: Az elindulástól Trianonig. In: (Szerk. Balanyi György – Biró Imre – Biró Vencel – Tomek Vince) A magyar piarista rendtartomány története. Budapest, 1943. 13–257.

CERMAN 2010

Cerman, Ivo: Habsburgischer Adel und Aufklärung. Bildungsverhalten des Wiener Hofadels im 18. Jahrhundert. Stuttgart, 2010. (Contubernium 72.)

CS. DOBROVITS 1983

Cs. Dobrovits Dorottya: *Építkezés a 18. századi Magyarországon. (Az uradalmak építésze)* Budapest, 1983. (Művészettörténeti Füzetek 15.)

CSÓKA 1939

Csóka J. Lajos: *Der erste Zeitabschnitt staatlicher Organisierung des öffentlichen Schulwesens in Ungarn.* In: (Szerk. Miskolczy Gyula) *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. IX. évf.* Budapest, 1939. 45–124.

ENGELBRECHT 1984

Engelbrecht, Helmut: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Von der frühen Aufklärung bis zum Vormärz. Band 3.* Wien, 1984.

FAZEKAS 2017

Fazekas István: *Magyarországi karrier Bécsben: Esterházy Ferenc (1715–1785).* In: (Összeáll. Strešňák Gábor) *Az Esterházyak fraknói ifjabb ága / Mladšia fraknovská línia Esterházyovcov.* Szenc, 2017. 42–59.

FINÁCZY 1899–1902

Fináczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I–II. kötet.* Budapest, 1899–1902.

FORGÓ 2014

Forgó András: *A kései konfesszionalizáció magyarországi jellegzetességeiről.* In: *Korall. XIV. évf. 57. sz.* 2014. 92–109.

FORGÓ 2017

Forgó András: *Egyház, rendiség, politikai kultúra. Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein.* Budapest, 2017.

FRIEDRICH 2011

Friedrich, Markus: *Der lange Arm Roms? Globale Verwaltung und Kommunikation im Jesuitenorden 1540–1773.* Frankfurt–New York, 2011.

FÜLÖP 1994

Fülöp Éva Mária: *A pápa–ugod–devecseri Esterházy-uradalom megszervezése és gazdálkodása a 18. század folyamán.* In: (Főszerk. Kubinyi András) *Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig.* Pápa, 1994. 225–284.

FÜLÖP–SCHMIDTMAYER 2017

Fülöp Éva Mária – Schmidtmayer Csaba: *Galántai Balogh Ferenc (1708–1765) régens. A billepusztai rezidenciális központ.* Tata, 2017. (Libelli Tatenses 3.)

GÁL 1938

Gál István: *A kalocsai piarista kollégium története 1765–1860.* Budapest, 1938. (Palaestra Calasanciana 20.)

HALMI 1896

Halmi László: *A váci kegyes-tanítórendi kath. főgymnasium vázlatos története.* In: (Kiad. Halmi László) *A váci Kegyes-Tanítórendi Főgymnasium értesítője az 1895/96. tanévről.* Vác, 1896. 3–135.

HEGYI 2016

Hegy Ferenc: *Szencről Tataig. A piarista rend és a műszaki-gazdasági szakoktatás kezdetei Magyarországon.* Budapest, 2016. (Magyarország Piarista Múltjából 10.)

JAKUS 1977

Jakus Lajos: *A tatabányai református egyház története.* (Kézirat) H. n. 1977.

JANKÓ-SZABÓNÉ 1994

Jankó-Szabóné Kiss Leona: *Az irgalmas rend Gránátalma gyógyszerháza Pápán (1757–1950).* In: *Gyógyszerészet.* XXXVIII. évf. 1994/10. 841–844.

KÁDÁR 2020

Kádár Zsófia: *Jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században. A pozsonyi, győri és soproni kollégiumok.* Budapest, 2020. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)

KALCSOK 1896

Kalcsok Leó: *A nagykanizsai kath. főgymnasium története*. In: *A nagykanizsai Kegyes-Tanítórendi Főgymnasium értesítője az 1895/96. tanévben*. Nagykanizsa, 1896. 3–97.

HAVANOVA 2005

Khavanova, Olga: *Az apai érdemeket a fiúkban jutalmazni... Az iskoláztatás privilégiuma Mária Terézia uralkodása idején*. In: *Századok*. CXXXIX. évf. 2005/5. 1105–1129.

KHAVANOVA 2010

Khavanova, Olga: *Der ungarische Adel am Wiener Theresianum im 18. Jahrhundert: Die sozialen und kulturellen Grenzen einer politischen Nation*. In: (Szerk. K. Lengyel Zsolt – Nagy József Zsigmond – Ujváry Gábor) *Österreichisch–ungarische Beziehungen auf dem Gebiet des Hochschulwesens / Osztrák–magyar felsőoktatási kapcsolatok*. Székesfehérvár–Budapest, 2010. 107–122.

KHAVANOVA 2017

Khavanova, Olga: *Gróf Esterházy Miklós szentpétervári nagykövet karrierje*. In: (Összeáll. Strešňák Gábor) *Az Esterházyak fraknói ifjabb ága / Mladšia fraknovská línia Esterhézyovcov*. Szenc, 2017. 60–75.

KILIÁN 1994

Kilián István: *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*. Budapest, 1994. (A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma [6].)

KISPARTI 1922

Kisparti János: *A váci Theresianum története*. Vác, 1922. (Váci Könyvek 8.)

KOLTAI 1997

Koltai András: *A magyar piaristák proszopográfiájának forrásairól*. In: (Szerk. Sasfi Csaba) *Iskola és társadalom. A Zalaegerszezen 1996. szeptember 5–6.-án rendezett konferencia előadásai*. Zalaegerszeg, 1997. 53–64. (Zalai Gyűjtemény 41.)

KOLTAI 2007

Koltai András: *Bevezetés a piarista rend magyarországi történetének forrásaiba és irodalmába.* Budapest, 2007. (Magyarország Piarista Múltjából 1.)

KOLTAI 2013

Koltai András: *A szenci Collegium Oeconomicum alapítása.* In: (Összeáll. Strešňák Gábor) *Az Esterházyak fraknói ifjabb ága / Mladšia fraknovská línia Esterhézyovcov.* Szenc, 2017. 147–165.

KOLTAI 2017

Koltai András: *Hitre nevelés a magyarországi piarista iskolákban a 17–18. században.* In: (Szerk. Koltai András) *Hitre, tudásra. A piaristák és a magyar művelődés.* Kiállítási katalógus. I. Budapest, 2017. 465–474.

KOLTAI–SZEKÉR 2021

Koltai András – Szekér Barnabás: *A Collegium Oeconomicum, Magyarország első közgazdasági és mérnöki iskolája.* In: (Szerk. Szécsényi András – Zsidi Vilmos) *A Budapesti Corvinus Egyetem és elődintézményei története a kezdetektől 2020-ig.* Budapest, 2021. 31–42.

KÖRMENDI 1984

Körmendi Géza: *Tata története 1727-től a polgári forradalomig.* In: (Szerk. Körmendi Géza) *Tata története.* II. 1727–1970. Tata, 1984. 7–44.

KOVÁCS 2019

Kovács Janka: *Szegénység, betegség, örület. Elmebetegék ellátása az irgalmas rend magyarországi kórházaiban (1740–1830).* In: *Korall.* XX. évf. 77. sz. 2019. 25–44.

KOWALSKÁ 2017

Kowalská, Eva: *Az árvaházi iskola mint pedagógiai innovációs színtér.* In: (Összeáll. Strešňák Gábor) *Az Esterházyak fraknói ifjabb ága / Mladšia fraknovská línia Esterhézyovcov.* Szenc, 2017. 384–401.

KUŠNIRÁKOVÁ 2017

Kušniráková, Ingrid: *Az árva és elhagyott gyerekek intézeti ellátása Magyarországon a 18. század második felében. A tallósi – szenci – pozsonyi királyi árvaház.* In: (Összeáll. Strešňák Gábor) *Az Esterházyak fraknói ifjabb ága / Mladšia fraknovská línia Esterházyovcov.* Szenc, 2017. 358–383.

LÉH 1998

Léh István: *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára / Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1666–1997.* (S. a. r., kieg.: Koltai András) Budapest, 1998. (METEM Könyvek 21.)

LIPP 2016

Lipp Mónika: *Betegápoló irgalmas rend.* In: *Szerzetesség a koraiújkori Magyarországon. Összehasonlító rendtörténeti blog.* H.n. (online) 2016. <https://szerzetes.hypotheses.org/betegapolo-es-fogolykivalto-rendek/irgalmas> (utolsó megtekintés ideje: 2022.08.20.)

LUKÁCS 1978–1995

(Coll. et ed. Lukács, Ladislaus SJ) *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S.I. I–XI. Romae, 1978–1995.*

MÉSZÁROS 1981

Mészáros István: *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között.* Budapest, 1981.

MÉSZÁROS 1988

Mészáros István: *A pápai bencés gimnázium.* H. n. 1988. (Magyar bencés gimnáziumok.)

MIHALIK 2020

Mihalik Béla Vilmos: *A kétszer megváltott nép. Katolikus egyház a Jászkun-ságban (1687–1746).* Budapest, 2020. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)

PATAKI 2019

Pataki Katalin: Resources, Records, Reforms. The Implementation of Monastic Policies in the Kingdom of Hungary under Maria Theresa and Joseph II. [PhD-értekezés] Budapest, 2019. DOI: 10.14754/CEU.2020.06.

SCHEUTZ 2014

Scheutz, Martin: Pater Kindergeneral und Janitscharenmusik. Österreichische Waisenhäuser der Frühen Neuzeit im Spannungsfeld von Arbeit, Erziehung und Religion. In: Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften. Band 25. 2014/1–2. 41–81.

SEBŐK 2016

Sebők Richárd: Professzionalizáció az igazságszolgáltatásban a 18. században a Királyi Kúria köznemes bíráinak példáján. In: Századok. CL. évf. 2016/4. 945–965.

SIPTÁR 2017a

Siptár Dániel: Piarista lelkipasztorkodás a barokk korban. In: (Szerk. Koltai András) Hitre, tudásra. A piaristák és a magyar művelődés. Kiállítási katalógus. I. Budapest, 2017. 373–386.

SIPTÁR 2017b

Siptár Dániel: A piaristák és a kegyes társulatok. In: (Szerk. Koltai András) Hitre, tudásra. A piaristák és a magyar művelődés. Kiállítási katalógus. I. Budapest, 2017. 481–490.

SIPTÁR 2019

Siptár Dániel: A kanizsai jezsuita misszió a Litterae Annuae tükrében (1690–1702). In: (Szerk. Karlinszky Balázs – Varga Tibor László) Erőgyűjtés és újra-kezdés. A veszprémi egyházmegye története a 17. században. Veszprém, 2019. 129–166. (A Veszprémi Egyházmegye múltjából 33.)

SZABÓ 1910

Szabó Mihály: A szentgyörgyi piarista kollégium története. Szeged, 1910. (Művelődéstörténeti Értekezések 38.)

SZEKÉR 2022

Szekér Barnabás: *Deo et Regno. Az első váci nemesi kollégium megalapítása és szervezete.* In: (Szerk. Kökényesi Zsolt) *Nemesi oktatás és elitképzés a kora újkori Magyar Királyságban.* Budapest, 2022. 31–60.

SZELESTEI NAGY 2013

Szelestei Nagy László: *Eszterházy Károly, a püspök.* In: (Szerk. Monok István) *A helyi érték.* In *Agriam adveni.* Eger, 2013. 42–49. (Kulturális örökség tanulmányok 1.)

SZENTPÉTERY 1935

Szentpétery Imre: *A bölcsészettudományi kar története. 1635–1935.* Budapest, 1935. (A királyi Pázmány Péter-tudományegyetem története 4.)

TOMPOS 1908

Tompos József: *Br. Cörver János Methodusa.* In: *Kalazantinum.* XIII. évf. 1908/8. 6–7; 1908/9. 5–7; 1908/10. 4–5.

WOTKE 1905

Wotke, Karl: *Das österreichische Gymnasium im Zeitalter Maria Theresias.* Band. I. *Texte nebst Erläuterungen.* Berlin, 1905.

*A piarista rendház épülete Tata felől, 1940 körül
(Fotó: Révhelyi Elemér, KDM REH 2698–831)*

*Refektórium a piarista rendház földszintjén, 1940 körül
(Fotó: Révhelyi Elemér, KDM REH 2702–839)*

FELLNER JAKAB – A MAGYAR BAROKK ELISMERT ÉPÍTÉSZE

Haris Andrea

Dornay Béla Fellenthali Fellner Jakabról írt könyvének címlapja a szerző ajánlásával

Fellner életének utolsó 20 évében a korszak elismert építésze volt, azonban – hasonlóan sok más barokk mesterhez – nevét hamar elfelejtették, és csak a XX. század első felében meginduló magyar barokk-kutatás fedezte fel ismét. Az első nagyobb lélegzetű Fellner-tanulmányt 1930-ban Dornay Béla tette közzé, főként tatai működését tárgyalva. Dornay a helytörténeti irodalmon túl már építhetett Pigler Andor pápai és Szmrecsányi Miklós egri levéltári kutatásaira, és írását Esterházy Móricznak ajánlva csak reménykedni tudott, hogy az eddigi adatok „a nagynevű és műpártoló ősök illetékes utódainak a figyelmét is felkeltetik aziránt, hogy a birtokukban lévő, de eddig gondosan elzárt levéltári anyag hozzá-

férhetővé tételével” segíteni fogják a további kutatásokat.¹

Ezek a levéltári kutatások a veszprémi püspökség levéltárosának, Pfeiffer Jánosnak adták meg, aki Lukcsics Pállal közösen jegyzett munkájában a mai napig a legtöbb levéltári forrásra támaszkodó adatot publikálta Fellnerről.² Neki köszönhetjük, hogy egy zseniális – a kutatási körülmények megváltozása miatt ma már megismételhetetlen – ötlettel kiderítette mesterünk születési helyét. Fellner 1773-ban papírra vetett önéletrajza szerint, amelyet Mária Teréziának a lovagi rang elnyeréséért benyújtott kérvényéhez mellékelte, 23 évesen (1745-ben) telepedett meg Magyarországon. Ismert volt Pfeiffer számára, hogy Tóváros 1730-as betelepítése a morvaországi Schle-

1 DORNAY 1930; PIGLER 1922; SZMRECSÁNYI 1926 – lásd még: SZMRECSÁNYI 1937, 104–131.

2 LUKCSICS–PFEIFFER 1933

gelsdorf környékéről történt, és feltételezte, hogy Fellner a korábbi telepeket követve került Magyarországra.³ Így a brünni (Brno) püspökséghez fordult, akik nagy valószínűséggel átnézték összes plébániájuk (!) anyakönyveit, majd a nikolsburgiban (ma Mikulov) megtalálták, hogy Fellner Jakab Ferencet, Fellner Ferenc és neje Borbála gyermekét a nikolsburgi Szent Vencel-plébánián keresztelték meg 1722. július 25-én.

Fellner talán családi kapcsolatokat követve érkezett Tatára, de az is elképzelhető, hogy a kapucinusok révén jutott el hazánkba. Fellner tatai munkásságát a kapucinus rendház építésénél kezdte és élete végéig szoros kapcsolatot ápolt a renddel. Tatai háza kolostoruk közelében volt, *Parens spirituális*-ként részt vett a kolostor életében, és a tatai kapucinusok testületileg vettek részt temetésén.⁴ Jelenleg a legkézenfekvőbb feltételezés mégis az, hogy egyszerűen a mesterré váláshoz szükséges, határokon átívelő vándorutat járva jutott el ide, ez időben a kőművesek között építési konjunktúrájáról ismert Magyarországra, ahol munkára, lehetőségekre lelt, és letelepedett. A céhes rendszerben a legényeknek többéves, általában majd tízéves vándorlás – vándorlegénylét – után, életüknek sokszor közel a 30. évéhez nyílt lehetőségük arra, hogy belépjenek egy céhbe, ezáltal mesterré válhassanak, és önállóan vállalhassanak munkát. Fellner is ezt az utat követte, de hogy vándorlásai során hova jutott el, milyen helyeken járt, azt homály fedi. Önéletrajzában tanultságáról nem nyilatkozik, bizonyára nem tudott felmutatni neves mestereket, és nem lépte át szűkebb pátriájának, a Habsburg Birodalomnak közép-európai határait.

Fellner egy évvel Magyarországra kerülése után, 1746. szeptember 26-án Tatán feleségül vette az itt lakó pallér, Rimholcz József özvegyét, Kirchrober Elenonórárt, és a céhes szokásjog szerint ez lehetővé tette számára, hogy Rimholcz helyére a komáromi céhbe is bekerüljön, és így mesterré váljon. 1748 elején – a tatai Esterházy-uradalom ajánlásával is megtámogatva – letette kőművesmesteri vizsgáját.⁵ Fellnernek Tata volt a lakhelye, háza a mai Ady Endre utca és Alkotmány utca sarkán állt. 1748. januárjában házát

3 Schlegelsdorfot Morvaországban Schlögelsdorf, Ssleglow, ma Šléglov településsel lehet azonosítani, ami a XVIII. században is egy kicsi falu volt, összesen 33 házzal, az ország északi részén, a lengyel határ közelében, az Olmützi kerülethez és minden bizonnyal püspökséghez tartozott. (TOPOGRAPHIE 1793, 424–425.) Ezért további kutatásokra lenne szükség annak eldöntéséhez, hogy Pfeiffer János milyen azonosítás eredményeképp jutott el a brnói püspökséghez.

4 A tatai kapucinusok Historia Domusának bejegyzése alapján lásd LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 212.

5 LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 197., 200.

újonnan épültként említi az az irat, amelyben a telek mögötti csatorna karbantartását az uradalom ingyen vállalta fel a mesternek az igmándi és a kocsi templomnál végzett munkájáért.⁶

Fellner tatai letelepedésétől kezdve – jó üzleti érzékkel – igyekezett megszerezni a tatai Esterházy-uradalom támogatását. Már 1747-ben lehetővé tették számára, hogy a számos ingyen készített felmérésért és rajzért díjtalanul szállíthasson fát Felsőgalláról Tatára.⁷ Az uradalom jóindulata elsősorban Balogh Ferenc jószágkormányzón múlott.⁸ Balogh már Fellner Tatára kerülésének idején is betöltötte az uradalom gazdasági vezetőjének tisztjét, és folyamatosan patronálta Fellnert 1765-ben bekövetkezett haláláig. Balogh révén került építőmesterünk kapcsolatba a pápai Esterházy-uradalommal és annak földesurával Eszterházy Károllyal, aki aztán püspöksége idején Egerben is alkalmazta.

Fellner a már említett, 1773-as lovagi kérelméhez benyújtott önéletrajza szerint 1747–1754 között a ráckevei–béllyei kamarai uradalomban dolgozott, majd 1755–1761 között Komárom vármegye szolgálatában állt. Lényegében semmit nem tudunk erről az időszakáról, csak annyit, hogy gazdasági épületek – amihez utak, hidak, gátak is hozzátartoztak – építése, karbantartása volt a feladata.⁹

A kamarai és vármegyei munkák mellett „akkordban”, azaz párhuzamosan dolgozott a tatai Esterházy-uradalomnak. A hiányos források alapján nehéz megmondani, hogy mikortól állt a tatai Esterházyak állandó alkalmazásában, valószínűsíthetőleg csak az 1760-as évek első felétől, miután már nem dolgozott a kamarai uradalmakban. Fellner uradalmi építőmesterként (*Aedilium magister, Baumeister*) éves járadék fejében az uradalom számára kisebb építkezéseket tervezett, felügyelte az építkezések lefolyását, figyelt arra, hogy milyen épületeket, gátakat stb. kell megjavítani. A korábbi feltételezésekkel ellentétben azonban csak rövid ideig töltött be ilyen pozíciót a pápai Esterházy-uradalomban és az egri püspökség területén. Három év után, 1765-

6 MNL OL P 185. Esterházy család gesztési levéltára. Dominium Gesztes (továbbiakban: P 185). Fasc. 26. No.3. 98/b. (MÉM MDK TI, Levéltári cédulák); MNL OL P 198. Esterházy család tatai levéltára. Dominium Tata. Korábbi raktári szám: 253. csomó. 212 (MÉM MDK TI, Levéltári cédulák)

7 LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 201.

8 Baloghról részletesen lásd: FÜLÖP–SCHMIDTMAYER 2017

9 A kérvényt idézi LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 197., 210. Fellner 1773. június 23-án cseh lovagi rangért folyamodott Mária Teréziához, végül Fellenthal előnévvel osztrák nemességet nyert. DEUTSCHES ADELS-LEXIKON 1861, 224.

ben Eszterházy Károly nem hagyta jóvá a pápai uradalom által fizetett évi járadékát, mivel véleménye szerint ott kevés hasznát vehetik.¹⁰ 1764-ben azonban Eszterházy Károly évi 100 tallérért (150 rénes forint) és 3 forint napidíjért az egri püspökség összes építkezésének tervezését és felügyeletét bízta rá.¹¹ Ez azonban szintén csak rövid ideig állt fenn, mivel már 1765-től Francz József lett a püspökség által alkalmazott kőművesmester.¹²

Az uradalmi építőmesteri munkától független a kivitelezői, azaz palléri szerepkör, ami a XVIII. században valóban komoly anyagi hasznot hozó vállalkozás volt. A korszak építési gyakorlata szerint a kivitelező csak céhes mester lehetett, általában az uradalom maga nem végzett kivitelezést. A pallér az uradalom – a megbízó – által jóváhagyott tervek szerint, amit vagy saját maga készített el, vagy kézhez kapott, megszervezte a munkát, „alkalmazta” és fizette (!) a kőműveseket (legényeket, inasokat), néha a napszámosokat is – utóbbiakat azonban gyakran az uradalom adta, a jobbágyokra kivetett robotként. Az építkezéshez az uradalom biztosította az építési anyagot. 1748. januárjában, amikor Fellner benyújtotta a kocsi templom javítási számláját, ami 279 forintot tett ki, a maga munkadíjának megállapítását az uradalomra bízta, mivel maga keveset tudott jelen lenni az építkezésnél.¹³ A tatai templom építkezésére az uradalmi számadáskönyv az 1772-es évre összesen 4.039,35 forint kiadást mutatott ki, ennek több mint a felét, 2.055,38 forintot Fellner Jakab vett fel, ami nem csak az ő munkabére volt, hanem az általa alkalmazott kőműveseké is.¹⁴

Fellner, a céhes keretek között, egyre nagyobb számban vett magához kőművesinasokat, legényeket. Ha igaz a szám – és nem elírás –, Komárom vármegye 1777-es jelentése szerint Fellner Jakab kőművesnél 46 (!) segéd (azaz legény) és 6 inas dolgozott, a segédeknek a munkabére, mind az uradalomnál, mind a magánosoknál, a hosszabb napokon 45 garast tett ki. Ezzel szemben a tatai Éder József ácsmesternél csak 4 segéd és 2 inas volt. 1776-ban Fellner egy kecskédi születésű legényt fogadott fel, és egy komáromi és egy felsőgallai legény szabadult fel nála.¹⁵

10 MNL OL P 1216. Esterházy család pápai levéltára. A pápai uradalom lajstromozott iratai. Capsa 51. No.1. 334. és 250.

11 SZMRECSÁNYI 1937, 133. (Fellenthaly Fellner Jakab, az érseki liceum építőművésze)

12 MMT VII, 327.

13 MNL OL P 185. Fasc. 26. No.3. 98/b. (MÉM MDK TI, Levéltári cédulák)

14 MNL OL P 212. Esterházy család tatai levéltára. Számadások. II. Tatai uradalom számadásai, 1772. 35–36.

15 MNL OL C 35. Helytartótanácsi levéltár. Acta Oeconomica. Lad. sub A. Fasc. 1. 1776. december 14. 490., 1777. február 24. 666. (MÉM MDK TI, Levéltári cédulák)

Fellner nem csak évi, biztos jövedelmet jelentő építőmesteri szerződéseket kötött az uradalmakkal, és önálló kivitelezőként működött, hanem a kezdektől fogva „több lábon álló” vállalkozó volt. Már 1752-ben részbérlője volt a bánhidai malomnak, 1758-tól a tatai Nepomuki-malomnak, 1770-ben bánhidai vendégfogadót, 1772-ben bánhidai mészárszéket és szintén 1772-ben az etyeki kőbányát is bérelte; ez utóbbit a komáromi jezsuitáktól.¹⁶

Az 1750-es évek kisebb munkái, gazdasági épületei után az 1760-as években Fellner kilépett az uradalmi építőmester és a céhes kőművesmester szerepköréből, és elkezdődött építészeti karrierje, ami töretlenül folytatódott az 1770-es években. Nem csak a tatai és a pápai Esterházy-uradalmakban és Eszterházy Károly püspök által irányított egri egyházmegyében foglalkoztatták, hanem továbbra is kapott feladatokat a kamarától, helytartótanáctól (pl. Székesfehérvár, kaszárnya, 1776.; Vámoscsalád, r. k. templom, 1774.).¹⁷ Az Esterházyakon kívül a Zichy család is folyamatosan megbízta kivitelezési munkákkal és tervezéssel is. A Zichyek zsélyi (ma Želovce) kastélyuk átalakítási terveire, a korszakban elég egyedülálló módon, „tervpályázatot írtak ki”, azaz több építészről kértek terveket. Fellneren kívül két pesti építész, Mayerhoffer András és Hausmann János átalakítási tervei is fennmaradtak a kastélyról.¹⁸ Megbízói közé tartozott még a Bezerédj család, Szerdahelyre és Hidja pusztára készült tervei maradtak fenn a család levéltárában.¹⁹

Jelenleg írásos adatokkal nem bizonyítható, de feltételezhető, hogy 1762-ben ismét a kapucinusok közvetítésével kapta meg első, nagyobb megbízását a móri Lamberg-kastély felépítésére. XIX. század végi irodalmi adatok alapján kétségkívül Fellner volt a kastély kivitelezője, tervezőjeként azonban csak feltételezhetjük.²⁰ A kastély hosszoldalainak azonos, tükörképi kiképzése, térszervezése elsősorban a XVII. századi, XIV. Lajos alatti francia építészet hatását mutatják, amelyek feltételezhetően mintakönyvek, metszetek révén juthattak el Fellnerhez.²¹ A móri kastélyon megjelennek azok az építészeti

16 LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 201., 209.

17 MNL OL C 32. Helytartótanácsi levéltár. Acta militaria. Fasc. 15. No.1. 1. lig. 2. 33–37.; MNL OL C 40. Helytartótanácsi levéltár. Acta religionaria. Lad. L. Fasc. 101.

18 MNL OL T 17. Tervtár. Családi fondokból kiemelt tervek. Zichy család levéltára. I/1–3. A zsélyi kastély tervvariánsai.

19 MNL OL T 29. Tervtár. Családi fondokból kiemelt tervek. Bezerédj család levéltára. No.1–2. Hidja pusztai magtár tervei.; No.5. Szerdahelyi épület tetőterve.

20 RADOS 1939, 55–56. A tervező azonosításához szükség lenne a Lamberg család Ausztriában őrzött levéltárának vizsgálatára.

21 Elképzelhető, hogy Daniel Marot-hoz köthető könyvek lehettek a minták. 1686-ban megjelent művében (MAROT 1686) szerepel François Mansart párizsi Hôtel Carnavalet-ja, amely homlokzati tömegszervezésének felfogása közel áll a móri kastélyhoz.

elemek, melyekkel Fellner munkásságát jellemezni szokták: lekerekített sarkok, sávozott földszint, kosárirvbe helyezett bejáratok, manzárdtető, és ezeket szintén lehetne eredeztetni francia forrásokból.

Mór, Lamberg kastély (Fotó: szerző, 2020)

A Fellner munkásságával egész tudományos pályáján keresztül foglalkozó Révhelyi Elemérnek – akinek az 1930-as évek végétől módja volt még kutatni a tatai várban őrzött uradalmi levéltárban – köszönhető, hogy Fellner legnagyobb tervezői munkájának, a tatai vár barokk kastéllá alakításának tervei legalább fényképen fennmaradtak.²²

A tatai birtokot megvásárló Esterházy József már a vásárlás évében, 1727-ben Mikoviny Sámuellel felmérte a tatai várat, majd 1747-ben Anton E. Martinellivel kívánt tervek készíttetni az átépítésre, ami nem tudható, hogy elkészült-e.²³ 1751-ben Franz Anton Pilgram járt Tatán, aki az újonnan építendő plébániatemplomot a várral szemben, annak építészeti együttesében képzelte el. Ezt az elképzelést a jószágkormányzó megvétózta, de való-

²² Révhelyi első publikációi: RÉVHELYI 1938; RÉVHELYI 1941; valamint: RÉVHELYI 1988.

²³ FÜLÖP 2003, 198.

színűsíthető, hogy Pilgram vetette fel vezérterv szintjén azt az elképzelést, amit Fellner 1763-ban megrajzolt a várról. A korszak írásos forrásai és a szignált tervek alapján kétségtelen, hogy a rajzok Fellner „irodájában” készültek. A nagyszabású, magas szintű rajzi kidolgozású tervsorozat lényegében két tervvariánst tartalmaz. Az első változathoz csak egy alaprajz maradt fenn, amelyen egy kéttraktusos, oldalrizalitokkal (tornyokkal) kialakított épület jelenik meg, nagyon hasonlóan a móri kastélyhoz. A második változat már egy U alakú épületet ábrázol, amely kerttervvel, tó mellett álló pavilonnal is kibővült, valamint tartoznak hozzá homlokzati tervek is. A második sorozat építészeti részleteinek formavilágán a klasszicizáló tendenciák figyelhetők meg, nem tűnnek fel a rajzokon a tipikusan fellnerinek tartott motívumok, a füles nyíláskeretek és a sávozott kosáríves bejáratok. A víz mellé tervezett pavilon az egyetlen elem a tervsorozatból, ami könnyen beilleszthető a fellneri *oeuvre*-be. Fellner a tervekkel 1763. januárjában Esterházy Miklósnál Bécsben járt, ahol – Balogh tudósítása szerint – nagy elismerést arattak elképzelései, majd ezután semmilyen forrásunk nincs arra, hogy miért nem kezdte el Esterházy Miklós az építkezést.²⁴ A várban felépítendő rezidenciát elvetette, helyette egy sokkal olcsóbb megoldást választott, a régens lakását, a *Domus Dominalis*t, alakíttatta át kastéllyá. Az 1760-as évek közepére tehető a tatai Esterházy-kastély mai tömegének megvalósulása.²⁵

Az 1760-as évektől Fellner sorban kapta a nagyobb-nál nagyobb megbízásokat, amelyeknél tervezőként vagy áttervezőként szerepel. Koller Ignác püspök megbízásából 1763-tól tervezi a veszprémi püspöki palotát, majd több épület, leginkább az Aggpapok háza köthető nevéhez a veszprémi várban. Esterházy Károly folyamatosan foglalkoztatta Egerben a püspöki palota és a Lyceum építésénél, valamint pápai birtokán is, de itt csak nagyobb feladatok tervezését – így a pápai plébániatemplom és az irgalmasok kolostorának tervezését – bízta rá.

Kivitelezőként csak a tatai uradalomban dolgozott, Pápán, Veszprémben és Egerben mások vezették az általa tervezett építkezéseket. Az uradalmi építészeti feladatok közé azonban nemcsak gazdasági épületek, istállók, kocsmák, utak, hidak tervezése tartoztak, hanem ide sorolták a kegyúri templomok felépítését is. Szinte bizonyos, hogy ezeknek a tervezése csak a tatai uradalomban volt Fellner feladata, és az 1760–1770-es években az egri egyház-

²⁴ Az 1747-es, 1751-es és 1763-as tervezésről részletesebben: HARIS 2008, 173–175.

²⁵ HARIS 2008, 169–172., 179–185. Az épület helyszíni kutatásáról: JANKOVICH 2022, 113–129.

Veszprém, püspöki palota (Fotó: szerző, 2013)

megyében, valamint a pápai uradalomban épült templomokat nem Fellner tervezte. A tatai uradalomban azonban folyamatosan ellátta ezeket az uradalmi építési feladatokat. Az uradalom területén jelenleg 11 falusi templomot (Ászár, Baj, Császár, Dad, Kecskéd, Nagyigmánd, Szák, Szár, Szomód, Alsógalla, Vérteskethely) tudok azonosítani, amelyek ma többé-kevésbé átépítve, de Fellner tervei alapján készülhettek. Az egyszerű részletekkel bíró szomódi templom például 1775–1778 között épült, tornya 1832-es átalakítás során készült.²⁶ Az uradalmakban a templomok a helyhez illesztett „típus-tervek” – amelyeket akár Fellner is készíthetett – alapján épültek, és többször előfordult, hogy Fellner járt ezeken az építkezéseken, ahová Eszterházy Károly, szakértelmében bízva, bonyolult építészeti kérdések eldöntése vagy kivitelezési problémák megoldása végett küldte.

Így volt ez a pápai uradalomban fekvő gyömörei templom esetében is, ahol 1772 májusában Eszterházy utasította pápai prefektusát, hogy kérje ki Fellner tanácsát a toronykereszt felerősítésének módjáról. A gyömörei templom iskolapéldája annak a barokk-kutatás előtt álló kérdéskörnek, hogy képesek vagyunk-e meghatározni egy-egy barokk épületünk tervezőjét, mivel az írásos források hiányosak, és az építészeti részletformák sosem

26 LUKSICS–PFEIFFER 1933, 221. (tervrajzkönyv 52.)

lehetnek annyira egyediek, mint egy festő ecsetvonásai, sokkal inkább tükrözik az építetői igényt, a kivitelező munkáját. A korszakban nem volt fontos a „tervező művész” személye, mert munkáját nem tekintették a mai értelemben vett alkotó tevékenységnek, ezért a forrásokban gyakran csak a kivitelező, a pallér neve fordul elő.

A gyömörei templomnak hosszan elnyúló, 1760–1774 közötti építkezéséhez Leonard Helbersdorfer, a pápai uradalom építőmestere készítette az első terveket. Fellner kétszer is járt a helyszínen „szakérteni”, Reindl Antal zirci építőmestertől ismerjük a templom tervrajzát, és végül Pauly Mihály volt az, aki pallérként befejezte az építkezést. Az előbb felsoroltak mind megjelentek már a szakirodalomban a templom tervezőjeként, és ötödikként Franz Anton Pilgram is idesorolható. A gyömörei templomnak a hazai falusi templomokon messze túlmutató alaprajzi és térszervezési megoldása van, és ez Pilgram tervezői szerepét helyezi előtérbe. A terv azonban egy helyi építőmester által készített adaptáció, feltételezhetően Reindlé, aki Gyömörén az

Pápa, plébániatemplom
(Fotó: szerző, 2016)

alaprajzi megoldást megtartva egy „falusi” homlokzatot alkotott.²⁷

Fellner munkásságában az 1770-es éveket nagy plébániatemplomainak, a tatainak és a pápáinak megépülése jellemzi. A tatai templom alapkövét ugyan már 1751-ben letették, és az alapfalai és a körítőfalai elkészültek néhány méter magasságban, de az építkezés nagy része az 1769–1770-es áttervezés után történt. A fellneri életműben a kezdetektől kérdés volt, hogy a templom tervei származhattak-e a mestertől. A kutatók többsége egyetért abban – én is így gondolom –, hogy az 1751-ben pályakezdő Fellner mint pallér, és nem mint építész vett részt a források által is rögzítetten az alapkövetésnél, és az eredeti tervek Franz Anton Pilgramtól származnak, akit 1751-ben ennek elkészítéséért hívtak le Tatára. A pilgrami alaprajz megmaradt, a felépítmény, a homlokzati kialakítás, díszítés azonban változott. Fellner terveit itt sem ismerjük, azonban fennmaradt az 1770-es években a tatai templommal párhuzamosan épülő, azonos alaprajzú pápai plébániatemplom három homlokzati tervvariánsa 1773-ból.

27 HARIS 2020a, 201–212.

Eszterházy Károly, a pápai templom építtetője utasításaival nagyon határozottan irányította Fellner kezét egy klasszicizáló késő barokk homlokzat megalkotása felé. Az első terv még rendelkezett a Fellnerre jellemző összes stílusjeggyel. A homlokzatot uralta a végigfutó sávozás, a főbejáratot és az orgonakarzat ablakát összefogó és egyben kiemelő sávozott, kosárirves fülke, a füles keretelésű nyílások és a toronysisak lapos félgömbbel való lezárása. A második változaton megszűnt a sávozás, eltűnt a bejáratot keretelő kosárir a timpanonban lévő címerrel együtt. Díszítőmotívumként megjelentek a klasszicizáló késő barokk jellegzetes virág nélküli füzérdíszei: a főbejáratnál a karzatszinti ablakok felett és az oszlopfejezetekben. Megváltozott a toronysisak formája is, mert Fellner félreértette a püspök írásbeli utasítását, aki a váci székesegyház tornyának formáját kérte tőle, de Fellner csak a sisakot változtatta meg. Az áttört forma végül a harmadik tervvariánsan jelent meg, és így is épült meg.²⁸

Az erőteljes klasszicizáló törekvés, ami Pápán megvalósult, visszahatott a jóval lassabban épülő tatai templomra is. Erről árulkodó elemek a klasszicizáló füzérdíszek megjelenése, az oromfal díszítése, de leginkább a toronysisak. A pápai és a tatai templom toronysisakjának felépítése teljesen megegyező. Pápán szükség volt a megmagasított sisakra az óra elhelyezése miatt, Tatán azonban nem, mivel van alatta toronytest, és van órapárkány, ezért a tatai toronysisakon az óra helyén csak egy ovális alakú mélyedés található. A homlokzat klasszicista hatását fokozza a főkapu diadalív típusú keretelése; azonban a forrásokból ismerjük, hogy ezt Fellner segédje, majd utódja, Grossmann József tervezte.²⁹

A tatai templom patrocíniuma: Szent Kereszt felmagasztalása, azonban búcsúját Szent Márton napján tartják, amelynek magyarázata az 1781-es egyházlátogatási jegyzőkönyvben található. *„Ez a templom az alapkö-letelben a magyarok nagy patrónusa, Szent Márton tiszteletére volt szentelve, de a méltóságos kegyúr [Esterházy Ferenc] változékony lelkülete miatt bizonytalan, hogy kinek a tiszteletére legyen ajánlva. Azon gondolkodik a bőkezű kegyúr, hogy a főoltáron atyjának, a kegyelmes Eszterházy Miklósnak a védőszentjét, Szent Miklóst, vagy a kereszten függő Krisztus képmását helyezze-e el.*

28 HARIS 2020b, 159–167.

29 DORNYAY 1930, 11.

*Ez az istenháza csak benedikálva lett 1779. október 17-én Ehrenberg József [...] környei plébános által.*³⁰

Fellner 35 évnyi munkássága alatt hatalmas életművet hagyott hátra, azonban lényegesen kisebbet annál, amit a XX. század kutatói – akik újra felfedezték, és ismertté tették Fellner életművét – feltételeztek. Egyes épületek részletes forrás- és építéstörténeti feltárása azt mutatja, hogy a tata-gezesi vagy a pápa-ugodi uradalomban, illetve az egri egyházmegyében az 1750–1780 környékén létrejött épületeket, mert viselnek bizonyos „fellneres” stílusjegyeket (pl. a fülkematívum vagy a legömbölyített sarkok), nem lehet Fellnerhez kötni. Révhelyi Elemér közlései alapján a magyarországi műemlékek jegyzékeibe, ezeknek az uradalmaknak a területén, lényegében minden XVIII. századi második feleinek vélhető templom Fellner alkotásaként került be, a tatai uradalom esetén pedig az összes gazdasági épület is. 1945 előtt még ismerték s feldolgozták a tatai uradalom gazdasági épületeket tartalmazó – ma már nem létező – tervrajzkönyvének adatait.³¹ Ebben nem volt benne például a – később Fellner alkotásaként elkönyvelt – tatai vágóhíd. Nem is lehetett, hisz jelenlegi formájában 1795-ben épült Gött Antal tervei alapján.³²

*A tatai vágóhíd Dobroszláv Lajos festményén, 1970 körül
(Magántulajdon)*

30 GyEL V.66. Tata plébánia iratai és anyakönyvei. *Canonica Visitatio 1781.* (fordította: Borossay atalin) Haraszti Mihály, *nem alaptalanul, a titulus-patrocinium változást elsősorban a felvilágosodás térnyerésével kapcsolta össze.* HARASZTI 2002, 39–53.

31 LUKSICS–PFEIFFER 1933.

32 MNL OL P 210. – XII. Esterházy család tatai levéltára. *Birtoképítkezés. 1795. No.2. Projecta Struendae Lanienae. 1795. november 17. 203.*

Fellner Jakab egy céhes kőművesmesterből jó alkalmazkodóképessége és üzleti érzéke révén vált az 1760–1770-es években sokat foglalkoztatott, jelentős épületek megalkotásában komoly szerepet játszó mesterré. Az Esterházy-uradalom révén lehetősége volt lényegében a korszak összes közép-európai, Bécsben nagyra tartott építészével személyesen is találkozni (Martinelli, Pilgram, Ganneval, Pacassi), valamint a korszak legkiválóbb mérnökének, Mikoviny Sámuelnek tevékenységét is közelről megismerhette. Az uradalom révén hozzájuthatott mintakönyvekhez és tervekhez, amelyeket az uradalom készítettett, vagy kölcsönként és lemásolt más főúri családoktól, és ezeket az ismereteket kitűnően tudta hasznosítani tervezése során. A neki tulajdonított épületek egyenkénti, alapos felülvizsgálatra szorúlnak, de „*igazsággal rostált műve is jelentős marad*”.³³

Fellner Jakab 58 éves korában, 1780. december 12-én hunyt el Tatán. Az élete főművének tekintett tatai plébániatemplom kriptájában temették el, úgyszólván jeltelen sírba. Loculusát fedő sírtábla csak a halálkozásának dátumát örökítette meg (R. 8. / 12. DECEM. / 1780).

JAKAB FELLNER – EIN BERÜHMTER ARCHITEKT DES UNGARISCHEN BAROCKS Andrea Haris

In den letzten zwanzig Jahren seines Lebens war Jakab Fellner (1722–1780) ein weithin anerkannter Architekt in Ungarn. Der aus Mähren stammende Maurer kam im Alter von 23 Jahren nach Tata, vielleicht auf der üblichen Wanderschaft junger Männer, vielleicht mit Unterstützung des Kapuzinerordens, wo er sich niederließ. Tata war eines der Zentren der Besitztümer der Grafen Esterházy, die Fellners Karriere von nun an förderten. Auf ihre Empfehlung hin legte er die Maurerprüfung ab, wurde 1748 Mitglied der Komáromer Maurerzunft und schließlich unterstützten sie 1773 sein Gesuch an Kaiserin und Königin Maria Theresia um Aufnahme in den böhmischen Adelsstand, die ihm den österreichischen Adelstitel mit dem Vornamen von Fellenthal verlieh.

33 MOJZER 1972, 92.

Fellner arbeitete zunächst in den Herrschaften der Familie Esterházy, in Kammergütern Ráckeve-Bélye, später im Komitat Komárom an kleineren Bauprojekten. Von den 1760er Jahren bis zu seinem Tod war er Baumeister auf dem Gut Tata, für kurze Zeit auch auf dem Esterházy'schen Gut in Pápa (1762–1764) und im Bistum Eger unter Károly Eszterházy (1764). Als herrschaftlicher Baumeister bestand seine Hauptaufgabe darin, die notwendigen Bau- und Reparaturarbeiten zu bestimmen, zu planen und zu terminieren. In einer Herrschaft des XVIII. Jahrhunderts bedeutete dies eine Vielzahl von Aufgaben, darunter der Bau einer neuen Dorfkirche, die Reparatur von Wirtschaftsgebäuden wie Ställen und Schenken oder die Instandhaltung von Straßendämmen.

Davon unabhängig war seine Tätigkeit als Baumeister, die er aufgrund der Zunft nur im Bereich des Gutes Tata ausüben durfte. Fellner beschäftigte und bezahlte Maurer, Maurergesellen und Maurerburschen für die von ihm ausgeführten Arbeiten, für die er wahrscheinlich auch der Planer war. Nach einem Bericht des Komitats Komárom aus dem Jahre 1777 beschäftigte der Architekt Jakob Fellner die erstaunliche Zahl von 46 Maurerburschen und 6 Maurergesellen.

Fellner war nicht nur entwerfender Architekt, Maurermeister und Baumeister, sondern von Anfang an ein „vielbeiniger“ Unternehmer. Er betrieb auch eine Mühle, ein Gasthaus, eine Fleischbank und einen Steinbruch als Pächter.

Dank seiner Anpassungsfähigkeit und seines Geschäftssinns entwickelte sich Jakob Fellner in den 1760er und 1770er Jahren vom Zunftmeister zum gefragten Baumeister, der bei der Errichtung bedeutender Bauwerke eine wichtige Rolle spielte. Das Esterházy'sche Gut ermöglichte es ihm, praktisch alle in Wien hoch angesehenen mitteleuropäischen Architekten dieser Zeit (Martinelli, Pilgram, Ganneval, Pacassi) kennen zu lernen und sich mit dem Werk des bedeutendsten Ingenieurs dieser Zeit, Sámuel Mikoviny, vertraut zu machen. Dank der Herrschaft hatte er Zugang zu Musterbüchern und Plänen, die das Gut selbst angefertigt oder von anderen Adelsfamilien geliehen und kopiert hatte, und konnte dieses Wissen in seinen Entwürfen hervorragend nutzen.

Seit den 1760er Jahren fertigte er kontinuierlich Pläne nicht nur für die Herrschaften der Familie Esterházy in Tata und Pápa und die Diözese Eger unter Bischof Károly Eszterházy, sondern auch für das Bistum Veszprém (Bischofspalast), die Familie Lamberg (Mór, Schloss), die Familie Zichy

(Želovce SK), die Familie Bezerédj (Szerdahely) und arbeitete für den ungarischen Statthaltereier und die Hofkammer.

In den 35 Jahren seines Schaffens hinterließ Fellner ein umfangreiches Werk, das jedoch wesentlich kleiner ist als die Forscher Mitte des XX. Jahrhunderts annahmen, wie z.B. Elemér Révhelyi, der das Werk des Meisters wiederentdeckte und bekannt machte. Die ihm zugeschriebenen Bauten bedürfen einer gründlichen Revision. Die bisher untersuchten Bauten zeigen, dass die zwischen 1750 und 1780 entstandenen Bauten in der Herrschaften Tata oder Pápa bzw. in der Diözese Eger nicht dem Meister zugeschrieben werden können, da sie bestimmte „fellnerische“ Stilmerkmale aufweisen (z.B. das Nischenmotiv oder die abgerundeten Ecken).

Jakab Fellner starb am 12. Dezember 1780 im Alter von 58 Jahren in Tata. Er wurde in der Krypta der Pfarrkirche von Tata, die als sein Hauptwerk gilt, in einem Grab ohne Inschrift beigesetzt. Auf dem Grabstein, der seinen Loculus bedeckt, steht nach der fortlaufenden Nummer nur das Datum seines Todes (R. 8 / 12 DECEM. / 1780).

Irodalom

DEUTSCHES ADELS-LEXIKON 1861

(Hg. Kneschke, Ernst Heinrich) *Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexikon im Vereine mit mehreren Historikern. III. kötet. Leipzig, 1861.*

DORNYAY 1930

Dornyay Béla: *Fellenthali Fellner Jakab tatai építőművésze. Budapest, 1930.*

FÜLÖP 2003

Fülöp Éva: *Az 1747. évi vízszabályozás a tata-gesztesi uradalomban. In: KEMMK 10. Tata, 2003. 195–205.*

FÜLÖP-SCHMIDTMAYER 2017

Fülöp Éva Mária – Schmidtmayer Csaba: *Galánthai Balogh Ferenc (1708–1765) régens. A billegpusztai rezidenciális központ. Tata, 2017. (Libelli Tatenses 3.)*

HARASZTI 2002

Haraszti Mihály: *A tatai Szent Kereszt templom építésének és titulusváltásának művelődéstörténeti háttere.* In: (Szerk. Haraszti Mihály) *A tatai Szent Kereszt Plébániatemplom kétszázötven éves évfordulójára rendezett ünnepség előadásai.* Tata, 2002. 39–53.

HARIS 2008

Haris Andrea: *Majorsági központtól a kastélyig, avagy a tatai Eszterházy-kastély kiépülése.* In: (Szerk. Feld István – Somorjai Selysette) *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére.* Budapest, 2008. 169–186.

HARIS 2020a

Haris Andrea: *Az attribúció határai és a gyömörei templom.* In: *Arrabona 58.* Győr, 2020. 201–212.

HARIS 2020b

Haris Andrea: *Eszterházy Károly pápai parochialis temploma. Építészeti források.* In: (Szerk. Dinnyés Patrik – Nagy Andor) *Tanulmányok Eszterházy Károly egri püspök szellemi és épített örökségéről.* Eger, 2020. 159–167.

JANKOVICS 2022

Jankovics Norbert: *A tatai Esterházy-kastély építéstörténete.* In: (Szerk. Kövesdi Mónika – Virág Zsolt) *Tata, Esterházy-kastély.* Budapest, 2022. 112–131. (A Nemzeti Kastélyprogram tanulmánykötetei 1.)

LUKCSICS–PFEIFFER 1933

Lukcsics Pál – Pfeiffer János: *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában.* Veszprém, 1933. (A veszprémi egyházmegye múltjából 1.)

MAROT 1686

Marot, Daniel: *L'Architecture française, ou Plans... des églises, palais, hôtels et maisons particulières de Paris...* Paris, 1686.

MMT VII

(Szerk. Dercsényi Dezső – Voit Pál) *Magyarország műemléki topográfiája VII. Heves megye műemlékei I.* Budapest, 1969.

MOJZER 1972

Mojzer Miklós: Voit Pál: *A barokk Magyarországon*. Budapest, 1970 [rec.] In: *Művészettörténeti Értesítő*. XXI. évf. 1972/1. 90–92.

PIGLER 1922

Pigler Andor: *A pápai templom és mennyezetképei*. Budapest, 1922. (A budapesti kir. m. Pázmány Péter Tudomány Egyetem Művészettörténeti Gyűjteményének dolgozatai 2.)

RADOS 1939

Rados Jenő: *Magyar kastélyok*. 2. bőv., átdolg. kiad. Budapest, 1939. (Magyarország művészeti emlékei 4.)

RÉVHELYI 1938

Révhelyi Elemér: *A tatai piarista rendház és múzeuma*. Budapest, 1938. (A Tatai Piarista Öregdiákok Szövetsége kiadványai 1.)

RÉVHELYI 1941

Révhelyi Elemér: *A tatai majolika története*. Budapest, 1941. (Bibliotheca Humanitatis Historica VIII.)

RÉVHELYI 1988

(Összeáll. Haris Andrea) Révhelyi Elemér munkássága a tatai múzeum hagyatéki gyűjteménye tükrében. Tata, 1988. (Tudományos Füzetek 4.)

SZMRECSÁNYI 1926

Szmrecsányi Miklós: *Galanthai gróf Esterházy Károly egri püspök emlékének ünneplése születésének kétszázados évfordulója alkalmából, Eger város közönségének 1925. évi dec. hó 13-án tartott díszközgyűlésén*. Eger, 1926.

SZMRECSÁNYI 1937

Szmrecsányi Miklós: *Eger művészetéről. Tanulmányok és jegyzetek a hazai barokk történetéhez*. Budapest, 1937.

TOPOGRAPHIE 1793

Topographie vom Markgrafthum Mähren. I. von Franz Joseph Schwoy. Wien, 1793.

AZ ÉPÍTŐMESTER SZÍNRE LÉP (FELLNER JAKAB ÉS A TATAI KAPUCINUS TEMPLOM)

Kövesdi Mónika

„megbízta a megbízható Fellnert”
(Esterházy Péter)¹

A kalandosnak tűnő cím alatt a dolgozat Fellner Jakab Tatára érkezésének éveit érinti. Fellner neve a kapucinus építkezés kapcsán bukkant fel először, itt indult el a későbbi *Baumeister* majd *Architectus*² karrierje. Megnyugtató lenne, ha az ifjú mester felbukkanásának történetét az életút részletes bemutatásával tudnánk kezdeni, beleértve külső megjelenésének ecsetelését, külön részletezve élettörténetének korai szakaszát, Magyarországra vándorlásának okait és körülményeit. Lehetőségeink köre ezzel kapcsolatban azonban meglehetősen szűk: a barokk-kutatás korábbi és a Fellner-émlékév konferenciáin közreműködő kutatóinak többéves, évtizedes kutatómunkája is csak a számadáskönyvek szűkszavú tételeire, anyakönyvi adatokra, néhány egyéb, szórványos említésre és egy szerencsésen fennmaradt, 1773-as *curriculum vitae*-re épülhet – a részletes bemutatás hiányos marad. A kijelentő mondatok közt nagyon sok feltételes közlés bukkan fel – sok a hiátus.³ Fellner Jakab tatai tevékenységének kezdete, Kuttner Jakab építőmester és Fellner Jakab pallér kapcsolata volt, Fellner 1747 előtti működése tehát kevésbé ismert. Egy dolog bizonyos: Fellner a tatai kapucinus kolostor és templom építkezése során tűnt fel Tatán az elhunyt pallér, Rimholcz József helyébe lépve, egy olyan szituációban, amikor a berendezkedő uradalom és az újjászülető város felépítésében nagy szükség volt mesterekre. Fellner jókor volt jó helyen.

1 Az idézet talán éppen azt fejezi ki, hogy a grófi megbízó felismerte az éppen kéznél levő Fellner alkalmasságát és terhelhetőségét. ESTERHÁZY 2000, 85.

2 A fogalmak a céhmesteri ranggal járó építőmester és a magasabb elismerést jelentő építész kifejezésre vonatkoznak. Fellnert, az építési szervezetben betöltött rangjának megfelelően a következőképpen emlegetik: 1749 – Maurer Pallier; 1753 – Magister Murarii; 1755 – Maurer Maister; 1765 – Architectus Domini; 1780 – Architector Familiae Esterhazyanae.

3 Fellner Jakab életművére elsőként Pfeiffer János figyelt fel a veszprémi püspöki palota építkezésével kapcsolatban. Pfeiffer felkutatta a mester életrajzának hiteles adatait. Neki még módja volt Fellner terveinek mappáját is tanulmányozni, éves munkaterveit átnézni. Pfeiffer idézi munkájában az említett önéletrajzot is, lásd: LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 197. Fellner Jakab életművének áldozatos kutatója, Révhegyi Elemér szisztematikus levéltári kutatásokat folytatott, majd egy tanulmányban foglalta össze eredményeit. RÉVHELYI 1957

A kapucinus építkezés története számos tanulságot rejt a korra és az építetőre vonatkozóan. A kor Tata újjászületésének időszaka. A török utáni időkben elsőként egy idegen főúri família, a Krapff bárói család kezére került a birtok. A romeltakarítás és az újjáépítés azonban már az új földesúrra, a birtokot 1727-ben megvásárló Esterházy József maradt, aki a mocsaras terület lecsapolásával, a jobbágyok telepítésével és szó szerint a romok eltakarításával tette meg a birtokon a jelképes első kapavágást. Az első tervezők, az első építőmesterek alkalmilag meghívott idegen mesterek voltak – itt elsősorban Anton Pilgram személyére gondolunk –, a rendi templomok esetében az adott szerzetesrend építészeti előírásait felügyelő rendi építésszek közreműködésére lehetett számítani, míg a kisebb munkáknál a céhes testület is szerepet kapott. Fellner Jakab életműve a legjobb példa arra a jellemző átmenetre, amelynek során az uradalmak esetében az alkalmilag megbízott mestert vagy a céhes építőmestereket végül is kiszorította a saját nevelésű, állandó csapat, az uradalmi építési iroda szervezete.

Az alapító

A tatai kapucinus rendházat galántai és fraknoi gróf Esterházy József országbíró (1682–1748) alapította 1743-ban. Az alapítás beleillik a kegyes, buzgó katolikus főúr egyházi alapításainak sorába.⁴

Esterházy József „szenvedélyes” katolikus volt. Már kisgyermekként papi pályára szánták: 1689-ben Pozsonyban egyházi ruhát öltött, 1693-ban rátóti préposttá, 1697-ben vaskai apáttá választották. Sopronban és Győrben a jezsuitáknál tanult, majd Nagyszombatban az 1700-as évben lett „bölcshadtudor”. Róma, a Collegium Germanicum azonban már nem tetszett neki: az 1700-as évet töltötte ott, de „*az éghajlatot gyenge egészsége miatt nem tűrhetvén*” hazatért.⁵ Ezzel valójában már letért az egyházi pályáról, nem is lépett az egyházi rendbe, ehelyett Bécsben matematikát, hadászatot és építészetet tanult, végül 1705-ben Pálffy Jánoshoz csatlakozva nyílt meg előtte a katonai pálya Bécsújhelyen. Ekkor indult világi karrierje, amely a legjelentősebb katonai rangig és a legmagasabb közjogi méltóságig emeli.

4 Esterházy József nagyobb egyházi alapításai és donációi: a kapucinus vonatkozású Vértessomló kápolnájának építése, 1735.; a majki kamalduli remetesség alapítása, 1733.; az Esterházy Imre primás által 1724-ben meghívott nagyszombati orsolyita és az 1738-ban alapított, pozsonyi Erzsébet-apáca kolostor támogatása; az aacheni magyar kápolna felújítása, 1747.

5 Az életrajz tényeit a gróf titkára, Kolinovics Gábor jegyezte fel, említi MOHL 1909, 65.

Esterházy József élettörténete a középkori legendákhoz hasonlóan bővelkedik csodás eseményekben.⁶ Az általa is támogatott, ajándékokkal ellátott Mariazellben őrizték azt az ágyúgolyót, amely a szicíliai Lede ostrománál érte, csodásan megkímélve az életét, de életrajzában feljegyezték azt a mozzanatot is, amikor lavina borította be – akkor is szerencsésen megmenekült. Építkezéseit és alapításait is csodás események kísérték, ilyen volt például a tatai nagytemplom alapításának története. A várbeli középkori kápolnában járva csaknem ráomlott a grófra a boltozat; ennek a megmenekülésnek a hatására tett fogadalmat új templom alapítására. A hagyomány szerint a kapucinus alapítás története is egy csodával kezdődött. A bécsi kapucinusok kegyképeinek másolatát hozta egy remete Vértessomlóra, ahol rövidesen csodás gyógyulást jegyeztek fel. A képet a gróf ereklyeként védve egy kegykápolnában foglalta be. A legenda szerint innen ered Esterházy József gróf vonzódása a kapucinus rend iránt.

A kapucinusok tatai letelepítésének gesztusában azonban Esterházy József gróf aulikus főúrként elsősorban az uralkodóház adta mintát követte. A Habsburgok, mint tudjuk, kitüntették figyelmükkel a bécsi kapucinusokat, családi temetkezőhelyként választották a kis bécsi templomot (*Kapuzinergruft*). Az uralkodói minta követése mellett a családi minta is kötelezte Esterházy Józsefet. A pozsonyi, nagyszombati, aacheni donációk esetében a grófi és hercegi unokatestvérek kezdeményezéséhez csatlakozott, de hercegi nagybátyja példáját követte akkor is, amikor a kamalduli rendre terelődött figyelme.⁷

A kapucinus rendet a személyes szándékok mellett nyilvánvalóan a birtok katolizálásának céljával hívta meg Esterházy gróf. Miután a török kiűzése során nagy tekintélyt szerzett az akkoriban még fiatal szerzetesrend, s miután a birodalom és az ország területén sorra alapították rendházaikat, a gróf örömmel üdvözölte őket a rend sajátos hivatása, a missziós tevékenység okán is. A buzgó katolikus főúr számára a birtokszervezés első feladatai és kegyúri kötelességei közé tartozott ugyanis jobbágyainak visszatérése a katolikus egyházba.

Figyelemre méltó körülmény talán az is, hogy nagyobb lélegzetű egyházi alapításainak időpontja országos közjogi méltóságainak megszerzésével párhuzamos, azokat követően – feltételezésünk szerint mintegy hálából – következtek be. Ide sorolható elsősorban az 1733-as évben, horvát báni

6 Éppen a legendás események megörökítéséről gondoskodott a Kolinovics Gábor-féle életrajz.

7 A lánzséri kamalduli remeteséget Esterházy Pál herceg alapította 1701-ben.

kinevezésének évében a majki kamalduli remetesség alapítása, másodsorban pedig a tatai kapucinus kolostor és templom alapítása, amely a gróf 1742-es országbíróvá való kinevezését követte.

Kapucinus építkezések

A kapucinus szerzetesrend a ferences rendből kiindult XVI. századi reform eredményeként született meg, 1619-ben nyerte el végleges önállóságát, amikor is hivatalosan szerzetesrenddé nyilvánították. E reformág sajátossága, hogy a szerzetesek szakállt és csuklyát (*caputium*) viselnek. Koldulórendként tulajdon nélküli szegénységben, adományokból éltek, csöndben, imádságban, de a közösség szolgálatában: vállalták járványok idején a betegápolást; a török háborúk alatt a tábori jelenlétet; ők voltak az egyszerű nép papjai, szónokai és hittérítői, hiszen – amint ezt a tatai példa is igazolja – nagy szerepet játszottak a török hódoltság utáni rekatolizációban, amelyet missziós küldetesként fogtak fel.⁸

Magyarországon a rend 1674-ben telepedett meg Bazinban (ma Szlovákia). Valamennyi magyarországi alapítás mögött az aulikus arisztokrácia tagjait találjuk – a tatai alapítás is ezek számát gyarapítja. A rend magyarországi terjeszkedése és virágzása 1787-ig, II. József császárnak a szerzetesrendek működését korlátozó intézkedéséig töretlenül tartott.

A kapucinus rend épületeinél szigorú előírás volt, hogy a templomok legyenek „kicsik és külsőre szegényesek, de áhítatkeltők és tiszták”, egyetlen kicsiny, 150 fontos haranggal.⁹ Megszabták, szinte méretre pontosan előírva, hogy az épületnek inkább a szegények kunyhóihoz kellett hasonlítaniuk, mintsem a gazdagok palotáihoz. Az általunk ismert példák mind ezt az elképzelést tükrözik, így például Bécs, Prága, Brno, Opcno templomainak homlokzata. Talán a mikulovi (a morvaországi Mikulov Fellner szülőhelye) kapucinus templom is hasonló lehetett, így Fellner számára nem volt idegen sem az épület, sem a rend lelkisége. A tokaji, lebontott és átépített kapucinus rendház és templom fennmaradt felmérése szintén egy egyszerű, oromzatos homlokzatú, nyeregtetős templomépületet és egy hozzá oldalról

8 A török háborúk alatt a kapucinus szerzetesek ott voltak a csatatereken. A visszafoglaló háborúk során, Bécs ostroma alatt ők terjesztették Szűz Mária kultuszát, a *Mariahilf* (Segítő Szűzanya) kegyképtípust, amellyel azóta is találkozunk templomaikban, lásd pl. a bodajki egykori kapucinus templom kegyoltára.

9 A kapucinus rendi építészeztől lásd KERNY 2009, 15.

csatlakozó kolostort mutat – a tataihoz meglehetősen hasonló épületet.¹⁰ A belső tér esetében egyterű, dongával fedett templomhajót figyelhetünk meg akár Tatán, akár az említett példák esetében, egy sajátos térbővítménnyel, amely ugyancsak a rendi előírásnak megfelelő forma: a szentély tere a főoltár mögött folytatódik, és így elkülönített módon ad helyet a szerzetesek kórusának. A főoltármű ennek megfelelő szerkezetű, vagyis két oldalán lehetőséget biztosít a misét mondó pap áthaladására a kórus felé. Ilyen átjárható oltármű látható Karlobag, Bécs, Pozsony, Varasd templomaiban. Nyilvánvaló, hogy a tatai kapucinus kolostor ezeknek az előírásoknak megfelelően épült: kis haranggal, egyszerű külsővel, a tisztaságot mutató fehér meszeléssel a belső terekben, a megszabott szűk méretekből a kolostorépület (a cellák) esetében. Különös szerencse, hogy az épületegyüttes épen megőrizte XVIII. századi karakterét, egyedülként a kapucinusok kezén megmaradt vagy a rendtől 1787-ben elvett, majd átalakított, esetleg elpusztult épületek között.¹¹

Az építkezés, Fellner korai munkái

Tata és a vele együtt növekvő Tóváros kiépítése a XVIII. század közepén kezdődött. Az általunk ismert legkorábbi fennmaradt, mértékhelyes térképen (1751?)¹² viskókként feltüntetett házak telkét látjuk – ezek helyén hamarosan felépült egy új mezőváros. *„Mi kezdettől fogva, hogy Istenünk ő szent fölsége mindenható jóvoltából említett tatai domíniumunkhoz juttatott, különösen és szüntelen tusakodván és minden utat módot ahhoz keresvén, miképen Tata és Tóvárosainkat tekintetesebbekké és ékesebbekké tehessük, és azoknak lakosait gyarapíthassuk”* – fogalmazta meg építői szándékát Esterházy József egy levélben 1747-ben.¹³

Esterházy József legelső itteni alapítását a kapucinusok meghívása jelentette.

10 A tokaji tervlapokat az MNL OL őrzi. A kapucinusok építkezéseivel kapcsolatban (általában és a magyaróvári rendházzal különösen) további értékes adatokat közöl az átépített magyaróvári kapucinus rendház kapcsán LŐVEI 1994

11 A kapucinus rend jelenleg a regulának megfelelően épített, de sok kárt szenvedett és átalakított budai és móri, valamint az ezektől eltérő, pompás barokk máriabesnyői templomokat használja.

12 Révhelyi Elemér által készített felvétel őrizte meg számunkra ennek a térképnek a képét. KDM REH 2626–1228.

13 Révhelyi Elemér levéltári gyűjtése és jegyzetei számos értékes forrást őriztek meg, innen származik az idézett, közöletlen levél részlete is. KDM REH Fasc. 5. No.6. Esterházy-levéltár. Dominium Tata. XVIII. sz. – XIX. sz. első fele. (a továbbiakban Fasc. 5. No.6.) 65.

A gazdálkodás elindítása során legsürgetőbb feladatának jobbágyai lelki-gondozását tekintette, ezt szolgálták egyházi alapításai.

1742-ben már zajlott az egyeztetés az alapító Esterházy József és a rend között. 1742-ben mutatták be az első terveket a rend provinciálisának. 1743-ból való Esterházy Józsefnek a tatai kapucinusok rendházának alapítására vonatkozó oklevele (alapító levél), amelyben kötelezettséget vállalt arra vonatkozóan, hogy 16 szerzetes részére kolostort épít, azt fenntartja, a szerzeteseket élelemmel látja el, évente 100 öl tűzifát juttat, továbbá engedélyezte, hogy a szerzetesek által gyártott vásznat az uradalom kallómalmában ványolják, valamint biztosította a rendtagok részére a várkapláni tisztséget.¹⁴ Az építőmester, akire alkalmas és elérhető szakember híján a komáromi kamarai építkezéseknél talált rá Balogh Ferenc jószágkormányzó, Kuttner Jakab volt.

Az elsősorban valószínűleg hadi építészetben jártas kamarai építőmester 1742-ben került a régens látókörébe. Kiválóan alkalmasnak bizonyult arra a feladatra, hogy a rend építészeti előírásainak megfelelően az egyszerű épületet megtervezze. Balogh Ferenc így dicsérte felfedezettjét Esterházy József grófnak: „Ekoráig az uivári kőméves [Blumauer Ádám] vala az ide való Pallérnak és legényeknek mestere, a kit sohasem láttam, nem is ismerem, consequenter az uraságnak önön személyében edgy pénz ára hasznot vagy fáraathságot soha nem tet. Előfordula azonban az Komáromi királi Paumeister, a kit magamhoz szólévtván és véle Civilis, Militaris és oeconomicalis épületekről különösen beszélvén, ugy találtam itiletemhez képest, hogy maga Professiojában egész ember, a kinek holmi observatioibul máris hasznos állapotokat tanultam. Ezen mester mind kőből, mind téglából való épületeket ócsóban is akarja föl válolni, hogysesm ekoráig itten practicalni találtam. A Delineatiókhöz, ahoz igen könyü kezét observálom.”¹⁵ Ebben az esetben, éppen a kötött építészeti formák miatt talán nem is kerestek jónevű, bécsi mestert, építésszt. (A bécsi mesterekre majd a belső tér regulában ki nem kötött részleteinél, az oltárok szobrászi és festői munkálatainál viszont szükség volt.)¹⁶ A *Historia Domus* tanúsága szerint a rend részéről felülbírálták Kuttner első tervét – ezt egy második terv követte.¹⁷

14 KDM REH Fasc. 5. No.6. 46. (Eredetije: MNL OL P 198. Fasc. 46. No.3.)

15 Az 1742. augusztus 14-én kelt levelet idézi KÖVESDI 2001, 284. (Eredetije: MNL OL P 197. Fasc. 105. 21.)

16 A bécsi szobrász, Leopold Weininger tatai kapucinusok számára készített szószékterve fennmaradt. KDM TGy Ltsz.: 94.13.1.

17 A HDTóváros adatait az építkezésről közli KERNY 2009, 27.

Az épület alapkövét 1743-ban tették le.¹⁸ Az építkezést a kolostorral kezdték. 1744-ben már alul négy, felül három cella készen volt, valamint az emeletre vivő lépcsőház és a refektórium, ahol a templom felszenteléséig miséztek is. Ez a legkorábbi épületrész a mai, teljes épületen belül is jól azonosítható. A kolostorbejárat melletti traktus, mind a földszinten, mind az emeleten boltozott helyiségekkel, valószínűleg ezzel az első kis épülettel azonos. A padláson csak e szakasz felett figyelhető meg a négyzetes táglákkal kirakott padozat. A padlótéglák Esterházy József téglavetőjéből kerültek ki, a CIETD betűk domborodnak rajtuk.¹⁹

Először azok a szerzetesek érkeztek meg ide, akiknek az építkezés során fontos szerepük volt. A tatai *Historia Domus* szerint 1743-ban Bazinból Largus páter, fráter Bertholdus rendi építőmester és fráter Hyacinthus rendi asztalos volt a kolostor első lakója. Frater Bertholdus korábban a pozsonyi kapucinus templom újjáépítésén és a pécsi ferences templom renoválásán dolgozott. E helyen a rendi építészet előírásainak betartásáért felelt. Erre utal a házi krónika megjegyzése: „*in norma aedificorum nostrorum magister partitur*” (a mi építési szabályainkban jártas mester).²⁰

Kuttner Jakab kamarai építőmester nyilvánvalóan kevés időt tudott a tatai építkezésen tölteni, a munkát Rimholcz (Krumholz) József pallér vezette. Rimholcz azonban hamarosan meghalt, és ebben a helyzetben érkezett meg Fellner Jakab, hogy átvegye helyét. Fellner szerepe éppen a kapucinus templom építése során lett egyre jelentősebb, mert állandó, megbízható mesterre volt szükség. Mivel Balogh Ferenc régens elégedetlen volt Kuttnerrel, kénytelen is volt másik szakember után nézni, miközben egyre inkább Fellnerben látta a távlatosan megfelelő személyt. Talán éppen ezért adott az uradalom Fellnernek ajánlást a komáromi céhbe való belépéséhez. „*Kuttner Paumeisterrel nem contentálhatom, aki mind az Orbán lelke ide s tova járván, mikor legszükségesebb, hozzám nem vehetem, melyre nézve más kőműves mesterhez kéntelenítem magamat adnom*” – írta elégedetlenül 1746 májusában Esterházy grófnak.²¹ 1748 júniusában Kuttner Jakabbal végelszámolást készítettek, miszerint az 1743 és 1748 közötti munkákért összesen 4.441 forintot fizettek ki. Ebből 135 forint a tatai kapucinusok kolostoráért illette meg. Emellett az elszámolás Kuttner munkáiként még számos tételt

18 Az épület építéstörténetét összefoglaló művészettörténeti dokumentációt lásd: KÖVESDI 2021

19 A rövidítés feloldása: Comes Iosephus Esterházy Tatense Dominium. KÖVESDI 2021

20 KERNY 2009, 26.

21 Balogh 1746 májusában kelt levelét idézi RÉVHELYI 1957, 8.

– sör- és pálinkaházat, kallós házakat és molnárházakat – sorolt fel.²² Az 1747 és 1760 közötti években már nem találkozunk Kuttner névvel, csak Fellner Jakab neve szerepel az elszámolásoknál, a protokollumok „*Capuciner Rubric*” vagy „*Capucinorum Rubric*” tételei között és más ügyekben. 1753-ban még mindig volt munka a kolostorépületen is – ekkor is Fellnernek fizetett az uradalom.

1748. március 9-én a „*kapucinusok rezidenciájának*” (rendházának) tervére urasági jóváhagyás került.²³ Úgy tűnik, hogy a rendház épületének szabályos, quadrum körül rendeződő négyszöge több ütemben készült el. Ezzel magyarázható a kolostor Mikoviny-terven látható képe – ott még csak egy merőleges épületszárny látható.

A kapucinus templom és rendház Mikoviny Sámuel 1746-os térképén
(MNL OL S 11. No.290.)

22 KDM REH Fasc. 5. No.14. Esterházy-levéltár. *Dominium Tata – Jegyzőkönyvek. XVIII. sz. – XIX. sz. első fele. No.575. Finale Abrechnung mit dem Maurer Maister Kuttner. Komárom, 1748. június 24. 80–81.*

23 KDM REH Fasc. 16. No.5.

Anélkül, hogy fény derülne az építőmester Kuttner és fiatal pallérja, Fellner közti kapcsolatra, amely felfedné, mikor és miként érkezett nikolsburgi szülővárosából Fellner Jakab a munkát és feladatot bőven kínáló, újjáépülő Magyarországra, a korábbi kutatások eredményeit tudjuk ismételni, miszerint 1745-től volt jelen Magyarország területén, és 1746-ban már felbukkant Tatán. 1747-től kamarai alkalmazásban állt, utána vármegyei szolgálatban. „1745-től 1762-ig tatai működéséről keveset tudunk, ami érthető is, ha meggondoljuk, hogy 1746-ban kötött házassága után 8 évig (1747–1754) a ráckevei és bélyei uradalom gazdasági épületein, 7 évig pedig (1755–1761) Komárom vármegye szolgálatában dolgozott.”²⁴ Életrajzának fontos tényei jelzik, hogy Tatához tartós, egyre erősebb szálak kötötték. Fontos körülmény a családi kapocs: 1746-ban itt nősült meg, az elhunyt Rimholcz pallér özvegyét vette feleségül. Így, az özvegy jogán már önállóan is vállalhatott munkát, s így sikerült (az uradalom hathatós támogatásával) a komáromi építőcéhnél mestervizsgát tennie, céhmesterré válnia.

Révhelyi Elemér, Fellner életművének kutatója készített az elszámolásokból, protokollumokból rekonstruálható munkák alapján egy listát azokról az épületekről, amelyekkel kapcsolatban (javítási munkák – „Reparation” –, illetve felmérési rajzok és tervek készítése) felmerült Fellner Jakab neve.²⁵ Az első években, 1746 és 1748 között, a helyszínekből és feladatokból egy felfelé ívelő pálya első lépései rajzolódnak ki.

24 LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 200.

25 Révhelyi géppel írt kivonatos jegyzéke: KDM REH Fasc. 15. No.3/b. Fellner életrajzi és művészetének adatai időrendben. Időrendi táblázat Fellner Jakab életéről és alkotásairól. 1–9.

1746.

Császár, Dad, Szomód: birkaakol

Nagyigmánd, Tata: gazdasági épületek

Szend: plébániatemplom (korábbi terv vagy típussterv kivitelezését feltételezzük)

Kocs: tégláégető

Császár, Környe: tó

1747.

Multz János Kristóf tatai tisztartóval szerződött gazdasági épületre

Tóváros: fogadó

Dad: sörházjavítás

Tápszentmiklós, Tata: főtéren vendéglő

Tata: Zisla mérnök háza

Tata, Kocs, Nagyigmánd, Vértesszőlős: templomjavítás

1748.

Ászár: sörház

Tata: Balogh-ház, Fellner-ház

Tata: istálló

Tata: kamalduli ház

Majk: cellaház

1749.

Császár: plébániaház

Kocs: plébániaház

Környe: plébániaház

Majk: cellaház

1750.

Majk: cellaház

Szend: birkaakol

Ezek a fenti évek azok, amikor a kapucinus rendház és templom építkezése folyamatosan, a fenti munkákkal párhuzamosan zajlott.

1745-ben folytatódott a kolostor építése, elkészült a konyha és a pince. 1746 novemberében Éder Domonkos „*Haffner Maister in Pressburg*”²⁶ a kolostor refektóriumába egy nagyobb kályhát és további négy kisebb kályhát is szállított. Ezek az adatok még a kolostorépület első szakaszára vonatkoznak. Az építkezést támogató Balogh Ferenc régens így írt urának egy 1746-os levélben: „*A Pater Capucinusok kalastromának készülete érzékenyebb öröömre vagyon, a kit midőn tovább is recomandolok, a számukra készítendő kályhákat proxime expedialom.*”²⁷ A kolostori szárny tovább bővült: ugyancsak 1746-ban készült el a könyvtár, ekkor kifestéséről rendelkeztek. Az 1747-es év harmadik negyedében a pénztári kiadások között, melyek a kapucinus építkezésnél közreműködő mesterek járandóságát összegezték, az alábbi tételt találjuk: Raidlinger Lőrinc cserepesnek a kolostor 387 négy-szögölet kitevő tetőzetének elkészítéséért 155 forintot fizetett az uradalom. 1748-ban kezdődött meg a kolostorépület befejezése, vagy legalábbis egy újabb szárnyépület kivitelezése.

Binder János Fülöp: A kapucinus templom a tóvárosi főtéren, céhlével fejlécének részlete, XVIII. század vége (KDM TGy Ltsz.: 51.175.1.)

26 Éder Domonkos 1746 novemberében kelt számlája. KDM REH Fasc. 5. No.5/b. Esterházy család. Familiaria. XVIII. sz. 108.

27 KÖVESDI 2021, 28.

A rendház (vagy annak jó része) tehát 1748-ban készült el. A templom építkezése az 1745-ös alapkövetétel után nagy ütemben folyt, és berendezésének készítése is ekkor kezdődött.

1746-ban Balogh Ferenc örömmel jelentette urának a templomépület előrehaladását: „*A Templumnak falán környös körül a boltozatnak kezdetin föllül 2 és 3 Schuchal már föllyebvive a Sanctuarium pedig egészben meg boltozva vagon.*”²⁸ Ekkor tehát már be volt boltozva a hajó, és a kifestésre is sor került. A pazar oltárok Beckert József szobrász, valamint Weininger Lipót bécsi asztalosmester és Frater Hyacinthus rendi asztalosmester munkái.²⁹ Az oltárképek mestere a főoltáron Palko Károly. A Mária-kápolna oltárképe szintén Palko műve. 1747-ben elkészültek a padok, Gruber Ádám asztalosnak fizettek 16 egész és 6 fél templomszékért.³⁰ Ugyanekkor fizették ki Throner Lénárd ács mestert, aki a templom tetőzetéért 122 forintot kapott.³¹ 1748-ban küldte a gróf a templom használatához szükséges liturgikus eszközöket. A klenódiumok és paramentumok említése során a tabernákulum faragásáról is megemlékezett levelében Balogh régens: „*A Pater Capucinusok vigasztalását és alázatos hálaadó sziveket kívánta Ex[ce]ll[enciá]dnak ugyanis alázatosan jelenteni, melyel a Pluviale és Levita öltözeteket, ugy a Monstranciát és Cibóriumot vették. A Fráter Hyacinthus is nagyob sörénségel erőlködik a Tabernaculumok el készítésén, hogy annál hamaráb ezen meg szentölt edényekel élhessenek.*”³² 1750-ben fizették ki Wiesner Krisztián „*lapicidát*” a templom padlójának burkolásáért.³³ 1747-ben meg is áldották, és használatba vették a templomot.

28 Balogh Ferenc levele gróf Esterházy Józsefnek. Tata, 1746. június 25. KDM REH Fasc. 16. No.5. (Eredetije: MNL OL P 210. – I.A. No.2. 5.)

29 KÖVESDI 2021

30 KDM REH Fasc. 16. No.5. Pénztári kiadás a kapucinusok épületeinek építkezésénél közreműködő mesterek járandóságáról. Tata, 1747. évi harmadik negyed. 22.

31 KDM REH Fasc. 16. No.5. Tata. 1747. Pénztárkönyvi kiadás a kapucinusok templomának építkezéseinél. Tata, 1747. 21.

32 KDM REH Fasc. 5. No.10. Esterházy-levéltár. Birtokigazgatási iratok. Balogh Ferenc levele gróf Esterházy Józsefnek. Tata, 1748. március 2. 8. (Eredetije: MNL OL P 210. – I.A. No.110.)

33 KDM REH Fasc. 16. No.5. Pénztári kiadás. A kapucinusok építkezésénél eszközölt kiadások. Tata, 1750. 23.

A kapucinus templom, archív felvétel, XIX. század vége
(KDM TGY Ltsz.: 2022.30.1530.4.)

Esterházy József halála után az épület befejezése késett; Balogh régensnek az ifjabb Esterházy Józsefhez írt panaszos leveléből kiderül, hogy gyakorlatilag el is akadt. „*Lelki ismeretiben tartozik Ex[ce]ll[enci]ad Idesattya akarattit tellyesséteni [...] az ide való kapucinusok klastromára szükséges költségeket honnan vegyem [...] Istenben boldogult Atya ha oly szerentsés statusban lépet volna Szüillői után mind Excell[enci]ad, még anyi Dominiumot aquirált volna, hogysen hagyott, a ki negyed részben költe annyit mind Excell[enci]ad, még is nagyob figurával s tekéntettel élt [...] Ha a Világ ezt ki nézi, valyon mi ételetet fog Excellenciádrul tenni?*”³⁴

Valóban, a templom építése addig haladt gyors ütemben, míg az alapító Esterházy József gróf élt. Úgy tűnik, ő személyesen is fontosnak érezte a kapucinus templom ügyét, és kötődött e helyhez. Ennek ékes bizonyítéka a gróf figyelve, amennyiben mestereket közvetített az igényes szobrászi és festői feladatokhoz, illetve ikonográfiai programot határozott meg az oltárképek esetében.³⁵

34 KDM REH Fasc. 5. No.6. Balogh Ferenc levele ifjabb Esterházy József grófnak. Tata, 1749. április 12. 58. (Eredetije: MNL OL P 185. Fasc. 28. No.1.)

35 A kapucinus templom oltárainak ikonográfia programjával kapcsolatban lásd: KÖVESDI 2002

A templom kapuja, a szemöldökön rendi címerrel,
felette az Esterházy család címerével.

Révhelyi Elemér felvétele az 1930-as évekből
(KDM REH 2664–884)

1760-as években szerzett magának, akkor már templomok és rezidenciák tervezésével bizonyítva az építőmesteri gyakorlatból, tervgyűjtemények és mintakönyvek tanulságából megszerzett tudását.

Igazságtalan lenne, ha nem emlékeznénk meg arról, hogy a kapucinus templom építkezésének motorja Balogh Ferenc uradalmi régens volt, akit a kapucinusok (Esterházy József után) „második alapítójukként” tiszteltek. Balogh a kapucinus kolostorra hagyta könyvtárát, más adományokkal együtt, 1765-ben pedig a templom kriptájában temették el. Balogh régens volt az is, aki az építkezések során a mesterek szerzésében nem ismert fáradtságot, aki felfigyelt Fellnerre, felismerte képességeit, és akinek, az ő hathatós támogatásának, befolyásának köszönhetjük azt, hogy Fellner Jakab vezető szerepbe kerülhetett a tatai uradalom építkezéseiben.

A munkák, amint látjuk, 1748 után még évekig elartottak; Fellner nevének említése a számadáskönyvekben folyamatos volt, a kapucinus templom befejező munkáival kapcsolatban 1753-ig figyelhető meg. Közben Fellner tevékenységi köre egyre kiterjedtebb, az Esterházy-uradalom területén további plébániaházak, hivatali épületek, vendéglők, gazdasági épületek kapcsán találkozunk nevével.³⁶ 1754-ben kapott megbízást a cseklézi Esterházy-kastély bővítésének tervezésére, amely már valóban az építész-tervezői tevékenység nyitánya volt. Ezekben az években – 1748 és 1753 között – vált a *Baumeister* mellé beosztott pallérból önállóan vállalkozó, biztos tudású építőmesterré. Nevet igazán az

36 KDM REH Fasc. 15. No.3/b. Fellner életrajzi és művészetének adatai időrendben. 1–22.

DER BAUMEISTER TRITT IN ERSCHEINUNG (JAKAB FELLNER UND DIE KAPUZINERKIRCHE IN TATA) Mónika Kövesdi

Über den Beginn der Tätigkeit von Jakob Fellner in Tata, über die Beziehung zwischen dem Baumeister Jakob Kuttner und dem jungen Jakob Fellner beim Bau der Kapuzinerkirche und über Fellners Tätigkeit vor 1747 ist wenig bekannt. Sicher ist, dass Fellner beim Bau der Kapuzinerkirche in Tata als Nachfolger des verstorbenen Maurerpoliers in Erscheinung trat, zu einer Zeit, als der Aufbau des sich etablierenden Gutes und der aufblühenden Stadt einen großen Bedarf an Handwerkern, vor allem an fest angestellten und ständig verfügbaren Handwerkern, erforderte. In dieser Situation begann die Karriere von Jakob Fellner, einem berühmten Meister der ungarischen Barockarchitektur, und dank der kontinuierlichen Aufträge der Familie Esterházy nahm seine Karriere einen Aufschwung.

Die Studie beschreibt die Intentionen des Baumeisters für die Ansiedlung der Kapuziner in Tata und fasst die Baugeschichte zusammen. Sie zeigt Parallelen zu den Aufträgen, die Jakob Fellner von der Herrschaft Tata erhielt, was darauf hindeutet, dass der junge Polier immer mehr ernsthafte lokale Aufträge erhielt, die er als Zunftmeister mit eigenem Recht ausführte, während er sich dauerhaft in Tata niederließ und eine Familie gründete.

Mit der Gründung eines Kapuzinerklosters und einer Kirche folgte Graf József Esterházy als Adelliger dem Beispiel der kaiserlichen Familie. Die Habsburger ehrten die Kapuziner in Wien und wählten die kleine Kirche in Wien (Kapuzinergruft) als Familiengrabstätte. József Esterházy folgte nicht nur dem kaiserlichen, sondern auch dem familiären Beispiel. Die Kapuzinerkirche in Pozsony (Pressburg) wurde von Imre Esterházy, dem Erzbischof von Esztergom, wiederaufgebaut und auch Graf József Esterházy besuchte bei seinen Aufenthalten in Pozsony hier die Messe.

Mit dem Bau des Kapuzinerklosters und der Kirche in Tata wurde im Jahre 1743 begonnen. Unter der Aufsicht der Ordensarchitekten wurde der Entwurf von Jakob Kuttner, einem Baumeister der königlichen Kammer, ausgeführt. Neben ihm war ab 1747 Jakob Fellner als Polier tätig. Aufgrund

der zahlreichen anderweitigen Beschäftigungen Kuttners kündigte die Herrschaft den Vertrag und 1748 wurde eine Schlussrechnung erstellt. Danach wurden die Dienste Fellners vermehrt in Anspruch genommen, der ab 1748 als Zunftmeister Aufträge übernahm.

Die Kapuzinerkirche und das Ordenshaus wurden zwischen 1743 und 1748 fertiggestellt und in Gebrauch genommen, die Fertigstellung verzögerte sich jedoch bis 1753. Man kann feststellen, dass der Stifter den Bau als eine wichtige und dringende Aufgabe ansah; bei seinem Tod (1748) war die Kirche praktisch fertiggestellt und in Gebrauch.

Irodalom

ESTERHÁZY 2000

Esterházy Péter: Harmonia caelestis. Budapest, 2000.

GILYÉN 1957

Gilyén Nándor: A tatai kapucinus templom. In: Művészettörténeti Értesítő. VI. évf. 1957/4. 302–304.

HARASZTI 1992

Haraszti Mihály: A tatai kapucinus templom. Budapest, 1992. (Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára)

KERNY 2009

Kerny Terézia: A kapucinus rend működése és építészete Magyarországon. A Máriabesnyői Mária Múzeum. Gödöllő, 2009.

KÖVESDI 2002

Kövesdi Mónika: Egy főúri donátor, Eszterházy József gróf szerepe a tatai kapucinusok templomának és kolostorának építésében. In: KEMMK 9. Tata, 2002. 283–296.

KÖVESDI 2021

Kövesdi Mónika: A kapucinus rendház és templom. [Tata], 2021. (Művészettörténeti dokumentáció)

LÖVEI 1994

Lövei Pál: Az óvári kapucinus kolostor és templom. In: (Szerk. Haris Andrea) *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok. Budapest, 1994. 517–538. (Művészettörténet – Műemlékvédelem VII.)*

LUKCSICS–PFEIFFER 1933

Lukcsics Pál – Pfeiffer János: *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. Veszprém, 1933.*

MOHL 1909

Mohl Adolf: *Tata plébánia története. Győr, 1909.*

RÉVHELYI 1957

Révhelyi Elemér: *Fellner Jakab működésének kezdeti évei. [Budapest], 1957. (Kandidátusi értekezés, gépirat) KDM REH Fasc. 1. No.2.*

*A tati kapucinus templom főoltára, 1940 körül
(Fotó: Révhelyi Elemér, KDM REH 2668–886)*

AZ EGRI LÍCEUM ÉPÍTÉSZEI (MEGJEGYZÉSEK A FELLNER – GERL PROBLÉMÁHOZ) Ludányi Gabriella

Az egri Líceum szépségével, monumentális, arányos tömegével, tiszteletet parancsoló küllemével emblematisz épülete a városnak.

Ha stiláris szempontból tekintjük, úgy egyediségét éppen határeset volta jelzi, az épület a késő barokk egy sajátosan klasszicizáló stílusváltozatát képviseli, amelyen ugyan erőteljesen érvényesülnek a barokk építészet jegyei, de az összhatás már egy új korszak ízlését előlegezi meg.

Az egri Líceum

(Varsányi photographiai képe után metsz. Rohn. Magyarország és Erdély képekben. Pest 1854.)

Egymást váltó stílusfázisok eredményeit szintetizáló alkotásnak tartjuk, olyan műnek, amiben a munkafolyamatok elhúzódása, újabb igények felmerülése, a tervező építészek cseréje a régebbi értékek megtartását és az újak kibontását jelentette, s amit a nagy cél, egy korszerű és nagyszerű *Universitas* – azaz egyetem – megvalósításának eszméje fogott össze.

Ennek ellenére még mindig adósság építéstörténetének teljes tisztázása, építészei tevékenységének a lehetőségig pontos elhatárolása, bár az épület jelentősége, de unikális volta is ezt kíváná.

A korábbi szakirodalom Fellner Jakabot (1722–1780) egybehangzóan rendkívüli kvalitású építésznek, s a Líceum tervezőművészánek tekintette, az épületet pedig *oeuvre*-je kiemelkedő alkotásaként kezelte.¹ Közülük Fellner egri munkásságáról, illetve a Líceum építéséről a legteljesebb képet Szmrecsányi Miklós tanulmányai nyújtották bőséges jegyzetanyagukkal, levéltári közléseikkel.

Az 1960-as években a Heves megyei topográfia előkészítő munkálatai során azonban Soós Imre levéltári kutatásai és Voit Pál azon alapuló elemzése nyomán előtérbe került az első tervező, Josef Ignaz Gerl² (1734–1798) bécsi építész személye is.

1964. november 11-én a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat ülésén a két kutató kettős előadást tartott „*Ki volt az egri líceum építészé?*” címmel.

Bár az előadások deklarált célja Voit szavai szerint: „*a polgári történetírás által kialakított és a stílkritikára alapított Fellner oeuvre megbontása, a két háború között kialakult eszményített Fellner személyiség kultusz*” felszámolása volt, de az azonban „*olyan erős gyökereket vert a szakvélemény egy részében, hogy azt ez alkalommal az itt közölt írott forrásoknak sem sikerült eloszlatni*” – tette hozzá.³

Voit álláspontja azonban sajnálatos módon a következőkben nem a szakirodalomban vált további vita tárgyává,⁴ hanem rövidesen az általa is szerkesztett és részben írt hiánypótló nagy munkában, a kiváló Heves megyei

1 KAPOSSY 1927; DORNYAY 1930; SZMRECSÁNYI 1937; PIGLER 1941; GENTHON 1955; GERŐ 1957; RÉVHELYI 1988; ZÁDOR 1959

2 Joseph Ignaz Gerl (Klosterneuburg, 1734 – Bécs, 1798) Barkóczy évek óta foglalkoztatta a bécsi Gerl építészcsalád tagjait. A Vármegyházát a jó nevű Franz Matthias Gerl (1712–1765) tervei alapján építették fel, ugyanitt a börtön terveit unokaöccse, Joseph Ignaz Gerl készítette. Joseph Ignaz Gerl ugyancsak építész apja (Joseph Matthias Gerl) mellett tanult, és 1761-ben vették fel a bécsi építő céhbe. 1763–1767 között a wienernerustadt Neukloster konventjét építette, részt vett 1768-ban ugyanott a katonai akadémia, majd Bécsben az Allgemeine Krankenhaus átépítésében, Pesten az invalidusok kriptalejázatát építette át. A bencések házi építésének nevezik, munkái közül kiemelkedett a bécsi úgynevezett „Melkerhof”. Bécsben több (azóta elpusztult) polgárház, s a város környékén kisebb plébániatemplomok építése is nevéhez fűződik. VOIT 1969b, 331.

3 VOIT 1969a, 298. 255. j. (Az előadásokhoz hozzászólva Révhelyi Elemér nyilvánított ellenvéleményt.)

4 Voit Pál „Eger művészetföldrajza és a közép-európai barokk” címmel 1967. február 14-én védte meg kandidátusi értekezését, aminek természetesen része volt a líceum tervezőjének kérdése is. Az opponensek közül úgy Garas Klára, mint Entz Géza kiemelték e probléma új megközelítését, a nagy mennyiségű levéltári anyag feldolgozását, de a további kutatás, gondos értékelés szükségességét is. Voit válaszában bőven kitért Gerl személyére, és hangsúlyozta, hogy az 1964-es előadás után érdemleges ellenvélemény nem született. VOIT 1968

topográfia köteteiben kibővítve jelent meg.⁵

Így az a helyzet alakult ki, hogy bár Fellner és Gerl egri munkájának tisztázására kellő mélységben, érdemben máig nem került sor, de Voit Pál elfogultnak minősíthető negatív véleménye egy nélkülözhetetlen kézikönyv súlya és jelentősége révén közismert és irányadó lett.

Sajnos Révhelyi (Réh) Elemér, Fellner életművének legkiválóbb ismerője – aki az 1930-as évektől úgy stíluskritikai alapon, mint széleskörű levéltári kutatásaival lelkesen és hallatlan precizitással vizsgálta a tatai mester teljes *oeuvre*-jét – Voit fellépése után visszariadt szinte kész monográfiája kiadásától, tovább kívánt rajta dolgozni, de az végül kéziratban maradt.⁶

Voit Pál a Heves megye műemlékei köteteiben megrajzolt Gerl – Fellner képhez Szmrecsányi Miklósnak, Eger kiváló kutatójának Eszterházy Károly (1725–1799) egri püspökről írt tanulmányait tekintette megcáfolandó munkának, ellenérveit szinte kizárólag erre alapozta, természetesen kiegészítve Soós Imre levéltári kutatásaival és annak értelmezésével.

Josef Ignaz Gerl egri működése, az építkezés kezdete 1762–1764

Egerben a jezsuiták már 1688-ban gimnáziumot nyitottak, majd rövidesen az alsópapság képzésére indított papi szeminárium működtetése is az ő feladatuk lett.

Utóbb, a XVIII. század közepén az általános birodalmi tendencia jegyében az oktatás egyre inkább az államhatalom részévé vált, és az egyházmegyék püspökei irányítása alá került.

Egerben Barkóczy Ferenc (1710–1765) püspök a papképzést kivette a jezsuiták fennhatósága alól, majd radikálisan átszervezte. Így az 1754-ben már két tanszakos iskolát – azaz a teológiát és a matézissel bővített bölcsészetet – Püspöki Iskolának nevezték, amiről Barkóczy ünnepélyesen be is jelentette, hogy azt a *Publica Universitas* (nyilvános egyetem) rangjára kívánja emeltetni.

A teológián kívül a városban már 1740/1741 óta működött egy kétéves jogi iskola is Foglár György kanonok alapítványából, a *Collegium Juridicum*

5 VOIT 1969a, 187–208. és VOIT 1969b, 305–426. vonatkozó részek, továbbá: VOIT 1972, 444–477.

6 Révhelyi lelkes és érzékeny személyiségéről és Voit Pálról Zádor Anna visszaemlékezései között találunk hiteles adatokat az 1992. október 26-án Tímár Árpád és Bardoly István által készített interjúban. ZÁDOR 2008, 105–109., 112–113.

Foglarianum. Az intézetnek otthont adó, feltehetőleg Giovanni Battista Carlone tervei alapján emelt épület 1754-ben készült el, s a jogi iskolán kívül a kibővített bölcsészeti tanszak is ebben az épületben folytathatta működését. Ezáltal alapjaiban a Nagyszombati Egyetemhez hasonló háromfakultásos intézményegyüttes lehetősége jött létre, aminek noha adottságai jóval szerényebbek, de céljai ahhoz hasonlóak voltak.⁷

Eszterházy Károly arképe, 1780 körül. Tischler Antal rézmetszete (Piarista Múzeum, ltsz.: 2015.315.1.P)

A Püspöki Iskolának mint a felsőbb oktatást szolgáló intézménynek azonban új, megfelelőbb elhelyezést is biztosítani kellett.

Barkóczy püspök tehát 1761-ben terveket készíttetett Josef Ignaz Gerl fiatal bécsi építésszel egy, a célnak megfelelő szerényebb méretű építményre.⁸

Barkóczy Ferencet 1761 júliusában a királynő esztergomi érseknek nevezte ki, s a pápai megerősítést elnyerve Esztergomba távozott. Hercegprímásként még szélesebb körben gyakorolhatta oktatási reformjait, mert Mária Terézia már 1762 januárjában ráruházta valamennyi tanulmányi, oktatási ügy felügyeletét a Helytartótanács addigi jogköréből, s ezt a tisztet haláláig, 1765-ig viselte is.⁹

Barkóczy utóda 1761. október 10-től Eszterházy Károly, korábbi váci püspök lett. Eszterházy, hogy váci székhelye ügyeit lezárja, s főként, hogy nagyszabású tervét, az Anton Pilgram által tervezett új székesegyház építését elindítsa, még fél évig Vácott maradt, majd az 1762. május 24-i alapkőletétel

7 SZÖGI 2013, 13–33.

8 A kiterjedt bécsi művészcsaládból származó „ifjabb Gerl” nagybátyja, a Megyeházát építő Matthias Gerl révén került kapcsolatba Egerrel. Nevéhez fűződik az ugyanott felépített börtönépület tervezése, de dolgozott a püspöki palotán is. Jelenleg csak a Líceum építésében való szerepét mérlegeljük.

9 SUGÁR 1984, 418–419. MNL OL A 35. Magyar Kancelláriai Levéltár. *Conceptus Expeditionum*. 1767. január 10.

után¹⁰ egy hónapot még birtokain, Pápán töltve 1762. június 29-én vonult be ünnepélyesen Egerbe.

Az utóbbi évtizedek Eszterházy személyére, római éveire, egyháztörténeti szerepére vonatkozó kutatásai alapján egyértelműnek látszik, hogy a püspök egyetemet, mégpedig „klasszikus szerkezetű négy fakultásos” katolikus egyetemet kívánt székhelyén alapítani.¹¹ Ez megerősíti azt a korábban hipotetikusnak tartott feltételezést is, ami szerint már váci püspökként is foglalkozott egyetemépítés gondolatával.¹² Eszterházy tehát átvette elődje, Barkóczy Püspöki Iskola, illetve *Publica Universitas* indítási szándékát, és az általa megbízott építész is, aki még az 1761-es év végén Vácott jelentkezett nála.¹³ A püspök első ténykedéseként a tervezett matézissel bővített bölcsészetet kívánta tovább szélesíteni az asztronómia oktatásának bevezetésével, így instrukciói alapján a tervezett intézménybe bekerült a csillagásztorny építésének igénye,¹⁴ tehát Gerlnek a korábbi elképzeléseket egy létesítendő csillagásztoronyral és egy könyvtárral kellett kiegészítenie.¹⁵

Eszterházy egri székhelyre bevonulása után mintegy két hónappal sor került az építkezés ügyének konkretizálására.

A Püspöki Iskola fenntartója a káptalan volt, így Josef Ignaz Gerl az egri káptalan konzisztóriumára 1762. október 1-én tartott ülésén megbízta az *Universitas* tervei kidolgozásával a következő év márciusáig adva határidőt.¹⁶

10 KARCSÚ 1887, 57–58. Anton Pilgram már nem érte meg az alapkötetét, 1761-ben meghalt.

11 Eszterházy személyiségével, egyháztörténeti szerepével több jelentős publikációban Bitskey István foglalkozott. BITSKEY 1997; 2000; 2013

12 MOJZER 1960, 286.

13 Fabsich István Eszterházy bécsi ágense 1762. szeptemberi levele említette Gerl előző évi váci jelentkezését. SZMRECSÁNYI 1937, 282.

14 Eszterházy Károly természettudományos vonzódása még nagyszombati diák korából eredt, ahol nagy hatással lehettek rá Kéri Borgia Ferenc (1702–1768) matematikus, fizikus és csillagász előadásai. Római alumnusként ugyancsak bővítette ez irányú ismereteit. Egerben a Líceum építésénél is az egyik legfontosabb célja volt a minden igényt kielégítő csillagvizsgáló létesítése, amihez úgy szakemberek képzéséről, mint a legkorszerűbb műszerezettségéről gondoskodott. PETERCSÁK 2013, 151–167.; LUDÁNYI 2013a; 2013b

15 SZEPESSY 1893, 144–145., 164–165.; SOÓS 1967, 307.

16 A megbízás kiterjedt az épület fundusától az építész által Bécsből hozandó pallérig. Előírta a bölcsészek és a teológusok részére építendő két-két tantermet, a disputákhoz szükséges „szálát”, csillagásztornyot, könyvtárat, az igazgató és a 12 tanár számára lakószobákat, a korrepetitorok és vendégek szobáit, illetve a szükséges egyéb helyiségeket, ebédlőt, konyhát, kamrákat, fűtésrendszert, pincét. A jegyzőkönyv szövegét közölte UDVARDY 1898, 23–24. (Eredetije: EFL G. *Protocollumok* (továbbiakban: G). *Protocollum Episcopalis Consistorii Agriensis Anni 1762 et 1763*. 143.

Az építkezés irányítása Androvics Miklós kanonok feladata lett, aki akkor az iskola igazgatója és az egyetemépítési pénztár kezelője volt.

A tervezendő épület ekkor még mindig csak a kétszakos teológia-bölcsészet igényeit volt hivatva kielégíteni, hiszen a Foglár-féle jogi intézet szervezeteileg nem tartozott a Püspöki Iskola kötelékébe.

Alig két hét múlva viszont már módosításra kellett sort keríteni, a létesítendő *Universitas* épületében a joghallgatók számára is helyet kellett biztosítani, mert a *Collegium Juridicum* épülete a gyenge kivitelezés statikai hibái miatt¹⁷ életveszélyessé vált, udvari szárnyát azonnal bontani, majd renoválni kellett. Az újabb, 1762. október 13-i káptalani ülés tehát nemcsak szigorú szabályokat hozott az ottani tanítás azonnali felfüggesztésére, hanem kiadta az utasítást a létesítendő *Universitas* – ekkor még Püspöki Iskola – épületében a joghallgatók számára is auditorium, valamint tantermek építésére – így Gerlnek tovább kellett módosítania a készítendő terveket.

Az orvosi fakultás.

Franz Sigrist mennyezetfestménye a vizsgateremben, déli oldal, 1781

(Fotó: Szederkényiné Kovács Éva)

¹⁷ Az épület tervezőjének a szakirodalom – stíluskritikai alapon – Giovanni Battista Carlonét (1682–1747) tekinti, a kivitelezés azonban Carlone halála miatt már másokra maradt.

Feltételezések szerint a korábban még egyemeletesnek szánt épületet a megnövekedett létszám és funkció miatt ekkor terveztették át kétemeletesre – bár erről pontosabb adatok nincsenek.

A tervrajzokat Gerl 1763. március közepén mutatta be a káptalannak.¹⁸ A terület előkészítését azonban korábban elindították, így a közvetlen irányítással megbízott Androvics kanonok számadásai 1762. november 12-ét jelölték meg az építkezés kezdetének.

Az *Universitas* helyét a szerződés pontosan behatárolta: „Az egyetem fundusa az a terület lesz, ahol a város által építeni kezdett, de később abbahagyott új plébánia romjai állanak, egészen Gusztinyi kanonok házáig bezárólag.”¹⁹

Mivel a kijelölt terület még részben beépített volt, és a bontásokat csak fokozatosan végezhették, az 1762-es dátum tulajdonképpen a terület felszabadításának első lépése volt a telek délnyugati végén a félbemaradt plébánia-épület lebontásával. 1763 elején az északi oldalon megvásárolt kisebb értékű házak kerültek sorra, ezáltal a mai Eszterházy tér – Bajcsy Zsilinszky utca felé eső szárnyak helye szabaddá vált.

A délnyugati oldal többi épületeit csak később, 1765 után bonthatták, mert ezek a mai Kossuth Lajos utcai úgynevezett kanonok sor értékesebb ingatlanjai közé tartoztak. Gusztinyi János kanonoknak a majdani csillagászati szárny alá eső nagy telken álló palotáját is csak azután tudták bontani, amikor 1764-es nyitrai megyéspüspöki kinevezése után háznépe is elköltözött.

Eger korabeli térképei közül Hugo Maria Hazael, az egri szerviták priorja és püspöki *geometra* 1753-ban a városi magisztrátus rendelkezésére készült térképe meglehetősen pontos információt ad Eger településszerkezetéről. Bár a beépítettséget nem ábrázolja, de jól láthatók az érintett területen a lebontásra kerülő házak telkeinek alaprajza.²⁰ Figyelmet érdemelnek azok a XVIII. századi városi térképek is, amelyek már a Líceum felépítése után készültek, s amelyeken az épület négyzetes tömbje szinte uralja a környéket mind a Josef Sartory uradalmi mérnök féle 1787-es, mind a Neuwirth Vince joghallgató, „*cancellista*” által 1800-ban másolt szép várostérképeken.²¹ Ezeken szembetűnő a barokk Szent János-székesegyház és vele átellenben a

18 MNL HVL XII.3. Egyházi szervezetek, intézmények. Egri Érsekség Gazdasági Levéltárának iratai (továbbiakban: XII.3.). *Protocollum Consistorii*. 1763. március 11–14.; VOIT 1972, 448.

19 EFL G. *Protocollum Episcopalis Consistorii Agriensis Anni 1762 et 1763*. 143.

20 MNL HVL XII.3. No.125.

21 MNL HVL XII. 3. Nr. 59 és Nr. 60. továbbá MNL OL S 12. Helytartótanácsi térképek. *Divisio XVII*. No.11. Eger bel- és külterületének térképe. 1800.; SUGÁR 1967, 136., 140–141.

líceumi tömb tengelyének eltérése. A korábban itt álló, a mai katedrálisnál körülbelül fele hosszúságú és keskeny barokk templom kissé északabbra állt, az ábrázolásokon a püspöki palota épületrészeihez közelebb látható, s kelet-nyugati tengelye a Líceummal körülbelül 20 fokos szöveget zárt be.

Abból, hogy a Líceum tömbje eleve nem a meglévő épületekhez idomult, egyértelműen következik, hogy a püspök a kezdetektől fogva tervbe vette egy teljesen új, a Líceum pompás épületét kiegyensúlyozó, arra rímelő, sőt azt meghaladó székesegyház felépítését, noha annak tervei elkészíttetésére csak évtizedekkel később került sor.²² Az új székesegyház felépítésének, a tér kialakításának koncepciója, sőt annak formája, szerkezete már a Líceum alapjainak lerakásakor elvben kész tervként fogalmazódhatott meg Eszterházy elméjében, aki kezdettől már egy egységre törekvő, városképet tervező-változtató, újfajta térformálás eszméjével kezdett bele az *Universitas* építésébe, annak nyugat-keleti tengelyéhez igazítva a szemközti magaslatra tervezett székesegyházét is.

A templom megépítésével a tér egy közös tengelyre fűződő, de két egymás felé forduló hangsúlyos épület közötti centrumként jött volna létre.

A Líceum nyugati, főhomlokzata 1970-ben (Fortepan, VÁTI, 31123)

22 Az első templomtervet a Líceum befejező munkálataiban tevékenykedő tatai Grossmann József, a későbbit Georg Karl Zillack pozsonyi építész készítette. SZMRECSÁNYI 1937, 144–152.; MNL HVL XII.3.f. Vegyes iratok. Classis VI. Fasc.Q. No.16/a.

Pyrker János érseké az érdem, hogy ez a fajta térszervezési koncepció több mint fél évszázaddal később, és természetesen már a „legújabb greco-latino stílusban” épített új székesegyházzal, de mégis megvalósulhatott. Érdeemes megfigyelni, hogy Pyrkernek a stílus meghatározására használt kifejezése és Eszterházy leveleiben, építészeti utasításaiban lépten nyomon használt „új stílusú” és „antik” jelzők mennyire összezsengenek – egyikük az érett klasszicizmus stílusában építtetett, míg másikuk a barokktól távolodó korai klasszicizálás jegyében tervezetett.

A Líceum és a Bazilika (Fotó: Szántó György, 2012)

Az *Universitas* építése tényleges kezdetének tekinthető 1763 áprilisában tehát a Josef Ignaz Gerl által kijelölt területen és tervei szerint indult el a püspöki iskola építése. A káptalannal kötött szerződésben ígért bécsi pállér, Francz József²³ megkezdhette az alapozást a mai főhomlokzat, illetve a két, északi és déli oldalszárnyak sarkán, az indításnál Gerl is hat hetet Egerben tartózkodott. Júliustól már 30 kőműves, 80 napszámos és 2 ács dolgozott a tél közeledtéig.²⁴

23 Francz József (1740–1810) már 1764 decemberében polgárjogot nyert Egerben, s utóbb az egyházmegye egyik legjobb és legtöbbet foglalkoztatott építészvé fejlődött, akinek munkásságát Voit Pál is igen nagyra értékelte.

24 EFL I. Archivum vetus. No.566.; Androvics számadásait idézi: VOIT 1972, 449.

Itt kell megjegyeznünk, hogy a Líceum építésével kapcsolatban ugyan hatalmas mennyiségű iratanyag maradt fenn, de konkrétan a Líceum épületére vonatkozó Gerl-féle eredeti tervrajzok mindeddig nem kerültek elő.

Az úgynevezett „Császká pallér példánya” néven ismert rajzokat Soós nyomán Voit Pál hivatkozási alapként kezelte, de annak tényszerűsége több mint kétséges.

A Topográfiában a Líceum keleti szárnyát és a csillagvizsgálót ábrázoló rajzokat a szerzők a Gerl-féle tervek másodpéldányából származónak tulajdonították pusztán avval indokolva, hogy Császká neve és az 1779-es évszám csak utólag, a pallér távozásakor és a tervek leadásakor kerülhetett rá, ezt a teóriát azonban semmi nem bizonyítja.

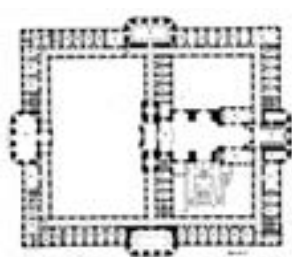
Aligha képzelhető el, hogy a befejezéshez közelítő időben, egy rövid ideig ott működő másodpallér egy több mint tíz évvel korábbi feltételezett Gerl-féle alapterv másolatát használta volna. Annál is inkább, mert Császká már a harmadik vezető főpallér, Hausensteiner Vencel keze alatt dolgozott, akit Fellner a veszprémi püspöki palota felépítése után hívott Egerbe. A Voit által fő érvként elemzett csillagásztorony rajza stílusában is Fellner szerzőségét igazolja, de építése Hell Miksa közreműködése és szakmai igényei révén is jól dokumentált.

A későbbi kutatás azonban talált kiindulópontot az egeri *Universitas* Gerltől származó eredeti alaprajzának és szerkezetének vizsgálatához.

A pannonhalmi főapátság monostora XVIII. századi (meg nem valósított) átalakítási tervei között egy W. Sauer szignóval és 1777-es évszámmal jelzett rajzsorozatról Kelényi György állapította meg, hogy azok szerzője minden bizonnyal Josef Ignaz Gerl, és az egyezések alapján feltételezhető, hogy a Pannonhalmára adaptált tervsorozat az egeri egyetem Gerltől származó, eddig ismeretlen eredeti elképzelését őrizte meg.²⁵

Josef Ignaz Gerl – W. Sauer: A pannonhalmi monostor átépítési terve, 1777. Külső nézet délről (Pannonhalma Metszettár VIII. 16.c. Közli KELÉNYI 1996, 7. kép)

A pannonhalmi monostor átépítésének alaprajza a földszinten, 1777 (KDM REH 2014–5505.)

25 KELÉNYI 1996, 59–68.

Eszterháznak elődjénél nagyratörőbb elképzelései voltak. Teljes, klasszikus szerkezetű négyfakultásos *Universitas*ban gondolkodott, és még az évben, 1763 októberében Bécsben a királynő elé terjesztette az egyetemi rang megadása iránti kérelmét, az építkezés terveit, valamint az orvosi kar létesítésének igényét²⁶ avval érvelve, hogy az északi és Dunán inneni országrész fiatalsága bajosan látogathatja a távolabbi egyetemeket.²⁷

Az orvosi fakultás elindításához a század elejétől sikeresen működő, püspökeink által is támogatott irgalmasok kórházát kívánta igénybe venni, amely Markhot Ferenc kiváló orvosdoktor vezetése alatt úgy a klinikai gyakorlathoz, mint a szükséges és ez időben különösen preferált anatómiai ismeretek elsajátításához megfelelő lehetőséget biztosíthatott volna.²⁸ Markhot már 1767 decemberére elkészítette és benyújtotta Eszterháznak a fakultás tervezetét, aki ennek alapján 1769. november 25-én megnyitotta a *Schola Medicinalis Agriensist*.²⁹

Nem feladatunk a korabeli orvoscépzéssel, illetve a kórházak, ápodák színvonalával foglalkozni, de meg kell jegyeznünk, hogy az orvoskar indítási szándéka ekkor még igen merész vállalkozás, sőt majdnem kuriozitás volt. A birodalom egészségügyeit rendező Gerhardt van Swieten, Mária Terézia bizalmasa és háziorvosa jóvoltából épp csak megkezdődött a bécsi egyetemen az orvoscépzés reformja, a nagyszombati egyetemen az 1769-ben indított orvosi karon is csak 1770-ben indult meg az oktatás, így ez irányú tanulmányokat magyarok csak távoli külföldi egyetemeken folytathattak, mint ahogy Markhot doktor is Bolognában végezte tanulmányait.

A királynő birodalmi érdekekből fakadó elzárkózása, illetve azzal egyenértékűen Eszterházy egyetemalapítási kérelmének Barkóczy primással való

26 SUGÁR 1984, 440.; röviden összefoglalja SOÓS 1967, 314.; FINÁCZY 1899, 307. alapján.

27 EFL G. *Protocollum consistorii*. 1763. 728. Idézi: UDVARDY 1898, 30–35.; SUGÁR 1984, 439.

28 RINGELHANN-SOÓS 1963

29 Markhot Ferenc (1715/18–1792) A *Schola Medicinalis Agriensis*ben az első vizsgákat 1770. szeptemberben tartották, királyi biztos jelenlétében. Amikor azonban 1772-ben a püspök a doktori fokozat kiadásának jogát kérte a királynőtől, az megtagadta azt a nagyszombati egyetemre hivatkozva. Nincs rá adat, hogy utóbb az *Universitas* melyik részében helyezték volna el az orvosi kart, feltételezzük, hogy az északi szárny földszintjén. Legalábbis erre következtethetünk Dziám András „Bausraiber”-nek 1781-ben a püspöki titkárhoz írt leveleiből, ahol szó esik az „Anatomia” terem vakolásáról és kikövezéséről is. MNL HVL XII.3.f. Vegyes iratok. No.178. Noha az egyetemalapítási szándék akkor már reménytelennek tűnt, de Eszterházy töretlen polemizáló lendületét mutatja a vizsgaterem 1781-es Sigrist-freskóján ábrázolt orvosi fakultás is. Ennek alakjai és csoportjai pontosan megegyeznek az orvosi diploma kiadásának privilégiumával felruházott nagyszombati (majd budai) egyetem orvosi fakultásának öt tanszékével. LUDÁNYI 1993, 74–76.; LUDÁNYI 2013b, 96–100.

véleményeztetése egyértelmű elutasítás volt, hiszen a magyarországi tanulmányi ügyek legfőbb felügyelőjének és az egri püspöknek rövid idő alatt több konfliktusa támadt, úgy iskolázási és hatásköri kérdésekben, mint a Fuorcontrastinak, Barkóczy híres nyaralókastélyának³⁰ Eszterházy részéről való felszámolása miatt. A válasz így természetesen nemleges volt: „az egri püspöknek terve megvalósítására más utat-módot kell keresnie.”³¹

Eszterházy azonban szembehelyezkedett a királyi döntéssel. Saját tekintélyében és anyagi lehetőségeiben bízva, valamint annak reményében, hogy az eredményeké lesz a végső szó, úgy vélhette, hogy nagyszabású elképzelései megvalósítása majdan mindenképpen kivívja az udvar jóváhagyását, így rendíthetetlenül folytatta az *Universitas* építését.

Következetességének és elhatározása elszánt végrehajtásának egyik előzménye volt, hogy rövid néhány hónap alatt bebizonyosodott, hogy a káptalan nem tud megbirkózni az építkezés terheivel, a munkabérek kifizetésével, még kevésbé a szükséges építőanyag biztosításával.³²

A püspök tehát úgy határozott, hogy átveszi a káptalantól az építkezést minden költségével együtt, hiszen úgy az akkor még az egri püspökséghez tartozó szatmári és kassai egyházmegyék jövedelme, valamint hatalmas dunántúli birtokainak magánjövedelme felett rendelkezhetett.

Mindezen túl Eszterházy gazdasági racionalitása, önálló gazdálkodási rendjének kialakítása is lehetővé tette, hogy építkezéseihez saját püspök-földesúri keretei között fejleszthesse a szükséges háttérirpart, azaz gondoskodjon kőbányákról, téglaegetőkről.³³

A káptalani konzisztórium 1764. februárban a maga részéről lezárta az építkezés ügyét, Androvics Miklós kanonok átadta az 1762. november 12. és 1763. december 31. közötti időszak elszámolását, a püspök felmentette az egyetemi építkezés pénztárkezelői teendőik alól, de a kurátori szerepet továbbra is betöltötte.³⁴

30 LUDÁNYI 2014, 51–54.

31 UDWARDY 1898, 35. alapján idézi SUGÁR 1984, 440.

32 VOIT 1972, 450–451.

33 LÉNÁRT 1983, 197. MNL HVL XII.3. *Protocollum Agriense*. No.44. 36.

34 VOIT 1972, 451. EFL G. *Protocollum consistorii*. 1764. 151.

Fellner Jakab egri tevékenysége, az építészcsere és a Líceum felépítése 1764–1780

A Líceum építésének ügyében az 1764-es év azonban nemcsak azt jelentette, hogy Eszterházy saját kezébe vette az irányítást, valamint hogy a továbbiakban a hatalmas építkezés valamennyi anyagi terhét vállalta, hanem azt is, hogy leváltotta a tehetséges, de nagyralátó céljainak már nem elégségesnek tapasztalt bécsi építészt, és az építkezéssel Fellner Jakab tatai építészt bízta meg.

A váltás nem hirtelen ötlet, de nem is valamiféle „konspiráció” eredménye volt. Eszterházy döntését, Fellner Jakab egri megbízását Voit Pál közismert negatív megítélésével ellentétben az épület szempontjából sorsdöntő, átgondolt és logikus lépésnek tartjuk.

Még az idő alatt, amikor a királynői audiencia és az egyetemi státus megadása ügyében Eszterházy Bécsben tartózkodott, azaz 1763. október első felében, utasította Gerlt, hogy a második emeletet tervezze magasabbra, valamint a termék boltozatára, illetve a főtetőre vonatkozólag is új rajzokat és modellt kért.

Bár Gerl a módosításokat elvégezte, és a tető modelljét is elkészíttette,³⁵ de Eszterházy az eredménnyel elégedetlen volt, noha ezt csak közvetett úton, a következményekből, Gerl szerződése felmondásából, illetve az építész apprehendáló leveleiből ismerjük.

Az építész elbocsátása után három levelet írt a püspökhöz – ezek közül az első ismeretlen, a második 1764. július 24-én, a harmadik, a „búcsúlevél” 1764. július 29-én kelt –, Soós Imre és Voit Pál koncepciója ezek értelmezésére épült.³⁶

Eszterházyt az *Universitas* létesítésének kedvezőtlen elbírálása, Barkóczy, s rajta keresztül tapasztalva a királynő elutasítása joggal sértette, és arra sarkallta, hogy – immár látva és vállalva a saját megvalósítás szükségességét – egyetemét úgy szellemében, mint az emelendő épület külsejében még inkább minden igényt kielégítőre, sőt reprezentatívra tervezze. Nemcsak hiánypótló egyetemet, rangos oktatási központot kívánt létrehozni, de ezúttal magának az épületnek a megjelenése is még jobban felértékelődött, szinte presztízskérdéssé vált.

35 SZMRECSÁNYI 1937, 281–282. EFL I. Archivum vetus. No.2586. A levélhez csatolva Jacob Gruber klosterneuburgi ácsmester nyugtája az épület modelljéről.

36 A levelek közül teljes terjedelmében a másodikat idézi SZMRECSÁNYI 1937, 281–282. EFL I. Archivum vetus. No.2586. A harmadikat VOIT 1972, 454–455. EFL I. Archivum vetus. No.2581.

Mindez azonban átervezést, újragondolást tett szükségessé, így feltehetőleg ez lehetett a háttere, hogy a tatai építész merész és szellemes megoldásait ekkor már ismerve és értékelve úgy döntött, hogy a továbbiakban Gerl³⁷ megbízható, de konvencionálisabb megoldásai helyett a családi birtoknak dolgozó Fellnert bízta meg. Nem kutatva – sem megkérdőjelezve – Fellner helyi építőmesteri gyakorlatból kinövő építész voltát, inkább arra hivatkoztunk, hogy korántsem tekinthetjük pusztán az Esterházy család jól irányítható, engedelmes építőmesterének, afféle „*vidéki pallér*”-nak, hanem a tatai uradalom állandóan foglalkoztatott, megbecsült építészenek, akinek ekkorra már több számottevő megbízatás fűződött nevéhez.³⁸

Eszterházy Fellner közreműködését az egri egyházmegye területén kisebb munkáknál már 1763 áprilisában³⁹ igénybe vette, és 1763 október–november havában is adott írásbeli utasításokat „*az Universitas épülete iránt*.”⁴⁰

A Fellner melletti végső döntésben különösen jelentősnek tartjuk Esterházy Miklós – akkor bécsi testőrkapitány, a püspök egyik idősebb bátyja – számára a birtokközpontban, Tatán építendő „*új kastély*”, „*vízi kastély*” vagy „*vízi vár*” neveken is ismert várkastély tervezési munkáit.

Fellner a tatai várkastély tervein, 1762 novemberétől dolgozott, és azokat 1763. januárban mutatta be Bécsben Esterházy Miklósnak, ahol munkája nagy sikert aratott.⁴¹

Révhelyi kutatásai alapján tudjuk, hogy Eszterházy püspök is ismerte, és nagyra értékelte azokat. „*Láttam már az tatai várnak delineatióját, vétek volna el nem végezni, nagyobb el nem kezdeni. Nagyobb és rendesebb az gondolat, hogy sem lehetett egy Tatai Éppető mestertől várni*” – írta 1763-ban Balogh Ferenc jószágkormányzónak, sőt annak az építész „*capacitása és tudományárul*” vonatkozó szavaira Eszterházy is így válaszolt: „*Magyar országban Tatai Éppető Mesterhez hozzá fogható nincsen, és ha Bécsben*

37 Voit Pál maga is „megbízható, jóképességű, de a második vonalbeli osztrák építészek sorába iktatható mester”-nek nevezte Gerl kandidátusi disszertációja védésében. VOIT 1968

38 Cseklész: RÉVHELYI 1988, 16.; KELÉNYI 1974, 119. Mór, Lamberg-kastély: RÉVHELYI 1988, 21–23.

39 SOÓS 1967, 309., 312.; VOIT 1972, 450.; LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 215.

40 LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 215., 217.

41 Révhelyi közlése szerint egy Sulkovsky (Aleksander Józef Sulkowsky) lengyel arisztokrata is felfigyelt rá, de az építész Esterházy Miklóstól, a tatai birtok urától nem kapta meg az engedélyt a hosszabb lengyelországi tartózkodásra. RÉVHELYI 1988, 26.; LUDÁNYI 2013a, 56. Feltehetőleg a Bielsko Bialában lévő kastély átépítéséről lehetett szó.

vagyon-e? Kérdés.”⁴²

Eszterházy 1764. március 2-án kötött Fellnerrel szerződést, nem csak a megkezdett egyetem és a rezidencia építésére, hanem a püspökség alá tartozó valamennyi más építkezés ellátására.⁴³

A további lépéseket röviden összefoglalva:

Eszterházy bécsi ágensén, Fabsich Istvánon keresztül tartotta a kapcsolatot Gerlrel, Fabsich leveleiből, illetve az építkezés számadásaiból tudható, hogy 1764. május 12-én 106 rénes forintot fizettek ki neki az előző évi, az 1763-as munkák utáni járandóságaként.⁴⁴

Az ügy teljes lezárásakor, azaz 1765. április 2-án értesítette a püspököt, hogy az építéssel megegyezett a kontraktus felbontása és a nála lévő tervek átadása tárgyában is. Ennek értelmében a tervrajzokért, valamint a további kivitelezéstől való visszalépésért 100 aranyban, azaz 416 forintban alkudtak meg.

A Voit Pál által is idézett levélből egyértelműnek tűnik, hogy Fabsich Gerlrel azokról a tervrajzokról tárgyalt, és kötött megállapodást, amelyek szerint az épület fundamentumát lerakták („*Juxta quas delinationes fundamenta aedificii juxta sunt*”),⁴⁵ s az összeg felét még április 5-én ki is fizette.

A későbbiekben Gerlnek tudomásunk szerint nem volt kapcsolata Egerrel. Fellnernek az 1764. márciusi szerződése után a kívánt áttervezések, elsősorban az épület megmagasítása miatt mielőbb el kellett végeznie a közép- és sarokrízalitok alapozásának megerősítését, majd a keleti, toronyszárny kijelölése után annak, s az északi és déli még hiányzó falszakaszok alapozásával és építésével folytatódhatott a munka.⁴⁶

Eszterházy precíz gazdasági kimutatásai között a tatai építész első szerződött egri éve, azaz 1764-es tevékenységéért többször is szerepelnek számára kifí-

42 Idézi RÉVHELYI 1988, 27. KDM REH Fasc. 5. No.21. Balogh Ferenc levelezése – Esterházy-levéltár. Eszterházy Károly levelezése 1760–1785. 128–141.

43 A szerződés szövegét idézi SZMRECSÁNYI 1937, 250. A szerződés nem jelentette Fellner önállóságának feladását, nem lett az egri püspökség alkalmazottja – hanem megtartva tatai udvari építész státusát –, a szerződés hatályába eső, meglehetősen nagyszámú munkát afféle vállalkozás formában folyamatosan látta el, s ezért a kontraktusban kikötött évi bér, sőt utazási és egyéb költségeinek megtérítése is megillették.

44 Idézi VOIT 1972, 456. (Eredetije: MNL HVL XII.3.) és MNL HVL XII.3.f. Classis VI. Fasc.E–N. No.5/a. 5–8. Kivonatolva idézi SZMRECSÁNYI 1937, 267.

45 VOIT 1972, 456. (Eredetije: MNL HVL XII.3. Fabsich-levelek)

46 Szmrecsányi Miklós részéről valóban félreértés volt Fellnernek egy 1765. március 1-i leveléből arra következtetni, hogy az év tavaszán ő jelölte volna ki „az alapozás hatalmas négyszögét”. A kijelölés csak az épület keleti oldala fő- és középvonalaira vonatkozott.

zetett összegek. Így többek közt 1765. május 11-én az 1764. március 2-i szerződés óta végzett munkájáért 150 forintot számoltak el, s még ugyanazon a napon tatai és egri útjai, valamint Bécsbe, az épület rajzai megvizsgáltatásához („*item Viennam pro examinandis delineationibus aedificii*”) tett utazása költségeire újabb 180 forintot kapott kézhez.⁴⁷

Véleményünk szerint ez a nyugta, ami szerint Tatáról Bécsbe, az Építészeti Akadémiához küldtek rajzokat,⁴⁸ minden bizonnyal Fellner munkáira, elsősorban a csillagásztoronyra – aminek alapjait akkor jelölte ki – értendő, nem pedig Gerl terveinek valamiféle, a sértődött építész által kierőszakolt igazoló felülvizsgálatára, amint azt Voit Pál vélte, de amire semmilyen tényleges bizonyíték nincs.

Gerl két levelében saját tervei felülvizsgálatát pusztán ellenlábasa, Fellner kifogásai miatt kérte a püspöktől szakmai renoméja, illetve anyagi kára miatt, de nincs okunk feltételezni, hogy Fellner nem a saját rajzait *examinálta* Bécsben.

Az *Universitas* építésén Fellner mellett az év közepéig dolgozott a Gerl által 1763 tavaszán hozott pallér, az Egerben véglegesen letelepült Francz József, aki utóbb, Schneider püspöki kőművesmester halála után annak örökébe lépett, és hosszú munkássága alatt számos városbeli építkezés, valamint a környék sok szép temploma fűzhető nevéhez.

Az új főpallér 1765 augusztusától Povolni János lett. Ő is, mint többen Eszterházy művészei közül, morvaországi származású volt, majd Egerben letelepedve kiváló, sokoldalú, megbecsült mester, egy egész építészdinasztia atyjává vált: fiai közül három is sikerrel folytatta mesterségét.

Egyértelmű, hogy Fellner felhasználta Gerl terveit, illetve folytatta Gerl munkáját, hiszen Eszterházyval kötött szerződésében is megkezdett építkezésről esett szó. Az épület teljes alaprajza Gerl terve alapján készült, amint az a tervek megvásárlásából is nyilvánvaló, és amit Voit Pál rendkívül szellemesen és precízen igazolt is.

Voit számításait Androvicsnak Hagen kőfaragóval 1763. április 4-én kötött szerződésére, valamint Hagen és Miller későbbi elszámolásaira alapozta.⁴⁹

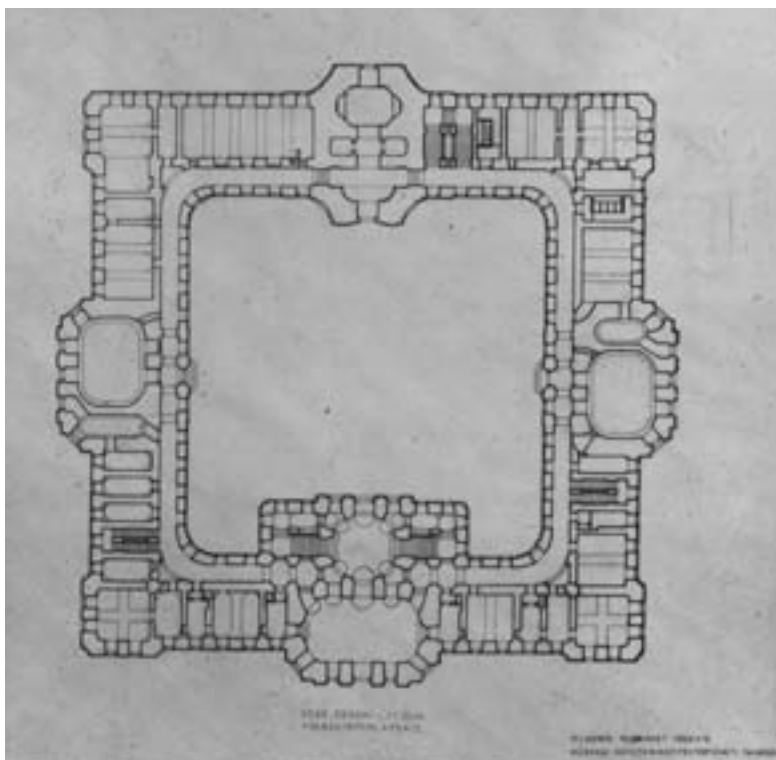
47 *Universitatis Aedificium*. 1765. No.18. Közli SZMRECSÁNYI 1937, 320. Gerő László számítása szerint Fellner évi illetménye azonos volt a Megyeházát építő Franz Matthias Gerl bécsi építész egri jövedelmével. GERŐ 1957, 46.

48 „*Von Totis aus nach Wien, Viennam, in Academiam Architecturae.*” Gerlre vonatkoztatva idézi VOIT 1972, 451. (Eredetije: MNL HVL XII.3. 1765. No.261.)

49 Közli VOIT 1972, 455. (Eredetije: EFL I. Archivum vetus. No.566/1.), illetve VOIT 1972, 452. (Eredetije: MNL HVL XII.3. 1774. No.261.)

(A szerződések mellé annak idején kiviteli részletrajzok is jártak, amelyekre a szöveges leírások, utalások vonatkoztak, ezek közül azonban egy sem került elő.) A kőfaragók folyamatosan dolgozva a Gerl-féle méretezés alapján faragták az övpárkány fedköveit, és a csillagásztorony földszintje kivételével a lábzatét is. Voit Pál Soós Imre számításai alapján⁵⁰ kimutatta, hogy figyelembe véve az egész épületen körbefutó övpárkány teljes külső és belső terjedelmét, az pontosan megegyezik a kőfaragómunkák szerződéseiből és számláiból következtethető kerülettel, azaz 2.000 lábbal.

A számszerű méretazonosság azt bizonyítja, hogy a Gerl-féle építési szakaszban kiadott kőfaragómunka mennyiségétől később sem tértek el, tehát az alaprajzon nem változtattak, így az egyértelműen nem Fellnertől, hanem Josef Gerltől származik.

A Líceum épületének földszinti alaprajza (KDM REH)

Az alaprajztól való eltérés azonban céltalan, sőt feleslegesen költséges lett volna, mert a Gerl-féle négyzetes, zárt, belsőfolyosós elrendezés tökéletesen

50 VOIT 1972, 448–449.; SOÓS 1967, 309.

megfelelt egy korszerű *Universitas* céljaira. Az a kevés, eleve felsőoktatási célra készült épület, mint például a század elején épült prágai Klementinum, ugyancsak a négyzetes formát követte, igaz, nagyobb kiterjedése miatt az egységeket többszörözve.

Fellernernek viszont munkába állásakor sürgősen meg kellett valósítania azokat a módosításokat, amiket a termék boltozatának magasítása és a tetőszerkezet emelésének egyensúlyi helyzete megkívánt, ez esetben még oly módon is, hogy a meglévő alaphoz igazodva utólagos statikai megoldásokhoz, azaz erősítésekhez, falvastagításokhoz kellett folyamodnia, amit 1764 nyár közepére valószínűleg már be is fejezett.

Ami a tervezőváltás sarokpontját, a termék boltozatának magasítását, a tetőszerkezet emelését illeti, a saját szempontjából bizonyára igaza volt Gerlnek, amikor az azzal járó erősítéseket, falvastagításokat, vagy ahogy fogalmaz, „*durch das Zuflicken*” kitoldozást kárhoztatta, és saját terve védelmében jogos érvként hivatkozott a Wiener Neustadt-i Neuklosteren végzett munkáira, elsősorban annak refektóriumára.⁵¹ A Neukloster Josef Ignaz Gerl által átépített kolostorrésze valóban az építész máig fennmaradt egyik főműve, s méltán emlegette büszkén a refektórium harmonikusan szép boltozatát is, ahol lapos fiókos dongaboltozatot alkalmazott, amelyet Johann Bergl freskói díszítenek.

Nem lehet viszont megfedkezni arról, hogy ott lényegesen kisebb és más jellegű építkezésről volt szó, aminek külső képe jóval puritánabb, és a kolostor közösségi terei is más arányúak, a valóban finom vonalvezetésű boltozatokat alig négyméteres boltvállakról indították, szemben a Líceum három középső nagy terme teknőboltozata több mint tízméteres magasságával.

Nem tudjuk osztani Voit Pál azon Soós Imrétől származó megítélését, hogy az épületmagasításra azért került volna sor, mert a telek a székesegyházhoz képest „*nyomasztó mélyedésben feküdt*”, azzal viszont messzemenőig egyet lehet érteni, hogy a „*térbeli monumentalításra áhítózó Eszterházy szemében az épület [mármint a Gerl terve szerinti] külsejében kissé alacsonynak, kolostorszerűnek tűnt.*”⁵²

Eszterházy monumentális épületet akart, s Gerl visszafogottabb, szerényebb terve nemcsak tereiben, hanem Jacob Gruber ácsmester Gerl tervei alapján

51 Gerl harmadik, 1764. július 29-én kelt levelében, teljes terjedelmében közli VOIT 1972, 454–455. (Eredetije: EFL I. Archivum vetus. No.2581.)

52 VOIT 1972, 450.

készített modelljén tanulmányozható tömegében sem nyerhette el tetszését.⁵³ Fellnernek tehát a Gerl által kijelölt, s már megkezdett alapozáson maradvá az épület egészen igen jelentős mértékű emelést kellett végeznie.

A méltó megjelenés érdekében tehát tetemesen megnövelte az ablak- és ajtó-méreteket. A kőfaragó-szerződésekből, illetve nyugtákból tudható, hogy az épület valamennyi ablakát, ajtaját és kapuzatát nagyobbra készítette, mint ahogy azt a még Gerlrel kötött első szerződés idején megrendelték.

A Líceum kelet felől
(Fotó: Szántó György, 2012)

Az ablakkeretek szélességét mindenütt fél lábbal (15,8 cm), magasságát pedig egy lábbal (31,6 cm) növelte meg, a dísztermeknél az ablakok méreteinek nagyobbítása még jelentősebb, az első emeleten 2,7 láb (85,3 cm), a másodikon 3 lábnyi (94,8 cm).⁵⁴ Ez szükségszerűen magával kellett hogy vonja a falazat magasztását is,⁵⁵ de hogy milyen mértékben, azt a fennmaradt tervek és részletrajzok hiányában nehéz lenne pontosan rekonstruálni.

Ezáltal, valamint a tetőzet erős megemelése által a tömeghatás, az épület függőleges és vízszintes arányai jelentősen változtak.

53 Az 1764. június 5-én kelt nyugtát Gerl 1764 júliusi leveléhez mellékelte. SZMRECSÁNYI 1937, 281–282. (Eredetije: EFL I. Archivum vetus. No.2586.)

54 VOIT 1972, 451. Az átszámításoknál az 1 bécsi láb = 0,316 méter, 1 bécsi öl (Klaffter) = 1,896 méter számolást vettük irányadónak.

55 Minden bizonnyal a megnövekedett terhelés miatt volt szükség a boltozatok megerősítéséhez például a díszterem alapozásánál középső tartóoszlopok beépítésére, valamint a három nagyterem téglaboltozatának kihúzóvassal és tartóvassal való biztosítására is, hiszen Fellner más munkáinál statikai problémákkal nem találkozunk.

Különösen a három hangsúlyos középrizalit földszinti és emeleti ablakainak összesen több mint 2 méteres növelése magasztotta meg valamennyi főfalat, így arányosan az épület teljes tömegét.

Ma az oldalfalak hosszának egy negyedét teszi ki magasságuk, s ez nagyban fokozza az épület monumentális hatása mellett annak könnyed eleganciáját. Bár a Líceum tervei Fellnertől sem maradtak fenn, de a magasztás, a manzárdtető és a sarokrizalitok kialakítására viszont sikerült *oeuvre*-jében olyan kézzel fogható párhuzamokat, egyezéseket találnunk, amit az eddigi kutatás nem vett figyelembe.

Az egri Líceum részleteinek, bizonyos megoldásainak legközelebbi analógiáját Fellner *oeuvre*-jében a már említett, Eszterházy püspök által is jól ismert, egykor az Esterházy család tatai levéltárában őrzött 1763-as tatai várkastélyhoz, a „vízi várhoz” készített tervei között találjuk meg.⁵⁶

A várkastélytervek közül számunkra elsősorban a IV. számú utolsó tervvariánsnak az udvari homlokzatot ábrázoló rajza érdekes,⁵⁷ miután több elemében hasonlít a Líceum főhomlokzatára. Nyilván nem lehet két különböző rendeltetésű épületet, egy szellős tóparti kastély kert felőli hátsó homlokzatát és egy, a tudományok fellegvárának készülő *Universitas* bejárati főhomlokzatát összehasonlítani, nemcsak a funkció, az igények különbözősége, de még a tatai épület esetében más, speciális adottságok – így szintkülönbségek, a tó, a meglévő vár maradványai – miatt sem.

Fellner Jakob IV. tervvariánsa a tatai várkastélyhoz. 1762–1763. Udvari homlokzat (KDM REH 2646–1216)

56 Az Esterházy család tatai levéltára 1945-ben nagy károkat szenvedett, az említett tervlapoknak is nyoma veszett. Révhelyi Elemér már korábban fényképeket készített az anyagról, így azok a hagyatékának részeként a tatai Kuny Domokos Múzeum gyűjteményébe kerültek.

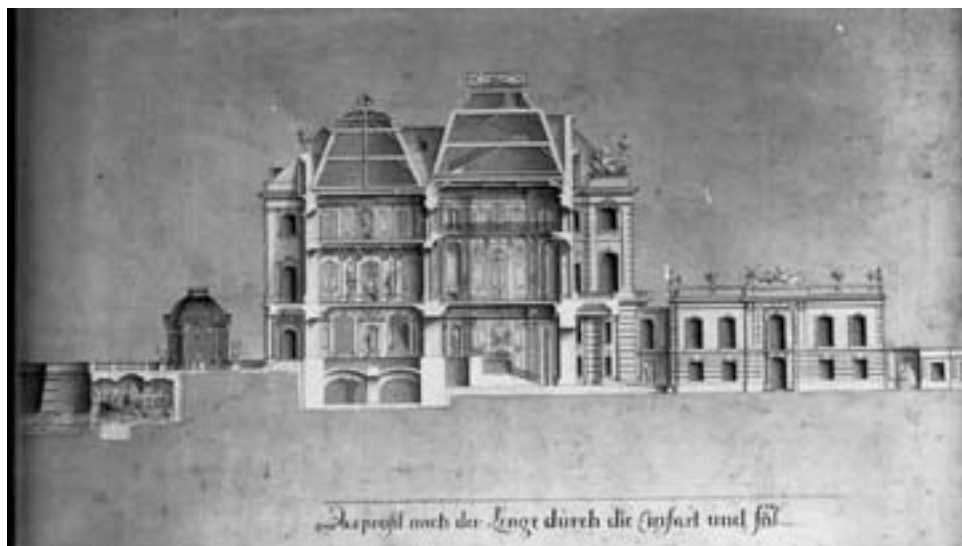
57 Képes melléklet. Tervvariáns IV. RÉVHELYI 1988, 77.

Fellner *oeuvre*-jében viszont itt találkozunk először a középrizalit két oldalának egy-egy ablakosoros lekerekített sarkokkal való bővítésével, háromszögű timpanonos lezárással, súlyos manzárdtetejének igen erős megemelésével.

Feltűnő, hogy az építész a tetőzet két sarokrizalitján mellőzte a kor szokása szerint szinte kötelező kisebb pavilonsisakokat, és az ökörszem-padlásablakokat⁵⁸ egyenesen az attikára ültette ki.

Fellner kedvelte ezt a megoldást, például az 1765–1776 között általa tervezett veszprémi püspöki palotán is alkalmazta. A háromszögű timpanon megjelenésén kívül ez az elem is visszaköszön a Líceum épületén.

A tatai IV. tervvariáns észak-dél irányú keresztmetszetén⁵⁹ jól megfigyelhető, hogy a manzárdtető szerkezete majdnem a hátsó épületrész teljes magasságának harmadát foglalja el, s még a tó felőli főhomlokzat középrészén is fölülelmedve koronázza az épületet. A tetőn a fedélszék itt azonban nem élben végződik, hanem ráccsal körbevett lapos tetőrészszel. A tóparti kastély udvari manzárdtetején belvedere kialakítása emeli az épület szépségét és komfortját, de ez egy oktatási intézményen idegen és célszerűtlen lett volna.

Fellner Jakob IV. tervvariáns a tatai várkastélyhoz. 1762–1763. É–D irányú keresztmetszet (KDM REH 2646–1218)

58 Fellner munkásságában a kartouche-szerű ovális tetőablakok francia stíluseredetére Kapossy János hívta fel először a figyelmet. KAPOSSY 1999, 248–249. Fellner – mint a korszak legtöbb építészé – könyvekből, mintalapokról tájékozódott.

59 Képes melléklet. Tervvariáns IV. RÉVHELYI 1988, 78.

Ugyancsak a homlokzati középrizalit magas manzárdteteje jellemzi az egri építkezéssel párhuzamosan épített veszprémi püspöki palotát is, de nem a finoman megmunkált bejárati oldalról, hanem távolról, a mélyebben fekvő város felől nézve dominál a magasan kiemelkedő középtető.

A jószemű Eszterháznak bizonyára a tatai kastélyterv egyéni szemlélete tetszett meg, valamint Fellnernek azon igyekezete, amivel a kastélyépületet és környezetét össze kívánta hangolni.

Röviden vázolja a Líceum építésének további történetét:

1765 márciusában, tehát a keleti, toronyszárny kijelölése után annak és az északkeleti, illetve délkeleti sarokrizalitok, valamint az északi és déli még hiányzó falszakaszok alapozásával és építésével folytatódhatott a munka, miután a Gerl által talajszintig elkészült homlokzati, nyugati rész alapja ideiglenes téglaborítást kapott. A falak felhúzásával 1770 szeptemberre végeztek.

Noha Eszterházy sürgette a csillagvizsgáló mielőbbi felépítését, Fellner a toronynak az épület fölé magasodó emeleit statikai megfontolásból csak utóbb, 1773 márciusától folytatta.

Téves az a feltételezés, hogy a középkori Eger egész belső területe, így a Líceum telke is vizes, mocsaras rész lett volna, hiszen az utcák nyomvonalát éppen a kelet-nyugati irányú levezető vízfolyások hozták létre, valamint ez a rész korábban Gusztinyi kanonok értékes beépített ingatlanához tartozott. Fellner nem a talaj ingatagsága, hanem inkább a csillagvizsgáló torony 53 méteres magassága miatt tartotta szükségesnek a 21 méteres épületszárnyak összetartó erejét, de a nagyszombati csillagda építkezésének kisebb problémái, valamint a kremsmünsteri bencések önmagában álló csillagásztornyának 1755-ös ötemeletnyi leomlása ismeretében is aggályoskodhatott. Talán ugyancsak ez okból biztosította a keleti toronyszárny alapozását (noha az nem esett különösebben mély területre), még oly módon is, hogy egyes részeken vízszintes vörösfenyő-gerenda alapot is alkalmazott.⁶⁰

Az 1771-es évben tehát a keleti oldalon a sarokrizalitoknál, illetve az északi és déli szárnyak keleti részeinél már a tető fedésénél tartottak, s a csillagásztorony építése is gyorsan haladt. 1773-ra készült el a terasz mellvédje, így nem volt akadálya, hogy az 1774. évi tanévet a püspöki iskola hallgatói november 8-án már az új épületrészekben kezdjék meg.⁶¹

60 Szögletes, faragott gerendamaradványokat Lénárt Miklós geológus figyelt meg a Líceum 1980-as évekbeli felújításakor. Szóbeli közlését köszönöm.

61 SOÓS 1967, 316.; MÉSZÁROS 1993, 28.

A keleti szárny és a Líceum udvara
(Fotó: Szántó György, 2012)

A hatalmas csillagásztorony, a „*specula*” a Líceum legjellegzetesebb, legtekintélyesebb épületrésze. Az íves rizalittal nyolcoldalúvá képzett csillagászati toronyban „*észleleti főterem*” épült öt, a falból kiugró, ónozott vasbádogos fatáblával zárt, nagy erkélynyílással, a hatodik emeleten pedig még két másik, ötszögletű megfigyelési terem is található.

Hell Miksa (1720–1792) csillagász a torony tervezésében és felszerelésében tanácsaival folyamatosan részt vett. Útmutatása alapján, majd 1776 májusában személyes közreműködésével került sor a délvonal kijelölésére, s ehhez az ablakívекnél és a terasz lábazati köveinél a napsugár beeséséhez szükséges fugák befelé tölcseres nyílásainak kivésésére.⁶²

Hell az egri építményt látva annak küllemére vonatkozóan nem fukarkodott a dicséretekkel: „*Uránia fényes otthonának*”, valamint „*egy mindenféle csillagászati megfigyelésre alkalmas, látványos, pazar csillagásztoronynak*” nevezve azt.⁶³

62 Hagen köfáragó 1773. 371. számú és 1774. 261. számú nyugtáit közli: VOIT 1972, 453. Fellner Jakab 1773. március 26-én kelt levelét idézi SZMRECSÁNYI 1937, 275–276. BEVILAQUA-BORSODY 1930, 101–143.

63 Hell Miksa az általa szerkesztett *Ephemerides Astronomicae 1777-es* kötetében írt egri útjáról. Közli ZÉTÉNYI 1977, 263.

A csillagásztorony
(Fotó: Szántó György, 2012)

Az ő javaslatára bővítették a tetőépületet is emeletnyi magasítással, és a korábban tervezett kis tornyocska helyett téglány alapú építménnyel.

A bővített térben „a látogatók szórakoztatására sötétkamra” is kialakításra került, a periszkópszerű, tükrös szerkezetű camera obscura, ami ma is sok látogatót vonz.

Véglegesen 1779-re készült el a „nézőtorony” a tetőn a Hell által tervezett, s Fazola Lénárd által kivitelezett, a maga idejében legkorszerűbb, elcsúsztható ajtajú, forgatható kupolával.⁶⁴

Hell Miksa szükség szerint levélben Fellnert is instruálta, így például a „mozgatható tető” vázlatát egyenesen Tatára küldte az építésznek, aki az általa elkészített mintáról levélben számolt be Eszterháznak: „a megfigyelő Torony mozgatható tetejének mustrája nagyján már készen vagyok, így készen vagyok az alsó koszorú is, fából készítettvé, melyen a tető környös-körül járó lesz. E koszorút én már által is adtam a kőfaragómesternek, midőn Egerben voltam. [...] csak annyit kívánnék mondani, hogy a Machinát az egri lakatos Mester műhelylyében raknák akkurátosan deszkák közé, mikor is azt a Toronyba

64 SOÓS 1967, 317.; BEVILAQUA-BORSODY 1930, 122–126.; PETERCSÁK 2013, 151–155.

Építmény a toronytetőn a forgókupolával
(Építészfórum)

fel akarják vonni.” – írta 1779. január 22-én a püspöknek.⁶⁵

Már az idézett sorok is megkérdőjelezik a Heves megyei topográfiának a csillagászati torony építésére vonatkozó leírását, amibe véleményünk szerint alaptalanul került bele a Gerl munkájának tartott tervek őrzőjeként bemutatott, de adatszerűen nem bizonyítható Császka pallerra való hivatkozás, ami szerint: *„A kupola felrakásával az épületnek ezen a részén befejeződött a kőművesmunka. Császka másodpallér – munkája befejeztével – a nála levő három rajzpéldányt 1779-es keltezéssel és névalíráásával ellátva visszaadta az építtetőnek.”⁶⁶*

Az impozáns csillagásztorony nemcsak szépségében, látványos célszerűségében, a technikailag

is bonyolult megoldások professzionalizmusában jelentős, de az Eszterházy által megkívánt, s Fellner művészetében végigkövethető újabb ízlés érvényesítésében, így a két építész munkássága elkülönítése szempontjából is. Itt bontakoznak ki teljes szépségükben a Fellner által máshol is következetesen és sikerrel alkalmazott francia eredetű megoldások, így a sávozott, homorú vájatú, kosárívű, két oldalra nyíló kapuzatok két emeletet átfogó nagy fülkéje, s az azt lezáró timpanon. Mindez a korábbi kutatások, a „*fellneristák*” megállapítását, azaz Fellner szerzőségét igazolja.⁶⁷

Ezt csak megerősíti, hogy építésénél a még Gerl által megrendelt, s már elkészült lábazatköveket is átfaragtatták, tekintettel, hogy Fellner a torony első és

65 Idézi PETERCSÁK 2013, 152–153.

66 SOÓS 1967, 317.; VOIT 1972, 453. Az inkriminált tervek még alapos vizsgálatra szorulnak.

67 KAPOSSY 1931, 249.; SZMRECSÁNYI 1937, 136–137.; GERŐ 1957, 47.

*A díszterem boltozata
(Fotó: Zsitva Tibor)*

hátsó kapuját⁶⁸ szélesebbre tervezte.⁶⁹

1772-től a további munkák sorában a keleti szárny építésével párhuzamosan a nyugati főhomlokzat felépítése következett, ahol – mint már említettük – Gerl idejében eljutottak a talajszintig, s a falak téglafedéssel várták a folytatást. Tervek teljes hiányában itt is magából az épület szerkezetéből lehet következtetni, hiszen nem tudjuk, milyen lett volna az előcsarnok és a lépcsőház a korábbi elképzelések szerint.

Eszterházy ugyanis a bécsi Theresianum példája nyomán úgy döntött, hogy e szárnyban a vizsgaterem mellett a második emeleten színháztermet alakíttat ki, a század e fontos nevelési eszközével is emelve a készülő egyetem fényét. Fellernernek tehát el kellett készítenie a terem tervét anélkül, hogy jelentősen változtatott volna a már megépített alapokon. Az új szempont szerint kellett kialakítani és erősíteni a díszterem előterét, valamint a bejárati földszinti tereket.

68 *A mai Fellner utca felőli bejáratot a XIX. század közepén befalazták, s csak a legutóbbi teljes restauráláskor nyitották meg. A csillagásztorony keleti kapuját is a felül háromszögű timpanonnal koronázott, két emeletet átfogó, magas, konvex ív keretezi.*

69 *Hagen nyugtáját, valamint a Hagen-féle szerződést idézi VOIT 1972, 452., 455. (Eredetije: MNL HVL XII.3. 1765. No.261.)*

Földszinti előtér
(Fotó: Bartus János)

Az épület e főhomlokzati részén a nem túlzottan magas, de arányos, ovális földszinti kapucsarnokból lépünk az udvar terébe benyúló téglány alaprajzú lépcsőházba, ennek hármaskapujától közelíthető meg a négyzetes, hatalmas, zárt udvar, amelyet Gerő László joggal nevezett az ország legszebb zárt építészeti terének.⁷⁰ A bejáratí főhomlokzatot jegyző háromszögű timpanon és a gyámok

tartotta egyszerű vonalvezetésű kovácsoltvas erkély szemközt, a csillagásztorony főpárkányát koronázó, a második emeletet záró timpanon háromszögén, s a kapuzat feletti erkély rácsán köszön vissza, kijelölve a haladási irányt az udvar négyzetén keresztül.

Tartóoszlop a nyugati főhomlokzat pincéjében, 1978
(Fortepan, VÁTI, 31046)

A főbejárat hármaskapuja utáni előtérből nyílik a lépcsőtér, ahonnan a pihenővel megtört, 45 fokos szögben forduló, nyugodt vonalvezetésű lépcső két oldalról vezet a vizsgaterem előterébe. Az emeleti előtér boltozatát a fölötté

70 GERŐ 1957, 48.

kialakított színházterem miatt nagy hossz- és keresztgerendák erősítik, amelyek stukatúrral kiegészítve többszörösen ívelt boltozati rendszert imitálnak. Ma már nem lehet eldönteni, hogy a tulajdonképpeni síkfödém ilyen megerősítésére az épület szerkezetének stabilizálása miatt került-e sor, vagy feltételezhetően a színház mechanikája miatt, mert utóbbira nincs egyértelmű adat. Pusztán annyit lehet rekonstruálni, hogy a színházteremnek, hasonlóan például a gödöllői kastélyszínházhoz, mintegy 10–11 méter mély kulisszaszínpada volt, ahogy az Povolni Ferenc, a Líceum palájának fia – maga is tehetséges építész – felmérési rajzain látható,⁷¹ s feltételezhető, hogy a színpad megfelelő gépezetekkel, emelő és süllyeszthető szerkezetekkel, mozgatható kulisszákkal is rendelkezett.⁷²

*Homlokzatok a délnyugati sarok felől 1940-ben
(Fortepan, Somlai Tibor, 24107)*

71 VOIT 1972, 460. és 448. 517. kép.

72 Az igényes színpadtechnikára utal, hogy Szikora György egri festőnek 1798-ban meglehetősen tisztos összeget, 300 forintot fizettek ki a színház számára készített munkáiért. VOIT 1972, 458.; GARAS 1955, 256.

Az *Universitas* két lényeges része, az északi oldal a kápolnával és a déli a könyvtárteremmel fokozatosan készült el, hiszen úgy Gerl, mint Fellner két irányból kezdték meg építését, és a földszint, valamint az emelet elosztása, meghatározott funkciója már az építkezés viszonylag korai szakaszában eldőlt.

Gerl és Fellner tevékenységének elhatárolhatósága, stíluskritikailag is hangsúlyozott eltérő volta éppen e két oldalhomlokzat és a főhomlokzat összképében, a timpanonok, valamint a kőkeretek, faragványok, díszítőelemek különbözőségében mutatkozik meg legszembetűnőbben. Egyértelmű, hogy a déli és északi homlokzatok ívelt timpanonja, a Hössz János és Halblechner Vencel által faragott csokros rokokó keretelések, az elszámolásokban emlegetett „*cirádák*” azonosíthatóak a Gerl által megrendelt faragványokkal.⁷³

A főhomlokzaton az egyenes vonalvezetés, a háromszögű, nagy timpanon, az ablakok füzéres, háromszöges díszei, az erkélyt tartó gyámok „*antikos*” faragványai⁷⁴ pedig az Eszterházy által megkívánt, s Fellner működésében végigkövethető újabb, klasszicizáló ízlés követelményeit tükrözik.

Az épület zárt tömbjének körbeépítettsége, s a majdani székesegyházzal téregyüttest alkotó építői szándék pedig még jobban növeli a főhomlokzat dominanciáját.

A Fellner-féle felmagasítás az épület egész tömegét arányosan megemelte, a horizontális és vertikális arányok is fokozzák a szerkezet tömörszerűségét, az épület szilárd és monumentális hatását. Ennek ellenére – bár hatalmas méreteivel uralja a területet – az épület összhatásában mégsem hat nehézkesnek. Az oldalak és a homlokzat a tengelyek azonos ritmusa (3–5–1–3–1–5–3), a köztes faltükrök és lizénák révén könnyedebbé, a tömör falsíkok mozgalmassabbá váltak.

Mindezt csak fokozza az oldalhomlokzatok íves timpanonja, ablakainak finom, rokokó cirádás keretdíszei, majd a főhomlokzat klasszicizálóba átforduló, késő barokk kialakítása, egyenes vonalvezetése, háromszögű nagy timpanonja.

A Líceum húszéves (1762–1782) építéstörténetében vizsgálható, sőt elkülöníthető az egyes művészek, tervezők, kivitelezők, pallérok, kőfaragók munkája, de az eredmény egységes. Minden oldaláról monumentális hatást nyújtó, tiszta vonalvezetésű, ritmikus, túldíszítéstől mentes harmonikus épület született.

73 *Universitatis Aedificium*. 1772., 1775. évi számlák tételei. Közli SZMRECSÁNYI 1937, 321.

74 *Universitatis Aedificium*. 1780. és 1781. évek tételei. Közli SZMRECSÁNYI 1937, 323.

A déli oldal homlokzata
(Fotó: Szántó György, 2012)

A főhomlokzat
(Fotó: Szántó György, 2012)

Az egri Líceum a magyarországi barokk építészetben egyedi helyet foglal el, hiszen hasonló, eleve *Universitas*nak szánt, e célra tervezett és kivitelezett épülettel nem büszkélkedhetünk, de ez az épülettípus a korszak európai barokk művészetében is páratlan.

A XVIII. század folyamán ilyen középületfajtáról nem is igen beszélhetünk, mert szinte valamennyi ekkor keletkezett felsőbb oktatást-nevelést szolgáló építmény átalakítás, kiegészítés vagy funkcióváltás eredménye. Így például a Budára költöztetett nagyszombati egyetem az új céloknak megfelelően átépített királyi palotában kezdte meg működését, de egy korábbi császári kastélyban nyert elhelyezést a nemesi ifúságot nevelő bécsi Collegium Theresianum is. A Líceum építésénél tehát nem volt olyan közvetlen példa, amihez a tervezők és az építető Eszterházy igazodhatott volna, legfeljebb a XVIII. század elejétől megszaporodó más középületek, például kaszárnyák, fegyvertárak, kórházak egyes elemei, főleg városi elhelyezésük, racionális és gazdaságos alaprajzuk adhatott némi támpontot. Ugyanígy kereshetjük a nagy közösségi terekkel, bibliotékával, s többnyire oktatási funkcióval is bíró osztrák kolostorok szerkezeti megoldásainak, elsősorban hagyományosan négyzetes, körben teremsoros-folyosós elrendezésének hatását – nem véletlen, hogy a Gerl-féle eredeti elképzelés éppen a pannonhalmi bencés apátság egy későbbi átalakítási tervénél volt azonosítható –, de az épület tömegére, főként a tetőzet megoldásaira a kastélyépítészet, míg rugalmasabban változó díszítőmotívumaihoz a városi paloták is adhettek indíttatást. Az épület vízszintes proporcionálása viszont inkább a barokk kastély- és palotaépítkezések megoldásait követi, azaz a két felső emelet elkülönül a sávózással díszített földszinti résztől, amely itt is némileg talapzatszerű hatást kelt, s közvetlenül hordozza a hangsúlyos szerepű, a középrészekben kétszintes első emeletet. Ellentétben viszont a palotaépítési gyakorlattal, a Líceumban valamennyi szint helyiségeinek fontos funkciója van, mint például a nagy méretű előadóterem, illetve a színházterem, így a földszint és a második emelet sem tölt be alárendelt szerepet, amit a három szint ablaknyílásainak csak kismértékben eltérő mérete is hangsúlyoz.

A hatalmas, négyzetes udvart körülölelő tömb szárnyait meghatározza a három oldalon kiugró, öttengelyes középrizalit, míg a negyedik, keleti szárnyban a csillagvizsgáló tornya tölti be ezt a hangsúlyos szerepet anélkül, hogy funkciójából adódó hatalmas méretei nyomasztóan magasodnának a többi fölé. Sőt, a torony téglány alakú felső emelete a kis forgókupolával a szemközti templomdomb közepéről nézve szinte „megkoronázza” a főhomlok-

zatot, s a kialakított teret lezárandó, erre a látványra kellett rímelnie a tervezendő új székesegyháznak.

Az egész hatalmas mű végső *inventorának* Eszterházyt tartjuk. Éppen az építkezésen eszközöltetett változtatások, de a különböző időben, különböző mesterekkel készítettetett freskók, a berendezés megmaradt részei is feltételezik és bizonyítják, hogy Eszterházy az együtttest a maga teljes és racionális komplexitásában tervezte és kezelte, s művészeit annak szellemében irányította.

Ha az épületet, külső-belső kialakítását, a könyvtár kiváló gyűjteményét, a legkorszerűbb igényekkel felszerelt csillagvizsgálót és még az oktatás céljait szolgáló sok más lehetőségét tekintjük, egy minden igényt kielégítő, szép és modern intézmény képét látjuk, mégpedig olyanét, amelyet Magyarország területén elsőként terveztek, kiviteleztek, szereltek fel egyetemi képzés céljából.

A pompás épület már felépült, de teljes befejezését Fellner már nem érte meg.

Hirtelen jött, súlyos betegsége miatt 1780 március 10-én kelt levelében maga helyett Eszterházynek munkatársát, Grossmann József bécsi származású tatai építész⁷⁵ ajánlotta az egri, tatai és pápai, folyamatban lévő feladatokra, akit Eszterházy el is fogadott, sőt utóbb megbízta a szemközt építendő katedrális tervei elkészítésével is.

Fellner Jakab még az év december 12-én meghalt, utódját a püspök főként a pápai építkezéseknél foglalkoztatta, de még két évig Egerben is ő irányította a munkálatokat. Grossmann szerepe a Líceum építésében már nem volt jelentős, hiszen a még hátramaradt kisebb kőművesmunkák⁷⁶ 1782. márciusig befejeződtek.

75 Hivatkozik rá: VOIT 1969a, 333. (Eredetije: MNL HVL XII.3.). Grossmann József (1747 k.–1785) számos kiváló oltárt, templombelsőket is tervezett. VOIT 1969b

76 Dziám András Bauschreiber a püspöki titkárhoz 1781. november 3-án írt levelében beszámolt a munkálatok haladásáról. „Az normalis Iskolák készek immár, és az Anatomiais ki vagon vakolva, Kápolnais ehéten alkalmasin elvégződik [...]. Az Anatómiát Nem tudjuk mivel kellek kirakattni? [...] márványkövünk nintsen több, csak ki a Szálához, és az Kápolnához szükséges. Az Szálát jövő héten elfogjuk kezdeni flastromozni márványkövel, mint az Vestibulon vagyon. Bibliotheca lassan folydogál”. MNL HVL XII.3.f. Vegyes iratok. No.178.

Az „építészcseré” kérdésének összefoglalása

A Líceum építéstörténetében továbbra is megkerülhetetlen kérdés maradt a mesterváltás tényleges okának és menetének a lehetőségig való teljes feltárása.

Voit Pál az építészváltás körülményeit nagyrészt a fent már említett, Gerl Eszterháznak írt leveleire alapozta, de teóriájának gyenge pontja, hogy a két fennmaradt levélből visszakövetkeztetve, az ismeretlen, elveszett első levélben foglaltakra mint tényekre hivatkozott, sőt annak feltételezett „vakmerő” és „fenyegető” tartalmát és hangnemét is ecsetelte.

Gerl minden bizonnyal az elveszett első levélben is keményen kritizálhatta Fellnert, akit a fennmaradt két írásában is „*hazug, hencegő, nagyotmondó*”-nak nevezett. Saját terveit feltehetőleg annak bizonyítására kívánta volna „*az építészethez valóban értő szakemberekkel*” megvizsgáltatni, hogy ellenlábasa állításait – ami szerint azok megépítése veszélyes – megcáfolja.

Aligha valószínű azonban, hogy magát a püspököt kívánta volna „*fenyegetőleg az uralkodó és polgári bíróságok előtt felelősségre vonni*”, sőt egyenesen a királynőnél bepanaszolni, mint ahogy Voit állította.⁷⁷ A fennmaradt két levél hangneme véleményünk szerint nem a méltóságában sértett „*hallatlan vakmerő művész*” hangja volt, hanem egy öntudatos polgáré, aki anyagi vesztesége és szakmai becsülete megóvása miatt kérte a felülvizsgáltatást. Józan megfontolásra vallott az is, hogy az utolsó, harmadik levélben újból felajánlotta tervezői szolgálatait a püspöknek, mégpedig csekély bérért és *contractus* nélkül.

Aligha helytálló Voit Pál elfogult összegzése, aki „*nagyarányú manőverről*” beszélt, amibe galánthai Balogh Ferenc tatai régens vitte bele a püspököt, akinek hatására a „*befolyásolható*” és „*konok*” Eszterházy „*kapkodó*” döntést hozott⁷⁸ a „*jobban hajlítható vidéki építőmester*” javára, a Gerl-tervek megvásárlása pedig csak „*egyedüli menekülési út volt egy kínos ügyből*”, ami végső soron a püspök „*erkölcsi kudarcával*” végződött.⁷⁹

Ami pedig Balogh Ferenc, Eszterházy bizalmas embere „*érdekkapcsolatot sejtető agitációját*”⁸⁰ (azaz anyagi érdekelttségét) illeti, nemcsak alaptalan, de

77 Voit Pál Gerl udvari kapcsolatait főként arra alapozta, hogy első felesége Mária Terézia egyik gyermekének dajkája volt, így az építész is bejáratos lehetett az udvarnál. VOIT 1969a, 196.

78 VOIT 1969a, 196., VOIT 1972, 451.

79 VOIT 1969a, 194., 196.

80 VOIT 1969a, 228.

sértő feltételezésnek tartjuk. A tatai régens tiszteletre méltó személyiségét inkább úgy tekinthetjük, mint aki munkájával, a fiatal tehetségek önzetlen patronálásával szinte a következő század, a reformkor hazafias szellemét előlegezte meg.⁸¹

Az egri Líceum húszéves (1762–1782) építéstörténetében vizsgálható, sőt feltehetőleg jobban elkülöníthető lehet az egyes művészek munkája, de az eredmény egységes.

Az *Universitas* céljára emelt épület impozáns látványt, rendeltetését külsejében is reprezentáló összképet ad annak ritka példajaként, amikor a munkafolyamatok időbeli elhúzódása, összetettsége a régebbi értékek megtartását és az újabbak kibontásának kezdetét jelenti, s az új ízlésvilág domináns megjelenése nem eklektikus közjáték, hanem a művészi szemlélet és igényesség kontinuitásának eredménye.

Az újabb, klasszicizáló ízlés nem csak homlokzati kulisszaként vagy külső dekorként jelentkezik, hanem áthatja az épület egészét. Következétesen vonul végig nemcsak az alaprajztól az épület tömegéig, a belső terektől a külső megjelenésig, de a füzérdíszes hatalmas kapuszárnyaktól a Magner-kályhákig, a tetőzetet díszítő embermagasságú fémvázaktól Fazola Lénárd erkélyrácsain keresztül a könyvtár egyedi bútorzatáig vagy a vizsgaterem és a kápolna oldalfalainak architektúrafestéséig is, egységbe és összhangba hozva nemcsak a két építész tevékenységét, hanem az építés hosszú időszakának stílus- és korszakváltását is.

Az egész hatalmas mű végső *inventorának* Eszterházyt tekintjük.

Éppen az építkezésen eszközöltetett változtatások, de a belső kialakítás és díszítés következetes, koncepciózus összetettsége, különböző időben, különböző mesterekkel készítettetett freskók, a berendezés megmaradt részei is feltételezik és bizonyítják, hogy Eszterházy az együttest a maga teljes és racionális komplexitásában tervezte és kezelte, s művészeit annak megfelelően választotta és instruálta.

A fentiekben a két mester tevékenységét az egri Líceum építésében elsősorban az adatok újraértelmezésével, Fellner esetében pedig éppen az 1763-as tatai kastélytervvel, valamint a *specula* építésének néhány adatával való összevetés alapján kíséreltem meg tisztázni, remélve, hogy ezzel némileg hozzá tudok járulni a tatai építés egri működése jobb megismeréséhez.

A végső megítélést azonban csak egy mindenre kiterjedő Fellner-monográfia hozhatná meg, ami még sajnos várat magára.

81 FÜLÖP 1994. és FÜLÖP–SCHMIDTMAYER 2017

DIE ARCHITEKTEN DES LYZEUMS VON EGER (ANMERKUNGEN ZUM FELLNER – GERL PROBLEM)

Gabriella Ludányi

Eines der bedeutendsten Barockdenkmäler von Eger, das ursprünglich als Universität errichtete Lyzeum, ist ein in Europa einzigartiges Gebäude, und die Frage nach seinen Erbauern ist ein besonderes Problem.

Die frühere Literatur identifizierte den Architekten als Jakab Fellner (Nikolsburg, 1722 – Tata, 1780), den Architekten der Familie Esterházy in Tata, und behandelte das Gebäude als ein herausragendes Werk seines Schaffens. In den 1960er Jahren wurde bei den vorbereitenden Untersuchungen für die Denkmaltopographie des Komitats Heves Josef Ignaz Gerl (Klosterneuburg, 1734 – Wien, 1798) aus Wien als erster Architekt des Lyzeums zwischen 1762 und 1764 entdeckt.

Diese Entdeckung führte jedoch zu einer extremen Kritik an Fellners Arbeit in Eger, die sie auf den Bau und kleinere Änderungen reduzierte und den Architektenwechsel als willkürliche und unüberlegte Entscheidung des Bischofs Károly Eszterházy bezeichnete, der von äußeren Intrigen beeinflusst worden sei. Auf der Grundlage der Forschungen der letzten Jahre haben wir versucht, die Tätigkeiten der beiden Architekten zu klären und zu trennen, zum Teil auf der Grundlage einer Neuinterpretation der bekannten Daten und zum Teil auf der Grundlage eines Vergleichs mit anderen Plänen der beiden Künstler, da von keinem von ihnen ein authentischer Plan erhalten geblieben ist. Es ist unbestreitbar, dass der gesamte Grundriss des Gebäudes auf dem Plan von Gerl basiert, wie Pál Voit und Imre Soós mit großem Geist und Präzision anhand von Archivdaten nachgewiesen haben.

Für die ehrgeizigen Ziele des durch die Ablehnung seines universitären Ranges gekränkten Bauherren, ein monumentales Gebäude zu schaffen, war Fellner, der sein Können bereits bei den Bauprojekten der Familie Esterházy unter Beweis gestellt hatte, jedoch besser geeignet als der talentierte, aber weniger unternehmungslustige Gerl, und so wurde der Architekt ersetzt. Von Anfang 1764 bis zu seinem Tod 1780 wurde das Lyzeum von dem Baumeister aus Tata gebaut, dessen 16-jähriges Schaffen sich kaum auf die

bloße Umsetzung vermeintlich früherer Pläne reduzieren lässt.

Fellner führte zunächst auf den bereits begonnenen Fundamenten umfangreiche Aufstockungen durch, die die Masse und das Gesamtbild des Gebäudes veränderten.

Wir konnten Parallelen und Analogien zwischen Fellners Plänen für die Aufrisse, die Mansardendächer und die Eckavantgarden sowie eine Reihe kleinerer dekorativer Lösungen in seinen Plänen in Tata finden, die in der bisherigen Forschung nicht berücksichtigt wurden.

Eszterházy kannte und schätzte die Pläne für das Tata-Schloss, das „Wasserschloss“, aus dem Jahr 1763, und dies war wahrscheinlich der entscheidende Faktor für den Architektenwechsel.

Ein weiteres wichtiges Unterscheidungsmerkmal ist der zwischen 1773 und 1779 errichtete astronomische Turm, den Pál Voit im Gegensatz zur bisherigen Fellner-Forschung vollständig als Vollendung des zehn Jahre zuvor entstandenen Gerl-Entwurfs definiert.

Das Lyzeum von Eger nimmt in der ungarischen Architekturgeschichte einen besonderen Platz ein, da es das bedeutendste Werk einer kurzen stilistischen Übergangsperiode, des klassizistischen Spätbarocks ist, in dem das dominierende Auftreten des neuen Geschmacks kein eklektisches Zwischenspiel ist, sondern das Ergebnis einer Kontinuität des künstlerischen Ansatzes und der Raffinesse, und in dem die Rolle des Erbauers, des Erfinders Eszterházy, unbestritten ist.

Irodalom

BEVILAQUA-BORSODY 1930

Bevilaqua-Borsody Béla: *A galánthai gróf Esterházy Károly egri püspök által alapított egri egyetem csillagvizsgálójának története. 1762–1882. (Adalékok a 18–19. század magyar műveltség-történetéhez.)* In: *Stella*. IV. évf. 1929/3–4. 101–143.

BITSKEY 1997

Bitskey István: *Püspökök, írók, könyvtárak. Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban.* Eger, 1997. (*Studia Agriensia* 16.)

BITSKEY 2000

Bitskey István: *Pietas, ars, scientia. (Eszterházy Károly egri püspök mecénási elvei és gyakorlata).* In: *LIMES*. XIII. évf. 43. sz. 2000/4. 81–88.

BITSKEY 2013

Bitskey István: *Eszterházy Károly helye Közép-Európa művelődéstörténetében.* In: (Szerk. Monok István) *A helyi érték. In Agriam adveni.* Eger, 2013. 13–22. (Kulturális örökség tanulmányok 1.)

CS. DOBROVITS 1983

Cs. Dobrovits Dorottya: *Építkezés a 18. századi Magyarországon. (Az uradalmak építészete)* Budapest, 1983. (*Művészettörténeti Füzetek* 15.)

DORNYAY 1930

Dornyay Béla: *Fellenthali Fellner Jakab tatai műépítésről.* In: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyének Havi Füzetei. Melléklet.* VII. évf. 1930/3–6. 29–50.

FINÁCZY 1899

Fináczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában.* I. kötet. 1740–1773. Budapest, 1899.

FÜLÖP 1994

Fülöp Éva Mária: A pápa-ugod-devecseri Esterházy-uradalom megszervezése és gazdálkodása a 18. század folyamán. In: (Szerk. Kubinyi András) *Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig. Pápa, 1994. 225–286.*

FÜLÖP–SCHMIDTMAYER 2017

Fülöp Éva Mária – Schmidtmayer Csaba: *Galánthai Balogh Ferenc (1708–1765) régens. A billegpusztai rezidenciális központ. Tata, 2017. (Libelli Tatenses 3.)*

GARAS 1955

Garas Klára: *Magyarországi festészet a XVIII. században. Budapest, 1955. (Magyarországi barokk festészet II.)*

GENTHON 1955

Genthon István: *Az egri líceum. Budapest, 1955. (Műemlékeink)*

GERŐ 1957

Gerő László: *Eger. Budapest, 1957. (Magyar Műemlékek)*

KAPOSSY 1927

Kapossy János: *Késő-barokk építészet Magyarországon. In: Magyar Művészet. III. évf. 1927/5. 276–291.*

KAPOSSY 1999

Kapossy János: *A magyarországi barokk európai helyzete. 1931. In: (Szerk. Marosi Ernő) A magyar művészettörténet-írás programjai. Válogatás két évszázad írásából. Budapest, 1999. 243–264. (Egyetemi Könyvtár)*

KARCSÚ 1887

Karcsú Antal Arzén: *Vác város története. Az egyházmegyei intézetek, és kolostorok. VIII. kötet. Vác, 1887.*

KELÉNYI 1974

Kelényi György: *Kastélyok, kúriák, villák. Budapest, 1974.*

KELÉNYI 1996

Kelényi György: *A monostor épületei és építési tervei a 18. században.* In: (Szerk. Takács Imre – Monostori Martina) *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. II. kötet. Pannonhalma, 1996. 59–68.*

LÉNÁRT 1983

Lénárt Andor: *Eszterházy Károly püspök XVIII. század végi építkezéseinek háttérparáról.* In: *AMA/EMÉ XIX. Eger, 1983. 187–217.*

LUDÁNYI 1993

Ludányi Gabriella: *Gróf Eszterházy Károly és a Líceumi freskók programja.* In: (Szerk. Nagy József) *Eszterházy Károly emlékezete. Eger, 1993. 67–81. (Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series. Tom. XXI.)*

LUDÁNYI 2013a

Ludányi Gabriella: *Építéstörténet.* In: (Szerk. Petercsák Tivadar) *Az egri Domus Universitatis és Líceum. Eger, 2013. 41–70.*

LUDÁNYI 2013b

Ludányi Gabriella: *Az épület freskói.* In: (Szerk. Petercsák Tivadar) *Az egri Domus Universitatis és Líceum. Eger, 2013. 71–109.*

LUDÁNYI 2014

Ludányi Gabriella: *Suaviter et fortiter – Szeretettel és eréllyel. Újabb adatok Barkóczy Ferenc püspök arcképéhez.* In: *Az Egri Főegyházmegye Sematizmus. Eger, 2014. 41–59.*

LUDÁNYI 2016

Ludányi Gabriella: *Az egri líceum építészei. A Gerl – Fellner probléma.* In: (Szerk. H. Szilasi Ágota) *Örökségünk védelme és jövője 1. 107–121. (Studia Agriensia 32.)*

LUKCSICS–PFEIFFER 1933

Lukcsics Pál – Pfeiffer János: *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. Veszprém, 1933. (A veszprémi egyházmegye múltjából 1.)*

MÉSZÁROS 1993

Mészáros István: Egyetemszervezési tervek Egerben 1754–1948. In: (Szerk. Nagy József) Eszterházy Károly emlékezete. Eger, 1993. 25–42. (Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series. Tom. XXI.)

MOJZER 1960

Mojzer Miklós: A váci barokk rezidencia. In: Művészettörténeti Értesítő. IX. évf. 1960/4. 280–289.

NOVÁKY 1799

Nováky József: Halotti ditséret, melyet Nagyméltóságú és Fő Tisztelendő [...] gróf Eszterházy Károly egri püspöknek [...] utolsó gyászos tiszteletére mondott [...]. Eger, 1799.

PETERCSÁK 2013

Petercsák Tivadar: Specula – Csillagászati Múzeum. In: (Szerk. Petercsák Tivadar) Az egri Domus Universitatis és Líceum. Eger, 2013. 151–167.

PIGLER 1941

Pigler Andor: A barokk művészet In: Szerk. Domanovszky Sándor) Magyar Művelődéstörténet IV. Barokk és felvilágosodás. Budapest, 1941. 517–564.

RADOS 1931

Rados Jenő: Magyar kastélyok. Budapest, 1931.

RÉVHELYI 1988

Révhelyi Elemér: Fellner Jakab életműve a kezdetektől az 1760-as évek közepéig. A Magyar Tudományos Akadémián 1962. szeptember 25-én tartott felolvasó ülés kéziratának részlete. In: (Szerk. Payer Gábor) Révhelyi Elemér munkássága a tatai múzeum hagyatéki gyűjteménye tükrében. Tata, 1988. 11–33. (Tudományos Füzetek 4.)

RINGELHANN–SOÓS 1963

Ringelhann Béla – Soós Imre: Adatok az egri orvosi iskoláról, kezdeményezőjének és tanárának, Markhót Ferencnek működéséről. In: Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica 27. Budapest, 1963. 129–138.

SOÓS 1967

Soós Imre: Az egri egyetem felállításának terve (1754–1777). In: (Szerk. Bende Sándor) *ETFTK V. Eger, 1967. 303–321. (Acta Academiae Paedagogicae Agrimensis Nova Series. Tom. V.)*

SUGÁR 1967

Sugár István: Eger város térképei. In: *AMA/EMÉ V. Eger, 1967. 125–160.*

SUGÁR 1984

Sugár István: *Az egri püspökök története. Eger, 1984.*

SZABÓ 1958

Szabó Erzsébet: Adatok Gr. Esterházy Károly egri püspök építési tevékenységéhez (1784–1795). In: *Művészettörténeti Értesítő. VII. évf. 1958/2–3. 200–204.*

SZEPESY 1893

Szepessy Sándor: Az egri Lyceum bölcsőköra. In: *Egri Egyházmegyei Közlöny. XXV. évf. 10. sz. 1893.05.16. 144–145.*

SZMRECSÁNYI 1927

Szmrecsányi Miklós: Gróf Eszterházy Károly egri püspök székesegyház-tervei. In: *Archaeologiai Értesítő. XLI. kötet. Budapest, 1927. 156–169.*

SZMRECSÁNYI 1937

Szmrecsányi Miklós: *Eger művészetéről. Tanulmányok és jegyzetek a hazai barokk történetéhez. Budapest, 1937.*

SZÖGI 2013

Szögi László: Eszterházy Károly helye a magyar felsőoktatás történetében. In: (Szerk. Monok István) *Eger, 2013. 23–33. (Kulturális örökség tanulmányok 1.)*

UDVARDY 1898

Udvardy László: *Az egri érseki joglíceum története. 1740–1896. Eger, 1898.*

VOIT 1960

Voit Pál: Tervek, mesterek és a mű. In: *Művészettörténeti Értesítő. IX. évf. 1960/4. 265–279.*

VOIT 1968

Voit Pál „Eger művészetföldrajza és a közép-európai barokk” című kandidátusi értekezésének vitája, 1967. február 14-én a Magyar Tudományos Akadémián. In: *Művészettörténeti Értesítő*. XVII. évf. 1968/1–2. 146–155.

VOIT 1969a

Voit Pál: *Eger és Heves megye művészettörténete (XVI–XIX. század)*. In: (Szerk. Dercsényi Dezső – Voit Pál) *Magyarország műemléki topográfiája VII. Heves megye műemlékei I*. Budapest, 1969. 91–302.

VOIT 1969b

Voit Pál: *Mesterek adattára*. In: (Szerk. Dercsényi Dezső – Voit Pál) *Magyarország műemléki topográfiája VII. Heves megye műemlékei I*. Budapest, 1969. 303–426.

VOIT 1972

Voit Pál: *Eger város műemlékei*. In: (Szerk. Dercsényi Dezső – VOIT Pál) *Magyarország műemléki topográfiája VIII. Heves megye műemlékei II*. Budapest, 1972. 185–627.

ZÁDOR 1959

Zádor, Anna: *Some Problems of the Development of Classicism in Architecture*. In: *Acta Historiae Artium. Academiae Scientiarum Hungaricae VI*. 1959/1–2. 135–168.

ZÁDOR 2008

Beszélgetések Zádor Annával III. „Én különben is egy rohadt burzsuj vagyok”. In: *Enigma. Művészetelméleti folyóirat. Zádor Anna 3. XV. évf. 2008/57*. 93–121.

ZÉTÉNYI 1977

Zétényi Endre: *Kétszáz éve alapították az egri csillagvizsgálót*. In: *Csillagászati évkönyv az 1978. évre*. Budapest, 1977. 259–266.

A TATAI PEZSGÓGYÁR ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

Jankovics Norbert

A tatai Pezsgőgyár fénykorát a XX. század elején élte, ekkor nyerte neves funkcióját, és vált a hazai pezsgőgyártás egyik központjává. Az épület annak ellenére nem keltette fel az építészettörténettel foglalkozók figyelmét, hogy barokk eredete és kiemelkedő építészeti minősége nem volt titok, jellegzetességei pedig Fellner Jakab építészetevel rokoníthatók. Révhelyi Elemér művészettörténész hagyatékában – melynek jelentős részét a Kuny Domokos Múzeum őrzi –, fényképen fennmaradt, eddig még nem publikált tervlap Fellner szignójával biztosan ehhez az épülethez készült.

A XX. század második felében több tulajdonoshoz került, méltatlanul hasznosított ingatlan nagy része ma már újra egy kézben van. Az új tulajdonos nemcsak a XX. század eleji rendezvényter-pezsgőgyár funkcióját, de a folyamatos felújításokkal a régi fényét is vissza kívánja adni az épületnek. E sorok írója a helyreállítási munkák előkészítéseként 2017-ben kisebb falkutatást végzett a gyár középső traktusában az építéstörténet pontosítása érdekében. A 2022-es Fellner-emlékév, a Fellner-terv felbukkanása és a lezajlott kisebb kutatások mind azt indokolták, hogy ebben a rövid cikkben összefoglaljuk és közreadjuk az épültre vonatkozó tudásunkat annak reményében, hogy ezzel is népszerűsítjük a tatai barokk építészet egy eddig nem elég széles körben ismert emlékét.¹

Tata városának északkeleti szélén, az 1. számú főutat és Baj községet összekötő út északi oldalán, a tatai angolkertet keletről lezáró, a Baji út és a vasúti töltés közötti kis magaslaton szabadon álló, északkelet-délnyugati irányban hosszan elnyúló épület emelkedik. A tagolt tömegből a téglalap alakú középső szakasz kiemelkedik. Homlokzata itt héttengelyes, tagolása nagy faltükrös, a lefedés kontyolt nyeregtető ökörszemablakokkal. A nyugati homlokzaton igen sekély kiülésű közép és erős, hangsúlyos sarokrízalitok mozgatják meg az alaprajzot, a középrízalit két oldalán és a sarokrízalitok oldalhomlokzatain kettős lizénás tagolás látható. A nyílások mai helyzete aszimmetrikus. Az északi sarokrízalit északi oldalán vörösmészke keretezésű, kosárféves pincekapu, felette egyszárnyú, egyenes záródású ajtó nyílik. Az utóbbihoz

¹ A témában a Fellner Jakab Emlékévből a Fellner-esték programsorozat keretén belül adott elő a szerző 2022. szeptember 18-án, az Esterházy Pezsgőgyárban.

a homlokzattal párhuzamosan futó vaslépcső vezet. A nyugati homlokzatán két azonos tengelyben elhelyezett kőkeretes, fekvő, téglány alakú, vasrácsos ablak látható. A déli homlokzat az északihoz hasonló, de ajtaját elfalazták, felette kőkeretes ablak nyílik. A főépület középső tengelyében a félköríves ajtónyílás ívmezejében indadíszes kovácsoltvas rácsot illesztettek, felette késő historizáló fa előtető nyúlik ki.

A déli sarokrizalit külseje eredetileg az északihoz teljesen hasonló lehetett, de utóbb jelentősen átalakították: északi oldalán, a földszinten egyszárnyú ajtó és egy kisméretű ablak látható, az emeleten fennmaradt a fekvő téglány alakú, kőkeretes ablak. A rizalit nyugati és déli oldalán ablakok vannak, a földszinten lévők téglány alakúak, az emeletiek az eredeti kőkeretes nyílások. A főépülethez északról csatlakozó földszintes szárny nyugatról héttengelyes, ajtókkal és négy füles keretelésű, kőkeretes ablakkal tagoltak. Az ablakok jellegzetes motívuma a fülek stilizált, rocaille-motívumra emlékeztető kiképzése, a profilált könyöklő és a szemöldökön lévő tagolatlan, fekvő téglalap alakú tábladisz. A szárnyat ma északon lezáró pavilon nyugati homlokzata kéttengelyes, a tengelyeket felül összefogott lizénák keretezik. A pavilonhoz észak felé eredetileg hét tengely hosszúságú épületrésszel csatlakozott, amelynek mára csak romjai állnak.

A főépülethez délről csatlakozó rész az északihoz hasonló, és bár homlokzatait több átalakítás is érte a szárny eredeti hosszában fennmaradt, középen magasabb pavilonnal tagolt, alacsony, hosszú, egytraktusos formában.

A keleti homlokzat is erősen átalakított és több, utólagos bővítménnyel takart. A homlokzatszakaszon szabálytalan kiosztásban részben befalazott, fekvő, téglalap alakú, kőkeretes ablakok és nagy, vasrácsos, félköríves ablakok láthatók, a faltükrök felső részén mutatkozó repedések további befalazott nyílásokra utalnak. A középrész déli szakaszához kelet felé erősen kiugró, földszintes, nyeregtetős toldalék csatlakozik. Északi oldalán öt, a délin egy nyílástengely figyelhető meg.

Az északi szárny még álló szakaszához a középső rész mellett és a szárny középtengelyében épült egy-egy merőleges helyzetű, kiugró épületrész. A déli oldalszárnyak szintén a középső szakaszhoz kapcsolódó tengelyekben bővülnek két oromfalas-nyeregtetős toldalékkal.

A külső homlokzatok, a keleti oldal déli oldalszárny rövid, nyerstéglás homlokzati tagolását kivéve, azonos felületkezelésűek, vakoltak, több rétegben meszelték. A vakolatok réteges leválása miatt jól megfigyelhetők a különféle korszakok. A legkorábbi egyszínű, többször megújított

fehér meszelés nagy felületeken láthatóvá vált, elképzelhető, hogy legalább részben XVIII. századi eredetű. A mai sárga felület a XIX. század végére, a XX. századra jellemző.

A középső tömb belül ötszakaszos, kéthajós, csehsüveg-boltozatokkal fedett csarnok, amelyet párkánnyal és lábazattal tagolt, vörösmészkö pillérek osztanak fel. A boltozatok felett meredek hajlásszögű, háromszintes magtárpadlás van, a tér alatt a nagy kiterjedésű pincerendszer központi csarnoka található. A pince épület alatti szakaszából annak északnyugati és délnyugati végén, nyugat felé egy-egy további, hosszú pinceszár indul, amelyeket a végén keresztfolyosó köt össze.

A magas középrészhez dél felől csatlakozó oldalszárny első helyisége négy-szakaszos, csehsüveg-boltozatos terem. Szintén boltozott a déli pavilon északi és a pavilonhoz észak felől csatlakozó szárny első helyiségei is. A többi épületrész belseje erősen átalakított, több helyiség modern födémekkel rendelkezik. A belső szintek mindenhol jelentősen megemeltek, a térkapcsolatok egy része, különösen az oldalszárnyak és a középrész összekötései, a sarokrizalitok belső tagolása sem építéskori. A toldaléképületek alaprajza a XX. század második felében utólagos, vékony osztófalakkal alakult ki.

Korai időszak, a sörfőző 1770 körül

Tata-Tóváros része a középkori Újtata helyén a török utáni időszakban gyorsan újjáéledt, újra betelepült, és a kora újkori Tata mezőváros keleti települési központja lett a Kossuth tér környékén kialakuló nyugati központtal szemben. A város(oka)t az Esterházy család 1727-ben vásárolta meg, s az uradalom ettől az időponttól kezdve a család fontos dunántúli központjává vált. Az Esterházyak rendszeresebben a XVIII. század végén, a XIX. század elején és a XIX. század végén használták a tatai rezidenciájukat.²

A későbbi uradalmi pezsgőgyárat, eredetileg sör- és szeszfőzőt a szakirodalmi említések csak futólag tárgyalják, de a ma ismert források, különösen a Révhelyi-hagyatékban lévő barokk tervrajza nyomán, az épület formai elemzése szerint is 1770 tájára tehetjük építését, tervezőjeként pedig Fellner Jakab nevezhető meg.³

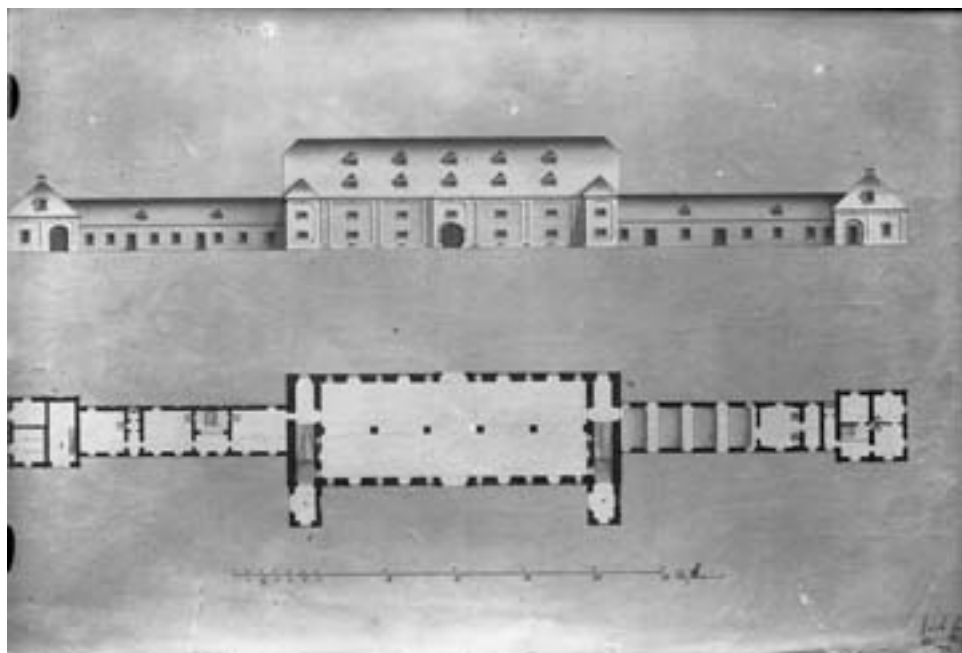
2 FÜLÖP 2004; HARIS 2008; JANKOVICS 2022

3 PAYER 1988; SYLVESTER 2003, 258.; P. TÓTH 2004, 113–115.; SYLVESTER 2004, 157.; MO. MŰEMLÉK 2006; P. TÓTH 2009. *Továbbá a Sörfőző terve, 1760-as évek. Fellner Jakab szignójával. KDM REH 2619–1235.*

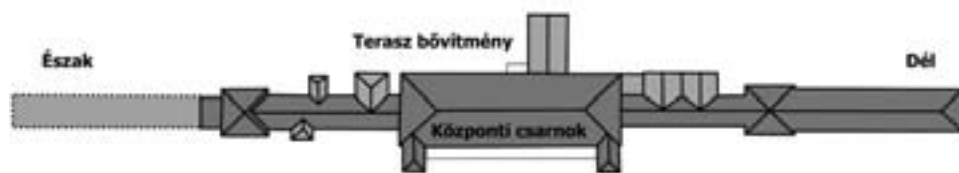
A Révhelyi Elemér által lefényképezett tervrajzon egy, a mainál kisebb épületet látunk. A központi csarnok, a kiugró bővítményei, a belső közlekedési rendszere, a magtárpadlásra vezető oldalsó lépcsők helyzete megfeleltethető a mai állapotnak. Jelentősen a tervezett nyílásrendszer tér el. A középső rizailton széles, kosáríves, kőkeretes kaput tüntetett fel a tervező, a lábazon alacsony pincszellőzők nyílnak, a homlokzati tengelyekben pedig két-két fekvő, téglalap formájú, kőkeretes ablak van. A földszintes oldalszárnyak tömege sokkal kisebb, alaprajzuk egytraktusos. A bal oldali (ma északi) szárnyban konyhát és két fűthető szobát, egy árnyékszékét és egy további, kívülről fűthető szobát tüntet fel a terv. Az épületet négyzetes pavilion zárja, amely gazdasági funkcióját is jelöli a rajz. A jobb oldali (ma déli) szárny ettől eltérően egy nagyméretű, négyszakaszos boltozott helyiséggel rendelkezik, amelyből egy nagyobb, kemencés tér nyílik. A szárnyat lezáró pavilion négy közel azonos méretű helyiségre osztott, közülük a bal alsó a bejárat mögött egy pitvaros konyha, ahonnan két fűthető szoba és egy fűtetlen kamra is nyílik. A konyhából közelíthető meg a balról szomszédos árnyékszék. Az oldalszárnyak homlokzattagolása ugyan nem szimmetrikus, de nagyon hasonló: az eltérő funkcióknak és alaprajzi rendszernek megfelelő kiosztásban kőkeretes ablakok és ajtók nyílnak. A szárnyak végein lévő pavilonokon egy-egy félköríves nyílás van. A bal oldali (ma észak) ezek közül, lévén istállóba-fészerbe vezet, valódi kapu, a déli egy beszűkített félköríves fülkébe foglalt konyhaajtó. A tervről hiányoznak a pavilonokhoz kapcsolódó további oldalszárnyak, melyek közül a déli még ma is megvan.

A falkutatás során 2017-ben a központi csarnok nyílásrendszerének elemeit vizsgáltuk meg. Az épület egyes helyiségeiben roncsolásos módszerrel kutattunk. A falkutatást a szokott módon, a festés- és vakolatrétegek szondázását követően a vakolatnak részleges, sávokban történő leverésével végeztük el. Célunk a korábbi kifestések, osztófalak és az esetleges egyéb épített szerkezetek nyomainak feltárása, periodizációjuk meghatározása volt. Kutatószondákat és sávokat nyitottunk a külső homlokzatokon és egyes előre kijelölt helyiségek belső falain. A festés- és vakolatrétegek eltávolítását mechanikus módon végeztük, erre alkalmas eszközök használatával. A roncsolásos falkutatás szándékunk szerint nem terjedt ki azokra a falfelületekre, amelyeken a legfelső meszelésréteg lefejtése során kiterjedtebb falfestés létezésére utaló nyomok tárultak fel. A kutatás kezdetén felkértük Lovas Franciska festő-restaurátor művészt, hogy a kutatást kísérje figyelemmel, és rögzítse szakvéleményét.⁴

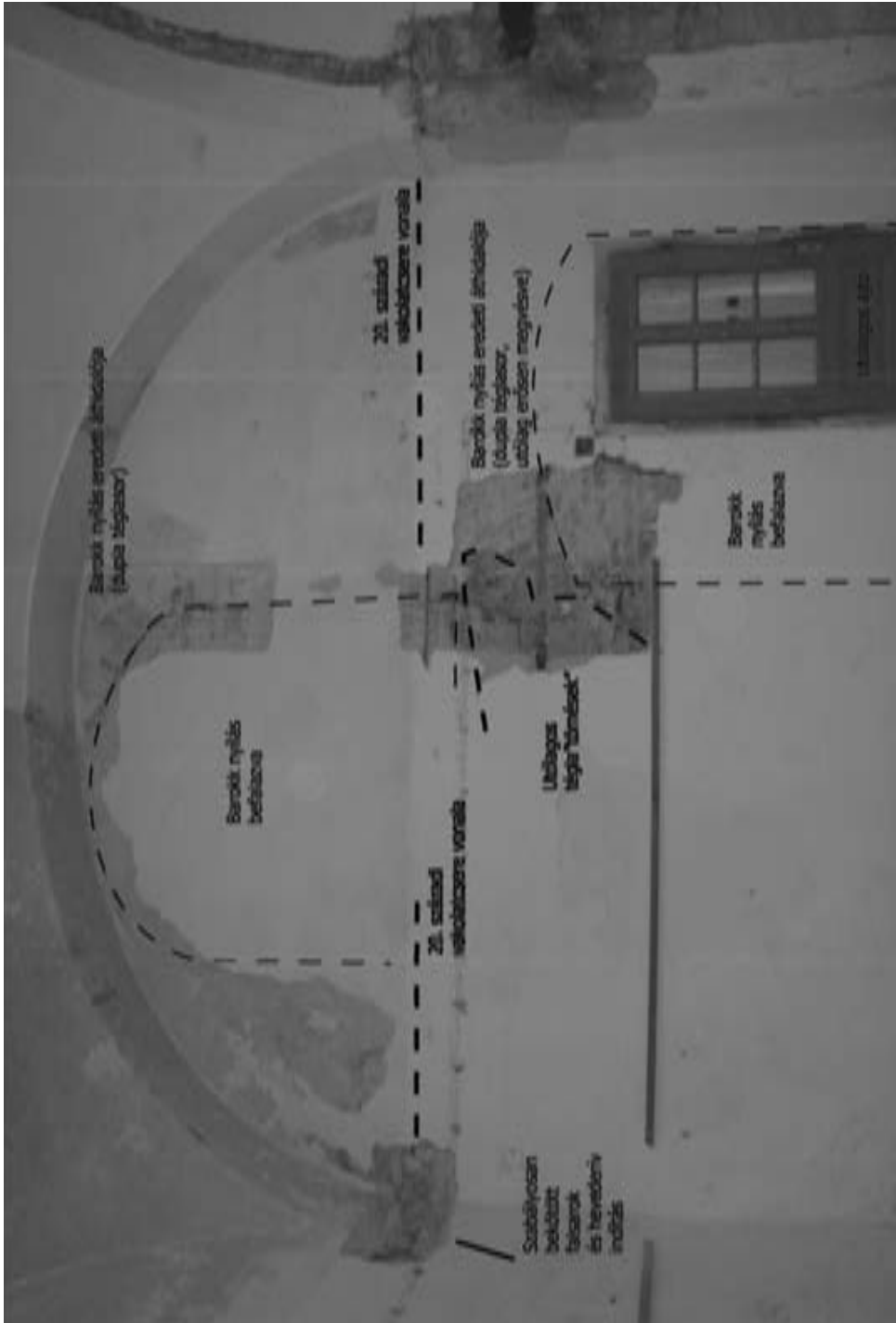
⁴ JANKOVICS-LOVAS 2017

Fellner Jakab terve a tatai sörfőzőhöz, 1760-as évek. (KDM REH 2619–1235.)

A Pezsgőgyár vázlatos felülnézete ma (Szerző rajza)

A központi csarnok falkutatása: az északi fal keleti szakaszán feltárt jelenségek, korábbi nyílások és galéria nyomai (Fotó: szerző, 2017)

A roncsolásos vizsgálat tanúsága szerint a kéthajós csarnok két rövidebb végfalán két szinten is nagy méretű áttörések voltak a rizalitszerűen kiülő épületrészek felé. A földszinten egy-egy ajtó, az emeleten pedig egy-egy kosárirves nyílás vezetett a vastos végfalakon át. Az északi oldalon előkerült falfestésmaradványok miatt a nagyobb felületű feltárástól eltekintünk. A déli oldal nyugati fele az elé utólag beépített mosdó miatt nem volt kutatható. A többi falat utólagos gépészeti beavatkozások, bevéselt kábelek elhelyezése során is erősen roncsolták, ezért nagyobb felületű, eredménnyel is kecsegtető feltárássra az északi oldal keleti felén volt lehetőségünk. Az itt nyitott szonda alapján kijelenthető, hogy mindkét emeleti oldaltér faszerkezetű lépcsővel és kisebb, részleges galériaépítménnyel rendelkezett. A galéria emelete és az ott lévő nagyobb nyílás a lépcsőről volt elérhető. A csarnok két végfala tükörszimmetrikusan lett kialakítva. A nyílásokat úgy helyezték el, hogy az emeletiek északon a faltükör középtengelyének jobb, a délin bal oldalára estek, a földszintiek pedig északon balra, délen jobbra tolódtak. A feljáró helyéről és formájáról sajnos nincs információnk, lenyomata esetleg a pince boltozatfeltöltésében maradhatott fenn. A faépítmény a fal mellé épülhetett, de a XX. századi vakolatcsere miatt ennek sajnos nem maradhatott lenyomata. Valószínű, hogy a nyílás alatt látható néhány levéssett téglasor a lépcső felfekvési helyét jelzi, amelyet annak megszüntetése után igazítottak a falsíkhöz véséssel.

*A Pezsgőgyár központi csarnokának összképe észak felé
(Fotó: szerző, 2017)*

A falak felső részén, az utóbb befalazott nyílások fülkéiben az eredeti vakolatok és meszelések nagy kiterjedésű foltjai is megőrződtek. A falakon és a vakolaton is égésnyomok utaltak arra, hogy a központi csarnok egykor a sörfőzés helye lehetett.

A hosszú oldalak mély, félköríves nyílásfülkéi kisebb módosításokkal eredeti formájukban maradtak meg, a közöttük lévő falszakaszokon a belső tér és a pince légterét összekapcsoló, utóbb befalazott pinceszellőzők sorakoztak. A szimmetria a teremben nem volt tökéletes. A keleti oldal két utolsó, déli szakaszában az előbbiektől eltérő nyílásrendszer került elő. A bal oldaliban lévő, széles, szegmensíves nyílás, ami az utólagos toldás felé vezet korai és építéskori. A szerkezet benne egykor a külső síkon záródó ajtó volt. Az utóbbi nyoma, az eredeti vakolat maradványaival a kiugró épületrész belsejében tárult fel.

A jobb oldali utolsó szakaszban két fekvő, téglalap alaprajzú ablak nyílt, a külső síkon kőkerettel. A homlokzat falkutatása során a csarnokot kísérő, belülről eredetileg falépcsővel megközelíthető oldalsó épületrész emeletén nagy méretű ajtónyílás került elő. Az utóbb befalazott ajtó a padlásra való felrakodás egyik helye lehetett.

Az északi szárny nyugati homlokzatának kőkeretes ablaka (Fotó: szerző, 2017)

A fekvő, kőkeretes ablakokhoz lehettek hasonlóak azok a szellőzők, melyek a csarnok hosszoldali falmezőinek felső részén nyíltak. A belül szegmensíves záródású, egyenes szárú és könyöklőjú ablakok a külső síkon valószínűleg egyenes záródásúak voltak. A szellőzők elhelyezése sajátosan aszimmetrikus. A csarnok közepének két oldalán a faltükör középtengelyében nyíltak, tőle jobbra és balra e középtengelytől eltolódva lettek kialakítva. Elképzelhető, hogy a nap járása vagy az uralkodó szélirány miatt tudatos a helyzetük, de lehet a boltozathoz való helytelen igazodás tévedés vagy rossz mérés

eredménye is. A nyílások körül jellemzően nagy, korai vakolat- és meszelés-foltok maradtak fenn.

A gondosan faragott, lekerekített sarkú pillérek kőből épültek. A támasz-sor két oldalsó falpillére csak alul van kőből, a felső részük téglából falazott. Eredetileg minden bizonytalán kőszínű, vöröses festés fedhette azokat az eltérő anyag elleplezésére.

A falak építőanyaga, a szerkezetek méretezésének és építésének módja a legjobban a tatai Esterházy-kastéllyal összevethető. Az északi oldalszárnyon alkalmazott kő ablakkeretek anyaga, mérete, sőt kidolgozása is azonos a kastély déli melléképületének külső homlokzatán megjelenő ablakokéval.

A talajhoz közelebb vegyes anyagú falban sok a durván megmunkált, olykor szivacsos szerkezetű, rosszul faragható mészkőtömb. A kötőanyag fehér, szemcsés, kavicsos, magas mésztartalmú habarcs. A fal feljebb, és különösen a nyílások, boltozatok esetében tisztán nagy méretű téglából épült. A nyílások áthidalója igen gondosan kivitelezett, duplán rakott téglasor, a szerkezetek, így az áthidalók és az oldalfalak jellegzetes „barokk módon” kissé túlméretezettek.

Az eredeti belső járószintek ma nem ismertek, különösen, mivel a külső szint is erős feltöltődést mutat. Az egyik pillér mellett nyitott kisebb padlószondából világos, hogy a pilléreknek a mai szint alatt egyszerűen tagolt lábazata van. A belső a jelek szerint szintén sokat töltődött, ezzel eredeti térarányai is kissé összenyomódtak.

A belső és külső vakolatok vastagon felhordva jótékonyan takarják a fal alsó részének durvább építésmódját, a kevés rétegben fennmaradt meszelés színe fehér, sárgásfehér, a feltárt felületek igen gondos kivitelezésről árulkodnak.

A tatai épületet a kastély kivitelezésével azonos időben, az 1760-as években, 1770 táján emelhatték, a terv és a megvalósult állapot pedig kisebb különbségekkel, de lényegében azonos lehetett. A nagy kiterjedésű építmény a korabeli források és analógiák nyomán sörfőzőként funkcionált. A magas padláson tárolták a főzés alapanyagát, a sörfőzés részfolyamatai a középső csarnokban és a boltozott déli térben zajlottak. Az oldalsó szárnyakban feltüntetett lakrészek állandó személyzet elhelyezésére szolgáltak, a déli lakóegység a XVIII. századi viszonyok között kifejezetten komfortos körülményeket biztosított a benne lakóknak. A tervről lemaradt oldalszárnyak, melyek közül ma már csak a déli van meg, további funkciókat is tartalmaztak, és az épület jócskán túlmutat az átlagos korabeli sörfőzők színvonalán. Az építészeti megformálás igényessége, különösen a kastélyokat idéző pavilonos elrendezés, a

szimmetrikus forma és a méretek egy kompakt majorsággként engedik értelmezni a XVIII. századi állapotot.

Az uradalom Tóvároson kívüli majorságáról az első telekhelyes térkép 1822–1823-ra tehető, amelyen jól látható a mai körvonal és kiterjedés, a keleti homlokzat bővítései nélkül.⁵ Az épület funkciója és formája a XIX. század első felében és közepén nemigen változott.

A XIX–XX. század és a jelen

A város széli terület funkciója a XIX. század utolsó negyedében alakult át, amikor egyrészt a vasút elérte Tóvárost, a közelben pedig ügető létesült. Ettől az időszaktól kezdve a terület kedvelt kirándulóhellyé vált, és a sörgyár legalább részben vendéglátóhellyé alakult át.⁶ A központi csarnok ekkor elveszítette eredeti gazdasági funkcióját, és reprezentatív belső kialakítást nyert. A szellőzőnyílásokat befalazták, az oldalsó kőkeretes ablakokat pedig kibontották. Az oldalfalak belül faborítást kaptak, a felső részeket és a boltozatokat pedig dekoratív díszítőfestéssel látták el. A belső kialakítás időpontja nem világos, valószínűleg legalább részben már az 1880-as években megtörtént, a belsőt ábrázoló ismert képeslap az 1910 körüli állapotot rögzíti.⁷

A közel 500 négyzetméteres, központi csarnok oldalfalain helyenként ma is megfigyelhetők az egykori, kb. két méter magas faburkolat rögzítésének nyomai. A XX. századi gyakori funkcióváltás, illetve a központi csarnok belsejébe épített hűtőház nem kedvezett az egykori díszítőfestések fizikai állapotának, Lovas Franciska festő-restaurátor művész szakvéleménye nyomán:

„A 10 boltszakaszból álló, csehsüveg-boltozatú terem jelenleg egy nagy tér, melyet egy időszakban több helyiségre osztottak. A válaszfalakat azóta elbontották. Lebontott helyük alatt viszonylag jó állapotban előkerült egy egyszerű vonalazású, keretelő díszítőfestés. Ez a dekoráció a számunkra egyetlen ismert, belső festéseket is ábrázoló fényképen, egy fekete-fehér képeslapon megfigyelhető ornamentális és építészeti tagozatokat követő keretezésekkel komponált kifestéssel azonosítható. Az archív fotó tanúsága szerint nemcsak vonalazások,

5 Első Katonai Felmérés Col. XI. Sec. 17. (1783); SYLVESTER 2003, 270.; P. TÓTH 2004, 104.

6 Második Katonai Felmérés Col. XXIX. Sec. 49. (1840); Háry Gyula: Tatai anziksz, 1900. KDM KGy Ltsz.: 2001.1.1. Egy 1900 körül készült képeslapon Angolkerti Vendéglő a neve. Egy 1907-ben megjelent újságcikkben a volt „Hutsenreiter-féle parkhelyiség” néven hivatkoztak rá. MAGYAR GRÓF 1907.

7 PEZSGŐGYÁR 1910, 30–31.

sablonált bordűr, valamint növényi ornamentikák, hanem eltérő, egyedi képek is megjelentek, mint pl. egy feltételezett kürtös figura. Az északi hátfalak teljes felületet beborító festése is egyedi ábrázolás.

A falkutatás során láthatóvá vált, hogy a boltozat keretelő festése az elbontott válaszfalak melletti területeken is folytatódik tovább. Állapota nagyon rossznak mondható, csupán festésmaradványok tárhatók fel. Ugyanez igaz az ornamentikák felületére is.

Az északi végfal kifestése megtalálható, viszonylag jó állapotban van. Több helyen hiányok figyelhetők meg, illetve a falkép festékrétege porló, gyengült megtartású. Az ábrázolás azonosítására kiterjesztett, nagyobb felületen megnyitott kutatóablak szükséges.

[...]

A terem boltozatán és oldalfalain a rétegrend általános. Megfigyelhető a téglafalazaton egy kb. 3 cm vastagságú sziürke vakolat. Ezen található, meszelésrétegen az egykori díszítőfestés maradványai. Leginkább sziürke, vörös és barna színek azonosíthatók. A nyomok alapján egységes, monokróm színvilág jellemezhetette a XIX. század végére tehető kifestést, amely a helyszíni szemrevételezés alapján meszes technikával, valószínűleg kazeines kötőanyaggal készülhetett. Ezen a festési rétegen néhány fehér, valamint elszürkült meszelés, illetve a jelenleg látható legfelső meszes festés figyelhető meg.

Az egykori kifestés állapota, megtartása igen rossz. A festékrétegek feltáskásodtak, hordozó vakolatuktól elváltak, peregnek, lemezesen leválnak, és sok helyen már megsemmisültek, a vizsgált területeken a díszítőmotívumok nehezen kivehetőek, szinte értelmezhetetlenek, csupán nyomokban maradtak fenn. A szekko technikával (valószínűleg kazeines kötőanyaggal) készült festmény festéstechnikája mindenképp sérülékenyebb, kevésbé tartós a freskófestéshez viszonyítva.⁸

A festő-restaurátori vizsgálatnál párhuzamos falkutatás tanúsága szerint a XIX. század végén toldották a központi terem keleti oldalához a ma is álló, kiugró épületrészt. A csarnok felől nyíló bejáratául a korábbi, barokk állapothoz tartozó nyílást választották. Ennek nyílászáróját eltávolítva, a nyílásfülkét megtoldva épült elé a bővítés. Áruklodó részlet, hogy a nyílás új áthidalója nem falazott szerkezet, hanem egy beépített sínvas, amelyre vakolatból építették fel a nyílás szegmensíves szemöldökét.

A bővítmény eredetileg valószínűleg nyitott, pillérekben nyugvó, tetővel fedett

8 JANKOVICS-LOVAS 2017, 10–11.

*A központi csarnok és a keletről hozzáépített bővítvény,
egykor nyitott terasz, ma zárt épülrész (Fotó: szerző, 2017)*

A központi csarnok 1910 körül (PEZSGŐGYÁR 1910, 30)

teraszként funkcionált, ezzel kiegészítő, külső vendégtérként értelmezhető. Az építés módja nem túl gondos, az egész kissé hevenyészett benyomást kelt. A XIX. század végén divattá váló pezsgőfogyasztás, az általános ipari konjunktúra, a filoxérajárvány után a környék szőlőtermesztésének felfutása és természetesen egy vállalkozó szellemű Esterházy kellett, hogy 1905-ben francia pezsgőmesterrel, a korszakban legmodernebb elérhető berendezéssel megvalósuljon az uradalmi pezsgőgyár.⁹

Gróf Esterházy Ferenc 1905-ben, miután elcsábította Champagne-ból a Moët et Chandon gyár egyik pezsgőmesterét, Hubert Emilt, komoly, üzleti alapú beruházásba fogott. A tatai pezsgő alapanyagául a különféle Esterházy-uradalmak borai szolgáltak: Bajról, Bánhidáról, Tatáról, Devecserrel, Neszmélyből és Somlóról érkezett a termés, amit a legmodernebb technikai háttérrel, de az eredeti francia módszernek megfelelően, kizárólag gondos kézi munkával dolgoztak fel. A Pezsgőgyárban villanyvilágítás volt, a munkához szükséges vizet tömlőkkel vezették az épülethez. A hatalmas pince a korabeli források szerint 200.000 palack és mintegy 800 hl bor elhelyezésére volt alkalmas. A három fő terméket forgalmazó tatai uradalmi pezsgőgyár hirdetéseit a korabeli sajtóban szinte mindenhol megtalálni az 1910-es években. Az első világháború a francia pezsgők beszerzését súlyosan megnehezítette, ezért a tatai pezsgők iránt az 1910-es évek közepére túlkereslet alakult ki, és az eladások hatalmas bevételeket eredményeztek. Darányi Ágoston, a tatai uradalom gazdasági felügyelője 1917 végén jelezte a grófnak, hogy a „pezsgőgyári forgalom illetve megrendelés, igen nagy, új megrendeléseket nem is fogadunk el [...] Pezsgőárakat felemeltük Lakó 12,-, Áldó 12,-, Buli 14,-, Vin-Natura 16 korona, de amint látom új évkor újabb emelést kell csinálni.”¹⁰

A korabeli kínálatról így ír az 1910-ben kiadott képes ismertető:

„A gróf Esterházy Ferencz uradalmi pezsgőgyára három fajta pezsgővel kezdi meg a harcot a világhírnévéért. A pezsgő is, mint minden igazi élvezeti cikk, az abszolút jóságon kívül az egyéni ízlés kielégítésére is törekszik. Már pedig az ízlések különbözőek: a lány, asszonyi, édeskés finomságtól, a kemény, száraz, férfias erőig fokozatokat kell keresni. Egyelőre három fajta pezsgő kerül forgalomba: Lakodalmas a neve az elsőnek. Édes és lágú ez, mint a nász, meleg és simulékony, mint az első ölelés.

A második az Áldomás. Ez már erőteljesebb, kissé savanykás, férfias asszonyoknak és lágúbb férfiakkal kedves. Billikom a harmadik. Már igazi férfi

9 GEDAY 2001, 275–276. és hír az alapításról: PEZSGŐGYÁR 1905

10 GEDAY 2001, 277.

pezsgő, erős, tartalmas, kissé fanyar és száraz.

*Nehéz volna eldönteni, de fölösleges is, hogy a három fajta közül melyiket illeti meg az elsőség. Akire rábíznák a döntést, alighanem úgy járna, mint ősidőkben Páris, a délczeg trójai levente. Három istennő közül szinte lehetetlen kiválasztani a legszebbet. A legtöbb embernek azonban mindig az a legszebb, aki leginkább hozzája való, akit legjobban szeret.*¹¹

A kiadványhoz készült fényképeken jól követhetőek a pezsgógyártás egyes fázisai, azonosíthatóak a gyár ma is meglévő részei. A központi csarnok megőrizte a nem sokkal korábban nyert funkcióját és díszzeit, nagyobb rendezvények tartására is alkalmas rendezvényteremként funkcionált. Az épületegyüttes a Révhelyi-hagyatékban fennmaradt fotó tanúsága szerint az 1930-as években jó karban volt.¹²

Az északi szárny északi végének pusztulását a hagyomány szerint bombatalálat okozta 1944-ben. Az uradalom ekkor már nem állt az Esterházyak ellenőrzése alatt, a család tagjai 1945 után elhagyták az országot. A korábbi funkció miatt az épület az Állami Szeszipari Vállalat birtokába került, és ezzel drasztikus, a történeti értékek fenntartásával össze nem egyeztethető átalakítások egész sora vette kezdetét.¹³ Gyakorlatilag nem volt olyan épületrész, amelybe ne került volna oda nem illő elem, különösen a funkciók és tulajdonosok gyarapodása hozott érthetetlen beavatkozásokat. A központi csarnok belső oldalfalainak alsó részén sok helyen vakolatcsere történt, a belső teret több részre szabdalták, és az egyes részeket saját gépészettel látták el, ezzel a falakat körben erősen roncsolva. A kiugró épületrészből legkésőbb a XX. század második felében (elképzелhető, hogy már korábban) zárt, több részre osztott üzemegység lett. A XIX. századi nyitott terasz recens nyílásrendszere csak részben alkalmazkodott az eredeti és máig fennmaradt pilléres szerkezethez, a pilléreket több esetben megvésve, átépítve került kialakításra. A kiugró épületrész tetőszerkezete is új.

A 2000-es években szerencsére új szakasz kezdődött a méltatlan állapotba került műemlék történetében. Séra Mihály és családja apránként megvásárolta az elaprózódott egykori gyárépület nagyobb részét, és nagyszabású rekonstrukcióba fogott. Az egykori sörfőzőben a XXI. század elején újra pezsgő készül.

11 PEZSGÓGYÁR 1910, 36–37.

12 A Pezsgógyár nyugati homlokzata, 1930-as évek. KDM REH 5552.

13 KERÍTÉSÉPÍTÉS 1955; MÉSZÁROS 1966; PERSA 1990

A központi csarnok részlete 1910 körül (PEZSGÖGYÁR 1910, 31)

Gróf Esterházy Ferenc
uradalmi pezsgőgyára **TATA.**

Lakodalmas, édes (demi sec).
Áldomás, savanykás (sec).
Billikom, száraz (Extra dry).

Budapesti raktár: VI. Dálnok-utca 2.

A tatai uradalmi pezsgőgyár termékeinek hirdetése a Kakas Márton című napilapban, 1913 (HIRDETÉS 1913)

DIE BAUGESCHICHTE DER TATAER SEKTFABRIK

Norbert Jankovics

Am nordöstlichen Rand der Stadt Tata, auf der nördlichen Seite der Verbindungsstraße zwischen der Fernstraße 1 und dem Dorf Baj, erhebt sich ein langgestrecktes Gebäude, das den englischen Garten von Tata von Osten her abschließt. Der hohe zentrale Baukörper hebt sich von der Masse der Pavillons ab. Im Inneren gliedern Säulen aus rotem Kalkstein mit Gesimsen und Sockeln die Halle mit fünf Jochen und zwei Erkern, die mit Böhmischer Kappe (Platzgewölbe) bedeckt sind. Über den Gewölben befindet sich ein steil abfallender, dreigeschossiger Dachboden, unter dem sich der zentrale Saal des ausgedehnten Kellersystems befindet. Der vordere Raum des Seitenflügels, der sich von Süden an den hohen Mittelteil anschließt, ist ein vierjochiger Saal mit Böhmischer Kappe. Gewölbt sind auch die Vorräume des Nordflügels des Südpavillons und des nördlich anschließenden Flügels. Die Innenräume der übrigen Gebäudeteile sind stark verändert, mehrere Räume haben moderne Decken. Auch wenn das Gebäude nicht die Aufmerksamkeit der Architekturhistoriker auf sich gezogen hat, sind seine barocken Ursprünge und seine außergewöhnliche architektonische Qualität kein Geheimnis, und seine Merkmale werden mit der Architektur von Jakob Fellner in Verbindung gebracht. Die erhaltene, bisher unveröffentlichte Fotografie ist ein von Fellner signierter Plan, der mit Sicherheit für dieses Gebäude angefertigt wurde. Die von Elemér Révhelyi fotografierte Zeichnung zeigt ein kleineres Gebäude als das heutige. Die zentrale Halle, die vorspringenden Anbauten, die innere Erschließung und die Lage der seitlichen Treppe zum Hauptgeschoss entsprechen der heutigen Situation. Das geplante Erschließungssystem unterscheidet sich deutlich. Im Plan fehlen die zu den Pavillons gehörenden zusätzlichen Seitenflügel, von denen der südliche heute noch steht.

Bei der Maueruntersuchung 2017 wurden die Elemente des Erschließungssystems der zentralen Halle erneut untersucht. Ziel war es, Spuren früherer Ausmalungen, Zwischenwände und anderer Baustrukturen zu finden und diese zu periodisieren. Die zersetzende Materialprüfung ergab, dass die beiden kürzeren Stirnwände der zweischiffigen Halle auf zwei Ebenen große Öffnungen zu den risalitartigen Vorsprüngen des Gebäudes aufwiesen. Im

Erdgeschoss führte je eine Tür, im Obergeschoss je eine korbboige Öffnung durch die dicken Endwände, vor denen sich eine Fachwerkalerie mit Treppenzugang befunden haben könnte. Die beiden Endwände des Saales waren spiegelsymmetrisch. Die Öffnungen waren so angeordnet, dass die des Obergeschosses im Norden rechts und im Süden links von der Mittelachse der Wand lagen, die des Erdgeschosses im Norden links und im Süden rechts. Brandspuren an den Wänden und am Verputz deuten darauf hin, dass die zentrale Halle einst als Brauhaus gedient haben könnte.

Das Baumaterial der Mauern, die Abmessungen und die Bauweise der Gebäude sind am ehesten mit dem Schloss Esterházy in Tata vergleichbar. Die steinernen Fenstereinfassungen des Nordflügels sind in Material, Größe und sogar Ausführung identisch mit denen der Außenfassade des südlichen Anbaus. Das Gebäude wurde wahrscheinlich um 1770, also etwa zur gleichen Zeit wie das Schloss, errichtet und nach zeitgenössischen Quellen und Analogien als Brauerei genutzt. Das Braugut wurde auf dem hohen Dachboden gelagert, während der Brauprozess in der mittleren und der südlichen gewölbten Halle stattfand. Die in den Seitenflügeln angedeuteten Wohnräume dienten der ständigen Unterbringung des Personals, wobei der südliche Wohnbereich für die Verhältnisse des XVIII. Jahrhunderts sehr komfortable Bedingungen für seine Bewohner bot. Die Raffinesse der architektonischen Gestaltung, insbesondere der an Schlösser erinnernde pavillonartige Grundriss, die symmetrische Form und die Dimensionen lassen auf einen kompakten Meierhof des XVIII. schließen. In der ersten Hälfte und in der Mitte des XIX. Jahrhunderts haben sich die Funktion und Form der Gebäude kaum geändert.

Im letzten Viertel des XIX. Jahrhunderts, als die Eisenbahn die Stadt am See erreichte und in der Nähe eine Pferdelaufbahn gebaut wurde, änderte sich die Funktion des Gebietes am Rande der Stadt. Von da an wurde das Gebiet zu einem beliebten Ausflugsziel, und die Brauerei wurde zumindest teilweise in ein Restaurant umgewandelt. Der zentrale Saal verlor seine ursprüngliche wirtschaftliche Funktion und erhielt eine repräsentative Innenausstattung. Die Lüftungsöffnungen wurden zugemauert und die seitlichen steingefassten Fenster nach außen geöffnet. Die Innenseiten der Seitenwände wurden vertäfelt, die Oberseiten und Gewölbe mit dekorativen Ziermalerei versehen. Das Datum der Innenausstattung ist unklar, wahrscheinlich wurde sie zumindest teilweise in den 1880er Jahren ausgeführt, während die heute bekannte Postkarte, die die Inneneinrichtung zeigt, den Stand 1910

zeigt. Ende des XIX. Jahrhunderts wurde an der Ostseite der zentralen Halle ein vorspringender Gebäudeteil angefügt, der heute noch steht. Vermutlich diente der Anbau ursprünglich als offene, säulenartige, überdachte Terrasse und damit als zusätzlicher, externer Gastraum. Die Konstruktion ist nicht sehr sorgfältig ausgeführt und das Ganze wirkt etwas oberflächlich.

Der am Ende des XIX. Jahrhunderts zur Mode werdende Sektkonsum, der allgemeine industrielle Aufschwung, die Reblausplage, der Aufschwung des Weinbaus in der Region und natürlich ein geschäftstüchtiger Esterházy waren nötig, um 1905 mit einem französischen Champagnermeister und den damals modernsten Anlagen die schlosseigene Champagnerfabrik zu errichten. Nachdem Graf Ferenc Esterházy 1905 Emil Huber, einen der Kellermeister des Champagnerhauses Moët et Chandon in der Champagne, für sich gewonnen hatte, begann er mit einer beachtlichen geschäftlichen Investition. Der Tataer Sekt wurde aus den Weinen der verschiedenen Esterházy-Weingüter Baj, Bánhida, Tata, Devecser, Neszmély und Somló mit modernster Technologie, aber nach original französischer Art und nur mit sorgfältiger Handarbeit hergestellt. Der zentrale Saal behielt seine Funktion und die Dekoration, die er erst kurz davor erhalten hatte, und wurde auch für größere Veranstaltungen genutzt. Ein Foto des Gebäudeensembles aus dem Révhelyi-Nachlass zeigt, dass es sich in den 1930er Jahren in gutem Zustand befand. Die Zerstörung der Nordseite des Nordflügels ist der Überlieferung nach auf einen Bombenangriff im Jahre 1944 zurückzuführen. Die Herrschaft befand sich nicht mehr im Besitz der Familie Esterházy, die das Land nach 1945 verließ. Aufgrund seiner früheren Funktion wurde das Gebäude von der Staatsbrennerei übernommen, und es begann eine Reihe drastischer Veränderungen, die mit der Erhaltung historischer Werte unvereinbar waren. Glücklicherweise begann in den 2000er Jahren eine neue Phase in der Geschichte dieses sich in einem unwürdigen Zustand befindenden Gebäude. Mihály Séra und seine Familie erwarben nach und nach den größten Teil des fragmentierten ehemaligen Fabrikgebäudes und begannen mit einer umfassenden Rekonstruktion.

Irodalom

FÜLÖP 2004

Fülöp Éva: *Adatok Tóváros oppidum 18. századi közigazgatás-történetéhez.* In: (Szerk. Kisné Cseh Julianna) *Arx – oppidum – civitas. A vártól a városig. Tata évszázadai.* Tata, 2004. 73–81. (*Annales Tataienses IV.*)

GEDAY 2001

Geday Gusztáv: *Gróf Esterházy Ferenc uradalmi pezsgőgyárának heti diszpozíciói 1918-ban.* In: *KEMMK 8.* Tata, 2001. 275–295.

HARIS 2008

Haris Andrea: *Majorsági központtól a kastélyig, avagy a tatai Eszterházy-kastély kiépülése.* In: (Szerk. Feld István – Somorjai Selysette) *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére.* Budapest, 2008. 169–186.

HIRDETÉS 1913

In: *Kakas Márton.* 20. évf., 17. sz. 1913.04.20. 20.

JANKOVICS–LOVAS 2017

Jankovics Norbert – Lovas Franciska: *Tata (Tóváros), volt uradalmi Pezsgőgyár egyes helyiségeinek falkutatási és festő restaurátori kutatásinak dokumentációja.* 2017. (Kézirat)

JANKOVICS 2022

Jankovics Norbert: *A tatai Esterházy-kastély építéstörténete.* In: (Szerk. Kövesdi Mónika – Virág Zsolt) *Tata, Esterházy-kastély.* Budapest, 2022. 112–131. (*A Nemzeti Kastélyprogram tanulmánykötetei 1.*)

KERÍTÉSÉPÍTÉS 1955

[N. n.]: *Tata, Baji út 53., uradalmi pezsgőgyár, Szeszforgalmi Vállalat tatai telepének kerítésépítési tervdokumentációja.* Komárom Megyei Tatarozó és Építő Vállalat. MÉM MDK T Ltsz.: 07671. 1955.

MAGYAR GRÓF 1907

[N. n.]: Magyar gróf a magyar iparért. Esterházy gróf új pezsgőgyára. In: Vendéglősök Lapja. 23. évf., 21. sz. 1907.11.05. 4.

MÉSZÁROS 1966

Mészáros Károly: Tata, Baji út 53., uradalmi pezsgőgyár, lakásbővítés tervdokumentációja. MÉM MDK T Ltsz.: 07555. 1966.

MO. MŰEMLÉK 2006

(Szerk. Bardoly István – Haris Andrea) Magyarország műemlékjegyzéke. Komárom-Esztergom megye. Budapest, 2006.

P. TÓTH 2004

P. Tóth Enikő: Schwaiger Antal szobrász szoborművei a tatai Esterházy-uradalom területén. In: (Szerk. Kisné Cseh Julianna) Arx – oppidum – civitas. A vártól a városig. Tata évszázadai. Tata, 2004. 97–149. (Annales Tataienses IV.)

P. TÓTH 2009

P. Tóth Enikő: A tatai angolkert 18–19. századi építészeti és képzőművészeti emlékei. Újabb adatok a kert történetéhez. In: KEMMK 15. Tata, 2009. 87–117.

PAYER 1990

(Szerk. Payer Gábor) Révhelyi Elemér munkássága a tatai múzeum hagyatéki gyűjteménye tükrében. Tata, 1988. (Tudományos Füzetek 4.)

PERSA 1990

Persa Árpád: Tata, Baji út 53., uradalmi pezsgőgyár, tetőszerkezet. MÉM MDK T Ltsz.: 35246. 1990.

PEZSGŐGYÁR 1905

[N. n.]: Pezsgőgyár Tatán. Eszterházy herczeg[!] tatai uradalmainak intézősége Tatán pezsgőgyárat létesít. In: Honi Ipar, 6. évf., 7.sz. 1905.04.01. 8.

PEZSGŐGYÁR 1910

[N. n.]: Gróf Esterházy Ferenc uradalmi pezsgőgyára. Tata, 1910.

SYLVESTER 2003

Sylvester Edina: A tatai angolkert. In: KEMMK 10. Tata, 2003. 247–272.

SYLVESTER 2004

Sylvester Edina: Tata a kertek és a vizek városa. In: (Szerk. Kisné Cseh Julianna) Arx – oppidum – civitas. A vártól a városig. Tata évszázadai. Tata, 2004. 151–180. (Annales Tataienses IV.)

KŐMŰVESPALLÉRBÓL URADALMI ÉPÍTŐMESTER: FELLNER JAKAB ÉS A DUNÁNTÚLI ESTERHÁZY-URADALMAK Fülöp Éva Mária

A Tatán is birtokos Esterházy család történetének tematikus előadások keretében történő feldolgozását a tatai kiemelt nyári kulturális programokhoz (Tatai Nyári Színházi Esték, Esterházy Vigasságok, Tatai Barokk Fesztivál) kapcsolódóan kezdte meg a Kuny Domokos Múzeum.¹ 1998–2007 között, évente sor került egy-egy felolvasóülésre, amelyen szakterületük jeles képviselői foglalták össze mindazt, amit a történelmi családok közül „*a magyar arisztokrácia értékmérője, az Esterházy család*”² historiájáról tudni lehet.

I. AZ ESTERHÁZY CSALÁD TÖRTÉNETE CSALÁDTÖRTÉNETI ELŐADÁS-SOROZAT AZ ESTERHÁZY FAMILIA TÖRTÉNETÉRŐL
1998: A család felemelkedése – 1848/49 150. évfordulójára: Családtagok a forradalom és szabadságharc történeteiben
1999, 2000: Mecenatúra és saját művészeti tevékenység
2001, 2002, 2003: Birtok-, birtoklás-, gazdaságtörténet
2004: Az egyházi pályán tevékenykedő Esterházyak
2005, 2006: A Esterházyak és a magyar, illetve európai arisztokrácia rokoni kapcsolatai
2007: A családi levéltárak

1 *Családtörténeti előadás-sorozat az Esterházy familia történetéről, 1998–2007. Lásd FÜLÖP 2000, 61–65.*

2 FAZEKAS 2005, 39.

A sorozat egyes előadásainak szerkesztett változata megjelent a megyei tudományos-kulturális folyóirat, a *LIMES* hasábjain, illetve, a város önkormányzata támogatásának köszönhetően, egy bővebb válogatás is napvilágot láthatott az *Annales Tataienses*-sorozat befejező köteteként.³ Az előadás-sorozat második és harmadik része foglalkozott a család tagjai által gyakorolt saját művészeti tevékenységgel⁴ és a művészetpártolással, mecenatúrával. Ez utóbbit azonban egyetlen főúri családnál sem, kiváltképp az Esterházyaknál, nem szabad azonosítanunk csupán a szűkebb értelemben vett művészetek (képzőművészet, irodalom, zene, színház stb.) képviselőinek megrendelői támogatásával, hiszen az építőművészet, kertépítés, így az uradalmi, részben reprezentációs, részben gazdasági építkezések körül dolgozó mesterek foglalkoztatása, támogatása is idetartozott. A tatai domínium központja és tartozékai fejlesztésében is érvényesült a birtokosoknak a többi Esterházy-uradalomban is nyomon követhető törekvése, miszerint „*a család generációinak kiemelkedő képességű tagjai jó érzékkel választották ki a legmegfelelőbbeket, tehát az országban elismerten a legjobb építésszek, mérnökök, művészek, mesterek vettek részt a több évtizedes munkában*”.⁵ A családi, öröklött javai mellé a tatai uradalmat megvásárló gróf Esterházy⁶ József (1682–1748)⁷ országbíró és a kezén lévő jószágok következő birtokosai mecénási tevékenységében, a hazai klasszicizáló késő barokk/copf kiemelkedő képviselője, Fellner Jakab (1722–1780) foglalkoztatása volt az egyik fontos elem. Fellner Jakab tatai letelepedésében és a tatai uradalomhoz kötődően kibontakozó pályájában megkerülhetetlen Balogh Ferenc (1708–1765) régens közreműködése, akinek gazdasági szervező-irányító munkája gróf Esterházy József szolgálatában végzett tevékenysége révén indult.

3 FÜLÖP-GYÜSZI-SCHMIDTMAYER 2014

4 Lásd erről pl. összefoglalóan BUZÁSI 2000, 67–74.

5 SYLVESTER 2015, 18.

6 A család tagjainak születési és halálozási évszámait a kiváló genealógiai <http://www.angelfire.com/realm/gotha/gotha/esterhazy.html> adatbázisban közöltekkel vetettük egybe.

7 A Fellner Jakab születése 300. évfordulója előtt tisztelgő tatai rendezvények során, ha csak említés erejéig is, de megemlékeztek a résztvevők a család egyik kiemelkedően tehetséges tagja, a pályafutása során jelentős közjogi méltóságokat betöltő, magas közigazgatási-katonai tisztségeket viselő gróf Esterházy József születésének 340. évfordulójáról is. A közeledő kerek évforduló igazi tisztelgése lehetne véleményünk szerint, különösen egy olyannyira lokálpatrióta városban, mint a volt uradalmi irányítási és rezidenciális központ Tata, Kolinovics Gábornak a gróf életútja előtt tisztelgő műve fordításban is közzététele az érdeklődők számára. KOLINOVICS 1754

II. BALOGH FERENC (1708–1765) KÉPZETTSÉGE
<p style="text-align: center;">VSZ. JOGI VÉGZETTSÉG</p> <p>A leveleiben említett művek alapján, széles látókörét bizonyító saját könyvtára (1753: halála esetére rendelkezés ennek elhelyezéséről)⁸</p> <p>A tatai kapucinusok könyvtárának megalapozója, fejlesztője⁹</p>
KAPCSOLATAI:
<p style="text-align: center;">Bél Mátyásra ő hívja fel Esterházy József figyelmét</p>
<p style="text-align: center;">Mikoviny Sámuellel kialakuló jó barátsága</p>
<p style="text-align: center;">Fellner Jakab tehetségének felismerője, pártfogója</p>
III. BALOGH FERENC TISZTSÉGEI GRÓF ESTERHÁZY JÓZSEF (1682–1748) ÉS ÖRÖKÖSE, IFJABB GRÓF ESTERHÁZY JÓZSEF (1714–1762) URADALMAIBAN
<p style="text-align: center;">1724: fiscus¹⁰</p>
<p style="text-align: center;">1730: secretarius¹¹</p>
<p style="text-align: center;">1740-es évek: prefektus, régens</p>
<p style="text-align: center;">1742¹², 1748¹³, 1750¹⁴ : plenipotentiariumi megbízatás</p>

8 TALLÓS 1976–1980, 19.; Hivatkozik: HDTőváros I. 68.

9 KOLINOVICS 1754, 233., 249.; MOHL 1909, 82.; TALLÓS 1976–1980, 17. Hivatkozik: HDTőváros I. 24.

10 MNL OL P 197. Fasc. 104. Gróf Esterházy József levele Balogh Ferenchez. Cseklész, 1724. január 2. 5.

11 „post Franciscum Ujlakium, Emericum Forgácsium, Marcum Akacsium eodem functos apud se officio.” KOLINOVICS 1754, 30.

12 „Comes Josephus Eszterházy Franciscum Balogh Bonorum suorum regentem in suum Plenipotentiarium per expressum exclusa omni ratiocinandi obligatione constituit”. MNL OL P 197. Fasc. 49. No.17. Ad Familiam Balogianam. 1742. október 20.

13 MNL OL P 197. Fasc. 2. No.15. 1748. június 13.

14 Az 1748. évi megbízás további, hat évre szóló meghosszabbítása. MNL OL P 197. Fasc. 2. No.16. Berén, 1750. január 1.

Uradalmi igazgatási tevékenysége az 1740-es évektől kezdődően, az 1767. évi úrbérrendezés előtti időszakot fogta át, a tatai, gesztesi, szeredi, illetve, 1762–1765 között, a pápa-ugod-devecseri, továbbá a semptei és cseklészi uradalmak gazdálkodásában.¹⁵

IV. A BALOGH FERENC ÁLTAL IRÁNYÍTOTT DOMÍNIUMOK
1740-es évek eleje – 1765
id. Gr. Esterházy József (1682–1748) országbíró, bán, Gr. Esterházy Ferenc (1683–1754) tárnokmester, ¹⁶ ifj. Gr. Esterházy József (1714–1762) altábornagy Gr. Esterházy Miklós koronaőr (1711–1764) megbízásából 1764-től Gr. Esterházy Ferenc (1746–1811) nagykorúságáig gyámja, Gr. Esterházy Ferenc (1715–1785) főkancellár megbízásából Tata-Gesztesi uradalom, Semptei/Cseklészi és Szeredi uradalmak (1734/35)–1744. évi eladásukig a szlány-razinya uradalmak (Körös vármegye) ¹⁷
1748–1750
A Magyar Kamara megbízásából Az Esztergomi Érsekség széküresedése idején, birtokainak irányítása
1762–1765
Gr. Eszterházy Károly (1725–1799) egri püspök megbízásából A Pápa-Ugod-Devecseri domínium régense
1762–1765
Gr. Esterházy Ferenc (1715–1785) főkancellár megbízásából A Semptei és Cseklészi uradalmak irányítása

15 Balogh Ferenc prefektus, plenipotentarius, régens életútjáról és pályafutásáról lásd részletesebben: FÜLÖP–SCHMIDTMAYER 2017

16 Ifjabb gróf Esterházy József nagybátyja, akivel az ifjabb József gróf birtoklása alatt Balogh Ferenc tárgyalt/együttműködött a birtokügyekben.

17 Lásd erről pl. KOLINOVICS 1754, 35.

Az 1755–1761. közt Komárom vármegye szolgálatában álló Fellner kamarai,¹⁸ illetve vármegyei tapasztalatok birtokában tette át működésének központját Tatára. „*Tehetségének első felismerője*”¹⁹ az uradalomnak az 1740-es évektől már teljhatalmú (*plenipotentarius*) jószágkormányzója, Balogh Ferenc volt, akinek közbenjárására lett Fellner 1748-ban a komáromi kőműves és kőfaragó céh tagja.²⁰

Balogh Ferenc neve és legalábbis pályafutása építőtevékenységet illető részének értékelése elsősorban azért került be az építéssel foglalkozó szakirodalomba, mert Fellner az ő felfedezettje és pártfogoltja.²¹ Tata, a birtokirányítás központja volt az „*építőmesterek, ingénieurök, kőfaragók*” tanulóhelye, gyakorlati képzésük színtere. A török hódítás korszakának lezárultával, az újjászerveződő domíniumok igazgatási tevékenységét vizsgálva, egyetérthetünk azzal a megállapítással, mely szerint „*Balogh Ferenc tevékenységének jelentőségét lényegesen szélesebb körűnek értékeljük, mint a szakirodalom általában. Fellner pártfogója nemcsak egy mestert ajánlott, hanem egy fogalmat teremtett, munkakört alakított ki a hatalmas Eszterházy[!] grófi ág birtokain, az uradalmi építész személyében.*”²²

Balogh Ferenc a tatai kapucinus templom építésekor ismerte meg az akkor Komáromban dolgozó kamarai építőmestert, Kuttner Jakabot:²³ a tatai rendház építése 1743-ban indult, az alapkövet május 5-én tették le az alapító József gróf második felesége, Sauer Antónia grófnő, valamint fia és örököse, ifjabb Esterházy József, illetve annak felesége, Pálffy Mária Antónia grófnő jelenlétében. A szentély és a templom fala 1744-re már állott.²⁴

A templomhoz Kuttner készített terveket, amelyeket azonban a rendi szabályoknak megfelelően módosítani kellett. Így 1746 tavaszán a kért módosítások ügyében, mivel ő maga a komáromi vár építési munkálataival volt

18 1747-től 1754-ig a ráckevei és bélyei uradalmi építkezéseken dolgozott. CS. DOBROVITS 1983, 76.; LÖFFLER 1999, 192.

19 Fellner rövid életrajzát lásd pl. CS. DOBROVITS 1983, 76.; LÖFFLER 1999, 192–193.

20 RÉVHELYI 1988, 15.

21 CS. DOBROVITS 1983, 32.

22 CS. DOBROVITS 1983, 33. *Uradalmi építészeti iroda hazánkban először az Esterházy hercegi birtokon jött létre.* VOIT 1969, 230.

23 „*Kuttner Jakabról annyit sikerült megtudnunk, hogy előzőleg a temesi bánság első kormányzójának, Claudius Mercy tábornoknak volt az építőmestere s Temesvár megerősítése után, mint kamarai építőmester Komáromba ment, az ottani vár helyreállítására.*” RÉVHELYI 1988, 13.

24 MOHL 1909, 79.

elfoglalva, a fiatal kőművespallért, Fellner Jakabot²⁵ küldte Tatára.²⁶ Ekkortól alapozódott meg Balogh és Fellner életük végéig kitartó, szoros kapcsolata, együtt munkálkodása.²⁷ Továbbá Fellner megismerhette az ugyanebben az évben, a mocsárlecsapolási munkák miatt ismételen Tatára érkező Mikoviny Sámuel (1700–1750) is,²⁸ aki „sok hasznos gyakorlati és elméleti ismerettel gyarapította a fiatal kőművespallér műszaki tudását”.²⁹

Az Esterházy család mecénatúrájának a művészeti tehetség/tevékenység kibontakoztatását, fejlődését formáló vonásait is hangsúlyozta az az észrevétel, mely szerint Fellner „mint uradalmi építőmester, megtanult a magyar főurak, elsősorban az Eszterházyak[!] ízléséhez és követelményeihez igazodni, ugyanakkor sokoldalú művészeti instrukciókat kapott a nagy múltú mecénás családtól.”³⁰

1763 elején Balogh Eszterházy Károly grófhhoz (1725–1799), a Pápa-Ugod-Devecser uradalom birtokosához írt levelében, melyben Fellner kvalitásaira hívta fel a nagy építető püspök³¹ figyelmét, „kőműves mester”-nek titulálta Fellnert: „Az ide való kőműves mester meg érdemli a paumester nevet”.³² Valóban, a püspök 1763. február 12-én kelt, Baloghhoz írt levelében már *Baumeisternek*, azaz építőmesternek nevezi Fellnert.³³ „Balogh ajánlása, javaslata felveti a kőművesmester és építőmester közötti megkülönböztetést, mint a mesterségbeli tudás különböző fokozatait. [...] Az építőmester elnevezés, a céhrendszer zárt kötelékébe tartozó kőművesmesterek soraiból való kiemelést, egy magasabb képességnek és felkészültségnek megfelelő elismerési fokot és megbecsülést jelöl meg.”³⁴

25 „Nevével a tatai kapucinusok építkezésével kapcsolatban találkozunk először 1746-ban.” RÉVHELYI 1988, 13.

26 Komáromban a vár építésének 1745. évi kényszerű szüneteltetése után „Kuttner is csak úgy tudta 1746 tavaszán folytatni a munkálatokat, hogy maga helyett egy nála jelentkező, vándoréveit befejezett 23 éves kőművespallért küldött le Tatába, Fellner Jakabot.” RÉVHELYI 1988, 13.

27 Erősödő szakmai kötődésükből következett az is, hogy Balogh eltávolodott Kuttnertől. KÖVESDI 2002, 284–285.

28 MNL OL P 197. Esterházy család tatai levéltára. Familiaria (továbbiakban: P 197). Fasc. 105. No.1. Balogh Ferenc levelei Esterházy József grófnak. Tata, 1746. szeptember 9. 261–262.; Tata, 1746. szeptember 16. 263–264.; Tata, 1746. november 27. 269.

29 RÉVHELYI 1988, 14.

30 CS. DOBROVITS 1983, 76.

31 1759-től váci, majd 1761-től egri püspök.

32 RÉVHELYI 1988, 24–25.

33 Idézi RÉVHELYI 1988, 26.

34 RÉVHELYI 1988, 25.

Fellner felkészültségét illetően,³⁵ Haris Andrea szerint, „tanultsága jelenleg ismeretlen, azonban az eddigi feltételezések szerint, nem léphette túl a céhes kereteket. Erre utal első felbukkanása a komáromi kőművesmester, Kuttner Jakab környezetében, vagy első házassága, amikor is Rimholcz József komáromi pallér özvegyét vette el, és ezzel együtt talán a lehetőséget is, hogy bekerüljön a komáromi kőművescéhbe. Az Esterházy[!]-uradalom és főként Balogh támogatása kínálta számára azt az esélyt, hogy kilépjen a céhes keretből és építészeti ismeretei is jelentősen bővüljenek. Az uradalom kapcsán alkalma volt a korszak számos, nagy, közép-európai építészével találkozni és bizonyára rendelkezett mintakönyvekkel és tervekkel, amelyeket valószínűleg az uradalom (Balogh) szerzett be vagy kért el más főúri családoktól. Feltételezhető, hogy a korábbiakban Tatán járt mesterek (Martinelli, Pilgram, Ganneval, illetve Cseklészen Pacassi)³⁶ megbízásai sem múltak el nyomtalanul, az általuk készített tervek, vázlatok nélkül.”³⁷ Mindazonáltal „Fellner Jakab jó kvalitású építőmester volt, de valószínűleg tehetségét messze felülmúlta vállalkozó szelleme és a kínálkozó lehetőségeket megragadó képessége.”³⁸

Az uradalom tisztségviselői (*officiales*) és alkalmazottai (*oekonomici*) készpénzben és természetben kapták járandóságukat. A tisztségviselők között találjuk a szakigazgatás képviselőit (uradalmi ügyviselők, orvos, levéltáros, geometra stb.) is, köztük az uradalmi építő mestert. Fellner Jakab, mint a tata-gesztesi uradalom építő mestere, rendszeres javadalmazásban részesült a domíniumtól: egy évre 150 forintot, 20 öl fát, 100 pozsonyi mérő zabot és 4 szekér szénát kapott.³⁹ Szerződése⁴⁰ alapján, hasonló állandó jövedelme (konvenció) volt az egri püspökségtől.⁴¹ Bár van példa arra, hogy

35 „Nem ismerjük családi és szociális körülményeit [...] Nem tudjuk hol és kinél töltötte tanuló éveit”. RÉVHELYI 1988, 13.

36 Az Esterházyak szolgálatában: Anton Erhard Martinelli (1684. k.–1747): Süttör, vadászkastély a hercegi ág birtokában 1721. k., a tatai vár átépítési tervei kapcsán, terepszemle a kijelölt építési helyszínen 1747-ben; Franz Anton Pilgram (1699–1761): galántai kastélykápolna, a cseszneki ág rédei kastélya, továbbá tallói kastély, a majki remeteség tervezése, tervek a váci székesegyházhoz, a pápai kastélyhoz és a pápai és tatai plébániatemplomokhoz; Nikolaus Franz Leonhard Pacassi / Nicolaus Paccassi (1716–1790) cseklészi kastély; Isidore Canevale/Ganneval (1729/30–1786): tatai kastélytervek, cseklészi (1760-as évek), tatai (1782), csákvári kastélykertek.

37 HARIS 2008, 175.; lásd továbbá RÉVHELYI 1988, 13.

38 HARIS 2008, 175.

39 FATUSKA 2007, 168.

40 Az egri püspök és Fellner Jakab közt a líceum és a püspöki palota már megkezdett építkezéséről 1764. március 2-án jött létre a szerződés. VOIT 1969, 181.

41 Fellner jövedelmeiről a kötetben lásd részletesebben Stegmayer Máté közlését.

az uradalmak kizárólagos szolgálatuk számára alkalmaztak építőmestert, „gyakoribb azonban, hogy egy-egy céhbeli mestert szerződtetnek, akár meghatározott évi fizetésért, akár csak állandó megbízásokat adva. Ezért a sallárium összege, amely általában 150 Ft körül mozog, legtöbbször nem jelenti a mester kizárólagos jövedelmét, hiszen a céhszabályoknak megfelelő illetményekhez is hozzájut”.⁴²

Szerény összehasonlítási lehetőségként, három mintául kiemelt adat a járandóságok köréből: 1769-ben az uradalmi igazgatás élén álló Deáky József tatai jószágkormányzó (*praefectus*) éves jövedelme a következőkből állott:⁴³

615 forint
800 font marhahús, 300 font só, 180 font vadhús
100 font vaj, 100 font sajt
40 akó bor, 20 akó sör
2 db kétéves ártány, 2 db egyéves ártány, 8 db bárány
50 öl fa
6 pozsonyi mérő hüvelyes, 500 fej káposzta
30 pozsonyi mérő búza, 80 pozsonyi mérő kétszeres,
15 pozsonyi mérő árpa, 120 pozsonyi mérő zab
5 szekér széna

1775-ben a pápai uradalmi mérnök (*ingenir; ingénieur*) járandósága 400 Ft és 16 öl fa volt.⁴⁴ Két évvel későbbi adat szerint az ekkor a levéltáros (*archivarius*) feladatait is ellátó uradalmi ügyviselő (*fiscalis*) 250 Ft készpénz mellett lakást kapott fűtéssel együtt a pápai várban, valamint az uradalom látta el a munkájához szükséges eszközökkel, azaz „gyertyával, papirossal, tintával, kalamussal, spagétával”.⁴⁵

42 CS. DOBROVITS 1983, 67–68.

43 „Figyelembe véve, hogy mindebből írnökát is el kellett tartania (az írnök, a cancellista, készpénzben 100 forintot kapott).” FATUSKA 2007, 167. 219. j.

44 MNL OL P 1216. Esterházy család pápai levéltára. A pápai uradalom lajstromozott iratai (továbbiakban: P 1216). Capsa 51. No.3. Kiss Ferenc pápai fiskális levele gróf Eszterházy Károlyhoz. Pápa, 1775. március 15. 102–105.

45 MNL OL P 1216. Capsa 51. No.3. Kiss Ferenc pápai prefektus levele gróf Eszterházy Károlyhoz. Pápa, 1777. december 18. 168–177.

Reprezentációs és kegyúri építkezések

A török hódoltság és a kuruc küzdelmek időszakát követően az átalakuló politikai-társadalmi viszonyok és a meginduló gazdasági fejlődés életmódbeli változásokat is hoztak magukkal. Szembetűnő a főúri udvarok kialakításának változása: az erődített várak helyét a kastélyok váltották fel. A magyar építészetben a barokk stílus alkotásai elsősorban a katolikus újjászületés egyházi törekvéseit és a bécsi udvarhoz hű főnemesség igényeit elégítették ki. A rezidenciák kialakításával összefüggésben, felvirágzott a kertművészet. A barokk kert szerves része volt az építészeti koncepciónak; formálásának elve megegyezett a kastélyéval. A nemesi otthonok berendezése is átalakult, díszesebbé formálódott.

A XVIII. század utolsó harmadában Magyarországon is megjelent a barokknak az a szigorúbb, a klasszicizmushoz átvezető késői irányzata, amelyet jellegzetes, a hajfonatra emlékeztető füzérdíszéről gyakran copf stílusnak is neveznek. Távol álljon tőlünk, hogy művészettörténeti érdekre törekedve próbáljuk meg értékelni Fellner munkásságát a szakemberek helyett. Mindenesetre az biztos állítható, hogy Fellner munkásságának szerves része volt Tata, Veszprém, Pápa és bizonyos mértékig Eger városképi alakításában.

V. FELLNER JAKAB ALKALMAZÓI/TÁMOGATÓI AZ ESTERHÁZY CSALÁD IFJABB FRAKNÓI GRÓFI ÁGA TAGJAI KÖZÜL
Tata-Gesztesi, Semptei/Cseklészi és Szeredi uradalmak
Gróf Esterházy József (1682–1748) országbíró, horvát-szlavón-dalmát bán fia: Gróf Esterházy József (1714–1762) altábornagy Gróf Esterházy Miklós (1711–1764) koronaőr, diplomata, az Esterházy család ifjabb fraknói grófi ágán belül a tatai ág megalapítója, Gr. Esterházy Ferenc (1715–1785) főkancellár (id. Gróf Esterházy József unokaöccsei) Gróf Esterházy Miklós fiai: Ferenc (1746–1811) kamarás, diplomata János Baptiszt (1748–1800) kamarás
Pápa-Ugod-Devecser uradalom, az Egri Püspökség javadalmas birtoka
Gróf Eszterházy Károly (1725–1799) váci, majd egri püspök (Gróf Esterházy Miklós testvére)

Élete során több mint kétszáz épülettervet készített.⁴⁶ Így például jelentős alkotásai sorába tartozik az 1765–1776 közt épült veszprémi püspöki palota, az egri Líceum (1765–1780-ig, haláláig vezette az építkezést), a tatai és a pápai plébániatemplomok,⁴⁷ a kapucinusok rendháza és temploma Tatán, a Kálvária-domb kápolnája, a tatai kastély, a pápai kastély átalakítása.

Az uradalom jobbágyfalvaiban épült templomok közül Fellner műve például a szári,⁴⁸ kecskédi,⁴⁹ a nagyigmándi, vérteskethelyi, somlói, alsógallai, dadi, tarjáni, csákvári templom is.⁵⁰

A tatai plébániatemplom építésének kezdete 1751-re tehető: „*Anno 1751. esztendőben kezdték építeni a tatai parochialis templom fundamentumát, egész nyáron rakván is.*”⁵¹ A templom létrehozásával ifjabb Esterházy József gróf (1714–1762) atyja végakarátát valósította meg. Az épület terveit minden bizonnyal Franz Anton Pilgram alkotta meg, „*majd Fellner és annak segédje, Grossmann*⁵² *tervei alapján épült tovább és fejeződött be.*”⁵³

46 LÖFFLER 1999, 192.

47 Az 1773-ban elkészült, ám az építtető Eszterházy Károly püspök kérésére átdolgozott terve alapján készült utóbbi templomon 1774-től haláláig dolgozott, majd 1783-ban Grossmann József fejezte be az építést. LÖFFLER 1999, 193.

48 Révhelyi Elemér szerint építése 1759-ben indult, ám ez téves adat! RÉVHELYI 1988, 21. A plébánia Historia Domusa pontosan nyomon követte a templom építését: az alapkőletétel 1751. június 14-én ment végbe, amelyen jelen volt a kegyúr, ifjabb gróf Esterházy József képviselőjében Balogh prefektus, s egyházi notabilitások mellett, „maga a tervező- és építőmester, Fellner Jakab”. Az 1754-re elkészült plébániát is Fellner Jakab tervei alapján építették. A Keresztelő Szent János tiszteletére dedikált templom felszentelésére 1757 karácsonya vigíliáján került sor. A belső berendezésében, díszítésében is folyamatosan gyarapodó templom, végül is 1770-től ékesítette a falut. „Fellner Jakab szári műve »oly kecses, finom, nemes képet tár elénk, mint magyar provinciális templomaink közül nagyon kevés«. SCHWEININGER 2023, 95–97.; KUTHY 1955, 16.

49 1760-ban indult építése. RÉVHELYI 1988, 21.

50 Továbbá a tata-gesztesi uradalom győri egyházmegyéhez tartozó területén Fellner tervei szerint és kivitelezésében épültek a következő templomok: Szomód 1775–1778 között; Császár 1771–1774 között; Ászár 1764–1777 között; Gyömöre 1767–1773 között; 1764–1771 között Fellner javította a baji templom épületét. VALTER 2000, 125.

51 MNL OL X (4). Másolatok gyűjteménye. Anyakönyvi gyűjtemény. Tata, római katolikus halotti anyakönyvek. A 19/28., 39. RK 603/17–20.

52 Grossmann József (1747–1785) Fellner munkatársa, aki Fellner özvegyét vette feleségül. A két uradalmi központ, Tata és Pápa plébániatemplomai, az egri Líceum építésének folytatója, illetve befejezője Fellner Jakab halála után, s az 1785-ben elkészült angolkerti nyárilak tervezője és építője. Terveket készített az egri püspöki székesegyházhoz is, amelyek azonban nem kerültek kivitelezésre. LÖFFLER 1999, 198.

53 LÖFFLER 1999, 193.

Fellner 1769–1780 közt irányította az építkezést,⁵⁴ tehát egészen haláláig vezette annak a templomnak az építését, amelynek altemplomában nyugszik, és amely előtt szobra is áll.⁵⁵

A templom építése során Bezerédy (Bezerédi, Bezerédj) Mihály uradalmi régens egy Fellner emberi habitusára utaló mozzanatot is megörökített. 1775. október 25-én kelt levelében azt írta Esterházy Ferenc kancellárnak,⁵⁶ hogy „*Isten Szent nevének hála*”, nemcsak a tető, de a boltozat utolsó kövei is helyükre kerültek. A zárókövet maga maga Esterházy János (1748–1800)⁵⁷ gróf helyezte el. Ez ünnepélyes eseményen jelen volt az említett gróf Esterházy János (1748–1800) mellett Bezerédy régens, az uradalmi tisztek és Fellner Jakab, „*aki az alapot is csinálta*”. Fellner ez alkalommal „*örömkönynyeket sírt*”⁵⁸

Fellner „*1754-ben a tatai szentivánhegyi középkori templomromot alakítja át, Kálvária kápolna számára*”.⁵⁹ A szoborcsoport 1770 körüli kialakításával

54 Az építés/belső felszerelés 1787-ben fejeződött be (a templom felszentelésére 1784-ben került sor), a diplomata, a bécsi udvar velencei (1790) és nápolyi (1792–1797) nagykövete, Nyitra vármegye főispánja, gróf Esterházy Ferenc (1746–1811) birtoklása alatt. Ferenc gróf nevéhez kötődik emellett uradalma központjában a grófi rezidencia, a kastély építésének befejezése, a még édesapja által Tatára telepíteni szándékozott piaristák társházának megépíttetése, az Angolkert, s benne a nyári kastély (épült 1783–1785 közt) létrehozása.

55 Ungvári Lajos (1902–1984) alkotása 1940-ben került a templom mellé.

56 Amikor 1764-ben Esterházy Miklós (1711–1764, kamarás, koronaőr, Sáros vármegye főispánja, a Mária Terézia által 1762-ben megalapított magyar nemesi testőrség kapitánya), az Esterházy család több ágra osztódó grófi lineáján belül a tatai ág megalapítója elhunyt, javait elsőszülött fia, Ferenc (1746–1811) gróf örökölte. Nagykorúságáig, öröksége átvételéig nagybátyja, a főkancellár Ferenc gróf (1715–1785) irányította uradalmát.

57 Kamarás, Bereg vármegyei főispán. A gesztesi uradalom birtokközpontjában, Csákváron, az 1781-ben elkészült kastély és a hozzá csatlakozó, 1794–1808 között fennálló színház építetője. Gróf Esterházy Miklós ifjabbik fia, az uradalmat ekkor birtokló idősebb fiú, az említett gróf Esterházy Ferenc öccse. Nagybátyjuk, gróf Eszterházy Károly egri püspök 1799. évi halála után annak családi öröklött jószágát, a Pápa-Ugod-Devecser domíniumot is a fivére örökölték. Ferenc gróf gyermektelenül hunyt el, így a birtokok János gróf fiára, gróf Esterházy Miklós (1775–1856) kamarásra szálltak, aki nagybátyja és atyja örököseként 1811-től Pápa-Ugod-Devecser uradalom és a tatai és gesztesi domíniumok birtokosa is lett – ily módon, mint a fraknói ifjabb grófi ág utolsó nagy birtokegyesítője, a línea mindhárom dunántúli uradalmát kezében tudhatta.

58 MNL OL P 198. Esterházy család tatai levéltára. Domínium Tata (továbbiakban: P 198). Fasc. 73. No.3. Bezerédy Mihály régens leveleskönyve. Bezerédy Mihály levele Esterházy Ferenc kancellárhoz. 1775. október 25. 74.

59 RÉVHELYI 1988, 20. Az „újabb kutatások szerint esetleg Anton Pilgram” lehetett az építész. P. TÓTH 2004, 101.

már Schweiger (Schwaiger) Antal (1726–1802)⁶⁰ volt Fellner Jakab munkatársa.⁶¹

Esterházy Miklós gróf 1764. július 17-én kelt végrendeletében megerősítette akaratát, miszerint a piarista rendet uradalmának központjába kívánja telepíteni.⁶² A megvalósítás Miklós gróf testvérére, örökösei, két fia gyámjára, Ferenc főkancellárra várt. Az előzményeket tekintve, az építkezésre kijelölt birtokrészen, az idősebb Esterházy József gróf által a kamalduliak szerzetesrendje részére adományozott területen, Fellner 1748-tól vett részt a remeterend számára kialakítandó épületek létrehozásában,⁶³ majd tervei alapján 1765–1775 között immár a piaristák rendháza épületének megvalósításában is folytatta a munkát.⁶⁴

Balogh Ferenc régens és felesége, Bezeredy Borbála 1746 körül, Billegpusztán építtették fel kastélyukat.⁶⁵ Révhelyi Elemér⁶⁶ eddig adatokkal nem megerősíthető vélekedése szerint, Fellner Jakab a billegpusztai kastélynak is építésze lehetett.⁶⁷

Az Esterházy család cseklészi kastélya 1754–1758 közötti felújításának, bővítésének és átalakításának tervei, valamint a kastély kertjének megter-

60 „1770-től az Eszterházy uradalom szobrászaként Fellner Jakab építész mellett dolgozott.” KEMECSI 2004, 89., SCHMIDTMAYER 2021, 55.

61 Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a kápolna jelenkori felújítása a Fellner Jakab Kulturális Egyesület kezdeményezésének, a város összefogásának, az önkormányzat és a Műemléki Felügyelőség támogatásának köszönhető. A felújítás 1994–2001 között zajlott. 15 éves... [2007], 8.

62 HEGYI 1992, 91.

63 „A volt piarista rendház mai, zárt téglány alakú udvart körbefogó, egyemeletes tömbje több szakaszban épült. Első építési periódusa 1748–1749 között zajlott Fellner irányításával”. P. TÓTH 2004, 97.

64 „A rendház új építési szakaszának alapkövét 1765. július 1-én tették le, Fellner Jakab vezette az átalakítási munkálatokat.” P. TÓTH 2004, 98.

65 Dávid Ferenc és Geskó Judit 1984-ben készített dokumentációjában közölt adat szerint Balogh Ferenc 1746-ban adott utasítást az építkezés megkezdésére. Genthon István a kastély építését 1748/49-re teszi. Dávid Ferenc – Geskó Judit: Billeg pusztá, v. Balogh majd Eszterházy kastély. Tudományos dokumentáció (Kézirat). 1984. Közli FARBAKY 2007, 14., 18–19.; 14. 39. j.; 18. 74. j.; 19. 76. j.

66 Révhelyi Elemér (1889–1976) művészettörténész, a barokk és a klasszicizmus szakértője nemcsak kutatásokat folytathatott az Esterházy család tatai irattárában, de annak művészettörténeti szempontból érdekes részeit rendezte is. Munkája során készített jegyzetei hagyatékával a Kuny Domokos Múzeumba kerültek, s a családi levéltárnak a későbbiekben megsemmisült részeire is találhatóak adatok Révhelyi feljegyzéseiben.

67 „Az épületegyüttes tervezőjét Révhelyi – adatok hiányában – Fellner Jakabban véli megtalálni.” Mindaddig azonban csak 1774-ből ismert egy Fellner nevére szóló, Billeggel kapcsolatos számla. FARBAKY 2007, 19., 19. 77. j.

vezése is Fellner nevéhez fűződnek. A szeredi uradalom gazdasági épületei közül Fellner kivitelezte a számvevőség, uradalmi vendéglők, sörház, lovasiskola épületét is.⁶⁸ Valószínűleg része volt az Esterházy Ferenc főkanclár meghatalmazásából, a korábbi épület felhasználásával Pilgram által tervezett tallói kastély átépítésében/bővítésében is (a munkálatok kezdete 1760/1763).⁶⁹ Továbbá az Esterházy Miklós gróf által a gesztesi uradalom központjává váló Csákváron az 1762. évi családi osztályt követően építtetett urasági ház (*Domus Dominalis*) építésze is minden bizonnyal Fellner Jakab lehetett, majd az örökös János gróf utasítására ő készítette az épület kastéllyá fejlesztésének terveit.⁷⁰

A tatai kastéllyal kapcsolatban jól ismert tény, hogy idősebb Esterházy József eredetileg a vár helyére tervezte felépíttetni rezidenciális székhelyét, s ehhez először Mikovinyvel készíttetett terveket. A birtokos grandiózusabb épület iránti kívánságának megfelelően 1747-ben Martinellivel is véleményeztették a helyszínt, s ekkor már Fellner Jakab is bekapcsolódott az előkészületekbe vázlattevével.⁷¹ 1762-ben, amikor a családi osztályt követően a tatai uradalom Esterházy Miklós gróf kezére került, ismételten felmerült a birtokközpontban a vár helyén, illetve bizonyos részei átalakításával, a kastély felépítésének szükségessége.⁷² Nem rendelkezünk értékelhető adatokkal a Miklós gróf felkérését követően, 1762-ben Tatán járt Canevale ezzel kapcsolatos elképzeléseiről, javaslatairól.⁷³ Tény viszont, hogy Fellner 1763. január/februárban már a vár helyére megálmodott kastély terveivel járt Bécsben,⁷⁴ majd ő irányította az elkezdődött építkezést is, immár egy kevésbé költséges változat, vagyis nem a vár helyén építtetni kezdett rezidenciális központ

68 *Ifjabb Esterházy József Fellner mellett Nicolaus Pacassival is készíttetett tervet az átépítésre, ami már csak az uradalom gazdasági helyzete miatt sem valósulhatott meg. A kastély átépítése 1754–1758 között zajlott.* RÉVHELYI 1988, 15–16., 18–20.

69 LÖFFLER 1999, 192.

70 *A csákvári kastély építése 1778–1781 között ment végbe. A Fellner-féle urasági ház „a mai kastély bal szárnyával azonosítható.”* SÁROSSY 2022, 195.

71 *Lásd pl.* RÉVHELYI 1988, 14.

72 *Nagyon fontos meglátás az, amit Révhelyi Elemér kiemelt Fellnerről szóló dolgozatában: az ifjabb Esterházy József halálát követő, 1762. évi családi osztályon, amikor is a gyermektelenül elhalt gróf javai unokatestvérei kezére kerültek, hármuk közül a semptei és cseklézi uradalmat öröklő Ferenc, illetve a devecseri és pápa-ugodi javadalomhoz jutó Károly egyúttal kastélyt is kaptak a domíniumok igazgatási központjaiban. Nem így volt ez azonban a tata-gesztesi domínium ura, Miklós gróf esetében.* RÉVHELYI 1988, 23.

73 RÉVHELYI 1988, 23–24.

74 RÉVHELYI 1988, 24–25.; HARIS 2008, 175., 179.

létrehozását.⁷⁵ A kastély kivitelezésének jelentős munkálatai tehetőek az 1765–1769 közötti időszakra, s „az 1780-as évekre a főépület valószínűleg készen állt”.⁷⁶

Az 1755-ben épült, úgynevezett Fellner-féle bejáró a mai napig a vár megközelítésének fő útvonala. E várarok feletti híd és a törökkori bejáró között található a Fellner tervei alapján épült, úgynevezett udvarbíróház, a *ius gladii*-val (azaz főbenjáró perekben is ítélő hatalommal) bíró uradalom börtöncelláival.⁷⁷

Tata köztéri alkotásai közül, művészi értékének köszönhetően, kiemelkedik a Szent János-patak feletti hídra 1770-ben készült, Fellner Jakab és Schweiger Antal művészetét dicsérő Nepomuki Szent János-szoborcsoport.⁷⁸ A tatai uradalmat, nem kevéssé éppen Balogh Ferenc tevékenységének köszönhetően, Eszterházy Károly püspök több területen is mintának tekintette pápai birtoka fejlesztésében. Az „éleslátású, kora művészetének legnagyobb ismerője, kritikusa és mecénása”⁷⁹ főúr irányításával, a gazdasági és egyéb építkezések vonatkozásában, „a pápai uradalom a tatait utánozta, Fellner, Grossmann és Gött tatai építészek révén állandó művészi kölcsönhatásban álltak.”⁸⁰ Fellner Jakab 1763-ban Pápán, a kastély belső átalakításán dolgozott. 1774–1786 közt valósult meg a pápai plébániatemplom, a tervező Fellner halála után, 1785-ig Grossmann József irányításával.⁸¹

Gazdasági építkezések

Balogh régens tevékenységében, a birtokvásárló Esterházy József gróffal teljes egyetértésben, a birtokszervezés keretében jelentős teret kapott az uradalmi építkezések szorgalmazása, irányítása. A XVIII. században is az építettő uradalmak igyekeztek saját erejükből biztosítani az építkezésekhez

75 Az építkezés megkezdését, melyhez már „1764-ben anyagot is szállítottak”, visszavetette a birtokos Miklós gróf 1764. évi halála. JANKOVICS 2022, 115.

76 JANKOVICS 2022, 119.

77 A rabok számára a későbbiekben, a XIX. század elején kápolna is épült.

78 Értő elemzését lásd P. TÓTH 2004.

79 RÉVHELYI 1988, 27.

80 CS. DOBROVITS 1983, 31.

81 A templomot 1795-ben szentelték fel.

szükséges építőanyagokat.⁸²

Fellner életművében uradalmi feladataiból eredően malmok, vendégfogadók, istállók, magtárak, a halastavakhoz szükséges zsilipek építése stb. is szerepelt az uradalmi gazdasági építkezések sorában.⁸³ Nem véletlen, hogy a tatai uradalmi építőmesteri tisztet elérő Fellnerrel építették a tata-gesztesi uradalom birtokközpontjában, a mezővároson átmenő forgalom hagyományos útvonala, a mai Ady Endre utcán 1770-re elkészült uradalmi vendégfogadót is. Az uradalom iratai azt tanúsítják, hogy a tatai uradalom már 1744-ben elkészítette egy uradalmi vendégfogadó tervét.⁸⁴ Az uradalomban dolgozó Schuehbauer (?) János György pincemester 1776. október 5-én készített, a tatai domínium vendégfogadóit számba vevő leltárából (*inventarium*) kitűnik, hogy az épület 1770-re készült el,⁸⁵ és már ekkor is emeletes volt. Az eredetileg földszintes épületre ugyanis 1766–1769 között, Fellner tervei alapján emeltek még egy szintet. A fogadó nevét – a tatai Griff fogadóhoz hasonlóan –, cégéről, s nem feltételezett bérlőjéről kapta.⁸⁶

82 Így például a téglavetés földesúri privilégium volt, bár az égetőkemencék üzemeltetését többnyire bérbbe adták. „Az uradalmak nagyobb építkezéseknél, ha arra alkalmas alapanyag volt, általában új téglavetőket létesítettek, hogy a szállítási költségeket minimálisra mérsékeljék.” BUZÁS 1995, 452.

83 Az uradalomban pl. 1750/51-ben a következő munkákat végezte: „Az uradalmi számadáskönyv szerint a Fellner által végzett 1750. évi munkák: naszályi malomépítés, dadi leégett magtár helyreállítása, tatai és környei birkaistálló javítása, tatai régens lakóházának javítása, az igmándi Újvári-ház javítása. KÖH – MOL Esterházy[!]-levéltár, Dominium Tata, Fasc. 44. No. 3., kutató: Jankovich Miklós. ... Az uradalmi számadáskönyv szerint Fellner 1751. évi munkái között található: javítások a tatai várban 122–127, Régens lakása (javítás) 536 tétel alatt, továbbá tatai templom, kútkészítés Tatán, csalókai építkezés (javítás), Hofrichter lakása Igmádon és a kapucinusok rendháza és temploma Tatán. KÖH – MOL Esterházy[!]-levéltár, Dominium Tata, Fasc. 44. No. 4., kutató: Jankovich Miklós.” HARIS 2008, 17., 18. j.

84 A terv hátlapján lévő felirat szerint „Delineatio Diversorii Tóvárosiensis 23 Septembris extradata copialiter.” MNL OL P 198. Fasc. 48. No.63. Számadások, 1696–1746.

85 Az 1755. építési évet Révhelyi Elemér kézírata alapján vették át a későbbi munkák. Keresztessy Csaba – Simon Zoltán: A tatai Kristály szálló. Építéstörténeti dokumentáció (Kézirat). Budapest [2003.] 10–11. Éppen ezért dicséretes, hogy a szálló 200 éves fennállását nem a helytörténeti irodalomban is elterjedt 1755. évi dátumhoz igazítva, hanem 1970-ben ünnepelték, a Kristály Szálló tulajdonában lévő „Ételsor /menülap/ a szálloda fennállásának 1970-ben megünnepelt 200. évfordulója alkalmából” tanúsága szerint.

86 1776-ban, az uradalmi leltár szerint, négy vendégfogadó volt a két mezővárosban: a tatai Griff, a tóvárosi Szarka és a Frantz Lucas-féle fogadó, s a negyedik az Újtelep nevű városrészen. MNL OL P 211. – I. Esterházy család tatai levéltára. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok. Összeírások. No.1053. Inventarium. A tatai uradalomban lévő valamennyi vendégfogadó leltára. Johann Georg Schuehbauer pincemester. Tata, 1776. október 5. 226–235.

A gazdasági szakképzés kezdődő átalakulásának jelei

A század végére hazánkban megindult felsőfokú agrárszakoktatás, uradalmi szakemberképzés megelőző formájának, ugyanakkor alapvetően még az empirikus felkészülés alkalmazásának is felfogható a tatai uradalom különféle gazdasági hivatalaiban Balogh Ferenc régens felügyelete alatt gyakorló, gazdasági pályára készülő jövőbeli gazdasági tisztségviselők képzése. Felkészítésükben az építkezésekhez szükséges ismeretek is helyet kaptak. „A földesúr (világi vagy egyházi) birtokközpontjában valamely műszaki, számtartói készséggel, építészeti ízléssel és tájékozottsággal bíró bizalmi ember – építési felügyelő, Baudirektor, Bauinspektor, Bauschreiber,⁸⁷ számtartó, Reuntmeister,⁸⁸ matematikus, geometra – kezében futnak össze a terület építkezéseinek szálai. Ő az építető képviselője, a munkák, az építési anyagok, az építkezést szolgáló bányák, téglavetők, fűrészmalomok stb. ellenőre, az építkezésre fordított anyagok, jövedelmek, az elkészült épületek pénzügyi és műszaki felelőse”⁸⁹ A tatai, majd a pápai uradalmakban is, az agilis Balogh régens „ha nem is a bauschreiber szerepét, mint ezt Voit Pál írja, de a prefektus építésirányító szerepét látta el”⁹⁰

Azonban a képzési formák átalakuló, átmeneti időszakát hangsúlyozva, az uradalmi építkezések gyakorlatát tekintve még a gyakorlati/tapasztalati felkészülés erős hangsúlyozására és alkalmazására utalt Balogh Ferenc elhíresült, a bécsi akadémiákban tanult építészeket „szeléd borjú formáknak”⁹¹ tituláló pirongatása, miszerint a „Praxist” a „Theoreátul” nem tudták megkülönböztetni. „Ez tulajdonképpen egy régimódi építető vallomása, aki a céhrendszer hagyományos, gyakorlaton alapuló oktatási rendszerét hirdeti az elméleti képzésű akadémiával szemben. Ez még a 18. század első felének szemlélete, lényegében a középkori tradíciókat őrzi.”⁹²

Balogh Ferenc gazdálkodási és azon belül építkezési irányító és tevékenyen

87 Az uradalmi építészeti iroda vezető tisztje, az építési anyagok (ölfák, téglák) számadótisztje. Lásd pl. MNL OL P 1216. Capsa 51. No.3. Kiss Ferenc pápai prefektus levele gróf Eszterházy Károlyhoz. Pápa, 1774. december 23. 96–98.; CS. DOBROVITS 1983, 65–66.

88 Rentmeister (számtartó, rationista), az uradalmi készpénz- és terményszámadások elkészítésének felelőse.

89 VOIT 1969, 229.

90 CS. DOBROVITS 1983, 32.

91 MNL OL P 1216. Capsa 51. No.1. Balogh Ferenc levele gróf Eszterházy Károlyhoz. Tata, 1762. augusztus 14. 63–66.; CS. DOBROVITS 1983, 32.

92 CS. DOBROVITS 1983, 32.

közreműködő jelenléte mellett, a megrendelők oldaláról, a tatai birtokot megvásárló idősebb gróf Esterházy Józsefről és kiváltképp unokaöccséről, a pápai uradalmat családi jószágaként birtokló, fentebb már többször említett gróf Eszterházy Károly váci, majd egri püspökről is elmondható: „*a kor építetői nemcsak elméleti, hanem a kivitelezéssel kapcsolatos számos technikai kérdésben is alapos gyakorlatot szereztek.*”⁹³ Eszterházy Károly püspök 1764-től az egri javadalomban uradalmi építészeti hivatal⁹⁴ működtetett.⁹⁵ A hivatal élén az építészeti vezető (*Baumeister, Architector*) állott. Az építési írnok (*Bauschreiber, aedili scriba*) biztosította a szükséges építési anyagokat, szerszámokat az ácsok, a kőműveslegények, egyéb mesteremberek (üvegesek, tetőfedők stb.) számára,⁹⁶ amelyeket nyilvántartásaiban vett számba. Am az építkezések irányítására nem volt jogosult. Az épülettervek kialakításában az építészek, építőmesterek mellett legalább akkora szerepe volt a püspöknek⁹⁷ és a prefektusnak is. Egyetlen kiragadott, talán kevésbé ismert példa annak érzékeltetésére, hogy Eszterházy püspök mennyire személyesen irányította családi és javadalmas birtokai építkezéseit: például 1762-ben azt írta Balogh Ferencnek, hogy nem csodálja, miszerint a régens a devecseri domínium tartozéka, Hidaskürt *possessio* temploma födelében hibát talált, hisz Magyarországon „*közönséges fogyatkozása az ács, s más építő mestereknek.*”⁹⁸ Ezért a tető modelljét elvitte Egerbe, hogy a majdani épületeken ez a hiba többé ne forduljon elő.

Összegzés

Balogh Ferenc Fellner Jakabhoz kötődő pártfogói igyekezete egyrészt korántsem általánosan elismert a művészettörténeti szakirodalomban. Tudjuk például, hogy Balogh vállalta Fellner gyermekeinek keresztapasá-

93 CS. DOBROVITS 1983, 33.

94 BÁN 1999, 314.

95 „*Már az 1730-as évektől kezdve jelentős szerepet játszik a barokk építészetben – mint építető – a feudális uradalom: egyházi (püspökség, apátság) és világi nagybirtokok urai mecénásai a templomépítésnek. Az érett barokk stílus hazánkba a külföldi származású céhmesterek munkáival érkezik, de az uradalmi építési irodák hozzák létre a magyar stílusvariánsokat.*” VALTER 2000, 125.

96 BÁN 1999, 314.; BITSKEY 2000, 86.

97 Eszterházy Károly „*köztudottan értelmi szerzője, inspirátora volt az épületeknek és festmények kompozícióinak, az általa megrendelt alkotásoknak.*” BITSKEY 2000, 82.

98 MNL OL P 197. Fasc. 107. No.3. Gróf Eszterházy Károly levele Balogh Ferenchez. Eger, 1762. 94.

gát.⁹⁹ Ezt a keresztkomaságot „*érdek-összefonódásként*”¹⁰⁰ értékeli a Heves megye műemlékeit bemutató kötet: a Balogh Ferenc provincializmusát hangsúlyozó vélekedés szerint Eszterházy Károly Fellnert alkalmazó döntésében közrejátszott, hogy a püspökre „*Galántai Balogh Ferenc, a családi birtokok régense, ifjúkorától mellette álló bizalmas és »hűségese« tanácsadó, Fellner érdekében kifejtett – részrehajló s már-már érdekkapcsolatot sejtető – agitációja sem maradhatott hatástalan.*”¹⁰¹ Ha nem is ilyen élesen fogalmoznánk, de kétségtelen tény, akár az egyes domíniumokon belüli, akár a nagybirtokok közötti kapcsolatokat tekintve az uradalmak tisztségviselői között a családi kapcsolatok kiterjedt hálózata.

Másrészt a művészettörténeti irodalomban teret kapott annak hangsúlyozása is, hogy rendkívül inspiráló és gyümölcsöző együttműködés bontakozott ki a „*szenvedélyes építtető*”,¹⁰² műpártoló, „*párját ritkítóan bőkezű*”¹⁰³ mecénás, Eszterházy Károly és az építőmester Fellner találkozásában.¹⁰⁴ Valter Ilona szerint „*mecénás és építész szerencsés találkozása volt az Esterházyak tatai uradalmában Esterházy[!] Károly egri püspöké és Fellner Jakabé [...] Balogh Ferenc uradalmi jószágkormányzó ajánlotta Esterházy[!] Károly püspök figyelmébe, akivel nagyszerű alkotásokat hoztak létre*”¹⁰⁵

99 Cs. DOBROVITS 1983, 34.

100 VOIT 1969, 231.

101 VOIT 1969, 196.

102 VOIT 1969, 192.

103 BITSKEY 2000, 82.

104 Amint Károly püspök megfogalmazta támogatói hozzáállását: „*én szeretem a szépet és jót, ez pedig időt és költséget kíván.*” MNL OL P 1216. Capsa 51. No.3. Kiss Ferenc pápai prefektus levele gróf Eszterházy Károlyhoz. 1779. február 5. 220–222.

105 VALTER 2000, 125.

VOM MAURERPOLIER ZUM BAUMEISTER DER GUTSHERRSCHAFT: JAKOB FELLNER UND DIE ESTERHÁZY-GÜTER IN TRANSDANUBIEN

Éva Mária Fülöp

Das Mäzenatentum der Adelsfamilien unserer Geschichte, insbesondere der Esterházy, kann nicht nur mit dem Mäzenatentum der Vertreter der Künste im engeren Sinne (bildende Kunst, Musik, Literatur, Theater usw.) identifiziert werden, sondern auch mit der Beschäftigung und Unterstützung der Handwerker, die an herrschaftlichen, teils repräsentativen und herzoglichen, teils wirtschaftlichen Bauvorhaben arbeiteten, also dem Mäzenatentum der Baukunst. Einer der wichtigsten Aspekte des Mäzenatentums des Grafen József Esterházy (1682–1748), der die Herrschaft Tata kaufte, war die Beschäftigung des herrschaftlichen Baumeisters, des führenden Vertreters des Spätbarocks in Ungarn, Jakob Fellner. Jakob Fellner (1722–1780), der beliebteste und meistbeschäftigte Gutsbaumeister der Familie Esterházy, spielte in der ungarischen Kulturgeschichte und Kultur eine herausragende Rolle (zu seinen Biographien siehe die Zusammenfassung von Erzsébet Löffler in der Festschrift zum 200. Todestag von Bischof Károly Graf Esterházy 1999). Obwohl Fellner von einigen Kunsthistorikern als provinzieller Vertreter der Barockarchitektur angesehen wird, ist sein Werk für den Übergang vom spätbarocken Klassizismus seiner Heimat zum Rokoko- und Zopfstil sowie für die Verwendung von Architekturelementen des französischen klassizistischen Barocks, insbesondere von dekorativen Elementen, zweifellos von Bedeutung. Sein Werk prägte das Stadtbild von Tata, Veszprém, Pápa und in gewissem Maße auch von Eger. Im Laufe seines Lebens schuf er mehr als zweihundert Gebäudeentwürfe. Neben seinen Werken in Tata (die Regent Residenz, das Schloss, die Pfarrkirche, eine Reihe von Wirtschaftsgebäuden usw.) und dem Bischofspalast in Veszprém sind die Werke hervorzuheben, die er im Dienste von Károly Eszterházy (1725–1799), den Bischof von Vác und später von Eger schuf: das *Lyceum* in Eger und die römisch-katholische Pfarrkirche in Pápa. Das Wirken von Jakob Fellner erstreckte sich also über den Donauraum hinaus auch auf andere Landesteile.

Was das Leben von Bischof Károly betrifft, so ist die Tätigkeit dieses promi-

nennten Familienmitglieds in Tata aus lokalgeschichtlicher Sicht besonders interessant, da er der Neffe des Landesrichters József Esterházy war, der die Herrschaft Tata gekauft hatte. Während der wirtschaftlichen Führung seines Familiengutes, des Pápa-Ugod-Devecser-Gutes, unterhielt er enge Beziehungen zur Herrschaft Tata-Gesztes, die in vielerlei Hinsicht als vorbildlich galt.

Ferenc Balogh (1708–1765), Regent und Gutsverwalter von Tata, erkannte schon früh Fellners Talent, der 1748 auf Initiative Baloghs hin in die Steinmetz- und Steinbildhauerzunft von Komárom aufgenommen wurde. Nachdem er im Komitat und in der Handelskammer Erfahrungen gesammelt hatte, verlegte der Maurerpolier, der von 1755 bis 1761 im Komitat Komárom tätig war, seinen Wohnsitz nach Tata. Bereits in den 1740er Jahren war er für die Familie Esterházy tätig, so verhandelte er 1762 mit dem Präfekten der Herrschaft über die Wirtschaftsgebäude des Gutes Pápa-Ugod-Devecser in Pápa. Es ist kein Zufall, dass der zum Baumeister aufgestiegene Fellner den Auftrag bekam auch das herrschaftliche Gasthaus im Zentrum der Herrschaft Tata-Gesztes zu errichten.

Der Kunsthistoriker Elemér Révhelyi, der die Archive der Herrschaft Tata gut kennt, hat auch festgestellt, dass Fellners Herkunft, seine familiären Verhältnisse und die Art und Weise, wie er sich Wissen angeeignet hat, nicht oder nur unzureichend bekannt sind. In den Diensten der Esterházy konnte er jedoch die engen Grenzen der Zunft verlassen, indem er die Möglichkeiten eines herrschaftlichen Angestellten nutzte: Er hatte Zugang zu den Musterbüchern vergangener und laufender herrschaftlicher Bauprojekte und konnte sich mit den Werken der bedeutendsten Architekten der Zeit vertraut machen.

Ein genaueres Bild von Ferenc Baloghs Bildung und Ausbildung lässt sich auch aus seiner noch nicht rekonstruierten Bibliothek gewinnen. Wie wertvoll seine Bibliothek war und welche Bedeutung sie für ihn hatte, zeigt die Tatsache, dass er 1753 für den Fall seines Todes besondere Vorkehrungen für ihre spätere Unterbringung traf. Dass er József Esterházy Sen. auf den Polyhistor Mátyás Bél (1684–1749) aufmerksam machte, zeugt von seiner umfassenden Kenntnis der Materie. Er hatte auch ausgezeichnete Kontakte zu Sámuel Mikoviny (1700–1750), dem Hofkammeringenieur, der den Sumpf auf dem Gut Tata trockenlegte. Mit dem von József Esterházy in Tata gegründeten Kapuzinerorden unterhielt er eine enge und vertraute Beziehung und war ein großzügiger Förderer der dortigen Ordensbibliothek.

Unter seiner Leitung wurde Tata zum Zentrum der Gutsverwaltung, zum Studienort für Baumeister, Ingenieure, Steinmetze, mit den herrschaftlichen Ämtern, zur Ausbildungsstätte für die verschiedenen Berufe der herrschaftlichen Beamten und zum Schauplatz ihrer praktischen Ausbildung – ein Vorläufer der Wirtschaftsausbildung, die sich gegen Ende des Jahrhunderts auch in Ungarn etablieren sollte.

Der Name Ferenc Balogh taucht in der Architekturliteratur vor allem im Zusammenhang mit der Entdeckung Fellners und der Förderung der Entwicklung seines Werkes auf, obwohl sein Mäzenatentum nicht allgemein anerkannt ist. Die Bewertung der Leistung des Präfekten ist sehr unterschiedlich und reicht von „*sachkundiger lokaler Autorität*“ bis hin zu „*hochgebildeter ungarischer Adeliger, der sich in den Künsten auskennt*“. Mit dem vermeintlichen Provinzialismus Baloghs wird auch seine Offenheit und sein Wissen über die Künste in Frage gestellt, und tatsächlich wird in den Analysen als Fellners Mäzen auch der Verdacht eines Interessenkonflikts geäußert. Was Letzteres betrifft, so würden wir es nicht so unverblümt formulieren, aber es ist eine unbestrittene Tatsache, dass es sowohl innerhalb als auch zwischen den großen Ständen ein weit verzweigtes Netz von familiären Verbindungen zwischen den Beamten der Stände gibt.

Eine herausragende Wissenschaftlerin der herrschaftlichen Architektur des XVIII. Jahrhunderts, Cs. Dorottya Dobrovits ist jedoch der Ansicht, dass Fellners Mäzen den Gutsherren nicht nur einen Meister zur empfahl, sondern in der Person des herrschaftlichen Architekten ein Konzept, einen Arbeitskreis auf den Besitztümern der gräflichen Linie der Esterházy schuf. Andererseits hat die kunsthistorische Literatur auch die äußerst anregende und fruchtbare Zusammenarbeit hervorgehoben, die sich zwischen dem Regenten Balogh und über ihn den Gutsbesitzern des Tata-Gutes, dem Kunstmäzen und großzügigen Kunstförderer Károly Eszterházy und dem Baumeister Fellner entwickelte. Wir sind sicherlich auf der richtigen Spur, wenn wir neben den zu seiner Zeit anerkannten hervorragenden landwirtschaftlichen Fähigkeiten von Ferenc Balogh auch seine breite Belesenheit und Aufgeschlossenheit gegenüber Neuem im Zusammenhang mit dem Werdegang von Jakab Fellner würdigen.

Irodalom

FÜLÖP 2000

Fülöp Éva: *Művészeti tevékenység és művészetpártolás az Esterházy családban. Az Esterházy család történetét feldolgozó tudományos előadás-sorozat 2. és 3. része.* In: LIMES. XII. évf. 43. sz. 2000/4. 61–65.

FÜLÖP 2002

Fülöp Éva: *A tatai plébániatemplom kegyurai 1784-ig.* In: (Szerk. Haraszi Mihály) *A tatai Szent Kereszt Plébániatemplom kétszázötven éves évfordulójára rendezett ünnepség előadásai.* Tata, 2002. 1–16.

FÜLÖP 2004

Fülöp Éva: *Fellner mecénásai a dunántúli Esterházy-uradalmakban.* (Előadás Tatán, a Fellner Jakab Kulturális Egyesület szervezésében 2004. május 29-én tartott Fellner-megemlékezésen.)

FÜLÖP 2005

Fülöp Éva: *Adatok az Esterházy család ifjabb fraknoi grófi ága levéltárának történetéhez.* In: (Szerk. Csombor Erzsébet – Tóth Krisztina) *Levéltár és helytörténet. A Komáromi Levéltáros Szakmai Nap előadásai 1994–2004.* Esztergom, 2005. 62–83. (KEMÖL Évkönyvei 14.)

FÜLÖP [2007]

Dr. Fülöp Éva *kandidátus[!]*: *Fellner mecénásai a dunántúli Esterházy-uradalmakban.* In: (Szerk. Hegedűs Erika – Kaszál Józsefné – Madarász Katalin) *15 éves a Fellner Jakab Kulturális Egyesület 1992–2007.* Tata, [2007.] 21–30.

FÜLÖP–SCHMIDTMAYER 2017

Fülöp Éva Mária – Schmidtmayer Csaba: *Galántai Balogh Ferenc (1708–1765) régens.* A billegpusztai rezidenciális központ. Tata, 2017. (Libelli Tatenses 3.)

BÁN 1999

Bán Péter: Az egri püspöki uradalom igazgatása Eszterházy Károly idején. In: (Szerk. Kovács Béla) *Eszterházy Károly emlékkönyv*. Eger, 1999. 259–353. + Függelék 355–370.

BITSKEY 2000

Bitskey István: *Pietas, ars, scientia (Eszterházy Károly egri püspök mecénási elvei és gyakorlata)*. In: *LIMES*. XII. évf. 43. sz. 2000/4. 81–88.

BUZÁS 1995

Buzás Miklós: *Téglaépítkezés gyakorlata a Nyugat-Dunántúlon*. In: (Szerk. Cseri Miklós) *A Nyugat-Dunántúl népi építésze. A Velemben, 1995. május 29–31-én megrendezett konferencia anyaga*. Szentendre-Szombathely, 1995. 451–462.

BUZÁSI 2000

Buzási Enikő: *A művészeti tevékenység mint szerephelyzet az Esterházy család portréin. Részletek a magyar főúri műkedvelés 17–18. századi történetéből*. In: *LIMES*. XII. évf. 43. sz. 2000/4. 67–74.

CS. DOBROVITS 1983

Cs. Dobrovits Dorottya: *Építkezés a 18. századi Magyarországon. (Az uradalmak építésze)* Budapest, 1983. (*Művészettörténeti Füzetek* 15.)

FARBAKY 2007

Farbaky Péter: *Billegpusztá, volt Balogh-Eszterházy-kastély*. H. n. 2007. (*Tudományos dokumentáció – kézirat*)

FATUSKA 2007

Fatuska János: *A tatai és gesztesi uradalom újranépesítése a török kiűzése után*. In: (Szerk. Fatuska János – Fülöp Éva Mária) *Kecskéd település-története. A község újratelepítésének 200. évfordulója tiszteletére*. Kecskéd, 2007. 121–174.

FAZEKAS 2005

Fazekas István: *Arisztokraták és zarándokok: az Eszterházy család tagjai Máriazellben*. In: *LIMES*. XVIII. évf. 67. sz. 2005/3. 37–47.

FÜLÖP-GYÜSZI-SCHMIDTMAYER 2014

(Szerk. Fülöp Éva Mária – ifj. Gyüszí László – Schmidtmayer Csaba) Griff karddal és rózsával. Az Esterházy család története. Tudományos előadás-sorozat az Esterházy család történetéről. 1998–2007. Tata, 2014. (Annales Tataienses VII.)

HARIS 2008

Haris Andrea: Majorsági központtól a kastélyig, avagy a tatai Eszterházy-kastély kiépülése. In: (Szerk. Feld István – Somorjay Selysette) Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Budapest, 2008. 169–186.

HEGYI 1992

Hegyí Ferenc: Új adatok a tatai piarista kollégium XVIII. századi történetéhez. In: (Szerk. Holl Béla) Piaristák Magyarországon 1642–1992. Rendtörténeti tanulmányok. Budapest, 1992. 89–165.

JANKOVICS 2022

Jankovics Norbert: A tatai Esterházy-kastély építéstörténete. In: (Szerk. Kövesdi Mónika – Virág Zsolt) Tata, Esterházy-kastély. Budapest, 2022. 113–131. (A Nemzeti Kastélyprogram Tanulmánykötetei 1.)

KEMECSI 2004

Kemecsi Lajos: Hagyatéki leltárak Tatáról, a 19. század elejéről. In: (Szerk. Kisné Cseh Julianna) Arx – oppidum – civitas. A vártól a városig. Tata évszázadai. Tata, 2004. 83–95. (Annales Tataienses IV.)

KOLINOVICS 1754

Kolinovics Gábor: *Posthuma memoria Josephi Esterházii de Galantha... Tyrnaviae*, 1754.

KÖVESDI 2002

Kövesdi Mónika: Egy főúri donátor, Eszterházy József gróf szerepe a tatai kapucinusok templomának és kolostorának építésében. In: KEMMK 9. Tata, 2002. 283–296.

KUTHY 1955

Kuthy István: [Kézirat a szári és újbarki templom történetéről, címoldala elveszett]. H. n. [1955.] (Kézirat) Szári Keresztelő Szent János Plébánia, Szár.

LÖFFLER 1999

Löffler Erzsébet: *Ad Maiorem Dei Gloriam. Eszterházy Károly művészetpártoló tevékenysége.* In: (Szerk. Kovács Béla) *Eszterházy Károly emlékkönyv.* Eger, 1999. 189–207.

MOHL 1909

Mohl Adolf: *Tata plébánia története.* Győr, 1909.

RÉVHELYI 1988

Révhelyi Elemér: *Fellner Jakab életműve a kezdetektől az 1760-as évek közepéig. A Magyar Tudományos Akadémián 1962. szeptember 25-én tartott felolvasó ülés kéziratának részlete.* In: (Szerk. Payer Gábor) *Révhelyi Elemér munkássága a tatai múzeum hagyatéki gyűjteménye tükrében.* Tata, 1988. 11–33. (Tudományos Füzetek 4.)

SÁROSSY 2022

Sárossy Péter: *Csákvár és Tata: Esterházy Miklós János életének helyszínei.* In: (Szerk. Kövesdi Mónika – Virág Zsolt) *Tata, Esterházy-kastély.* Budapest, 2022. 192–251. (A Nemzeti Kastélyprogram Tanulmánykötetei 1.)

SCHMIDTMAYER 2021

Schmidtmayer Richárd: *Schweiger Antal kiemelkedő műremeke újult meg 2020-ban.* In: (Szerk. Kis Tiborné – Stegmayer Máté) *20 éves a Tatai Helytörténeti Egyesület. A Tatai Helytörténeti Egyesület Évkönyve.* Tata, 2021. 53–60.

SCHWEININGER 2023

Schweininger Péter: *Sváb világok. Népeség és mentalitás Száron, 1729–1848.* Budapest, 2023. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)

SYLVESTER 2015

Sylvester Edina: *Örökségünk a tatai Angolkert.* [Tata], 2015.

TALLÓS 1976–1980

Tallós Ödön József: *A tatai kapucinus rendház története 1743–1950.* (A Tatai Kapucinusok Háztörténete alapján.) I–III. I. 1743–1844. Budapest, 1976–1980. (Kézirat)

P. TÓTH 2004

P. Tóth Enikő: *Schwaiger Antal szobrász szoborművei a tatai Esterházy-uradalom területén.* In: (Szerk. Kisné Cseh Julianna) *Arx – oppidum – civitas. A vártól a városig. Tata évszázadai.* Tata, 2004. 97–149. (Annales Tataienses IV.)

VALTER 2000

Valter Ilona: *A Győri Egyházmegye műemlék templomai.* In: (Szerk. Kiss Tamás) *A Győri Egyházmegye ezer éve.* Győr, 2000. 116–127.

VOIT 1969

Voit Pál: *Eger és Heves megye művészettörténete. (XVIII–XIX. század).* In: (Szerk. Dercsényi Dezső – Voit Pál) *Magyarország műemléki topográfiája VII. Heves megye műemlékei I.* Budapest, 1969. 91–302.

15 ÉVES... [2007]

(Szerk. Hegedűs Erika – Kaszál Józsefné – Madarász Katalin) *15 éves a Fellner Jakab Kulturális Egyesület 1992–2007.* Tata, [2007.]

FELLNER JAKAB ÖRÖKSÉGE ÉS ÖRÖKÖSEI

Stegmayer Máté

„A mester Tatáé volt. Innen indult el dicsősége útjára. Itt lakott, innen irányította többi építkezését is. Tatán halt meg és porladó hamvai itt [...] nyugszanak hatalmas alkotásának kriptájában.”¹

Bevezetés

Fellner Jakabot, a késő barokk magyar építészet kiváló alakját, morvaországi származása ellenére, családja és a személye köré szerveződő uradalmi építési iroda egészen haláláig Tata városához kötötte – annak dacára is, hogy a legkülönfélébb építészeti munkássága a Magyar Királyság számtalan településén megtalálható. Itt letelepedve és innen indulva bontakozott ki életműve. Építészeti tevékenységét elsősorban az Esterházy² grófi család birtokain, azon belül is a tata-gesztesi és pápai uradalmak területén végezte. Emellett más főúri családok világi és egyházi vonatkozású megrendeléseit is teljesítette, sőt időről időre az udvari kamara és Komárom vármegye szolgálatában is dolgozott. Életművének legfontosabb munkái Cseklész, Veszprém, Pápa, Tata és Eger települések vonzáskörzetében összpontosulnak. Az 1770-es évekre építész pályafutásának csúcsára érkezett. Főúri családok és egyházi főméltóságok kívánságait és megrendeléseit teljesítve neve a legfelsőbb körökben is ismertté vált a Habsburg Birodalom területén. Élete második felében pedig legkiemelkedőbb megrendelője maga az egri püspök, Eszterházy Károly gróf volt. Elismertségét bizonyítja, hogy Mária Terézia császárnő 1773-ban a birodalmi nemesek rangjára emelte „fellenthali” előnévvel. A tatai építőmester 2022-ben ünnepelte születésének 300. évfordulóját, mely alkalmából Tatán emlékévet rendeztek, és többek között egy négy részből

1 Részlet Fellner Jakab 1940-ben felavatott emléktáblájának feliratából, amelyet Ungvári Lajos szobrászművész egész alakos alkotásának elhelyezésével egy időben készíttettek, és a Szent Kereszt-plébániatemplom falában került elhelyezésre. A szöveg megfogalmazása Révhelyi Elemér művészettörténésznek, a fellneri életmű legkiemelkedőbb kutatójának tulajdonítható. KÁLMÁN-KÖVESDI-VARGA 2016, 111.

2 A tanulmányban az Esterházy család nevének írásakor következetesen az „s” betűs alakot használtuk, kivételt téve gróf Eszterházy Károly egri püspök, valamint a család jeles történetírójának, Eszterházy János gróf esetében – tekintettel arra, hogy az érintettek következetesen „sz” betűvel írták a családnevüket. A 2000-es évektől a modern szakirodalom is ehhez az elvhez alkalmaztatja magát.

álló konferenciasorozat is megvalósításra került.³ Ennek során alapvetően a történettudomány, továbbá a művészet-, kultúra- és vallástörténet segítségével igyekeztek a felkért előadók megismertetni Fellner Jakab korát, személyét, szerepét és jelentőségét. A társadalomtörténet módszereivel is minden bizonnyal érdemes lenne az életmű vonatkozásait vizsgálni, azonban jelen tanulmányban sem egészen erre kerül a sor, hanem ennek részeként Fellner örökösain keresztül az ő hagyatékába nyerünk bepillantást. Nem abba az épített örökségbe, amelyet a különféle építmények által jelenkorunk legkiválóbb műemlékeiként tartunk számon, hanem abba az ingó és ingatlan vagyomba, amit gyermekeinek, feleségének, családjának és az építési iroda által utódainak hátrahagyott.

Jelen munkában a rendelkezésre álló szakirodalom és a feltárt gazdag forrásbázis felhasználásával arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk Fellner Jakab kiterjedt családját, örökösait, betegséggel terhelt működésének utolsó éveit és rekonstruáljuk azt a hagyatéki eljárást, ami az 1780-ban bekövetkezett halálát követően az Esterházy-uradalom felügyelete mellett az örökösök között végbement. Ennek részeként szükség volt számba venni azt a vagyont – hagyatéki leltár hiányában –, azokat az ingatlanokat, haszonbérleteket és egyéb jövedelemforrásokat, amelyek felett örökösei rendelkeztek, ezzel megadva az építőmester közösségben betöltött társadalmi és gazdasági helyzetét. Ezek közé tartozott Fellner tóvárosi⁴ lakóháza és az építési iroda is. Az emlékévé egyik legjelentősebb tudományos eredményeként került sor az ingatlan helyének azonosítására, amelyet kiterjedt kutatómunka előzött meg – az elsődleges források hiányában – főként kontextusokat, összefüggéseket vizsgálva, másodlagos források bevonásával és azok értelmezésével. A kutatás során ugyanakkor kísérletet tettünk arra is, hogy nemcsak Fellner leszármazottjai, hanem az uradalmi építési iroda tovább működésére, továbbá az Esterházy-uradalom mindenkori építésének funkciójára és annak – mintegy fél századot átfogó – átalakulására egyaránt rávilágítsunk a

3 *Jelen kutatás eredményei a Fellner-emlékévé keretében megvalósult konferenciasorozat „Kortársak és mecénások” címmel életre hívott harmadik rendezvényén hangoztak el a tatai Esterházy-kastélyban, 2022. augusztus 22-én. A feltárt eredményekről ismeretterjesztő jelleggel a „Fellner Jakab” Facebook-oldalon, majd 2024-ben a „Fellner Jakab 300” Patrióta sorozat különszámában számoltunk be.*

4 *Tata és a vele szinte egybeépült Tóváros községeket közigazgatásilag 1938-ban egyesítették. A tanulmányban a XVIII–XIX. századi Tata és Tóváros mezővárosokat a források adta lehetőségek tükrében igyekeztünk elkülöníteni egymástól. Tata nevének említése több esetben jelen korunk közigazgatási helyzetére is utalhat.*

XVIII. és a XIX. század fordulóján. Célunk volt Fellner Jakab mind családi, mind hivatásbéli örököseinek feltérképezése, és ezekkel összefüggő jelenségek vizsgálata, a „fellneri örökség” mindkét értelemben vett ábrázolása.

A munka elkészítésében nagy segítséget jelentettek dr. Pfeiffer János (1897–1983) veszprémi püspöki levéltáros és dr. Révhelyi (Réh) Elemér (1889–1976) művészettörténész publikációi és kutatási jegyzetei. Mindketten azon maroknyi kutatók közé tartoznak, akik az 1930–1940-es években engedélyt nyertek a tatai várban elhelyezett Esterházy grófi levéltár egyes szekcióinak hozzáférésehez. Ez a forrásfeltáró és jegyzetekben részlegesen fennmaradt munka kiemelkedő értéket képvisel, hiszen a második világháború idején és az azt követő időszakban a levéltárat feldúlták, és az Országos Levéltárba 1948-ban már csak az anyag töredéke kerülhetett be. Ennélfogva számos jegyzet pótolhatatlan forrásértékkel bír.⁵ Pfeiffer és kollégája, dr. Lukcsics Pál az 1933-ban megjelent kötetükben első ízben tettek kísérletet arra, hogy összeállítsák a Veszprémben is meghatározó építészeti tevékenységet kifejtő Fellner Jakab életrajzát, amihez nagyrészt a Pfeiffer által Tatán feltárt forrásokat használták fel.⁶ A munka publikálását követően Pfeiffer azonban felhagyott Fellner *oeuvre*-jének további kutatásával. Némely jegyzetének átadásával pedig már Révhelyi Elemér munkáját segítette.

Révhelyi ugyanebben az évtizedben, dr. Magyar Zoltán közbenjárásával került Tatára, aki a tatai mintajárás szervezésének megalapozásához számos kutatót hívott a térségbe, hogy a terület történeti múltját is feltárják.⁷ Révhelyi érdeklődése már ezeknek a kutatásoknak az idején a település barokk épületei és a művészettörténet számára nemrég felfedezett tatai építőmester, Fellner Jakab felé fordult. A grófi levéltárból előkerült Fellnerre vonatkozó iratok és a tőle származó tervlapok valósággal lebilincseltek, így célja hamarosan egy Fellner életét és művészetét bemutató monográfia elkészítése lett. A kutatást a második világháború után kialakult új világrendben is változatlan elánal folytatva a Tatáról az Országos Levéltárba került Esterházy-levéltári

5 *ÉRTESÍTŐ* 1950, 27.

6 Pfeiffer 1933-ban Lukcsics Pállal közösen jelentette meg a veszprémi vár területén végzett újkori építkezések tudományos alapú feldolgozását és építéstörténeti előzményeit. Utóbbi középkori vonatkozásokra Lukcsics, az újkoriakra Pfeiffer kutatásaiból láthatunk rá. LUKCSICS–PFEIFFER 1933

7 Révhelyi első feladata a piarista rendházban kialakított múzeumi gyűjtemény rendezése és a város művészettörténeti emlékeinek kutatása volt, amit Balogh Jolán művészettörténéssel közösen jegyzett „A tatai piarista rendház és múzeuma” című kötetben adott közre. A múzeumi anyag feldolgozása során figyelt fel a tatai kerámiaipar jelentőségére, így ebben a témában kezdett kutatásokat, és 1941-ben megjelentette „A tatai majolika története” című, a témában máig legteljesebbnek mondható monográfiát. RÉVHELYI 1938. és RÉVHELYI 1941

anyagban. „Sok feljegyzésem van, amelyet itt gyűjtöttem, de nem találtam meg az Országosban, és megfordítom; az Országos Levéltárban van olyan, amit nem találtam meg itt, Tatán” – jelentette ki egy későbbi interjúbeszélgetés során.⁸ Révhelyi Elemér Fellner Jakab élet(műv)ének legkitűnőbb ismerőjévé vált, és művészetének számos, addig nem ismert aspektusára világított rá.⁹ Nagy kár, hogy végül nem tudta elkészíteni a teljes *oeuvre*-t feldolgozó monográfiát. Végakarata szerint a több mint 10.000 oldalnyi jegyzetből és több ezer fényképfelvételből álló hagyatékának jelentős részét a tatai Kuny Domokos Múzeum kapta meg. Ezek a dokumentumok – amelyeknek precíz rendezését dr. Haris Andrea végezte el az 1980-as évek végén – a mai kor kutatói számára is jelentős segítséget nyújtanak a barokk kor és az Esterházy-uradalmak építéstörténetének, de mindenekelőtt Fellner Jakab munkásságának még alaposabb megismeréséhez és feldolgozásához.¹⁰

A korszak építkezéseinek gyakorlatában és a különféle feudális kori építési szervezetek vonatkozásában messze kiemelendő Cs. Dobrovits Dorottya munkája, amelyben a XVIII. század uradalmi építkezéseinek jellemzőit vizsgálta éppen a pápai Esterházy-birtok gyakorlatán keresztül, amely szoros összefonódásban állt a tata-gesztesi domíniummal. Cs. Dobrovits munkájában nemcsak Fellner pápai megbízatásaira, hanem utódainak szerepére, jelentőségük értelmezésére is fontos megállapításokat fogadhatunk el, mely eredményekre az Esterházy család pápai levéltárának még a tatainál is töredékesebben fennmaradt iratainak áttekintésével jutott el a kutató.¹¹

Révhelyi megfogalmazása értelmében az Országos Levéltárban kutatható, egykori Esterházy grófi levéltár iratanyaga – csonka mivolta ellenére – rendkívül széles körű forrásbázisa maradt a család birtokait feldolgozó történeti,

8 KRÓNKA 1975, 6.

9 1957-ben, már a Budapesti Műszaki Egyetem építészettörténet-tanáráként adta közre kutatási eredményeinek jelentős részét kandidátusi disszertációjában. Jelentősegteljes annak az előadásának a kézírata, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia felolvasóülésén tartott, és amely az 1760-as évek közepéig tárgyalja Fellner tevékenységét. KDM REH Fasc. 1. No.2. Révhelyi Elemér: Fellner Jakab működésének kezdeti évei. Kandidátusi értekezés. 1957. és RÉVHELYI 1988. „Révhelyi végtelen szorgalommal gyűjtötte az adatokat, járt fel a Magyar Országos Levéltárba kutatni, s miközben Fellner Jakab építészetének legjobb szakértője volt, alig írt le valamit, nem merte összegezni az adatait.” Kelényi György művészettörténész ezzel kapcsolatban egy humoros történetet elevenített fel közte és Zádor Anna között, miszerint a „Levéltár felé menő 16-os autóbuszon találkozott vele és viccesen ráförmedt: »Ha még egyszer meglátom a buszon, ahelyett, hogy otthon írná a Fellner-monográfiát, egyszerűen lelököm.«” KELÉNYI 2008, 9.

10 HARIS 1988

11 CS. DOBROVITS 1983

helytörténeti, gazdaság-, társadalom- és művészettörténeti kutatásoknak. Jelen tanulmányban mindenekelőtt az uradalmi birtokigazgatás, a jószágkormányzók és uradalmi főtisztviselők iratait, a tisztiszéki ülések jegyzőkönyveit és az azokhoz csatolt iratokat, különféle összeírásokat, fennmaradt haszonbérleti szerződéseket sikerült feltárni és felhasználni. Kiemelendő értékkel bír továbbá Trojkó György tatai ügyvéd hagyatéka, aminek kötetei egykor a tatai grófi levéltárból kerültek kiemelésre, és emiatt nem az országos, hanem a Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltár őrizetében állnak.

Az Egri Érsekség Gazdasági Levéltárában, amely jelenleg a Heves Vármegyei Levéltár őrzésére van bízva, Eszterházy Károly püspök és Fellner, illetőleg a püspök megbízásából Fellnert követően alkotó Grossmann József eredeti levelei maradtak fenn, amelyek elsőrangú forrásai lehetnek mind az egyházmegye, mind a pápai domínium egyes építkezéseinek vonatkozásában. Jelen munkában azonban Fellner magántermészeti, legfőképpen törékeny egészségi állapotának megrajzolásához nyújtottak felbecsülhetetlen segítséget, mely kérdéssel a korábbi kutatás nemigen foglalkozott.

A lehetségesen szóba hozható örökösök feltérképezéséhez nem elhanyagolható kérdés volt Fellner Jakab családfájának, rokoni kapcsolatainak felvázolása. Erre vonatkozóan Pfeiffer János végzett kimerítő kutatásokat az 1930-as évek elején, és elsősorban a tatai római katolikus anyakönyvek bejegyzéseire támaszkodva ezeket az ismereteket az 1933-ban megjelent munkában adta közre. Nem mellékesen, ő tárta fel Fellner pontos születési adatait is.¹² Révhelyi Elemér kutatásai során a Pfeiffer által készített részletes jegyzetanyagot további kiegészítésekkel és pontosításokkal látta el, ezek az eredmények azonban már nem kerülhettek be a tudományos vérkeringés folyamába, hiszen publikálásuk nem történt meg.¹³ További kutatások és anyakönyvi bejegyzések feltárásával, a korábbi eredmények pontosításával éppen ezért összefoglaló jelleggel nélkülözhetetlennek tartottuk röviden felvázolni Fellner rokoni összeköttetéseit, hogy ebből átláthatóvá és könnyebben befogadhatóvá váljanak munkánk eredményei. Az anyakönyvek alapján közölt dátumok legtöbb esetben nem a születés és a halálozás, hanem a kor szokásának megfelelően a megkeresztelés és a temetés időpontját rögzítették, ami néhány napos eltérést eredményezhet, azonban erre a munka későbbi részében ismételtelen nem hívjuk már fel a figyelmet. A több esetben eltérő írásmódokat mind a családnevek, mind a keresztnévek

12 LUKCSICS-PFEIFFER 1933, 197–200., 211–213.

13 KDM REH Fasc. 15. No.1. Fellner Jakab – Anyakönyvi adatok, örökösödési ügyei.

esetében is egységesített formában adjuk közre, a magyarországi származás és tartós megtelepedés esetében kivétel nélkül magyar alakban.

A „*Fellnerianus Successorok*”¹⁴

Fellner Jakab az életében gazdag gyermekáldásnak örvendett, a korban jellemző gyermekhalandóság miatt azonban közülük csak igen kevesen éltek meg a felnőttkort. Háromszor házasodott, utoljára 1772-ben Kristelli Teréziával, hiszen első feleségét, Kirchrober Eleonórát 1761-ben, a másodikat, Cruzin Rozáliát pedig 1772-ben temette el.

Első felesége a házasságba magával hozott egy leánygyermeket, Rimholcz Teréziát (Tóváros[?], 1741. május 30. – Tóváros, 1812. augusztus 12.), akinek felnevelését a tatai építőmester vállalta. E helyen érdemes utalni arra, hogy Fellner a szigorú céhes keretek megkötéseihez igazodva részben első feleségének, azaz a feleség elhunyt férjének köszönhette, hogy 1748-ban felvételt nyert a komáromi kőműves és kőfaragó céhbe.¹⁵ Kirchrober Eleonóra (? – Tóváros, 1761. december 3.) első férje az a Rimholcz József (? – Tóváros, 1743. július 5.) kőművespallér volt, akinek irányításával megkezdődtek Tóvároson a kapucinus kolostor és templom építési munkálatai.¹⁶ Ez a mostohalánygyermek, Rimholcz Terézia pedig fontos – összekötő – szerepet játszott Fellner pályafutásának előmozdításában és az építési iroda sikeres kialakításában, működésében is: 1763-ban Paár Ignác (1733 k. – Tóváros, 1779. december 31.)

14 MNL OL P 210. – III.A. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatással kapcsolatos iratok. Tisztiszéki jegyzőkönyvek mellékletei és töredékei. 1796. augusztus 19. No.3.

15 LUKSICS–PFEIFFER 1933, 200. és STEGMAYER 2023a, 129.

16 Rimholcz József és Kirchrober Eleonóra 1740. augusztus 11-én kötöttek házasságot Tatán, melyből egyetlen leánygyermek, Rimholcz Terézia született. Az esküvői tanúk Lintner András kőfaragómester és Blumauer (Plammaor) Ádám kőművesmester, a gyermek keresztszülei Wohlmuth Ferdinánd pékmester és felesége, Terézia voltak. A halotti anyakönyvben – feltehetően – Rimholcz név nélkül szerepel. „Sepultus est Murarius paller in Tot Varos.” GyEL V.66. Tata plébánia iratai és anyakönyvei (a továbbiakban: V.66.). III. kötet. Kereszteltek és házasultak anyakönyve III. (1726–1759, 1730–1759). 1740. augusztus 11. 900., 1741. május 30. 350.; XVII. kötet. Meghaltak anyakönyve I. (1726–1778). 1743. július 5. 37., 1761. december 3. 88.; XIX. kötet. Meghaltak anyakönyve III. (1794–1820). 1812. augusztus 12. 185.

vezette oltár elé,¹⁷ aki a fellneri iroda kitűnő rajzolója, majd korai haláláig Fellner legbelsőbb munkatársa, első segédje volt.

Fellner Jakabnak Kirchrober Eleonórával kötött első házasságából született öt gyermeke közül egyedül Borbála (Tóváros, 1748. szeptember 24. – Tata, 1781. október 12.) nevű lánya érte meg a felnőttkort. Az anyakönyvi bejegyzések tanúsága szerint mindegyik gyermek keresztszülője Wittmann Mátyás pékmester és felesége, Terézia voltak.¹⁸ Borbála 1773-ban kötött házasságot Rigler Ferenc (Kassa, 1742. november 15. – Esztergom, 1810. február 15.) gazdasági titkárral, Esterházy Ferenc gróf tatai uradalmának tisztviselőjével. Fellner első vérszerinti unokái is ebből a házasságból származtak. Közülük kiemelendő a kiváló gazdasági szakíró, Angyalffy Mátyás felesége, Rigler Terézia.¹⁹

17 Paár Ignác és Rimholz Terézia 1763. augusztus 11-én kötöttek házasságot Tóvároson, a kapucinus templomban. Esküvői tanúk Vadányi János György uradalmi számvevő és Aigner János Jakab építési számadó voltak. Ezt erősíti meg a HDTóváros is, amely szerint „ünnepélyes esküvő volt templomunkban augusztus 11-én. Ezen a napon kötött házasságot főtisztelendő plébános urunk előtt Pár[!] Ignác úr és Rinhol[!] Terézia hajadon, Fellner Jakab úr tekintetes Komárom vármegye és az Eszterházy[!] javak építőmesterének mostohalánya.” A bejegyzés átíratát és fordítását közli: TALLÓS 1976/1980, 22. és 24.; GyEL V.66. XIII. kötet. Házasultak anyakönyve I. (1759–1808, és áttértek 1762–1807). 1763. augusztus 11. 32.; XVIII. kötet. Meghaltak anyakönyve II. (1779–1793, és névsor a plébániatemplom kriptájában eltemetettekről). 1779. december 31. 12.

18 Fellner Jakab és Kirchrober Eleonóra 1746. szeptember 26-án kötöttek házasságot Tóvároson, a tanúk Throner Lénárd ácsmester és Wittmann Mátyás pékmester voltak. Gyermekeik: József (Tóváros, 1747. január 2. – Tóváros, 1749. március 22.), Borbála, Mátyás (Tóváros, 1750. május 27. – Tóváros, 1750. augusztus 13.), Eleonóra (Tóváros, 1752. július 12. – ?), Ferenc Antal (Tóváros, 1754. november 13. – Tóváros, 1755. január 21.). GyEL V.66. III. kötet. Kereszteltek és házasultak anyakönyve III. (1726–1759, 1730–1759) 1746. szeptember 26. 944. 1747. január 2. 503., 1748. szeptember 24. 548., 1750. május 27. 588., 1752. július 12. 645., 1754. november 13. 710.; A halotti anyakönyvben név nélkül említik Józsefet: „Die eadem [22]. Sepultus est Infans N. Paller ex Tó Város.”, továbbá Mátyást: „Die 13 Sepultus est Infans Magist. Murarii ex Tó Város.” és Ferenc Antalt: „Die 21 Sepultus est Infans N. Kőmivesmester ex Tó Varos.” XVII. kötet. Meghaltak anyakönyve I. (1726–1778). 1749. március 22. 47., 1750. augusztus 13. 53., 1755. január 21. 58.; és XVIII. kötet. Meghaltak anyakönyve II. (1779–1793, és névsor a plébániatemplom kriptájában eltemetettekről). 1781. október 12. 29.

19 Rigler Ferenc és Fellner Borbála 1773. november 25-én kötöttek házasságot Tatán, a tanúk Deáky József, a tatai és gesztesi uradalmak prefektusa és Neuhauser Ferenc uradalmi pénztárnok voltak. MNL OL X 9481. Kassa római katolikus egyházi anyakönyveinek mikrofilmmásolatai. C 1171. Kereszteltek anyakönyve (1729–1771). 1742. november 15. 342.; GyEL V.66. XIII. kötet. Házasultak anyakönyve I. (1759–1808, és áttértek 1762–1807). 1773. november 25. 127.; MNL OL X 2044. Esztergom-vízivárosi római katolikus egyházi anyakönyveinek mikrofilmmásolatai. A 316. XVII. kötet. Meghaltak anyakönyve (1779–1824). 1810. február 15. 340.; Rigler Ferenc és Fellner Borbála gyermekeire vonatkozóan: STEGMAYER 2023b, 63–64. Az Angyalffy családra vonatkozóan: FÜLÖP–HOZÁK 2016. és Hozák Attila jelen kötetben megjelent munkája.

Második házasságát Fellner már Bécsben kötötte 1763-ban Cruzin Rozáliával (Bécs, 1740 k. – Tóváros, 1772. május 23.), amelyből ugyancsak öt gyermeke született. Az elsőszülött keresztszülei még Wittmann Mátyás és felesége, majd a többi Toplhoffer Márton – ugyancsak egy helyi pékmester – és felesége, Borbála voltak. A gyermekek közül egyedül Ignác (Tóváros, 1767. június 2. – Tóváros, 1846. július 20.) névre keresztelt fia érte meg a felnőttkort, aki 79 évesen szülővárosában halt meg. Fellner Jakab második felesége, Cruzin Rozália éppen ötödik gyermekük szülése közben hunyt el Tóvároson. A halotti anyakönyv bejegyzése szerint mindössze 31 évet, a kapucinusok *Historia Domusa* alapján 33 évet élt.²⁰

Röviddel második feleségének elvesztését követően, még az 1772-es évben Fellner újra megnősült. Pozsonyban vezette oltár elé Kristelli Teréziát (Pozsony, 1750. október 15. – Tóváros, 1803. szeptember 18.), harmadik és egyben utolsó feleségét. Ebből a házasságból négy gyermek látott napvilágot. Az első két gyermek keresztszüelője Kasztner János és felesége, Staudler Éva, utóbbi kettőé Neuhauser Ferenc, a tatai uradalom számtartója és felesége, Grusl Borbála voltak. A gyermekek közül két fiú, József (Pozsony, 1773. szeptember 30. – Pápa, 1823. szeptember 28.) és az alig nyolc hónappal Fellner halála előtt megszületett Gyula (Tóváros, 1780. április 12. – Pozsony, 1827. április 10.) váltak nagykorúvá.²¹

20 Fellner Jakab és Cruzin Rozália, Cruzin Gáspár bécsi kalaposmester leánya 1763. május 12-én esküdtek örök hűséget egymásnak a bécsi Szent István-dómban. Esküvői tanúik Aigner János építési számadó és Winckler Ferdinánd, Esterházy Ferenc gróf komornyikja voltak. Gyermekeik: Antal (Tóváros, 1764. június 7. – Tóváros, 1764. június 26.), Ignác, Mária Rozália (Tóváros, 1769. augusztus 14. – Tóváros, 1771. február 22.), Károly (Tóváros, 1771. február 11. – Tóváros, 1772. február 18.), az ötödik gyermek nem kapott nevet, és a tatai születési anyakönyvben sem szerepel, egyedül a HDTóváros említi. „Május 22-én éjjel tíz óra tájában búcsút mondott a földieknek lelkianyánk, a bécsi Fellner – született Krutz[!] – Rozália, bécsi kalaposmester leánya, Fellner Jakab uradalmi építész felesége. Szülés közben szélhűdés érte. Holttestét május 25-én a gyászszertartás után kriptába temették. Harminchárom éves volt.” A bejegyzés átiratát és fordítását közli: TALLÓS 1976/1980, 22 és 24.; Erzbischöfliches Ordinariat, Bécs. Pfarramt St. Stefan. Trauungsbuch (Házassultak anyakönyve) (1763–1764) 1763. május 12. 83. <https://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/wien/01-st-stephan/02-061/?pg=167> (Utolsó elérés: 2024.01.06.); GyEL V.66. IV. kötet. Kereszteltek anyakönyve I. (1759–1779, és áttértek 1760–1783). 1764. június 7. 87., 1767. június 2. 190., 1769. augusztus 14. 251., 1771. február 11. 287.; A halotti anyakönyvben év nélkül említik Antalt: „Die 26ta Sepultus est filiulus Jacobi Felner in Tovaros.” XVII. kötet. Meghaltak anyakönyve I. (1726–1778). 1764. június 26. 116., 1771. február 22. 158., 1772. február 18. 162., 1772. május 23. 164.; XX. kötet. Meghaltak anyakönyve IV. (1820–1849). 1846. július 20. 454.

21 Fellner Jakab és Kristelli Terézia Fidélia, Kristelli János Ernő pozsonyi harangöntőmester leánya 1772. október 28-án esküdtek meg Pozsonyban. Tanúik voltak Neuhauser Ferenc és Vindisch Károly pozsonyi „senator”. A házasságból született első két gyermek Pozsonyban, utóbbi kettő már

Fellner Jakab gyermekeinek kutatása során úgy tűnik, hogy az első házassága tekintetében egy gyermekkel több született, mint azt Pfeiffer kimutatta, s ugyanez mondható el a második házasságból származók esetében is. Pfeiffer a gyermekeknél halálozási adatokat nem adott közre. A most elvégzett forrásfeltárás során két kivétellel sikerült Fellner gyermekeinek halotti, azaz temetési dátumait is azonosítani. A kutatásunk egyértelműen rácafozott arra a tévesen elütetett és később többet idézett toposzra, amely szerint gyermekeinek keresztapja galántai Balogh Ferenc, az Esterházy-uradalmak régense lett volna – aki elindította Fellnert magasra ívelő pályáján és a családi kapcsolat révén mintegy „érdek-összefonódásként” részesítette előnyökben és különféle juttatásokban.²² Gyermekeinek keresztzülei az első évtizedekben a helyi, mezővárosi céhes mesterek közül kerültek ki, majd Fellner társadalmi megbecsültségének és anyagi erősödésének növekedésével több esetben uradalmi tisztségviselőket kért fel erre a szerepre. A rövid, de annál tanulságosabb áttekintésünk rávilágít arra, hogy Fellner Jakab 1780-ban bekövetkezett halálakor örökségének várományosai az özvegye, Kristelli Terézia, özvegy Paár Ignácné, született Rimholcz Terézia, Rigler Ferencné, született Fellner Borbála és a kiskorú Fellner Ignác, Fellner József és Fellner Gyula voltak.

Tóvároson látta meg a napvilágot. Gyermekeik: József Jakab, János Ernő FidéL (Pozsony, 1775. július 2. – ?), Alojzia Borbála Fidélia, a halotti anyakönyvben Rozália Borbála Fidélia (Tóváros, 1776. november 25. – Tóváros, 1777. január 15.), Gyula Gábor Ferenc. MNL OL X 7768. Pozsony (Szent Márton-plébánia) római katolikus egyházi anyakönyveinek mikrofilmmásolatai (a továbbiakban: X 7768). C 901. XIV. kötet. Kereszteltek anyakönyve (1748–1750). 1750. október 15. 757.; C 916. LVIII. kötet. Házasultak anyakönyve (1763–1793). 1772. október 28. 313.; XVIII. kötet. Kereszteltek anyakönyve (1769–1775). 1773. szeptember 30. 309.; 1775. július 2. 520.; GyEL V.66. IV. kötet. Kereszteltek anyakönyve I. (1759–1779, és áttértek 1760–1783). 1776. november 25. 474.; V. Kereszteltek anyakönyve II. (1779–1803). 1780. április 12. 44.; XVII. kötet. Meghaltak anyakönyve I. (1726–1778). 1777. január 15. 196.; XIX. kötet. Meghaltak anyakönyve III. (1794–1820). 1803. szeptember 18. 86.; VFL VI.111. Pápa I. (Szent István) római katolikus plébánia iratai (a továbbiakban: VI.111.). XXI. kötet. Meghaltak anyakönyve (1799–1824). 1823. szeptember 28. 337.; MNL OL X 7768. C 926. LXXXVII. kötet. Meghaltak anyakönyve (1819–1829). 1827. április 10. 650.

- 22 Fellner és Balogh régens rokonai és munkakapcsolatára hivatkozva Voit Pál művészettörténeti fogalmazott meg erősen dehonesztáló megjegyzéseket, majd később Cs. Dobrovits megjelölt forrás nélkül említette Fellner második és harmadik házasságából született gyermekeinek keresztapjaként az 1765-ben meghalt tatai régenst, ami önmagában jelent ellentmondást. Utóbbi „keresztkomaságot” az előbbi két kutatóra hivatkozva Fülöp Éva is megerősítette. VOIT 1969a, 194–196. és 231–232.; VOIT 1982, 221. és CS. DOBROVITS 1983, 34. és 111. Továbbá FÜLÖP–SCHMIDTMAYER 2017, 58.

<p>Fellner Jakab Ferenc (Nikolsburg, 1722. július.25. – Tóváros, 1780. december 12.)</p>
<p>Kirchrober Eleonóra (? – Tóváros, 1761. december 3.) ∞ Tóváros[?], 1746. szeptember 26.</p>
<p>Fellner József (Tóváros, 1747. január 2. – Tóváros, 1749. március 22.)</p>
<p>Fellner Borbála (Tóváros, 1748. szeptember 24. – Tata, 1781. október 12.) ∞ Rigler Ferenc Xavér (Kassa, 1742. november 15. – Esztergom, 1810. február 15.)</p>
<p>Fellner Mátyás (Tóváros, 1750. május 27. – Tóváros, 1750. augusztus 13.)</p>
<p>Fellner Eleonóra (Tóváros, 1752. július 12. – ?)</p>
<p>Fellner Ferenc Antal (Tóváros, 1754. november 13. – Tóváros, 1755. január 21.)</p>
<p>Cruzin Rozália (Bécs, 1740 k. – Tóváros[?], 1772. május 23.) ∞ Bécs, 1763. május 12.</p>
<p>Fellner Antal (Tóváros, 1764. június 7. – Tóváros, 1764. június 26.)</p>
<p>Fellner Ignác (Tóváros, 1767. június 2. – Tóváros, 1846. július 20.) ∞ Hittl Anna Jozefa (Bicske, 1774. október 18. – Tata, 1846. március 5.)</p>
<p>Fellner Mária Rozália (Tóváros, 1769. augusztus 14. – Tóváros, 1771. február 22.)</p>
<p>Fellner Károly (Tóváros, 1771. február 11. – Tóváros, 1772. február 18.)</p>
<p>Kristelli Terézia Fidélia (Pozsony, 1750. okt. 15. – Tóváros, 1803. szept. 18.) ∞ Pozsony, 1772. október 28.</p>
<p>Fellner József Jakab (Pozsony, 1773. szeptember 30. – Pápa, 1823. szeptember 28.) ∞ Schwäb Erzsébet (? , 1762 k. – Pápa, 1829. február 26.)</p>
<p>Fellner János Ernő Fidél (Pozsony, 1775. július 2. – ?)</p>
<p>Fellner Alojzia Barbara Fidélia (Tóváros, 1776. nov. 25. – Tóváros, 1777. jan. 15.)</p>
<p>Fellner Gyula Gábor Ferenc (Tóváros, 1780. április 12. – Pozsony, 1827. április 10.)</p>

1. ábra: Fellner Jakab házastársainak és gyermekeinek összesített családfája

„*Haeredum Fellneriana*” – Fellner Jakab jövedelmei és öröksége

Az örökösök mellett szükséges szót ejteni az örökségről, azaz első vonatkozásban azokról az anyagi juttatásokról és jövedelmekről, amelyekben Fellner Jakab részesült. Lényeges megállapításokat téve ezzel a kérdéskörrel a konferenciasorozat során – s így jelen kötetben – Fülöp Éva és Haris Andrea is foglalkoznak. Előjáróban megállapítható, hogy Fellner anyagi forrásainak összességéről rendkívül nehéz képet alkotnunk. Sokféleségük miatt a fennmaradt konvenciók könyvek és szerződések értelmében pillanatnyi állapotokra következtethetünk, az azonban megállapítható, hogy dinamikusan változó, megerősödő, a XVIII. század viszonyai között kiteljesedő folyamatnak lehetünk tanúi, ahol a céhes keretek között működő, „vállalkozó szellemű” mester – saját munkaközegét meghaladva – haszonbérletek segítségével növelte jövedelmeit és jövedelemforrásait. Ellenben előre kell bocsátani, hogy ezeknek a bevételeknek az összegéről nem állnak rendelkezésre adatok, és ugyancsak akadályokba ütközik számszerűsíteni a külső építési megbízásokból és külön építmények elkészítéséért kapott fizetéseit.

Fellner uradalmi építészként állandó alkalmazásban állt a tata-gesztesi uradalomban, innen éves fizetést kapott készpénzben és terményben, ami 1768-ban 150 rénes forintból, 20 öl fából, 100 pozsonyi mérő zabból és 4 öl szénából tevődött össze. Pfeiffer János megjegyzése szerint 1778-tól fizetését kettéosztva, külön a tatai és külön a gesztesi uradalom után fizették ki részére.²³ Eszterházy Károly püspök pedig úgynevezett külső építészként alkalmazta mind a pápai birtokon, mind az Egri egyházmegyében.²⁴ Fellner az 1764. március 2-án megkötött szerződésben vállalta, hogy évi 150 forint készpénz és utazásonként 3 forint napidíj fejében átveszi az egri líceum és rezidencia, továbbá a püspökség területén végzendő építési munkálatokkal járó feladatokat. A szerződést maga a püspök írta alá, és ebben benne foglaltattak a pápai domínium területén végzett építési munkálatokkal járó

23 Később ugyanebben a fizetésben részesült Grossmann József, majd az ő utóda, Gött Antal tatai építőmester is. A Pfeiffer által hivatkozott uradalmi konvencióskönyvek az Országos Levéltár gyűjteményében nem lelhetők fel. LUKCSICS-PFEIFFER 1933, 209. és ez alapján FATUSKA 2007, 168.; Gött Antal fizetése 1788-ban a tatai uradalom részéről 75 forint, 10 öl fa, 50 pozsonyi mérő zab és 2 öl széna volt. MNL OL P 210. – II.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatással kapcsolatos iratok. Alkalmazottakra vonatkozó iratok. Konvenciók tabellák, személyzeti kimutatások (a továbbiakban P 210. – II.B). *Tabella Conventionalis Officialium & Servitorium Dominalium Incliti Domini Tata, 1788.* 31.

24 CS. DOBROVITS 1983, 79.

költségek is. Ugyanakkor a pápai birtokból meghatározott összegű, éves juttatása Fellnernek nem származott.²⁵ Az építkezésekből származó jövedelmeinek feltérképezésére, a barokk kor jelenségeit vizsgálva Cs. Dobrovits Dorottya tett megkerülhetetlen megállapításokat a korszak építészeti tevékenységeinek és gyakorlatainak kutatása során. Ebből kitűnik, hogy az uradalmak által konvenciók bérére alkalmazott építőmesterek mellett a földesurak rendszerint adtak külső építésznek is megbízásokat. Ezek az építészek egy-egy jelentősebb építkezés során a helyi mesterek munkájának irányítójává, ellenőrévé, szakértőjévé is magasodhattak. „Kiváltságos helyzetük megnyilvánul a bérezésben – útköltségeiket, napidíjukat az uradalom megtéríti”, ezzel szemben a helyi „mester köteles vidéki munkáit is a szerződéses összegből fedezni [...]. Az idegen építőmester magával hozza a pallérját, legényeit, maga fogad ács mestert is. A mesterek szakgárdáját, a céhek reguláinak megfelelően, nem vegyítik. Ha ez mégis megtörténik – és erre természetesen az uradalomnak joga és lehetősége van –, igen sok vitát és problémát okoz. Így mindkét csoport egymástól viszonylag függetlenül tevékenykedik, bár egymásra való hatásuk valószínű” – fogalmazta meg Cs. Dobrovits.²⁶ Ebbe a körbe sorolható Tatán, illetőleg a tata-gesztesi uradalom területén a bécsi Franz Anton Pilgram építész tevékenysége. Ám a tata-gesztesi birtok határain túllépve ugyanígy külső építésznek kell tekinteni Fellnerre is, aki az említett állandó kötelezettségek mellett, ezeken felül külső, nagyobb megrendeléseket, megbízásokat külön szerződésekben rögzített módok szerint vállalt: „nyilván felismeri, hogy számára jövedelmezőbb, ha viszonylag független marad, és amellett, hogy a tata-gesztesi uradalmak építész, [...] idegen megrendelőktől is vállal munkát.”²⁷ Példaként felemlíthető a móri Lamberg-kastély, az 1760-as évektől Eszterházy Károly egri és Koller Ignác veszprémi püspökök megrendelése, majd az 1770-es évekből többek között a székesfehérvári városi tanács kaszárnyaépítési és a Zichy család zsélyi (ma Želovce, Szlovákia) kastélyának átalakítási tervei. Az előbbi, alapvetően építészeti tevékenységéből származó jövedelmeit évtizedek alatt több vállalkozás haszonbérőjeként további bevételekkel bővítette és egészítette ki. Ezekről első ízben, összefoglaló jelleggel ugyancsak Pfeiffer

25 SZMRECSÁNYI 1937, 133. és LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 208. A szerződés német nyelvű átiratát közli SZMRECSÁNYI 1937, 250.

26 CS. DOBROVITS 1983, 68., 70–71.

27 CS. DOBROVITS 1983, 78.

adott számot.²⁸ A kutatások során feltárt első vállalkozás, amely Fellner érdekeltségi körébe tartozott, az a Tatához közeli Bánhida területén újonnan felépített lisztörlő malom volt. A malomépítésre a szerződést 1753. április 25-én kötötte meg az ifjabb Esterházy József gróf Fellner Jakab kőművesmesterrel és Gödl András molnár-mesterrel. Eszerint a haszonbérleők, a kor nyelvén *arendátorok* egy három járatú, a malomtér mellett két szobából, egy konyhából és egy színből álló építmény létesítésére nyertek ekkor engedélyt, amelynek haszonélvezeti jogát 15 évre kapták meg.²⁹ Fellner így nemcsak a malom építője, hanem annak társbérleője is lett, és az évi 300 rénes forint közösen fizetett bérösszeg mellett a vízimalom – melyet a XVIII. század második felétől már Lapatári-malomnak neveztek, és manapság is ezen a néven ismert – jövedelmét is élvezte.³⁰

Öt évvel később ugyancsak egy vízimalom, de immár a lakóhelyén felépült és otthona közelében álló tóvárosi Nepomucenus-malom működtetésébe kapcsolódott be. A három alulcsapott vízikerékkel működő lisztörlő malom létesítésére még 1749-ben kapott engedélyt az ifjabb Esterházy József gróffal kötött szerződés folytán Hertzog Mátyás tóvárosi pékmester és Pönn János György, naszályi molnár.³¹ A megállapodás értelmében a haszonélvezők az Esterházy-uradalom részére évenként 200 rénes forintot voltak kötelesek fizetni, amit 1752-ben, illetve 1753-ban Hertzog és már Zach Ferenc komáromi pékmester özvegye, Zach Magdolna egyenlítették ki.³² Hertzog 1758-ban bekövetkezett halálát követően a malom haszonélvezeti jogának rá eső, fele részét augusztus 13-án Fellner Jakab váltotta meg az özvegyétől,

28 LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 201., 209.

29 A szerződés eredeti, német nyelvű példányát a tata-gesztesi dominium egyik szerződésmásolati könyve őrizte meg. MNL OL P 211. – X. Esterházy család tatai levéltára. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok. Szerződések (a továbbiakban: P 211. – X). No.109. Contract mit dem Maurermeister Jacob Fellner, und Mühlermeister Andre Gödl. Tata, 1753. április 25. 290–293.

30 1793-ban két felülcsapott vízikerék hajtotta őrlőszerszámait. STEGMAYER 2017, 206.

31 JAKUS é. n., 57–58. és MNL OL P 211. – X. No.31. Contractus Molitoris. Dátum nélkül. [1749?]. 176–177. 1796-ban, amikor a malmot az Esterházy-uradalom az örökösöktől megváltotta, a korábban érvényben lévő jogbiztosító iratok közül egy 1749. június 20-án kelt szerződés is átadásra került, amely ifj. Esterházy József gróf, Hertzog Mátyás és Vinkler Magdolna között kötött, Pönn János György nevét nem említve. MNL OL P 210. – I.C. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatással kapcsolatos iratok. Prefektushoz érkezett levelek (a továbbiakban: P 210. – I.C). No.199. Fellenthali Fellner Ignác és József nyilatkozatának másolata a Nepomucenus-malom megváltása ügyében. Tata, 1796. július 11. Másolat kelte: Tata, 1835. január 18.

32 Egyes forrásokban a keresztnévet Magdolna helyett Ilonának írják. KDM REH Fasc. 5. No.15/a. Esterházy-levéltár. Dominium Tata. Számadáskönyvek, XVIII. század (a továbbiakban: Fasc. 5. No.15/a). Rationes... 1752. No.33. 100. és Rechnung... 1753. 121.

Stemmer Magdolnától, és a pékmester első, Rott Anna Máriával kötött házasságából származó lányától, Teréziától. A vételár összege 1.600 rénes forintot tett ki, és ebben az időben az uradalom számadáskönyve alapján az előírt 200 forintot már Fellner és Zach özvegye fizették.³³ Három évvel később, 1761-ben Fellner végül megszerezte a malom másik részét is, miután az azt birtokló Zach Magdolna és Heischmann Fülöp tóvárosi pékmester, akik ekkor a másik félrész felett rendelkeztek, kölcsönös szerződéseiket felmondták.³⁴ Ennélfogva Fellner egészen haláláig élvezte a Nepomucenus-malom jövedelmét, és az éves 200 forintot már egymaga fizette meg az uradalom kasszájába.³⁵

Fellner Jakab birtoklása idején kerülhetett sor a malomhoz tartozó épületek bővítésére, így a malomudvar L alakú beépítésére, a granárium vagy annak alapját képező épületnek és a ma már nem létező melléképületnek, továbbá a kerítésnek felépítésére is.³⁶ A Nepomucenus-malom telke magában foglalta a Malom-csatorna jobb oldali részét, ahol az említett épületek álltak, és a csatorna bal oldalának is egy kisebb területét. A főépületből, granáriumból és melléképületből álló malomkomplexum tehát az 1770-es évek második

33 A halotti anyakönyv tanúsága szerint Hertzog Mátyást halálának másnapján, 1758. február 2-án temették el. GyEL V.66. XVII. kötet. Meghaltak anyakönyve I. (1726–1778). 1758. február 2. 68.; Fellner malomvásárlását, a megváltást földesúri jogánál fogva ifj. Esterházy József gróf 1758. augusztus 21-én hagyta jóvá. LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 201. Továbbá: MNL OL P 211. – X. No.31. Contractus Molitoris. 1749. 176–177. és MNL OL P 210. – I.B. Esterházy család tatabi levéltára. Birtokigazgatással kapcsolatos iratok. Prefektusi levelezőkönyvek (a továbbiakban: P 210. – I.B). Protocollum Officii Praefecturalis Tatensis, 1771. No.23. 334–339. és P 210. – I.C. No.199. Fellenthali Fellner Ignác és József nyilatkozatának másolata a Nepomucenus-malom megváltása ügyében. Tata, 1796. július 11. Másolat kelte: Tata, 1835. január 18. Az uradalom részére fizetett összegről: KDM REH Fasc. 5. No.15/a. Rechnung... 1760. 107.

34 Ugyancsak az 1796-os malommegváltás során került átadásra az eladók, Zach Magdolna és Heischmann Fülöp, és a vevő, Fellner Jakab által megkötött, 1761. május 30-án kelt szerződés példánya. Meglétét eddigi ismereteink szerint csak az 1796-ban átadott jogbiztosító iratok jegyzéke rögzítette. MNL OL P 210. – I.C. No.199. Fellenthali Fellner Ignác és József nyilatkozatának másolata a Nepomucenus-malom megváltása ügyében. Tata, 1796. július 11. Másolat kelte: Tata, 1835. január 18.

35 KDM REH Fasc. 5. No.15/b. Esterházy-levéltár. Dominium Tata. Számadáskönyvek, XVIII. század (a továbbiakban: Fasc. 5. No.15/b). 1763. 187.

36 Ezt igazolják a Révhelyi Elemér által készített fényképfelvételek két XVIII. századi, egykor az uradalmi levéltárban őrzött térképekről. Már az 1770–1780-as években készült felmérés, s így a megközelítően tíz évvel későbbi, az 1790-es évekig elkészült másik változat is ábrázolja a malom melléképületeit. Ezek az épületek egy egységes, L alaprajzú épületrészként mindkét térképen azonos módon kerültek ábrázolásra. A malomtelket mindkét változaton „296” szám alatt rögzítették. Az ingatlan jelenleg is ezen telekhatárok között, de két helyrajzi számon áll fenn. KDM REH 2624–1232. és 2621–1234.

felére már elnyerhette teljes formáját, ami a város vízimalmi közül egyedülálló, hiszen egyik malomépülethez sem tartozott közvetlenül magtárépület.³⁷ Fellner a malom működtetését természetesen nem maga végezte, abban molnárt alkalmazott, akinek bérezésére vonatkozóan eddig nem került elő feljegyzés. Az eddig feltárt források alapján az 1760-as évek elejéről ismert Burgan János György személye, akit a kapucinus rend *Historia Domusa* Fellner molnáráként és egyúttal rendházuk lelki szülőjeként³⁸ említett. A malom egy másik molnára 1767-ben bekövetkezett haláláig a bajorországi születésű Baumgartner Antal volt.³⁹

A tóvárosi Nepomucenus-malom a nevét Nepomuki Szent Jánosról, a gyónási titok, a hajósok, vízi foglalkozást űzők, s így a vízimolnárok védőszentjéről nyerte. A szent alakja, fából faragott, naiv szépségű szobra már minden bizonnyal az építés idejében a malomépület oromfalában elhelyezett szoborfülkében kapott helyet, hogy az épületet oltalmazza.⁴⁰ Eredeti neve azonban a XVIII. és XIX. században sok évtizedre háttérbe szorult: az Esterházy-uradalom számadásaiban, jegyzőkönyvekben, leltárakban ebben az időben kivétel nélkül „Fellner-féle” vagy „Baumeister-”, azaz magyarul „Építőmesteri-malom” néven tettek róla említést, utalva Fellner, a rendkívül megbecsült építész személyére, és ugyanígy hivatkoztak a magtárépületre is. Ahogyan az évtizedek elmúlásával Fellner Jakab neve is kikopott a településről, az itt élők köztudatából, úgy csaknem száz évvel halálát követően, az 1870-es évekre a malom is visszanyerte eredeti nevét.⁴¹

37 A felsorolt épületekből a telek keleti oldalán végighúzódo melléképületi rész nem áll már, elbontására az 1960-as évek végén, 1970 körül került sor. GIBER–STEGMAYER 2020, 24–25., 44–45.

38 Azaz „*parens spiritualis*”. A lelki szülő a rendház pénzét kezelte. Általában világi ember volt, fontos beosztásban. Egy jelentősebb kolostor esetében nemesi rangú személy, egy kisebbnél tiszteletreméltó polgár kapta ezt a megbízást a rend előjárójától.

39 TALLÓS 1976/1980, 21.; Baumgartner a halotti anyakönyv feljegyzése szerint a bajor „*Vitsertaicht*”, feltehetően Viechtach településen született és került Tóvárosra, ahol 21 éves korában meghalt. GyEL V.66. XVII. kötet. Meghaltak anyakönyve I. (1726–1778). 1767. május 29. 140.

40 A szobor sokat rongálódott eredetije az 1950-es évektől a tatai múzeum gyűjteményében található. Helyét a malom 1980-as évek elején történt felújításakor egy másolat, majd a 2022-es felújítást követően egy rekonstruált és analógiák segítségével kiegészített darab foglalta el. KÁLMÁN–KÖVESDI–VARGA 2016, 25. és KDM KGy Ltsz.: 55.60.

41 STEGMAYER 2018, 32–34.

*A Nepomucenus-malom épülete, 1940 körül
(Fotó: Révhelyi Elemér, KDM REH 2014–5553)*

*A Nepomucenus-malomhoz tartozó melléképületek, 1940 körül
(Fotó: Révhelyi Elemér, KDM REH 2014–5554)*

Fellner a tóvárosi malom haszonélvezete mellett 1770. március 11-én kötött szerződést az Esterházy-uradalommal a bánhidai vendégfogadó kiarendálásáról hat évre, évi 750 rénes forint bérösszeggel. Két évvel később, 1772. január 8-án pedig évi 45 rénes forintért az ottani mészárszéket is bérbé vette.⁴² Ugyanebben az évben, elsősorban a tatai domínium építkezési munkálatainak zavartalan biztosítása érdekében, az uradalom beleegyezésével és közbenjárásával hat évre kötött szerződést a komáromi jezsuiták birtokában lévő etyeki kőbányára. A Komáromban megkötött szerződés értelmében „1772. október 1-jén Ribics Ferenc Xavér atya, a komáromi jezsuita rendtartományi superior átadja Fellner Jakab úrnak, uradalmi építő- és kőművesmesternek a tatai uradalomban, és örököseinek az ugyanazon rendtartományhoz tartozó, és Ettek[!] falun kívül eső, kiépített kőbányáját hat évi szabad használatra, ami után fentemlített építő- és kőművesmester úr vagy utódai a szerződés kézhezvételétől kezdődően évi 50 rénes forintot tartozik fizetni, még hozzá évente két terminusban 25 forintot.”⁴³ A szerződés szigorúan meghagyta azonban, miszerint Fellner kötve volt a földesúrhoz, és engedélye nélkül a bányában kitermelt követ áruba nem bocsáthatta.

1777-ben pedig még egy vízimalmot, a tóvárosi Miklós-malmot vette öt évre bérbé évi 600 rénes forint mellett, amit korábban Gödl-, majd Maidl-malomnak⁴⁴ hívtak, és amelynek újjáépítését még korábban ő maga végezte el.⁴⁵ Mindemellett kisebb mellékkeresete származhatott a baji, szomódi és tatai szőlőiben megtermelt bor eladásából.⁴⁶

42 LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 209. és KDM REH Fasc. 5. No.14. Esterházy-levéltár. Dominium Tata. Jegyzőkönyvek, XVIII–XIX. század első fele (a továbbiakban: Fasc. 5. No.14.). Prothocollum Contractinum. 1768. No.185. Contractus cum Murariorum Magistro Jacobo Felner raone. Banhydiensis Diversarii exarendati... 1770. március 11. 68.

43 LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 209. és KDM REH Fasc. 5. No.14. Prothocollum... 1770. No.437. Contractus super Latomia Etteziensi intra Comor. Jesuitas et Edillem[!] Magistrum Jacobum Fellner [...] auf 3[!] Jahr. 1772. október 1. 67.

44 A vízimalom régebbi haszonélvezője Gödl molnármester lehetett, akivel Fellner 1753-ban a bánhidai malom felépítésére nyert engedélyt. Fellnert megelőző bérlője pedig Maidl János molnármester 1772-ben bekövetkezett halálát követően az özvegye, Maidl Zsuzsanna volt. GyEL V.66. XVII. kötet. Meghaltak anyakönyve I. (1726–1778). 1772. április 23. 163.

45 A vízimalom bérelti szerződéséről Pfeiffer tett említést, de tévesen a tóvárosi Nepomucenus-malommal azonosította. LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 209. és KDM REH Fasc. 5. No.14. Protocollum Officii Exactoralis Contractinum. 1776. No.766. Contractus cum Architekto Jacobo Fellner de Fellenenthal super Mola Toovarosiensi Göttl vel Mandl... 1777. június 1. 52.

46 1766-ban Fellner két hordó ürmösbort ajándékozott a tatai piaristáknak. DORNYAY 1930, 42.

Bérlet	Szerződéskötés ideje és feltételezett vége	Szerződés időtartama	Bérösszeg	Megjegyzés
Lapatári-malom, Bánhida	1753. április 25. – 1768[?]	15 év	300 rénes forint	Gödl Andrással közösen
Nepomucenus-malom, Tóváros	1758. augusztus 13. – 1780.	–	200 rénes forint	Zach Magdolnával és Heischmann Fülöppel 1761-ig közösen
Vendégfogadó, Bánhida	1770. március 11. – 1776[?]	6 év	750 rénes forint	
Mészárszék, Bánhida	1772. január 8. – 1776[?]	4 év	45 rénes forint	
Kőbánya, Etyek	1772. október 10. – 1778[?]	6 év	50 rénes forint	
Miklós-malom, Tóváros	1777. június 1. – 1780.	5 év	600 rénes forint	

1. táblázat: Fellner Jakab által kötött bérleti szerződések összesítése

A jelenleg ismert és töredékesen rendelkezésre álló források, illetőleg Fellner különféle tevékenységéből származó jövedelmei miatt nem bocsátkozhatunk abba, hogy éves bevételeit számszerűsíthessük. Az azonban megállapítható, hogy uradalmi építőmesterként kapott állandó jövedelmét és a külső megrendelések, tervezési munkálatok bérezését az eddig feltárt haszonbérleti szerződések értelmében három évtized alatt legkevesebb hat, különféle bérletből (vízimalom, vendégfogadó, mézárszék, kőbánya) származó jövedelemforrással egészítette ki. (1. táblázat) Biztosan tudható, hogy az 1770-es évek első felében egy időben öt – alapvetően földesúri – haszonszerzési jog felett rendelkezett, amelyekért éves szinten 1.645 rénes forint haszonbért fizetett a tata-gesztesi Esterházy-birtok, illetve a komáromi jezsuiták számára. További kiadást jelentett az egyes bérletekben alkalmazott személyek (természetbeni és/vagy készpénz) kifizetése, például a malmokban megfelelő molnármester, a mézárszékben mézárosmester alkalmazása. Ezeknek összegére, mint ahogyan a haszonbérletekből származó számszerűsíthető jövedelmekre nem látunk rá, de rentábilis fenntartásukat nincs okunk kétségbe vonni, amit igazol, hogy Fellner halálát követően ezek közül örökösei nem egyet tovább folytattak. A bérletek fenntartásáért éves szinten kiadott 1.645 rénes forint és az itt alkalmazottak bére tehát a bevételi oldalon

is minden bizonnyal megmutatkozott. Ehhez hozzászámítva a tata-gesztesi birtok építőmesterének járó évi 150 rénes forintot (a természetbeni juttatást mellőzve) – meglehetősen nagy pontatlansággal –, közel évi 2.000 rénes forint jövedelmet feltételezhetünk. Az uradalom tisztviselői hierarchiájához viszonyítva, összehasonlításként érdemes közölni Deáky József tata-gesztesi prefektus 1769-es fizetését, aki a két birtoktest után készpénzben 615 forintot, természetben 800 font marhahúst, 300 font sót, 180 font vadhúst, 8 db bárányt, 100 font vajot, 100 font sajtot, 40 akó bort, 20 akó sört, 2 db kétéves ártányt, 2 db egyéves ártányt, 50 öl fát, 6 pozsonyi mérő hüvelyest, 30 pozsonyi mérő búzát, 80 pozsonyi mérő kétszerest, 15 pozsonyi mérő árpát, 120 pozsonyi mérő zabot, 500 fej káposztát és 5 szekér szénát kapott. Ugyanígy a két birtoktest után, a Deáky halálát követően tisztségét *inspektori* minőségben elfoglaló Gombosy József fizetése pedig jóval kedvezőtlenebbül alakult 1776-ban: 400 forint, 24 akó bor, 18 akó sör, 2 db kétéves ártány, 2 db egyéves ártány, 30 öl fa, 6 pozsonyi mérő hüvelyest, 20 pozsonyi mérő búza, 60 pozsonyi mérő kétszeres, 15 pozsonyi mérő árpa, 100 pozsonyi mérő zab, 400 fej káposzta és végül 4 szekér széna.⁴⁷

Az „*orvosok minden jó reményt megadnak*” – az életút vége

A Fellner Jakabtól fennmaradt néhány ismert levél kiemelkedő forrása lehet a különféle építkezések építéstörténeti kutatásának, belőlük számos ismeret nyerhető a vele együtt dolgozó vagy általa megbízott mesteremberekre, illetőleg az építési munkálatok folyamatos szervezésére. Itt azonban most nem erre használtuk fel őket. Ugyanezek a levelek tanúskodnak betegségéről, ami életének utolsó éveiben gyötörte, és egészségét végül teljesen felmorzsolta. A későbbi kutatások során ezeknek függvényében lenne fontos értelmezni Fellner utolsó éveiben végzett munkáit is.

Fellner Jakab egészségi állapota életének utolsó éveire leromlott. Még nagyobb teher nehezedett vejére, Paár Ignácra, aki elsőszámú segédjeként igyekezett helytállni. 1779. március 24-én maga Fellner tudósította Eszterházy Károly püspököt, hogy a pápai templom építése során a főoltár alapjának készítéséhez vejét küldte Pápára, mivel a „*betegségem körülményei nem tették lehetővé, hogy én magam odamenjek. Ezek már az ötödik hónapja gyötörnek, nem tudom elhagyni a házat és még mindig duzzanatom (Geschwülst) van. Most azonban Doktor Úr biztosított afelől, hogy javulás tapasztalható, és örülnék,*

⁴⁷ STEGMAYER 2023b, 61.

ha majd húsvétot követően oly erős lennék, hogy utazni tudjak.⁴⁸ Számos levél tanúbizonysága azonban azt támasztja alá, hogy Fellner 1779-ben már csak egy-egy alkalommal volt képes arra, hogy folyamatban lévő munkamegbízásainak teljesítése érdekében elhagyja Tatát. Állapota változó, ingadozó volt, Eszterházy Károlynak írt leveleiben éppen emiatt tapasztalható a gyógyulásba vetett töretlen hit is. Az építési munkálatok előrehaladása mellett ezért folyamatosan beszámolt betegségének aktuális helyzetéről. Nem utolsó sorban ebben láthatta biztosítékát annak, hogy romló egészsége miatt a püspök nem veszi el tőle építési megbízatásait, és keres alkalmasabb, az építkezéseket teljes energiabefektetéssel vezérelni képes építész. Állapota azonban április közepére válságosra fordult. Ezt tanúsítja Bezerédj Mihály tatai *plenipotentarius*, azaz teljhatalmú régens tudósítása is, aki Esterházy Ferenc grófnak írt levelében számolt be Fellner kritikus állapotáról, akinél április 19-én tett látogatást. „*Fellner architectus nyomorúságosan betegen fekszik.*” – jegyezte meg Bezerédj. „*Tegnapelőtt meglátogattam, kissé lábadozni látszott, [...] de tegnap hirtelen súlyosbodott a gyengesége, és azt hitték, nem vesz levegőt, emiatt kellett Ney sebészt hívni hozzá, aki ellátta, és állapota nem reménytelen.*”⁴⁹

Április 27-ére egészsége annyit javult, hogy az építési irodában fogadhatta a süttői kőfaragómestert, hogy a pápai plébániatemplom kőfaragómunkáiról személyesen értekezzen vele.⁵⁰ Leveleiben folyamatosan utalt a püspök által írt kérdésekre és megjegyzésekre: „*Excellenciád május 2-án elküldött levelét minden alázatosság mellett megkaptam, és amint beteges állapotom azt megengedte, azt tüstént megtekintettem.*”⁵¹ Ugyanezen levelében biztosította a püspököt arról, hogy amennyiben állapota lehetővé teszi, első útja Pápara fog vezetni.

Fellner végül 1779 július közepén ismét útra kelt, hogy Pápán szemlét tegyen az új templom építési munkálatainál. Az elutazásra július 19-én került sor,

48 MNL HVL XII.3.f. Classis VI. Fasc. Q. No.16/a. Egyházi szervezetek, intézmények. Egri Érsekség Gazdasági Levéltárának iratai. Vegyes iratok (a továbbiakban: XII.3.f. Classis VI. Fasc. Q. No.16/a). Fellner Jakab levele Eszterházy Károly püspöknek. Tata, 1779. március 24. 81–82.

49 MNL OL P 198. Esterházy család tatai levéltára. Dominium Tata (a továbbiakban: P 198). Fasc. 74. No.3. Bezerédj Mihály leveleskönyve. Bezerédj Mihály levele Eszterházy Ferenc grófnak. Tata, 1779. április 21. 70.

50 MNL HVL XII.3.f. Classis VI. Fasc. Q. No.16/a. Fellner Jakab levele Eszterházy Károly püspöknek. Tata, 1779. április 27. 54.

51 MNL HVL XII.3.f. Classis VI. Fasc. Q. No.16/a. Fellner Jakab levele Eszterházy Károly püspöknek. Tata, 1779. május 13. 57.

másnap, 20-án pedig személyesen volt jelen, amikor a templom főhomlokzatára, az oromzatra felkerült két puttó közé Szent István vértanú szobra. „Miképpen pápai jelenlétem nélkülözhetetlenné vált, így 19-én oda útra keltem, ottlétemben pedig 20-án a nagy alak szerencsésen felhúzásra került, miképp ezt követően a két kisebb is. De mivel ilyen hosszán tartó betegségben szenvedek, 24-ei hazaérkezésem erősen elfárasztott, és kissé gyenge vagyok, ami néhány napi várakozásra kényszerít, hogy Egerbe annál biztosabban eljuthassam”.⁵² Az egri utazás, mint ahogyan a Pápára tervezett későbbi utak is elmaradtak. Augusztus végén kelt levelében Fellner továbbra is a püspök türelmét kérte, a gyógyulás reményét a várakozás mellett pedig a gyógyszerkezeléstől remélte.⁵³ Szeptember elején azt írta, hogy a „folyamatos betegség hátráltat, hiszen továbbra sem mutatkozik javulás az állapotomban, és a legtöbb időt ágyban kell töltenem. Most egy győri doktorhoz, Jemery úrhoz fordultam, aki már szintén sokat tapasztalt ember, és akinek gyógyszereit mostantól használom. Gyors gyógyulást ígért”.⁵⁴ A hónap végén azonban ugyancsak vejét küldte intézkedni Pápára, mert gyengesége miatt még mindig nem tudta kellő módon ellátni a rábízott feladatokat.⁵⁵ Fellner állapota az 1779-es év végére sem változott jelentősen. Mert „ami az egészségemet érinti, máig ágyfekvő vagyok, azonban a javulás jó reményével, ahol a legnagyobb reményem Istenben és Máriában van”⁵⁶ – írta Eszterházy Károly püspöknek. A fellneri iroda által vállalt építészeti feladatok ellátásában és az iroda működésében az 1780-as év jelentett törést – nemcsak Fellner decemberben bekövetkezett halála miatt, hanem segédjének és vejének halála miatt is. Paár Ignácot, aki a „leghozzáértőbb építészeti rajzoló volt, apósának munkatársa és gondjainak elválaszthatatlanja” – idézte Dornyay Béla a tatai piarista *Historia Domus* egy korai bejegyzését –, 1779. december 31-én temették el.

52 MNL HVL XII.3.f. Classis VI. Fasc. Q. No.16/a. Fellner Jakab levele Eszterházy Károly püspöknek. Tata, 1779. július 25. 91.

53 MNL HVL XII.3.f. Classis VI. Fasc. Q. No.16/a. Fellner Jakab levele Eszterházy Károly püspöknek. Tata, 1779. augusztus 29. 95.

54 MNL HVL XII.3.f. Classis VI. Fasc. Q. No.16/a. Fellner Jakab levele Eszterházy Károly püspöknek. Tata, 1779. szeptember 8. 13.

55 MNL HVL XII.3.f. Classis VI. Fasc. Q. No.16/a. Fellner Jakab levele Eszterházy Károly püspöknek. Tata, 1779. szeptember 24. 15.

56 MNL HVL XII.3.f. Classis VI. Fasc. Q. No.16/a. Fellner Jakab levele Eszterházy Károly püspöknek. Tata, 1779. november 21. 20.

A tatai halotti anyakönyv tanúsága szerint 46 éves volt ekkor.⁵⁷ A gazdag gyermekáldás ellenére Fellnernek nem adatott meg, hogy gyermekei közül bármelyik is még életében az apa mesterségét kövesse, s ezzel a munkáját segítse. Ennélfogva betegsége közepette vejének halála komoly akadályokat gördített a folyamatban lévő építkezések elé, így mielőbb gondoskodnia kellett egy sokoldalúan tehetséges és megfelelően képzett segítőtárs alkalmazásáról. Erre annál is inkább nagyobb szükség mutatkozott, hogy főúri megrendelői ne távolodjanak el a fellneri irodától, és bontsák fel kötelezettségeiket, vagy mondjanak le rendeléseikről. Az ezzel kapcsolatban felmerült kételyeiről írt Esterházy Ferenc grófnak Bezerédj is, aki keserűen állapította meg, miszerint: *„Egyébiránt Kegyelmed más uradalmi dolgokban is elégedettséget találhat, egyedül az építési ügyekben mutatkozik akadály, ahol az építőmester a betegsége miatt teljesen alkalmatlan, az Ignác pedig meghalt”*.⁵⁸ Ugyancsak „alkalmatlanságát” erősítette meg Fellner is egy levelében, amelyben az új pápai templom oltárának tervezési munkáiról jegyezte meg, hogy *„fokozódó és tartós betegségem egyszeriben félbeszakította a főoltár minden ügyét, de amint lehetségessé válik, mindent meg fogok rajzolni, és ezt követően az alakokat átküldöm a modellkészítéshez”*.⁵⁹

Fellner a megfelelő segítséget – és mint utóbb kiderült, utódát is – végül Bécsben találta meg. A ránehezülő nyomás nagy volt. Bezerédj Mihály 1780 márciusának közepén tudósította Esterházy Ferenc gróft a tatai domínium építkezéseinek akadályairól, de kedvező eredményként értékelte Fellner biztató ígérését: *„Az épületekkel még nem tudok alapos javaslatot tenni, mert a szegény építőmester még mindig nagyon beteg. Írt ugyan segítségért Bécsbe, egy jólképzett ember miatt, és ígéretet is kapott arra, hogy a kérése szerint jönni fog majd valaki, de ezidáig még várni kell órá”*.⁶⁰ Március 10-én kelt levelében maga Fellner értesítette Eszterházy püspököt, hogy gondoskodott elhunyt vejének pótlásáról, de ő maga kételkedő módon állt hozzá a kérdéshez, nem sok bizalmat fűzött az új ember szerteágazó tehetségéhez, és ahhoz,

57 DORNAY 1930, 43–44.; LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 211. és GyEL V.66. XVIII. kötet. *Meghaltak anyakönyve II. (1779–1793, és névsor a plébániatemplom kriptájában eltemetettekről). 1779. december 31. 12.*

58 MNL OL P 198. Fasc. 74. No.5. Bezerédj Mihály leveleskönyve. Bezerédj Mihály levele Esterházy Ferenc grófnak. Tata, 1780. március 13. 12–14.

59 MNL HVL XII.3.f. Classis VI. Fasc. Q. No.16/a. Fellner Jakab levele Eszterházy Károly püspöknek. Tata, 1780. március 10. 74.

60 MNL OL P 198. Fasc. 74. No.5. Bezerédj Mihály leveleskönyve. Bezerédj Mihály levele Esterházy Ferenc grófnak. Tata, 1780. március 18. 28.

hogy Paár Ignácot az építkezések zavartalan folytatása végett maradéktalanul pótolni lehessen. Az „*elvégzendő új vízépítési munkákra tekintettel már más alkalmas személyt rendeltem magamhoz az elhunyt vejem, Ignác helyett, aki legkésőbb ezen hónap 15-éig ide megérkezik. Azonban, hogy ő maga a vízépítési munkákhoz megfelelő képességgel bírna, abban annál inkább kételkedem, mert teljesen biztos vagyok abban, hogy kétszáz építéshez értő közül talán egy olyan lesz, aki megfelelő módon képes vízművet létesíteni.*”⁶¹ Az írásában Fellner kihangsúlyozta, – és ezzel elhunyt segédje érdemeit növelte és igazolta –, hogy Paár Ignác alkalmas volt minderre. Nem tudni, Fellner milyen kapcsolati rendszeren keresztül jutott új segítséghez, kihez vagy kikhez fordult emiatt, milyen utakat és lehetőségeket igyekezett végigjárni, azaz beteges állapotából kiindulva kiket keresett meg levélben vagy valamely közvetítője útján. Bécsi rokonsága és kiterjedt céhes kapcsolatai azonban segítségére lehettek. Mind az Eszterházy Károllyal folytatott levelezés, mind Bezerédj Mihály tudósításai arra engednek következtetni, hogy az Esterházy család összeköttetéseit nem vette igénybe. Mindebből azonban érzékelhető, hogy – a téli hónapok ellenére – közel három hónap telt el addig, míg Fellner sikerrel járt az ügyben.

Az örömteli eseményről ugyancsak Bezerédj tájékoztatásából értesülhetünk, aki március 20-án jelentette Esterházy Ferencnek, hogy „*Éppen készülöben voltam Tatáról, amikor Bécsből egy bizonyos kőművespallér érkezett, akit a Fellner építőmester bízott meg, hogy segítségére legyen*”. Nem kétséges tehát, Grossmann József, a bécsi építész – bár Bezerédj csak pallérnak titulálta jelentőségét – 1780. március második felében Tatára érkezett, hogy segítse a beteg *architektust*. Bezerédj nem mellesleg ekkor találkozott és beszélt is az ifjú Grossmannal, akiről első benyomása az volt, hogy „*ránézésre és beszéde alapján értelmes és sokat látott embernek tűnik.*”⁶²

Az érseki levéltárban fennmaradt, Fellner Jakab által Eszterházy püspöknek küldött két utolsó levél 1780. március 10-én és március 29-én, azaz éppen az új segédre történő várakozás, majd röviddel megérkezését követően keletkezett. A levelek írója, azoknak írásképéből és a korábbiakéból következtetve már nem lehetett Fellner, de mindkettő megegyezik, diktálás útján készülhettek. Rendkívül szembevetendő az eltérő aláírás képe is, ami darabossá,

61 MNL HVL XII.3.f. Classis VI. Fasc. Q. No.16/a. Fellner Jakab levele Eszterházy Károly püspöknek. Tata, 1780. március 10. 74.

62 MNL OL P 198. Fasc. 74. No.5. Bezerédj Mihály leveleskönyve. Bezerédj Mihály levele Esterházy Ferenc grófnak. Győr, 1780. március 20. 34.

vonalassá, és rendkívül puritánná változott a korábbiakhoz képest. Mindkét levélben számos építészeti feladat elvégzéséről, éppen folyamatban lévő vagy a közeljövő megoldandó kérdéseiről történt az értekezés. A korábbi, március 10-ei levél azonban szembetűnő módon számos utalást és leírást rögzített Fellner egészségéről, betegségének állapotáról, ami feladatainak elvégzését hátráltatták. Már rögtön a levél kezdetén arra hivatkozott, hogy „*sokkal hamarabb válaszoltam volna Excellenciádnak hozzám intézett kegyelmes levelére, de miután a veszélyes egészségi állapotom miatt minden olvasás, és különösen a szellemi munkák (Kopf-Arbeithen) megtiltásra kerültek, Excellenciád legkegyelmesebb levelét a tegnapi napig nekem nem mutatták meg, hanem emiatt /: ahogyan nekem mondták :/ csak a Wentzl pallérnak írtak.*” A levél második felében emellett ismét a gyógyulás reményéről esett szó, a korábbi közlésekkel szemben azonban jóval hosszabb, több hónapos gyógyulási időt megjelölve: „*alázatosan küldeni fogom a szükséges tervrajzot (Riss), amint egészségem teljesen helyreáll, ami azonban, bár az orvosok minden jó reményt megadnak, aligha fog megtörténni május vége előtt. Ennek oka, hogy még nem élvezem a teljes látóképességet, és mellest, az igazán hosszantartó és sokféle betegségek miatt, amiket aligha tudnám leírni, nem találni bennem mást csak bőrt és csontokat.*”⁶³

A Fellnertől fennmaradt minden levél közül a legbehatóbb és legérzékletesebb leírást kétségtelenül ez a szöveg jelenti számunkra. A látóképesség elvesztése vagy korlátozottá válása a gyenge fizikum mellett pedig megfelelő magyarázatot szolgáltat mind a levél, mind az aláírás írásképeinek változására is. Ebből érzékelhető, hogy levelek és közvetítők útján Fellner képes volt az 1778-tól elhúzódó betegség ellenére is irányítani a folyamatban lévő munkálatokat és kapcsolatot tartani az ott dolgozó pallérjaival, illetőleg a különféle építészeti elemeket készítő kőfaragó-, asztalos-, üvegesmesterekkel stb. Arra azonban, hogy új (részlet)terveket készítsen, már kevésbé volt meg a lehetősége. Ennek fényében hordoz sajátos információt a következő, s egyben utolsó fennmaradt, március 29-én kelt levél, ami már Grossmann megérkezése után íródott, de ennek ellenére órála szó sem esik benne. Fellner állapota azonban kielégítőnek mutatkozik, újra felkelhetett, munkához láthatott, sőt asztalhoz ült, és rajzolt is. „*Miután Isten segedelméből napról napra jobban érzem magam, és minden nap fel tudok kelni néhány órát reggel és délután, elsőként egyenesen Excellenciád munkáihoz fogtam és ennek következtében a*

63 MNL HVL XII.3.f. Classis VI. Fasc. Q. No.16/a. Fellner Jakob levele Eszterházy Károly püspöknek. Tata, 1780. március 10. 74.

pápai templomhoz nagyon szükséges kapuportál” terveit készítette és küldte meg Károly püspöknek.⁶⁴ Ezt a jobbulást erősítette meg a nyár közepén Bezerédj is, aki arról számolt be Ferenc grófnak, hogy „a Fellner építómester néhány napja elutazott a doktorokhoz, és úgy hallom, azok jó reményt adnak neki”.⁶⁵

A handwritten signature in cursive script, likely from a letter. The text is written in dark ink on a light-colored paper. The signature is highly stylized and difficult to read, but it appears to be 'Jacob Fellner' followed by some additional text that is less legible.

Fellner Jakob aláírása egy 1779. augusztus 29-én keltezett levélen
(MNL HVL XII.3.f. Classis VI. Fasc. Q. No.16/a.)

A handwritten signature in cursive script, dated 1780. The signature is written in dark ink on a light-colored paper. It clearly shows 'Jacob Fellner' followed by 'Fellenthall'.

Fellner Jakob aláírása 1780. május 29-ei levelén
(MNL HVL XII.3.f. Classis VI. Fasc. Q. No.16/a.)

64 MNL HVL XII.3.f. Classis VI. Fasc. Q. No.16/a. Fellner Jakob levele Eszterházy Károly püspöknek. Tata, 1780. március 29. 76.

65 MNL OL P 198. Fasc. 74. No.5. Bezerédj Mihály leveleskönyve. Bezerédj Mihály levele Esterházy Ferenc grófnak. Tata, 1780. június 3. 63.

Ennélfogva az 1780-as évre vonatkoztatva fontos kérdésként merülhet fel továbbra is, hogy a Tatára megérkezett Grossmann milyen mértékben vette át az ügyintézést és az építkezések irányítását, folytatását. Minthogy az 1780-as év nagy részéből sem Fellnertől, sem Grossmanntól nem maradt fenn levél, messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le a betegség előrehaladásáról. Az azonban kétségtelen, hogy novemberben az állapota már egyértelműen visszafordíthatatlannak mutatkozott: „*Fellner úr egész nap csak fekszik és egy szót sem lehet már vele beszélni*”⁶⁶ – írta Grossmann. Ennek ellenére, amikor decemberben küldött – dátum nélkül – hosszadalmas leírást a folyamatban lévő munkáiról Eszterházy püspöknek, majd 1781. január 10-ei keltezéssel maradt fenn a következő, ezekben egyikben sem került megemlítésre a mester, Fellner halála.⁶⁷ Fellner Jakab betegségét tekintve, a feltárt tünetek folytán csak nagyvonalú talányokba bocsátkozhatnánk, míg a történeti szakirodalom és a jelenkor orvostudománya a tünetek által nem képes arra, hogy a betegséget egyértelműen meghatározza.⁶⁸

Fellner Jakab alig 58 évesen, 1780 december közepén adta vissza lelkét a teremtőnek. „*December 12-én elhunyt nemes fellenthali Fellner Jakab úr uradalmi építész [...]. Holttestét a saját irányításával épült tatai plébánia-templom kriptájába temették. Mi kereszt alatt, testületileg vettünk részt temetésén*”⁶⁹ – számolt be róla a kapucinus rend *Historia Domusa*. A temetésre a halálózást követő második napon, december 14-én került sor. Fellner haláláról végül Grossmann január második felében tájékoztatta Balásovits Mihályt, Eszterházy Károly titkárát: „*Amennyiben tudni akarja, Fellner 1780. december 12-én, este fél hétkor halt meg, elhagyta ezt a világot, Isten neki adta az eget, bizonyosan sokat szenvedett.*”⁷⁰ Feltehetően ugyanezen a

66 Grossmann József levele Balásovits Mihály titkárnak. Tata, 1780. november 24. Közli: MITHAY 1979, 136.

67 MNL HVL XII.3.f. Classis VI. Fasc. Q. No.16/a. Grossmann József levele Eszterházy Károly püspöknek. Dátum nélkül. 137–140. és Grossmann József levele Eszterházy Károly püspöknek. 1781. január 10. 170–173.

68 Szubjektív véleményünk szerint a tünetek leírása valamiféle, elsősorban a fejet és az agyi működést érintő rákos megbetegedésre, legvalószínűbben agydagaganatra utalhatnak, de a laikus következtetésen túl ennek tényszerű bizonyítása orvos(történeti) szemlélettel nem igazolható.

69 Az eredeti bejegyzés átiratát közli: LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 212.; rövidített átiratát és fordítását: TALLÓS 1976/1980, 22.

70 A halálozás pontos dátumát 1930 óta, Szmracsányi Miklós és Dornay Béla kutatásainak köszönhetjük. A levél részletét Szmracsányi szíves közlésére hivatkozva első ízben Dornay közölte. Utóbbi azonosította Fellner sírját a tatai Szent Kereszt templom kriptájában található névtelen, No.8. számot és a halál dátumát (1780. december 12.) viselő sírbolttal. A tatai halotti

napon értesítette Eszterházy Károly püspököt is, de ebben a dátumról és a halál körülményeiről nem írt, azonban késedelmes levelének magyarázatát bécsi tartózkodásában jelölte meg.⁷¹ Mindkét levelének további tárgyát – és valóságos célját – képezte, hogy a meghalt Fellner folyamatban lévő munkáit átvehesse, továbbra is alkalmazásban maradjon, és azokban a kegyekben részesüljön, mint korábban mestere.

„Szeresd felebarátodat, mint önmagadat” – a hagyaték mint érték és viszályforrás

„Ámbár Fellenthalli Fellner Jakab úr, a tatai és gesztesi uradalmak néhai architectusa saját vagyonát illetőleg nem állt a földesúri joghatóság alatt, mégis mivel testamentumában az uradalom protekcióját kérte”, emiatt az örökség ügyének tárgyalása ennek jegyében ment végbe.⁷² Ez az eredeti *testamentum*, vagyis végrendelet, ami minden bizonnyal sok részletkérdésre szolgálhatna válaszul, a kutatás során nem került elő. Ugyanakkor nem sikerült fellelnie sem Pfeiffer Jánosnak, sem Révhelyi Elemérnek az 1930–1940-es években. Sőt, amikor az uradalom 1835-ben Fellner legidősebb fiának, Ignácnak a végrendelettel összefüggésben lévő ügyét tárgyalta, már akkor is úgy említették, hogy az eredeti végrendeletet nem ismerték, és csak egy hitelesített kivonat állt rendelkezésre.⁷³

A hagyaték sorsának elrendezése folyamatában első ízben a fontos bevételi forrásokat jelentő vízimalmok ügyének tisztázására került sor. 1781. január 6-án az uradalom megújította Fellner özvegyével, Kristelli Teréziával a Miklós-malomról szóló bérleti szerződést, amelyet Fellner mostoha-lánya, Rimholcz Terézia is helybenhagyott.⁷⁴ Másnap, január 7-én pedig az

anyakönyvben, hasonlóan a többi halálozás bejegyzéséhez, a temetés dátumát rögzítették. DORNAY 1930, 50. Eredetije: MNL HVL XII.3.f. Classis VI. Fasc. Q. No.16/a. Grossmann József levele Balásovits Mihály titkárnak. Tata, 1781. január 20. 5.; GyEL V.66. XVIII. kötet. Meghaltak anyakönyve II. (1779–1793, és névsor a plébániatemplom kriptájában eltemetettekről). 1780. december 14. 20.

71 *A levelet teljes terjedelmében közli: SZMRECSÁNYI 1937, 284.; MNL HVL XII.3.f. Classis VI. Fasc. Q. No.16/a. Grossmann József levele Eszterházy Károly püspöknek. Dátum nélkül. 7.*

72 *LUKSICS–PFEIFFER 1933, 213. és MNL OL P 210. – I.B. Protocollum Officii Domini Tata. 1778–1784. No.203. 1781. március 7. 173–175.*

73 *MNL OL P 210. – I.C. No.199. Vermes Jeromos tabuláris ügyviselő levele Ghyczy Ignác tatai és gesztesi prefektusnak. Pest, 1835. február 7.*

74 *KDM REH Fasc. 5. No.14. Protocollum Officii Exactoralis Contractinum. 1776. No.896. Tata, 1781. január 6. 53.*

özvegy előadta, miszerint meghalt férje a végrendelet és a *codicillus*⁷⁵ értelmében a Nepomucenus-malmot fele-fele részben két idősebb fiára, azaz a második házasságából született Ignácra és a Kristelli Teréziától született idősebb gyermekére, Józsefre hagyta. Mivel ekkor még mindketten kiskorúak voltak, felettük a gyámságot az özvegynek kellett volna gyakorolnia, de „*egy ilyen malomról tiszta adminisztrációval elszámolni nagyon nehéz és veszélyes anélkül, hogy lelkiismeretünk ne veszélyeztetné saját jövőbeli becsületünket, ezért a malmot inkább valaki másnak árendába adjuk, ami a kérés előre tiszteletben tartása mellett meg is történt.*” – emelték ki az uradalom jegyzőkönyvében.⁷⁶ A malom kiárendálására végül csak ketten jelentkeztek, a Miklós-malom fősegédje⁷⁷ és az elhalt Hagen Kerény tatai kőműves özvegyének új férje, egy Eszenaur Mátyás nevű molnárlegény.⁷⁸ A malomért mindkettőjük évi 700 forint összeget ígért. Hivatkozva arra, hogy a „*második csak molnárlegény volt, és egyiküknek sem volt sok más vagyona*”, a malmot végül maga az özvegy tartotta meg kezénél az uradalom felügyelete mellett. A Bezerédj Mihály régens által hitelesített uradalmi határozat értelmében évi 200 forintot tartozott az uradalom kasszájába, 500 forintot pedig a két kiskorú gyermek javára megfizetni.⁷⁹

Néhány nappal később Fellner özvegye azzal a kéréssel fordult a földesúrhoz, hogy Fellner végrendeletével szembehelyezkedve, annak második házasságából született, és legidősebb fiúgyermekét, Ignácot – vagy ahogyan ő nevezte, „*Natzl*”-t – más gyámságára bízzák. Az indokok között előadta, hogy a gyermek rendkívül féktelen volt, tőle a jó szóra nem hallgatott, és a büntetések sem érték el a céljukat: „*Nagyon jól tudja Kegyelmed, milyen pajkos, milyen csalárd, milyen hazug, milyen makacs és milyen gonosz ez a*

75 Más néven fiókvégrendelet. A végrendelethez csatolt függelék, amely csak kiegészítéseket tartalmaz, és a végrendeletben rögzítettekkel nem mond ellent, továbbá nem nevez meg új örökösöket. Megalkotása kevésbé protokollárisabb a végrendeletnél, hitelesítéséhez kevesebb tanú szükséges. ISMERETTÁR 1864, 527. és CZUCZOR–FOGARASI 1864, 854.

76 MNL OL P 210. – I.B. *Protocollum Officii Domini Tata. 1778–1784. No.197. 1781.01.07. p.166–168.*

77 „*Oberknecht*”, a legények közötti legidősebb vagy legtapasztaltabb segéd, az a személy, aki a mestert képviseli, részt vesz a munka kiosztásában és annak felügyeletében is. CZUCZOR–FOGARASI 1864, 939.

78 Eszenaur Mátyás és Hagen Kerény özvegye, Zsuzsanna 1780. augusztus 10-én kötöttek házasságot. GyEL V.66. XIII. kötet. *Házasultak anyakönyve I. (1759–1808, és áttértek 1762–1807). 1780. augusztus 10. 199.*

79 MNL OL P 210. – I.B. *Protocollum Officii Domini Tata. 1778–1784. No.197. 1781. január 7. 166–168.*

fiú. Gyakran meg akartam büntetni korábban, de az apja életében semmit sem tehettem, és [...] mindenféle goromba dolgot tett velem, amikor csak figyelmeztettem. Ez a vakmerőség olyan messzire ment, hogy még az apja halála után is majdnem nekem kell tőle jobban félnem, mint ahogy ő tőlem” – fogalmazott az özvegy. Ezekre hivatkozva nem kívánta vállalni, hogy saját gyermekei nevelése mellett Ignácról is gondoskodjon, akiről – indoklása szerint – a gyermek természeténél fogva valójában nem is igen tudott volna. „Most gondoljon arra Kegyelmed, milyen reményem lehet Natzl jó nevelésére, hogy ezáltal ne károsítsam saját lelkiismeretemet, vagy a legkevésbé se veszítsem el becsületedet, mert mindazok, akik nem ismerik, ma vagy holnap azt fogják mondani, hogy elhanyagoltam őt, és csak gyermekeimre figyeltem; akkor már nem találok módot arra, hogy ezen javítsak.”⁸⁰ Mivel az örökség megosztása már folyamatban volt, azt kérte, hogy nevezzenek ki helyette más gyámot; egy olyan személyt, aki több képességgel bír, hogy boldogabb lehessen a gyermek nevelése, és ezért imáiban élete hátralévő részében köszönetet ígért. Kristelli Terézia kérvényét aztán márciusban újra megismételte, azzal a határozott követeléssel, hogy szabadítsák meg a gyámság köteleességétől.⁸¹ A két kérvény között az özvegy, Fellner halálát követően alig két hónappal, 1781. február 22-én újraházasodott. Grossmann József, Fellner tehetséges segédje vezette oltár elé,⁸² aki a céhes szokás szerint, az özvegy jogán megörökölte Fellner építési irodáját is.⁸³ A vízimalmok kezelését pedig segítette, hogy a megözvegyült Rimholcz Terézia 1781. február 14-én ugyancsak újraházasodott. Második férje Glancz József (? – ?) molnármester lett, aki ekkor megfelelő hozzáértés mellett gond nélkül vehetett részt a Fellner-örökösök malmainak üzemeltetésében.⁸⁴ Később – még az 1820-as években is – a Miklós-malom önálló bérlőjeként tettek róla említést az uradalmi igaz-

80 MNL OL P 210. – I.B. Protocollum Officii Domini Tata. 1778–1784. No.207. Hagyatéki ügy „B.B.” melléklete. 1781. január 13. 177–178.

81 MNL OL P 210. – I.B. Protocollum Officii Domini Tata. 1778–1784. No.206. Hagyatéki ügy „B” melléklete. 1781. március 7. 176–177.

82 Grossmann József és Kristelli Terézia esküvői tanúi Miskey János uradalmi ügyviselő és Rigler Ferenc voltak. GyEL V.66. XIII. kötet. Házasultak anyakönyve I. (1759–1808, és áttértek 1762–1807). 1781. február 22. 204.

83 1748-ban maga Fellner Jakab is úgy vált a kőművescéh tagjává, hogy a tatai pallér, Rimholcz József özvegyét feleségül vette.

84 A házassági anyakönyv bejegyzése szerint Glancz ekkor 28 éves, hitvese pedig 38 éves volt. Esküvői tanúik Rigler Ferenc és Gotlekner András molnármester voltak. GyEL V.66. XIII. kötet. Házasultak anyakönyve I. (1759–1808, és áttértek 1762–1807). 1781. február 14. 204.

gatás jegyzőkönyveiben és ügyirataiban.⁸⁵

Fellner halálát követő rövid időn belül lényeges, családi kötődéseket alapján átformáló események történtek, így az eredeti végrendeletet megtoldva, a hagyatéki ügy tárgyalását, illetőleg az örökösödési osztály megtételét három hónappal a halál bekövetkeztét követően a teljes hagyatékra vonatkoztatva kezdeményezték az örökösök. „Mivel [...] szeretett apánk és hitvesünk akarata szerint a magas tatai uradalmat kérte, hogy atyai gondoskodást viseljen örök-hagyott árvái felett, ezért minden jövőbeli kétség elkerülése végett a legalázato-sabb kérésünk, hogy [...] ne csak a hátrahagyott árvák ügyét viselje, hanem azt is, hogy az egész Fellner-féle gazdasági és vagyoni hagyatékat a lehető legkegye-sebben gondozzák, és a jelen körülmények között minden örökösnek atyai kezet nyújtsanak, hogy minden az igazságosság szerint legyen elrendezve és befejez-ve.”⁸⁶ Mivel a korszakban a gyámot annak függvényében, hogy a gyámolt nemesi árva, polgár vagy jobbágy volt az uralkodó, a vármegyei hatóság, a szabad királyi városokban a városi tanács, az uradalmakban pedig maga a földesúr rendelhette ki, így 1781 március elején az uradalom, a Fellner által végrendeletében kért gondoskodást megtartva, intézkedett a gyámságról. Az özvegy, azaz ekkor már Grossmann József feleségének kérését figyelembe véve a kiskorú Ignác gondnokságát Rigler Ferenc grófi titkárra, Ignác féltest-vérének férjére, azaz sógorára ruházták át. A gyámsággal kapcsolatosan Rigler kérte, hogy számadásait rendszeresen vizsgálják át, erre az uradalom mindenkori ügyészét és úgynevezett kebelbeli számvevőjét jelölték ki. Rigler a gyámság viseléséért a kiskorú jövedelmeinek 1/6-od részére lett jogosult.⁸⁷ Fellner Jakab szomódi szőlőskertjét pedig többször is árverésre bocsá-tották, de arra senki sem jelentkezett, így az örökösök közös megegyezéssel azt 40 forint becsértékben Miskey János uradalmi ügyviselőnek adták el, meghagyva, hogy a „vásárlás tényét másnap dobszóval hirdessék ki a tömegek között, és ha senki sem találna többet adni, a szőlő megvásárlását” az uradalom jóváhagyja.⁸⁸

85 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatással kapcsolatos iratok. Tisztiszéki jegyzőkönyvek (a továbbiakban: P 210. – III.B). 1821. január 27. No.12. és 1825. december 31. No.32.

86 MNL OL P 210. – I.B. Protocollum Officii Domini Tata. 1778–1784. No.205. Hagyatéki ügy „A” melléklete. 1781. március 7. 175–176.

87 MNL OL P 210. – I.B. Protocollum Officii Domini Tata. 1778–1784. No.203. 1781. március 7. 173–175.

88 LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 213. és MNL OL P 210. – I.B. Protocollum Officii Domini Tata. 1778–1784. No.204. 1781. március 7. 175.

A földesúri gondoskodás azonban nem hozott tartósan békés viszonyokat. Grossmann József és felesége, Kristelli Terézia, illetőleg Rigler Ferenc és az általa képviselt Fellner Ignác között 1781 szeptemberében egy rágalalmazási per bontakozott ki a hagyaték miatt az uradalom előtt. A felmerült nézeteltéréseket a felek először egymás között akarták rendezni, majd végül a helyzet elmérgesedését követően Grossmann és felesége egy hat pontból álló levelében emeltek panaszt Bezerédj Mihály régensnél Rigler „ármánykodása” és „rendkívül megdöbbenő, gyalázkodó levele” miatt, amelynek zárósorait itt közöljük:

„Vigyázzanak tehát, mert Isten mindig elég hamar eljön. Nem kérek maguktól semmit, nem érdekből, hanem jómodorból tettem meg mindent. Hanem hagyjanak békét, és azokban az ügyekben, amelyekben dolgunk van egymással, becsületes emberként bánjanak velem, hamisság, cselszövés, mellékutak nélkül, amelyekkel csak az Istent sértik meg, és amelyekért Isten meg is bünteti magukat. Szeressék az igazságosságot, és becsüljék meg jobban Isten legnagyobb parancsolatát; szeresd felebarátodat, mint önmagadat, [...] és Isten itt vagy ott áldását adja. Ezt utoljára írom, igaz szívemből.”⁸⁹

Ugyan mi vezethetett egy efféle levél megfogalmazásához? Rigler Ferencnek minden bizonnyal fontos szerep jutott a hagyaték felosztásakor, Esterházy gróf titkáráként álláspontja és érvelése döntő módon hathatott. *„Eleget fáradoztam, még hozzá egyedül, hogy sok hasznot szerezzek az összes örökösöknek, amiért Isten meg fog jutalmazni”* – jegyezte meg. Kristelli Teréziáról azonban egészen más véleménnyel volt: *„Magát azonban megbünteti, mert maga a leghálátlanabb ember a világon, amikor a legnagyobb hálával tartozna, mert nemcsak hármójukért⁹⁰ dolgoztam becsületesen és megbízhatóan, hanem özvegyiségében is a leghűségesebben védve volt.”* Ezzel szemben, vélekedése szerint, Kristelli *„szüntelenül nem tesz mást, mint bosszúságból kígyót-békát kiált rám, nem érdemi meg, hogy többet vesződjem magával és gyermekeivel, csináljon mindent úgy, ahogyan tud.”⁹¹* A terjengős levélből egy személy, egy másik családtag képe rajzolódik ki előttünk, akit Rigler első ízben Rozáliának, majd később „Reßl”-nek nevezett. Grossmannék leveléből pedig kitűnik, hogy az említett asszony ezt megelőzően a férjével együtt

89 MNL OL P 210. – I.C. No.50. Unterthänige Instanz von Joseph Großmann, und Theresia Großmannin. 1781. „B” melléklet. Rigler Ferenc levele Grossmann Józsefnének. Dátum nélkül. 414.

90 Értve ez alatt az özvegyet, Kristelli Teréziát és két gyermekét, Fellner Józsefet és Gyulát.

91 MNL OL P 210. – I.C. No.50. Unterthänige Instanz von Joseph Großmann, und Theresia Großmannin. 1781. „B” melléklet. Rigler Ferenc levele Grossmann Józsefnének. Dátum nélkül. 414.

a házuknál lakott, de mivel hazugnak és tolvajnak találták, emiatt kikergették. Az asszony *„az Isten szerelmére könyörgött hitvesemnek, ne hagyja, hogy megbüntessék. A hitvesem ragaszkodott az áristomhoz. Rigler azonban megpróbált meggyőzni minket, hogy tartózkodjunk ettől”* – állította Grossmann József.⁹² A feltárt források alapján egyértelműen nem nyer bizonyosságot, de nagy valószínűséggel Fellner nevelt lányáról, Rimholcz Teréziáról lehetett szó, akinek a hagyatékából vajmi kevés jutott. Annál is inkább, mert Rigler saját elmondása szerint *„Reßl”-t a védelmébe vette azzal, hogy a nő örökségéből az özvegynek igyekezett juttatni, ezzel megkímélve a nyilvános szégyentől. Pedig Rigler szerint „magát egyszerűen lehetett volna súlyos vallo-
másra kényszeríteni, és nem minden gyanú nélkül idézték volna az úriszékebe”* – jegyezte meg Kristelli magatartásáról.⁹³

Emellett Rigler több más ügy kapcsán emelt szót az ellen, hogy Grossmannék nemcsak jóhírében, de vagyoni értelemben is megkárosították a felügyeletére bízott Ignácot. Elsősorban – ami a vita ürügyéül is szolgált – azzal, hogy az örökséghez tartozó kertet áron alul akarták megvásárolni, illetőleg más, a gyermeket illető jövedelmeket nem fizettek ki a részére. Rigler levele szerint a tóvárosi kapucinusok kertjének közelében fekvő kisebb kertet a hagyaték licitációjakor szerezte meg Ignácnak, de azt egy nagyobb kerttel együtt felajánlotta az özvegynek is, akinek abban az időben nem kellett. *„Hogy a nagy kert ne kerüljön idegen kézre, azt becsú szerint megtartottam, és semmi egyébbel nem törődtem, mint ahogyan maga a háznál tette, habár annak idején már volt egy másik kertem.”*⁹⁴ Grossmann felesége ugyanis jelezte, hogy nem akarta tovább használni a kertet, mert semmi sem nőtt benne, később azonban a férje útján tudatta Riglerrel, hogy emiatt legfeljebb 15 vagy 16 forintot kaphat érte, végül az utóbbi időben ő maga tett a kiskorú Ignácnak ajánlatot rá, 18 forintot.⁹⁵ *„Vagy bolondnak tart engem, vagy csak mellékutat keres ahhoz, hogy sértett őszinteségével a kertet minden örökös kárára megszerezze”* – vonta le a következtetést a Grossmannénak írott levelében Rigler, majd kijelentette, hogy a kiskertet most már a felesége

92 MNL OL P 210. – I.C. No.50. Unterthänige Instanz von Joseph Großmann, und Theresia Großmannin. 1781. 413., 416.

93 MNL OL P 210. – I.C. No.50. Unterthänige Instanz von Joseph Großmann, und Theresia Großmannin. 1781. „B” melléklet. Rigler Ferenc levele Grossmann Józsefnének. Dátum nélkül. 414.

94 MNL OL P 210. – I.C. No.50. Unterthänige Instanz von Joseph Großmann, und Theresia Großmannin. 1781. „B” melléklet. Rigler Ferenc levele Grossmann Józsefnének. Dátum nélkül. 414.

95 MNL OL P 210. – I.C. No.50. Unterthänige Instanz von Joseph Großmann, und Theresia Großmannin. 1781. „A” melléklet. Grossmann Józsefné levele Fellner Ignácnak. Dátum nélkül. 414/a.

is meg akarja vásárolni, és neki „sokkal nagyobb joga van hozzá [...], mert ő szomszédja annak, és különben is, ez a kert mindig is a nagykerthez tartozott, és egykor egyetlenegy kert volt.”⁹⁶

Külön kérdés volt a Nepomucenus-malomhoz tartozó magtárépület bérbeadása, amit Rigler tudta nélkül az uradalomhoz tartozó szentgyörgypusztai bérlőnek, egy Grebersperger nevű birkásmesternek⁹⁷ adtak árendába. Grossmann azzal védekezett, hogy Riglernek tudomása volt afelől, hogy a birkás bérbe akarja venni a magtárt, mert 200 forint bért követelt érte, amelyet azonban Grebersperger soknak talált.⁹⁸ Végül amiatt, hogy „az árvák vagyona ne holtan feküdjön” Grossmann felesége az épület 1/3-ad részét bérbe adta.⁹⁹ Mint kiderült, a két gyám korábban együtt használta az épületet, de a megosztás nem működött. Erre Rigler érvelése világít rá, mely szerint: „elég alaposan bebizonyították nekem, hogy ezt a nagy költségek miatt nem lehet megtenni, ezért eltértem akaratomtól. Mindketten arra a következtetésre jutottunk, hogy célszerűségeből a magtárt elhagyjuk, és az utána járó pénzt, úgymint a malom árendáját is, egyenlő részben osztjuk meg.” A granárium esetében erre már biztosan nem került sor, hiszen Grossmann értelmezésében ők csupán a rájuk, azaz a gyámságuk alatt álló Fellner Józsefre eső félrész felett rendelkeztek. Éppen a másik fél által javasolt, korábbi megállapodásra hivatkozva Rigler álláspontja ettől most már eltért: „Most a Natzl [azaz Fellner Ignác] után a gyámjogommal élek, és kijelentem, hogy nem engedem használni a magtárat. Ha a Grebersperger már hozott belé gabonát, úgy az uradalmi huszárok útján az összeset kihányatom, hacsak Iször: a Grebersperger nem jelentkezik nálam is. 2szor: nem tudom, mennyit fizet. 3szor: nem adom beleegyezésemet hozzá. 4szer: a pénzt azután egyenlő részekre nem osztjuk; akkor nem lesz több dolguk a malomban és a magtárban, mint nekem, mert én vagyok Natzl, maga pedig a Pepi [vagyis Fellner József] gyámja.”¹⁰⁰

96 MNL OL P 210. – I.C. No.50. Unterthänige Instanz von Joseph Großmann, und Theresia Großmannin. 1781. „B” melléklet. Rigler Ferenc levele Grossmann Józsefnek. Dátum nélkül. 414.

97 Feltehetően Grebersperger Györgyről van szó. A család tagjai a XVIII. század elejétől voltak uradalmi birkamajorok bérlői, a század végén egyszerre 3–4 majort is kezeltek. Utoljára Grebersperger Ferencet említették az uradalmi igazgatás forrásai az 1820-as években. SZABAD 1957, 32.

98 MNL OL P 210. – I.C. No.50. Unterthänige Instanz von Joseph Großmann, und Theresia Großmannin. 1781. „C” melléklet. Rigler Ferenc levele Grossmann Józsefnek. Dátum nélkül. 415.

99 MNL OL P 210. – I.C. No.50. Unterthänige Instanz von Joseph Großmann, und Theresia Großmannin. 1781. 413., 416.

100 MNL OL P 210. – I.C. No.50. Unterthänige Instanz von Joseph Großmann, und Theresia Großmannin. 1781. „B” melléklet. Rigler Ferenc levele Grossmann Józsefnek. Dátum nélkül. 414.

Grossmann és Kristelli felháborodott hangon vetették fel Bezerédj régensnek írt levelükben, hogy Rigler az özvegyi jogon megszerzett ház után az örökösök javára házbért kért attól az időponttól, amikor Fellner özvegye és Grossmann házasságot kötöttek (február 22.), és Szent Mihály napjáig, azaz szeptember 29-ig követelte ennek megfizetését, kihangsúlyozva: „különben az özvegyi szállás a házassággal megszűnik.” Grossmann ellenben akként érvelt, hogy saját jogán jutott a házhoz Eszterházy Károly püspöknél való alkalmazása folytán, és felesége miatt, tulajdonaként ragaszkodik hozzá. Érveléséből azonban kitűnik, hogy a hagyaték teljes rendezésére ekkor még nem került sor. Bezerédj Mihálytól azt kérte a felesége nevében, hogy Toronyosy József kebelbeli számvevő segítse az ügy elrendezését: Kérem, hogy a „még el nem rendezett hagyatéki ügyeket az én és a gyermekek részére, Doronoschi[!] kebelbeli számvevőre ruházza, azok teljes rendezése érdekében” – fogalmazott Grossmann, majd a következőkről biztosította Bezerédjt: „Nemcsak a költségeket fogom örömmel fizetni, hanem szüntelenül lekötelezett leszek Kegyelmednek a nagy elhatározásért, a hála legmelegebb és legélénkebb érzésével.”¹⁰¹ Grossmann ezen szándékáról már tanúbizonyságot tett egy korábbi levelében, amelyet még februári házasságkötése előtt, január 8-án írt Balásovits Mihálynak, Eszterházy püspök titkárának. Ebben az özvegy sanyarú helyzetéről panaszkodott, és beszámolt arról is, hogy a házat, amiben lakott „az éjszaka folyamán kiürítették és mindent eladtak”, a hely pedig, „ahova költözne még nincs meghatározva. Saját pénzből fizetné, de ha a munkát is megtiltják neki, még sajnálatosabb helyzetbe kerül”.¹⁰² Grossmann a későbbiekben emiatt hivatkozhatott magára a püspökre – akinél alkalmazást nyert, és ezt követően ő lett az, aki az építési iroda működtetését az özvegy helyett tovább vitte. A sürgető helyzet megoldása egyértelmű volt: Grossmann és Kristelli Terézia alig két hónappal Fellner Jakab halálát követően házasságot kötöttek, így a rokoni és anyagi lehetőség is megteremtődött ahhoz, hogy Kristelli Terézia a házban maradhasson. Grossmann a Balásovits titkárnak küldött levelében már utalhatott erre, amikor kifejezte: „Fellenthal asszony helyzetét egy jóézésű ember sem tudná közömbös szemmel nézni”.¹⁰³ Bezerédj régens a hagyaték dolgának rendezésekor végül Grossmann kérésnek megfelelően intézkedett. Az ügy kipattanását követően rövidesen

101 MNL OL P 210. – I.C. No.50. Unterthänige Instanz von Joseph Großmann, und Theresia Großmannin. 1781. 413., 416.

102 Grossmann József levele Balásovits Mihály titkárnak. Tata, 1781. január 8. Közli: MITHAY 1979, 136.

103 Grossmann József levele Balásovits Mihály titkárnak. Tata, 1781. január 8. Közli: MITHAY 1979, 136.

örömmel nyugtázta Miskey János ügyviselő és Toronyosy József kebelbeli számvevő közbenjárását, amelynek folytán a „*felek úgy döntöttek, hogy békés egyességet kötnek.*”¹⁰⁴ A kijelentés azonban elhamarkodottnak bizonyult, hiszen alig néhány héten belül már azt közölte tisztjeivel, hogy miként a „*felek között jó és békés megegyezés nem jöhetett létre, [...] azt a jog útján kell érvényesíteni.*”¹⁰⁵ A Grossmann házaspár és a Rigler közötti ügy további fejleményei azonban egyelőre tisztázatlanok maradtak előttünk az általunk vizsgált iratokból.

A hagyatékna és ennek az osztásnak részét képezte a már említett kerteken és a Nepomucenus-malmon kívül az a két tóvárosi, épületekkel ellátott belső telek is, amelyek Fellner Jakabhoz kötődtek.

Rigler Ferenc grófi titkár képviselője eljárva Fellner Jakab még 1774-ben kötött egyezséget Schneider János György tóvárosi mézárasmesterrel a birtokának 2.000 forinton és 6 dukáton történő megvásárlására, ami különféle földterületeket, kerteket és egy tóvárosi házat foglalt magába. Fellner kikötése a szerződés megkötésekor az volt, hogy a birtokot ugyanazokban a kedvezményekben részesülve vehesse át veje, mint abban Schneider és korábban ezt az *inscriptiós* birtokegységet elnyerő Semlér Antal uradalmi birkásmester részesült. Ennélfogva Fellner közvetítésével Rigler az 1746-ban, Semlér Antal birkással megkötött szerződés szerint vehette át birtokait.¹⁰⁶ Ezt az eredeti szerződést vette elő az uradalom is, amikor Fellner kérvényét elfogadták, és ebben pontosan szerepelt annak a tóvárosi ház helyének a meghatározása is, ami 1774-től Fellner Borbála férjeként, Rigler Ferenc birtokába került. Az 1746-os *inscriptiós* szerződés értelmében a telek a „*Tóvárosunkban Fundált Tisztelendő P.P. Capuczinusokhoz közel*”, a mezőváros „*öreg Uczájában, Dél felé Fekvő Sorjában, nap keletről Vásonyi Jánosnak, és nap nyugatról az említett Tisztelendő P.P. Capuczinusoknak elleniben való szeglet háznak szomszédságban lévő Pusztás házat, és annak*

104 MNL OL P 210. – I.C. No.50. *Unterthänige Instanz von Joseph Großmann, und Theresia Großmannin. 1781. Miskey János ügyviselő és Toronyosy József gremialis exactor levele Bezerédj Mihály régensnek. Tata, 1781. szeptember 16. 416.*

105 MNL OL P 210. – I.C. No.50. *Unterthänige Instanz von Joseph Großmann, und Theresia Großmannin. 1781. Bezerédj Mihály régens levele Miskey Jánosnak és Toronyosy Józsefnek. Tata, 1781. október 7. 416.*

106 KDM REH Fasc. 5. No.14. *Prothocollum Officii Praefecturae. 1774. Signidem Georgius Schnaider Tóvárosiensis Domum. suam Inscriptioalem alias Semlerianam Magistro Aedili D. Jacobo de Fellenthal, et Genero suo Dno. Francisco Rigler. Tata, 1774. február 2. 149–150.*

telkeit” foglalta magában.¹⁰⁷

Az épületek ennek értelmében a tóvárosi főutca, vagyis a mai Ady Endre utca és a Nepomucenus-malom között álltak, a kapucinusok rendházával és templomával szemközt épült sarokházon túl, tehát az utca második telkén. Egy 1788-ban felvett tóvárosi összeírásban Rigler úr inscriptionális háza (*Domus Inscriptionalis D[omi]ni Rigler*) formában jegyezték fel, az összeírás 3. számú tételeként. A 6. szám alatt a fellneri örökösök által bírt Nepomucenus-malom (*Mola Haeredum Fellneriana*) szerepelt.¹⁰⁸ Ezt a lokalizálást erősíti meg a Fellnerrel kötött szerződés is, ahol a „*vízimalmommal határos ház*”, azaz a Nepomucenus-malom melletti ingatlanról tettek említést.¹⁰⁹

Rigler Ferenc inscriptiós háza és a vele szomszédos Nepomucenus-malom egy 1790 körül készült térképi ábrázoláson (KDM REH 2621–1234)

107 MNL KEVL XV.10. Trojkó György tatai uradalmi ügyvéd gyűjteménye (a továbbiakban: XV.10.). *Protocolum Contractuum I. Dni. Tata. 1783–1792. No.1222. Inscriptionales Dni. Francisci Rigler. 1781. november 28. 489–492.*

108 MNL OL P 211. – I. Esterházy család tatai levéltára. *Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok. Összeírások (a továbbiakban: P 211. – I). Conscriptio quo ad Arendam Dnalem. ex parte Oppidi TooVáros. 1788. 10.*

109 KDM REH Fasc. 5. No.14. *Prothocollum Officii Praefecturaus. 1774. Signidem Georgius Schnaider Tóvárosiensis Domum. suam Inscriptionalem alias Semlerianam Magistro Aedili D. Jacobo de Fellenthal, et Genero suo Dno. Francisco Rigler. Tata, 1774. február 2. 149–150.*

A Fellner-per következményei és végül Rigler feleségének, Fellner Borbálának 1781. október 11-én¹¹⁰ bekövetkezett halálát követően szükségessé vált az *inscriptiós* szerződés megújítása, amelyet Esterházy Ferenc gróf lényegi eltérések nélkül 1781 novemberében hagyott jóvá, és Riglert megerősítette korábbi javaiban. Ebben bécsi négyszögöl mértékben rögzítették a kertek méretét is, amelyek közül a kapucinusok közelében fekvő kert nagysága 1.200 négyszögöl, a Tatán található kerté 700 négyszögöl, a látóhegyi szőlőskerté 2.595 négyszögöl, a baji szőlőskerté 5.320 négyszögöl, és végül egy 20.168 négyszögöles rét szerepelt még a birtokok között.¹¹¹ Az évtized végén, amikor Rigler és az uradalom között ugyancsak per bontakozott ki az *inscriptiós* birtokok visszaváltása miatt, akkor két telken, két épülettömről tettek említést. Az egyik a már említett, a Nepomucenus-malom szomszédságában álló – és szorosan az *inscriptió*hoz tartozó – egység volt, a leírás szerint két, egy udvarban álló ház, kapuval, két istállóval és egy kocsiszínnel, 3.280 forintra becsülve. Rigler 1791. szeptember 1-jén először csak a ház felerészét, majd később a fennmaradó részt is a tatai uradalom beleegyezésével eladta Radits Jakabnak, egy tóvárosi zsidó kalmárnak, aki az épületben kereskedést nyitott.¹¹² Emellett megemlítésre került még a Tóvároson álló, nagy, Fellner-féle ház $\frac{1}{6}$ -od része.¹¹³ Ez utóbbira a kiskorú Fellner Ignác gyámsága miatt formálhatott jogalapot. Mivelhogy utóbbi szoros összefüggésben áll az uradalom építési irodájával is, így erre az írásunknak az irodáról szóló későbbi fejezetében térünk ki.

A Nepomucenus-malmot az annak felépítésére vonatkozó 1749-es szerződés értelmében az uradalom három generáció birtoklása után, vagy ha közben eladóvá válna, becsű szerint visszaválthatta birtokába.¹¹⁴ Erre vonatkozóan a tárgyalások 1796-ban kezdődtek meg a malom haszonél-

110 GyEL V.66. XVIII. kötet. Meghaltak anyakönyve II. (1779–1793, és névsor a plébániatemplom kriptájában eltemetettekről). 1781. október 12. 29. és MNL OL P 198. Fasc. 75. No.1. Bezerédj Mihály leveleskönyve. Bezerédj Mihály levele Esterházy Ferenc grófnak. Tata, 1781. október 14. 56–59.

111 MNL KEVL XV.10. Protocolum Contractuum I. Dnii. Tata. 1783–1792. No.1222. Inscriptionales Dni. Francisci Rigler. 1781. november 28. 489–492.

112 Az épületet 1818-ban Fischer Márk vásárolta meg. KÖRMENDI 1984, 34. és MNL OL P 211. – X. No.478. Contractus cum Judaeo Tatensi Marco Fischer super Domo Inscriptionali olim Semleriano Rigleriana. Tata, 1818. augusztus 31. 512–513.

113 MNL OL P 210. – I.B. 1786–1796. No.1985. Rigler Ferenc Inscriptiós birtokának ügye. 1788. szeptember 27. – 1788. október 8. A, B és C mellékletekkel. p.162–168. „A” melléklet. Rigler Ferenc összeírása és értékeclése az Inscriptióról. Dátum nélkül. 163.

114 MNL OL P 211. – X. No.31. Contractus Molitoris. Dátum nélkül. [1749?]. 176–177.

vezői között. Első ízben Fellner József tett ajánlatot, miszerint a malomnak az őt illető fele részétől megválna. Ezt követően az uradalom megkereste féltestvérét, Fellner Ignácot is, hogy a megváltásra egyben kerülhessen sor. Ignác ekkor véleményért fordult korábbi gyámjához, Rigler Ferenchez, akinek részletes tudósítása értelmében Fellner Jakab hitbizományként (*Fide Comiss*) hagyta a malmot és tartozékait az örökösökre, meghatározott öröklési rendben. Emiatt, ha az elsődlegesen megjelölt örökösök, Fellner Ignác és József gyermek nélkül haláloznának el, úgy a malom a legkisebb fiú, Fellner Gyula kezére kerülhetett volna. Az ő „magvaszakadtával” Fellner Jakab lányai válhattak volna örökössé, úgymint – itt említette Rigler a 15 évvel korábban elhalt feleségét – Fellner Borbálát, akitől ekkor három gyermeke volt életben, továbbá Fellner nevelt leányát, Rimholcz Teréziát, korábban Paár Ignác, ekkor pedig Glancz József hitvesét. A vízimalom eladása, azaz visszaváltása csakis az említett és várományos örökösök beleegyezésével és esetleges kárpótlásával valósulhatott meg.¹¹⁵

A malmot, a hozzátartozó épületeket és minden egyéb rekvizitumokat 8.336 forint 69 1/2 dénárba becsülték fel a szakemberek, de az uradalom vállalta, hogy 10.000 rénes forintért váltja meg, ha az örökösök még elvégeztetik a malomszerek és a tető megújítását, aminek költségeit 1.000 forintra becsülték. Az örökösök egymás között 1796. július 11-én egyezsége léptek, és az ajánlatot elfogadták, így a malom „meg- és visszaváltásáról” a szerződés július 23-án megszületett.¹¹⁶ A megváltási összegből Fellner Ignác az őt illető 5.000 forintot július 13-án a tatai uradalmi kasszából felvette, József pedig évi 5%-os kamatozásra otthagyta. Rövidesen a ráeső 5.000 forintból végül 1.000 forintot ő maga is felvett.¹¹⁷

Fellner Jakab gyermekeinek sorsa

Fellner Jakab felnőtt kort megért, vér szerinti gyermekei közül legkorábban Rigler Ferenc felesége, Fellner Borbála halt meg 1781-ben.

115 MNL OL P 210. – I.C. No.199. *Außßerung, von mir Ignaz Fellner v. Fellenthal in Beträf, der so genannten Baumeisterischen Mühle. Tata, 1796. április 27. és Rigler Ferenc levele Bezerédj Ignác régensnek. Esztergom, 1796. április 12.*

116 Az egyezséget fellenthali Fellner Ignác, fellenthali Fellner József, továbbá fellenthali Fellner Gyula nevében Gött Antal építómester és Kristelli Terézia írták alá. MNL OL P 210. – I.C. No.199. *Fellenthali Fellner Ignác és József nyilatkozatának másolata a Nepomucenus-malom megváltása ügyében. Tata, 1796. július 11. Másolat kelte: Tata, 1835. január 18.*

117 MNL OL P 210. – XII. Esterházy család tatai uradalmának iratai. *Birtokigazgatással kapcsolatos iratok. Birtoképítkezés (a továbbiakban: P 210. – XII.). No.1. Activer Stand. Tata, 1809. február 20.*

Rigler Ferenc Xavér (Kassa, 1742. november 15. – Esztergom, 1810. február 15.) Fellner Borbála (Tóváros, 1748. szeptember 24. – Tata, 1781. október 12.) ∞ Tata, 1773. november 25.
Rigler Borbála Xavéria Terézia (Tata, 1776. dec. 3. – Tata, 1776. dec. 6.)
Rigler János Nepomuk (Tata, 1778. január 4. – ?)
Rigler Jakab (Tata, 1778. január 4. – ?)
Rigler Terézia Jozefa (Tata, 1779. március 18. – ?)
Rigler József Ignác Domonkos (Tata, 1780. aug. 4. – Tata, 1780. nov. 1.)
Rigler Anna (Tata, 1781. május 7. – Tata, 1781. május 9.)

2. ábra: Fellner Borbála és Rigler Ferenc leszármazottai¹¹⁸

Legfiatalabb gyermekének, Fellner Gyulának, aki édesapja halálakor alig nyolc hónapos volt, az orvosi-katonai pálya jutott.¹¹⁹ A kutatás jelenlegi állapotában talán róla tudhatjuk a legkevesebbet. 18 évesen, 1798-ban iratkozott be a katonarvosokat képző bécsi Orvos-sebészeti József-Akadémiára. 1805-ben zászlós volt a gróf Sztáray Antal parancsnoksága alatt álló magyar 33. „Esterházy Miklós” gyalogezredben, aminek állomáshelye ekkor Budán volt. 1806-ban már alhadnagy, majd 1810-től főhadnagy, 1814-től századosi rangban a 33. „Sztáray Antal” ezredben szolgált. Fellner Gyula 1819/1820-ban szerelhetett le.¹²⁰ Ezt követően minden bizonnyal Pozsonyban telepedett le, ahol hitvesétől, Knorr Teréziától (? – ?) valószínűleg két gyermeke

118 A családfán Rigler Ferenc második házasságából született gyermekeit nem közöljük. STEGMAYER 2023b, 63.

119 OFFNER–KILLYEN 2012, 14. és Repertorium Academicum Hungariae. <https://rahprojekt.elte.hu> (Utolsó elérés: 2024.02.24.)

120 Míg az 1819-es katonai sematizmus említi, addig az 1820-as kötetben már nem találkozni a nevével. Nemesi előnevét több esetben tévesen „Felsenthal” alakban szerepeltették. SCHEMATISMUS 1805, 151.; SCHEMATISMUS 1806, 155.; SCHEMATISMUS 1810, 155.; SCHEMATISMUS 1814, 142.; SCHEMATISMUS 1819, 161.; SCHEMATISMUS 1820, 161.

született; 1822-ben Gyula, majd 1823-ban Erzsébet Julianna.¹²¹ Itt érte a halál is 1827-ben, alig 47 éves korában tüdővész végzett vele. A halotti anyakönyv nyugalmazott császári-királyi századosként (*CR. Pensionatus Capitaneus*) tett róla említést, a Szent András temetőben helyezték végső nyugalomra.¹²²

<p>Fellner Gyula Gábor Ferenc (Tóváros, 1780. április 12. – Pozsony, 1827. április 10.) Knorr Terézia (? – ?) ∞ ?</p>
<p>Fellner Gyula (Pozsony, 1822. április 7. – Pozsony, 1822. július 14.)</p>
<p>Fellner Erzsébet Julianna (Pozsony, 1823. június 14. – ?)</p>

3. ábra: Fellner Gyula és Knorr Terézia leszármazottai

Hasonló kort ért meg édestestvére, Fellner József is, aki a pápai Esterházy-domínium építési adjutánsa volt. Ő az egyetlen, aki Fellner Jakab gyermekei közül az apa mesterségét folytatta, de pályafutása korántsem vált olyan sikeressé, mint édesapjáé. Pfeiffer János megfogalmazásában a „*nagy építésznek tehetsége csak a harmadik házasságából származó József nevű fiában csillámlott fel halványan. Mint a pápai uradalom építési adjunktusának pár jelentéktelen tervrajza maradt ránk.*”¹²³ Ezzel szemben Fellner József az 1791/1792-es tanévben együtt kezdte meg tanulmányait a Bécsi Képzőművészeti Akadémián ifjabb Pauly Mihállyal, akinek édesapja a pápai uradalom építőmestere volt, tehát édesapjával, Fellner Jakabbal ellentétben nem autodidakta módon jutott hozzá a megfelelő ismeretekhez, hanem a korszak egyetlen – a Habsburg Birodalomban megtalálható – képzési lehetőségét vette igénybe.¹²⁴

121 Fellenthali Fellner Gyula (Pozsony, 1822. április 7. – Pozsony, 1822. július 14.); keresztszülők: Mayer József törzsrvos és felesége, Genthon Anna. Fellenthali Fellner Erzsébet Julianna (Pozsony, 1823. június 14. – ?); keresztszülők: Fellenthali Fellner József, gróf Esterházy Miklós épületi írnoka (*ductor rationum aedificio*) és felesége, Erzsébet. MNL OL X 7768. C 910. XXVIII. kötet. Kereszteltek anyakönyve (1817–1822). 1822. április 7. 391.; C 911. XXIX. kötet. Kereszteltek anyakönyve (1822–1827). 1823. június 14. 36.; C 926. LXXXVII. kötet. Meghaltak anyakönyve (1819–1829) 1822. július 14. 244.

122 MNL OL X 7768. C 926. LXXXVII. kötet. Meghaltak anyakönyve (1819–1829). 1827. április 10. 650.

123 LUKSICS–PFEIFFER 1933, 212–213.

124 FLEISCHER 1935, 41. és JÁVOR 2006, 55. 1812-ben itt végezte tanulmányait Gött Antal tatai építőmester és Kristelli Terézia fia, Gött Ernő is. SZÖGI 1994, 194., 198.

Fellner József Cs. Dobrovits kutatásai értelmében később az „*ifjú Pauly keze alatt dolgozott*”, aki az apját követte a pápai uradalmi építési szervezet élén.¹²⁵ Fellner József, mint „*aedilis adjutáns*” az 1790-es években több tervet készített vagy másolt le, amelyek egy része jelen korunkra is fennmaradt. A Pfeiffer által összeállított tervjegyzéke között az 1930-as években még megtalálható volt a tóvárosi Fellner-féle Baumeister-, azaz a Nepomucenus-malom tervrajza is, amit valószínűleg éppen az 1796-os Esterházy-uradalom részére történő átadás kapcsán készített el.¹²⁶ Munkássága nagyrészt a pápai domíniumhoz kötötte, de alkalomadtán elláthatott feladatokat az Esterházy család tata-gesztesi birtokának területén is. Példának okáért 1795-ben a bokodi vízimalom építésében vett részt: „*Holnap reggel Csákvárra fog jönni Építő Mesterünk mostoha fia Fellner Pénzért a Bokodi Malomnál munkálkodó kömives legényeknek kifizetésére.*”¹²⁷ A tatai építőmester, Kristelli Terézia harmadik férje, Gött Antal pedig többször hangsúlyozta, hogy Fellner József a nevelt gyermeke.¹²⁸

Fellner József családot is Pápán alapított. Felesége, Schwäb Erzsébet (1762 k. – Pápa, 1829. február 26.) volt, három gyermeke – 1799-ben Borbála Anna Amália, 1800-ban Titusz Ignác, 1802-ben pedig József Titusz Gáspár – itt látta meg a napvilágot. Mindhármuk keresztszülője a birtoktest akkori prefektusa, Bittó Titusz és felesége, Mayer Borbála voltak.¹²⁹ Fellner József 1823 szeptemberének végén Pápán hunyt el, néhány nappal 50. születésnapja előtt.¹³⁰ Ekkorra gyermekei feltehetően ugyancsak meghaltak.

125 CS. DOBROVITS 1983, 81.

126 LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 213.

127 KDM REH Fasc. 5. No.14. *Protocollum Correspondentiarum I. Dominium Gesztes. 1794. Utasítás Nagy Imre pénztárnoknak. Tata, 1795. szeptember 4. 177–178.*

128 CS. DOBROVITS 1983, 98.

129 *Fellenthal* Fellner Borbála Anna Amália (Pápa, 1799. február 27. – ?); *Fellenthal* Fellner Titusz Ignác (Pápa, 1800. április 14. – ?); *Fellenthal* Fellner József Titusz Gáspár (Pápa, 1802. január 7. – ?) VFL VI.111. VIII. kötet. *Kereszteltek anyakönyve (1796–1812)*. 1799. február 27. 56., 1800. április 14. 79., 1802. január 7. 113.

130 VFL VI.111. XXI. kötet. *Meghaltak anyakönyve (1799–1824)*. 1823. szeptember 28. 337.; XX. kötet. *Meghaltak anyakönyve (1825–1847)*. 1829. február 26. 67.

Fellner József Jakab (Pozsony, 1773. szeptember 30. – Pápa, 1823. szeptember 28.) Schwäb Erzsébet (? , 1762 k. – Pápa, 1829. február 26.) ∞ ?
Fellner Borbála Anna Amália (Pápa, 1799. február 27. – ?)
Fellner Titusz Ignác (Pápa, 1800. április 14. – ?)
Fellner József Titusz Gáspár (Pápa, 1802. január 7. – ?)

4. ábra: Fellner József és Schwäb Erzsébet leszármazottai

Fellner József halálát követően 1824-ben bátyja, Ignác az uradalom előtt „bemutatván édes atyának néhai Felner[!] Jakabnak Eröss [József] szolgabíró és Morvay [Imre] esküdt Urak által hitelesített kivonását Testamentomának” azt kérvényezte, hogy a tatai kasszában elhelyezett 5.000 forintot, ami „Felner[!] Josef Pápai épületi segéd magtalanul történt halálával egyenesen ötöt illető” a „M[éltóságos] Uraság Felner[!] Josef özvegyének ki ne adja, könyörög, és respective inhibeálja.”¹³¹ Mivelhogy Fellner Ignác rövidesen hozzájutott az 5.000 forintból megmaradt összeghez, azt kell feltételeznünk, hogy a pápai Fellner József 1823-ban valóban örökösök nélkül halt meg.

Fellner Jakab gyermekei közül a legszebb kort kétséget kizáróan a második házasságából született – és nevelőanyja vélekedése szerint ifjú éveiben pajkos, csalárd és hazug – Ignác érte meg. Életének nagy részét szülővárosában, Tóvároson töltötte. Apja halálát követően sógora, Rigler Ferenc gyámsága alatt nevelkedett, és ez nagy hatással lehetett további családi kapcsolataira is: Rigler ugyanis az 1790-es években már nem az Esterházy család, hanem gróf Batthyány József esztergomi hercegprímás és a Batthyány család – ugyancsak kiterjedt nagyságú – birtokainak szolgálatában állt.¹³² Ignác pedig 1790 körül kötött házasságot Hittl Anna Jozefával (Bicske, 1774. október 18. – Tata, 1846. március 5.), a bicskei Batthyány-uradalom főerdészének, Hittl Hubertnek leányával.¹³³ A frigyből kutatásaink szerint négy gyermek született: Borbála Franciska 1793-ban Váralján (Tata), Ignác Hubert 1795-ben

131 KDM REH Fasc. 5. No.14. Prothocollum Ordinarium. 1824. 1824. január 3. 264.

132 STEGMAYER 2023a, 51–56. és STEGMAYER 2023b, 56–60.

133 SzfvPL VII.13. Bicske római katolikus plébánia iratai (a továbbiakban: VII.13.). II. kötet. Kereszteltek anyakönyve (1759–1778) 1774. október 18. 152. és GyEL V.66. XX. kötet. Meghaltak anyakönyve IV. (1820–1849). 1846. március 5. 450.

Tóvároson, majd Ferenc Mátyás Hubert 1797-ben Bicskén, valamint Franciska Jozefa is Bicskén látta meg a napvilágot 1798-ban.¹³⁴ Pfeiffer egy tévesen értelmezett anyakönyvi adatból következtetve munkájában úgy említette, mint aki életének nagy részében, szerinte megvetendő módon „korcsmárosként tengette életét.”¹³⁵ Ez egyértelműen megcáfolható, ennek ellenére Ignác „mestersége” és jövedelmeinek forrása további kérdéseket vet fel előttünk.¹³⁶ 1794-ben az Esterházy uradalomnál „jelentette magát, hogy Tóvároson Zettykó Joseff Csapó Házánál lévő azon Boltot, melyet ennek előtte Steinmecz János kalmár /: ki mostanában exequáltatott /: contractus szerint birt, által venni akarja Szent-Mihály napkor”.¹³⁷ Évi 20 forintos bérösszegért a szerződés megkötésre került, a tóvárosi főutcán, a mai Ady Endre utcán található bolthelyiséget bérbe vette, néhány évvel később azonban – az anyakönyvek tanúsága szerint – már Bicskén élt. Végül Fellner Ignác és felesége is Tóvároson fejezte be életét.

<p>Fellner Ignác (Tóváros, 1767. június 2. – Tóváros, 1846. július 20.) Hittl Anna Jozefa (Bicske, 1774. október 18. – Tata, 1846. március 5.) ∞ ?</p>
<p>Fellner Borbála Franciska (Várallya, 1793. október 18. – ?)</p>
<p>Fellner Ignác Hubert (Tóváros, 1795. október 7. – ?)</p>
<p>Fellner Ferenc Mátyás Hubert (Bicske, 1797. június 6. – Bicske, 1798. március 3.)</p>
<p>Fellner Franciska Jozefa (Bicske, 1798. december 22. – Bicske, 1798. december 31.)</p>

5. ábra: Fellner Ignác és Hittl Anna leszármazottai

134 *Fellenthali Fellner Borbála Franciska (Várallya, 1793. október 18. – ?); Fellenthali Fellner Ignác Hubert (Tóváros, 1795. október 7. – ?); Fellenthali Fellner Ferenc Mátyás Hubert (Bicske, 1797. június 6. – Bicske, 1798. március 3.); Fellenthali Fellner Franciska Jozefa (Bicske, 1798. december 22. – Bicske, 1798. december 31.). Mind a négy gyermek keresztszülője Kraner (Graner) Mátyás Esterházy-uradalmi tisztviselő és felesége, Valbergi Lenner Franciska voltak. GyEL V.66. V. kötet. Kereszteltek anyakönyve II. (1779–1803). 1793. október 18. 472., 1795. október 7. 535.; SzfvPL VII.13. VI. kötet. Kereszteltek, meghaltak és házasultak anyakönyve (1792–1812). 1797. június 6. 31., 1798. december 22. 38., 1798. március 3. 134., 1798. december 31. 136.*

135 LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 212.

136 A Pfeiffer által említett Fellner Ignác billegpusztai kocsmáros és felesége, Szigony Teréz Anna nevű leányát 1837. január 17-én keresztelték meg. Fellner Jakab Ignác nevű gyermekének felesége azonban egészen 1846-ban bekövetkezett haláláig Hittl Anna volt. GyEL V.66. VII. kötet. Kereszteltek anyakönyve IV. (1820–1845) 1837. január 17. 602.

137 KDM REH Fasc. 5. No.14. *Protocolum Officiolatus*. 1793–1794. No.700. 1794. augusztus 9. 186.

Fellner Jakab hagyatéka kapcsán az utolsó említés is Ignác fia révén született. 1834-ben kérte az Esterházy-uradalmat, hogy a József testvére után megkapott 4.000 forint összeget az uradalmi kasszában helyezhesse el azzal a feltétellel, hogy haláláig abból évente – a szokott 5% helyett – 10% kamatot kapjon, és halálát követően az összeg az uradalomra száll. Döntése egyértelműen annak volt köszönhető, hogy egyenes ágon neki sem maradtak örökösei, akikre a pénzt hagyhatta volna: *„Testvérem, József halott és nem hagyott gyermeket hátra. Nekem egyetlenegy leányom van, aki nem vigyáz rám és nem törődik velem (feltehetően azért, mert ő sem az én gyermekem), ezért, hogy életem utolsó éveiben ne kelljen éhezniem, kényszerűségből az uradalomnak akképpen adom át az összeget [...], hogy halálom után senkinek sem legyen mit követelnie. Azt hiszem, legalázatosabb javaslatom olcsó és elfogadható?”*¹³⁸ A nagylelkűnek tűnő ajánlatot az uradalom körülményesen megvizsgáltatta, és pesti jogtanácsosától, Vermes Jeromos ügyvéd-től is igénybe vett szaktanácsot. Rövidesen egyértelművé vált, hogy a kedvezőnek tűnő üzlet hosszú távon mégsem lenne olyan jövedelmező. Pataky Ferenc uradalmi számvevő Ignác hitelezőit felszólítva megállapította, hogy az általa említett *„néhány száz forint, amit a tőkepénz számlájáról már felvettem, hogy megélhessek”* valójában 1.200 forintot tett ki. Müller Károly tatai esperes követelése ebből 850 forint, Pasteiner József kereskedőé pedig 350 forint volt. A hitelezőket kifizetve a teljes összegből eszerint 2.800 forint maradt vissza, ami 10%-os kamatjával évente 280 forintot eredményezett volna. Ezek alapján Pataky tényszerűen megállapította: *„Ha tehát Fellner Ignác, ki most 76 esztendő még 10 esztendeig élne 280 f[orin]tyával esztendőnkint a 2800 f[orin]t Tőke pénzt egészen ki venné.”*¹³⁹ A nagylelkűnek tűnő ajánlat emiatt elutasításban részesült. Minden bizonnyal hasonló módon cselekedtek, ha tudták volna azt, aminek tudatában most már mi is állunk, mégpedig, hogy Fellner Ignác ekkor valójában csak 66 éves volt. Szándékosan vagy valamiféle elírás következtében, de a benyújtott kérelmében kereken tíz évvel idősebbnek tüntették fel.

Az uradalom építési irodájának örökösei

A Fellner Jakab személye köré szervezett tatai építési irodát halálát követően 1781-ben Grossmann József (Bécs[?], 1747 k. – Tóváros, 1785. április 24.)

138 MNL OL P 210. – I.C. No.199. *Fellner Ignác levele Ghyczy Ignác tatai és gesztesi prefektusnak. Tóváros, 1834. december 12.*

139 MNL OL P 210. – I.C. No.199. *Másolat. Adós Levél Fellner Joseff[!] részére. Tata, 1834. december 24.*

vette át. Fellner kiskorú gyermekeinek sorában nem rendelkezett megfelelő utóddal, emiatt örökösét mostohalányának első férjében, a már többet említett Paár Ignácban láthatta, aki azonban még Fellnert megelőzően, 1779-ben meghalt. Grossmann 1780 márciusában került Bécsből Tatára, hogy Fellner segédjeként a beteges építőmester folyamatban lévő munkáit átvegye. Alig háromnegyed évet dolgozott mellette, ezt megelőzően pedig feltehetően bátyja, Grossmann Lipót foglalkoztatta a bécsi építési irodájában. Cs. Dobrovits megállapítása szerint Grossmann „*hazánkba kiérlelt mesterként érkezett, egyformán magas szintű tervezési és kivitelezési gyakorlattal, [...] inkább művészi, mint mesteri képességeit vették igénybe. [...] Valószínűleg Fellner is megkülönböztető figyelemmel alkalmazta a bécsi építő mestert, akit nem pall-érjaként, hanem betegsége miatt talán inkább helyetteseként dolgoztatott.*”¹⁴⁰ Ezt erősíti az is, hogy Eszterházy Károly püspök Grossmann – éppen úgy, mint Fellnert – „*személyes építésének*”, és nem valamelyik uradalom mestérének tekintette. Fellner halálát követően Grossmann idejekorán felajánlotta szolgálatait mind Esterházy Ferenc és János grófoknak, de ugyanúgy Károly püspöknek is. Fellnerhez hasonlóan, a céhes keretek között mozogva, azzal, hogy 1781-ben feleségül vette az özvegyét, Kristelli Teréziát, jogot formált arra is, hogy megmaradjon tatai uradalmi építőmesternek és egyúttal megtartsa Fellnernek azon házát, ahol az építési iroda működött. Kristelli Teréziával kötött házasságából három gyermeke született. Maximilián József Ferenc 1782-ben, 1783-ban Karolina, végül 1785-ben Maximilián János.¹⁴¹ Grossmann Józsefnek azonban még annyi sem adatott, mint Fellnernek: súlyos, egyenesen halálosnak nevezett betegségéről felesége 1782-ben írt Károly püspöknek. Grossmann ekkor oly beteg volt, hogy „*az orvosok nagyon kevés reményt adtak a gyógyulására.*”¹⁴² Kristelli Terézia hasonló tartalmú leveleiből az elkövetkezendő években egy-egy további

140 CS. DOBROVITS 1983, 81.

141 Grossmann Maximilián József Ferenc (Tóváros, 1782. április 23. – Tóváros, 1782. május 2.); Grossmann Karolina (Tóváros, 1783. szeptember 29. – Tóváros, 1825. november 9.); Grossmann Maximilián János (Tóváros, 1785. április 10. – Tóváros, 1817. április 19.) A gyermekek keresztszüleik Pupikhoffer Ferenc tatai tiszttartó és felesége, Nagy Anna voltak. GyEL V.66. V. kötet. Kereszteltek anyakönyve II. (1779–1803). 1782. április 23. 120. 1783. szeptember 29. 170. 1785. április 10. 214.; XVIII. kötet. Meghaltak anyakönyve II. (1779–1793, és névsor a plébániatemplom kriptájában eltemetettekről). 1782. május 2. 39.; XIX. kötet. Meghaltak anyakönyve III. (1794–1820). 1817. április 19. 234.; XX. kötet. Meghaltak anyakönyve IV. (1820–1849). 1825. november 9. 77.

142 MNL HVL XII.3.f. Classis VI. Fasc. Q. No.16/a. Grossmann Terézia levele Eszterházy Károly püspöknek. Bécs, 1782. szeptember 9.

példány is fennmaradt. Az özvegy tudósítása értelmében Grossmann végül 1785-ben, alig 38 évesen, április 24-én, reggel két órakor hunyt el. Özvegye a tatai plébániatemplom kriptájában temettette el.¹⁴³

<p>Grossmann József (Bécs[?], 1747 k. – Tóváros, 1785. április 25.) Kristelli Terézia Fidélia (Pozsony, 1750. okt. 15. – Tóváros, 1803. szept. 18.) ∞ Tata[?], 1781. február 22.</p>
<p>Grossmann Maximilián József Ferenc (Tóváros, 1782. ápr. 23. – Tóváros, 1782. máj. 2.)</p>
<p>Grossmann Karolina (Tóváros, 1783. szept. 29. – Tóváros, 1825. nov. 9.) ∞ Zechmeister Lipót (? , 1760 k. – Tóváros, 1819. május 2.)</p>
<p>Grossmann Maximilián János (Tóváros, 1785. ápr. 10. – Tóváros, 1817. ápr. 19.)</p>

6. ábra: Grossmann József és Kristelli Terézia leszármazottai

Kristelli Terézia ezt követően az építési iroda működtetését maga kívánta átvenni, Esterházy Ferenc és János grófokat arra kérve, hogy a folyamatban lévő építkezéseket tovább végezhesse. Grossmann testvére, a bécsi kamarai építész ehhez egy megfelelő embert ígért biztosítani, de addig is, jó szándékából és az özvegy iránti tiszteletből, saját maga vállalta, hogy szükség esetén Bécsből Tatára utazva, személyesen nyújtson segítséget.¹⁴⁴ Ugyanakkor május 1-jén a tatai és gesztesi domínium Grossmann József által készített új építési terveit az uradalom tisztviselői jegyzékbe vették, és azok átvételéről intézkedtek. Május végén pedig Eszterházy püspök utasítására a pápai birtokot érintő és az egri terveket is összeírták, és azokat elszállították.¹⁴⁵ 1785 szeptemberében maga Grossmann Lipót ajánlotta fel szolgálatait

143 Grossmann Józsefet a templom kriptájának 22. számú fülkéjébe, Maximilián nevű gyermekét a 15. fülkébe temették. MNL HVL XII.3.f. Classis VI. Fasc. Q. No.16/a. Grossmann Terézia levele Eszterházy Károly püspöknek. Tata, 1785. április 26. és GyEL V.66. XVIII. kötet. Meghaltak anyakönyve II. (1779–1793, és névsor a plébániatemplom kriptájában eltemetettekről). 1785. április 25. 86. és 209.

144 MNL OL P 210. – I.B. Protocollum Officiolatus Incliti Dominii Tata. 1784–1791. No.394. Grossmann József özvegyének kérvénye Esterházy Ferenc és János grófok részére. Bécs, 1785. május 12. 38–39.

145 A tatai uradalomra vonatkozóan 77, míg a gesztesire 61 tervrajzot írt össze özvegy Grossmanné jelenlétében Miskey János uradalmi fiskális, Toronyosy József számvevő, Böghi József kebelbeli számvevő és Aigner János építési írnok. Köztük megtalálható volt a tatai ispotály 4, a tóvárosi angolkert 26, a billegi kastély 5, a Mária Immaculata-szobor 3, továbbá a tatai kastély belső

Eszterházy Károly püspöknek, és arra kérte, hogy az özvegyet továbbra is alkalmazza. Ekkor Grossmann József korábbi *practicansát* – azaz rajzolóját –, Gött Antalt (Bécs[?], 1757 k. – Tóváros, 1804. november 1.) ajánlotta szolgálatába, akit Bécsbe hívva vizsgáztatott, majd az özvegy nevében szerződésre lépett vele, hogy lelkiismeretesen elvégezze az építési teendőket.¹⁴⁶

Gött Antal a kőművescéhbe Fellner, illetve Grossmann özvegye által került be azzal, hogy 1787-ben Tatán oltár elé vezette Kristelli Teréziát.¹⁴⁷

Gött így végül megörökölte az özvegyhez került építési irodát és egyúttal elődeinek tatai uradalmi építőmesteri tisztségét is. Mindezzel azonban már nem járt együtt a külső építész szerepének a betöltése: Eszterházy Károly püspök ugyanis Fellnerhez vagy Grossmannhoz hasonló módon Göttöt már nemigen foglalkoztatta sem Egerben, sem a pápai domíniumban. Szerepe és tevékenységi köre elődeihez képest jelentősen beszűkült.¹⁴⁸

Az eddigi kutatások szerint Gött Antalnak három gyermeke született Tóvároson. 1787-ben Gött Jakab Rudolf János, 1789-ben Mária Antónia, és végül 1792-ben Ernő János Ágoston.¹⁴⁹ Kristelli Terézia 1803-ban, Gött Antal pedig a rá következő évben, 1804-ben hunytak el Tóvároson.¹⁵⁰

kertjébe tervezett lépcsők 3 rajza. A csákvári kastély vonatkozásában pedig 46 tervlapot írtak össze. Pápa vonatkozásában 47, míg Eger esetében 76 tervrajzot vettek számba, ami legnagyobb részben az újonnan felépítendő székesegyházra vonatkozott. MNL OL P 210. – I.B. *Protocollum Officiolatus Incliti Domini Tata. 1784–1791. No.395. Inventation deren bey gottseligen Herrn Baumeister Joseph Grosmon[!] vergefundenen neuen Totiß, und Gestescher Bau-Rißen. Tóváros, 1785. május 1. és 1785. május 23. 40–42.*

146 VOIT 1969b, 332–333.

147 *Esküvői tanúik Toronyosy József uradalmi számvevő és Ney Antal tatai seb orvos voltak. GyEL V.66. XIII. kötet. Házassultak anyakönyve I. (1759–1808, és áttértek 1762–1807). 1787. január 25. 259.*

148 CS. DOBROVITS 1983, 82.

149 Gött Jakab Rudolf János (Tóváros, 1787. december 26. – ?, 1804. szeptember 13.[?]); Gött Mária Antónia (Tóváros, 1789. május 15. – Tóváros, 1797. november 6.) és Gött Ernő János Ágoston (Tóváros, 1792. január 28. – ?) Keresztszülő: Zimmerman Jakab, uradalmi főkertész. Jakab Rudolf halotti dátumát a születési anyakönyvi bejegyzés mellett rögzítették, de a tatai halotti anyakönyvben nem akadunk nyomára, Mária Antónia pedig halálát követően a Szent Kereszt-templom kriptájának 50. számú fülkéjébe lett eltemetve. GyEL V.66. Kereszteltek anyakönyve II. (1779–1803). 1787. december 26. 299., 1789. május 15. 334., 1792. január 28. 421.; XIX. kötet. *Meghaltak anyakönyve III. (1794–1820, és névsor a plébániatemplom kriptájában eltemetettekről). 1797. november 6. 37. és 264.*

150 Kristelli Teréziát a plébániatemplom kriptájának 62. számot viselő fülkéjébe temették. GyEL V.66. XIX. kötet. *Meghaltak anyakönyve III. (1794–1820, és névsor a plébániatemplom kriptájában eltemetettekről). 1803. szeptember 18. 86. és 265. Továbbá: 1804. november 1. 93.*

<p>Gött Antal (Bécs[?], 1757 k. – Tóváros, 1804. november 1.) Kristelli Terézia Fidélia (Pozsony, 1750. okt. 15. – Tóváros, 1803. szept. 18.) ∞ Tata, 1787. január 25.</p>
Gött Jakab Rudolf János (Tóváros, 1787. december 26. – ?, 1804. szeptember 13.[?])
Gött Mária Antónia (Tóváros, 1789. május 15. – Tóváros, 1797. november 6.)
Gött Ernő János Ágoston (Tóváros, 1792. január 28. – ?)

7. ábra: Gött Antal és Kristelli Terézia leszármazottai

Az építési iroda és az építőmesteri tisztség felszámolása

Gött Antal építőmester halálát követően Esterházy Ferenc gróf a pápai uradalomban ténykedő Zechmeister Lipótot (1760 k. – Tóváros, 1819. május 2.) nevezte ki a tata-gesztesi domínium építőmesterének, aki Cs. Dobrovits feltételezése szerint a pápai birtok akkori építőmesterének, Pauly Mihálynak volt a sógora.¹⁵¹ Miután 1805. január 21-én kelt végzéssel őt jelölték ki Kristelli Terézia Grossmann Józseftől és Gött Antaltól született árvái gyámjának,¹⁵² február 2-án és 3-án a „*két Uradalomban lakozó kőméves Legények mind öszve gyülekezettek, és azon gyülekezetben az ui Mester instálláltatván mindnyájan nékie mutato Engedelmességre, és töle való függésre intettettek, és a' szabad kények kedvek szerint valo Munkának fel valólásatul el tiltattak.*”¹⁵³ Zechmeister a kinevezését követő néhány nap múlva, február 11-én vezette Tatán oltár elé Grossmann Karolinát, Grossmann József és Kristelli Terézia egyetlen leánygyermekét.¹⁵⁴

Zechmeister Lipót volt a tata-gesztesi uradalom utolsó építőmestere. Feladatköre és kinevezésének körülményei már egyáltalán nem hasonlíthatóak össze Fellner, Grossmann, de valójában már Gött Antal megbízásával sem. Építőmesterként alapvetően az uradalom épületeinek jókarbantartásáért felelt, emellett kisebb átalakításokat végzett, és további istállókat, csűröket, hidakat épített. Amikor 1815-ben saját tóvárosi házának építéséhez

151 CS. DOBROVITS 1983, 98., 128.

152 KDM REH Fasc. 5. No.15. Esterházy-levéltár. Dom. Tata, Csákvár XVIII–XIX. század. Be nem sorolt jegyzőkönyvek, számadások (a továbbiakban: Fasc. 5. No.15.). Sedium Dominaliem Tomus Tatensis. No.161. 1805. január 21. 20.

153 MNL OL P 210. – III.B. 1805. január-március. No.17. 251.

154 Esküvői tanúik Szent-Iványi Antal prefektus és Schlögl János György voltak. GyEL V.66. XIII. kötet. Házassultak anyakönyve I. (1759–1808, és áttértek 1762–1807). 1805. február 11. 486.

kért építőanyagot az uradalomtól, Bezerédj régens „*tekintvén az Instansnak eddig való hasznos szolgálatit, és ezeket meg jutalmazni kívánván [...] nékie ingyen kegyesen resolválni méltóztatott*”.¹⁵⁵ A gazdasági épületek mellett pedig számos lakóház vagy üzlet bővítését és átépítését végezte el 1819-ben bekövetkezett haláláig.¹⁵⁶

A XVIII. század, a nagy építkezések korszaka azonban véget ért. Az Esterházy grófok mezővárosai felépültek, a birtoktesteken a reprezentatív, egyházi és gazdasági jellegű épületek többsége elkészült. A változás az uradalmi építési szervezetet is utolérte, aminek szükségességére a birtokigazgatás ráért. Párhuzamot vonva, az Esterházy család hercegi ágának birtokain sokkalta kényyszerűbb, gazdasági okok vezettek mindehhez: Esterházy Miklós herceg adósságainak rohamos növekedésével kényyszerült építkezéseinek leállítására és a szanálások által az építési hivatal 1813-as felszámolására.¹⁵⁷ A tata-gesztesi birtokon Zechmeister működésének idején szűnt meg az építési iroda. Ugyanakkor özvegye, Grossmann Karolina keze alatt még 1821-ben is 50 legény dolgozott, de férjéhez képest az uradalom már nem építőmesteri tisztségre, hanem kőművesmesterként alkalmazta utódját, Baumgarten Antalt.¹⁵⁸ A birtok építési szervezete átalakult. Esterházy Ferenc gróf 1811-ben bekövetkezett halálával a tata-gesztesi és pápai domíniumok unokatestvére, Esterházy Miklós János gróf kezében egyesültek. 1813-ban, amikor a család hercegi ágának építési szervezetét megszüntették, annak vezetőjét, Engel Ferencet alkalmazta építési felügyelőként (*Bau Inspektor*), aki korábbi megbízásai révén szoros kapcsolatban állt a francia származású, ám főként a bécsi udvari körökben tekintélyt szerzett Charles Moreau építésszel. Moreau ekként nyerhetett megbízást Esterházy Miklós gróftól a család újonnan felépítendő gannai templomának tervezésére, ami a család mauzóleumának is helyet biztosított, majd többek között a tatai és csákvári angolkertek áttervezésére, bővítésére. A „*magyarországi munkáit a helyszínen általában [...] Franz Engel valósította meg*” aki „*saját munkáiban Moreau szellemiségét és építészeti világát követte*.”¹⁵⁹ – fogalmazott Sisa József. Engelnek ezáltal komoly szerep juthatott mind a mauzóleum, mind a csák-

155 KDM REH Fasc. 5. No.15. No.343. Győr, 1815. március 22. 21.

156 GyEL V.66. XIX. kötet. *Meghaltak anyakönyve III. (1794–1820, és névsor a plébániatemplom kriptájában eltemetettekről)*. 1819. május 2. 253.

157 PROKOP 2015, 182.

158 KDM REH Fasc. 5. No.14. *Prothocollum 1821. No.1121. 1821. augusztus 11. 235.*

159 SISA 2013, 130.

vári angolkert és kastély, továbbá a tatai angolkert, a grófi kastély és a vár épületének 1815–1820 körüli átépítésében. Megbízatása azonban léptékbéli különbséget is jelenthetett. Annak ellenére, hogy Esterházy Miklós gróf tisztviselőinek személyes karában (*Status Personalis*) még 1826-ban is szerepelt, és éves juttatásban részesült, a birtokközpontban történő letelepedése, állandó tartózkodása már nem mutatható ki.¹⁶⁰ Megbízói az országon belül korántsem csak az Esterházy család tagjai voltak. Komoly szerepet vállalt a pannonhalmi bencés főapátság nagyszabású átépítésének tervezésében, továbbá nevéhez köthető a váli plébániatemplom és az Ürményi család itteni mauzóleuma is, illetőleg Festetics György gróf keszthelyi mauzóleumának meg nem valósult terve maradt ránk.¹⁶¹ 1819-től szinte haláláig – egyéb megbízatásai mellett – Liechtenstein János herceg állandó szolgálatában tevékenykedett.¹⁶²

A tata-gesztési birtokon Baumgarten Antal (1786 k. – Tóváros, 1820. szeptember 17.) alig egy éven át lehetett az uradalom kőművesmestere. A pápai Alkaier kőműves dinasztiaival állt rokonságban, felesége Alkaier Anna (1800 k. – Tóváros, 1848. október 19.) volt.¹⁶³ Utódjául 1821. augusztus 1-jén nevezték ki az aradi születésű Hanauer György (Arad, 1795 k. – Tóváros, 1859. február 19.) kőművespallért, aki a „*Tatában töltött kevés idő alatt is mind maga viselete, mind pedig mesterségbeli Tudományára nézve magát meg különböztette*”. A kinevezést maga Engel építési felügyelő támogatta. A megszokott céhes szokások szerint Baumgarten özvegyét vette feleségül 1821. szeptember 18-án, Tatán.¹⁶⁴ Az uradalom ekkor arra kötelezte, hogy „*özvegy Czehmeisternének [...] 4 legénytül a Mester garast és 2 inastul a fizetést néki engedni magát ajánlja, mellybül [...] jövendőben a kőműves Mestereknek özvegyei semmi just nem formálhatnak*”, és szigorúan meghagyták részére, hogy „*iparkodjon mentül előbb valamely kőműves czeiben magát be iktattatni; hogy a Legények és Inasok tartásában az Uraság kárára és akadállya*

160 Készpénzjuttatása az 1826-os évre 1.000 forint volt. MNL OL P 210. – II.B. *Status Personalis I.I. Dominiorum Tata & Gesztes*. 1826. 93.

161 SISA 2013, 101–102., 130., 134.

162 PROKOP 2015, 183.

163 CS. DOBROVITS 1983, 82., 98. és GyEL V.66. XX. kötet. *Meghaltak anyakönyve IV. (1820–1849)*. 1820. szeptember 17. 8. és 1848. október 19. 500.

164 Tanúk Böhm Ignác uradalmi számvevő és Kikinger Mihály pénztárnok voltak. Hanauer édesapja, Hanauer Kristóf is kőművesmester volt. GyEL V.66. XIV. *Házassultak anyakönyve II. (1809–1868)*. 1821. szeptember 18. 109. és XXII. kötet. *Meghaltak anyakönyve VI. (1852–1860)*. 1859. február 19. 230.

ne legyen.”¹⁶⁵ Ebből az következik, hogy míg a házasságban a folytonosság érvényesítését előrébb valónak tartották, addig a szigorú céhes keretek már fellazulni látszódtak, Hanauert ugyanis azelőtt installálták tisztségébe, hogy bármely céhnek tagja lett volna.

Minőségében, és az ellátott feladatok terén a tatai domínium építőmesterei, így Fellner Jakab, Grossmann József, Gött Antal és végül Zechmeister Lipót ugyan jelentősen különböztek egymástól, titulusukban azonban még megegyeztek. Utóbbi beiktatásával az építési iroda története lezárult, halálával pedig a többnyire már csak kivitelezési munkálatokra szorítkozó uradalmi kőművesmesterek nyertek alkalmazást, építőmestert a birtok mindenkori földesurai többé nem neveztek ki.

A helyszín, ahol „Fellner Jakabnak [...] Háza vagyón”

A Fellner Jakab-emlékév egyik jelentős eredményeként értékeljük, hogy a rendelkezésre álló, másodlagos források értelmezésével és felhasználásával sikerült lokalizálni Fellner Jakab egykori tóvárosi házának helyét, ahol 2022-ben emléktábla került elhelyezésre.¹⁶⁶ Ezt az ingatlant, amelyet halála után az özvegy által utódai, Grossmann József és Gött Antal is birtokolták, és ahol nagy valószínűséggel maga az építési iroda is működött, eddig nem ismerhettük.

Fellner Jakab tóvárosi megtelepedésére a legkorábbi időből az Esterházy-uradalom tatai ispánjának Esterházy József gróffal megkötött szerződése világít rá. Eszerint „*Posgay Gáspár [...] Tó-Városunknak feő Uczájában volt bizonyos Puszta Teleken, a' legh közzelléb mult Ezer hét-száz, negyven, hetedik Esztendőben jó kő Házat az egész Városnak ékességére épépet, kinek tudni-aillik szomszédtságában föllül azon Városban le telepedet kü-Méves Pallérnak Felner[!] Jakabnak, alul pedig Csutorás János Jobbágyunk Háza vagyón*”.¹⁶⁷ Mindebből következik, hogy Fellner 1747-ben már Tóváros főutcáján rendelkezett lakóépülettel, aminek a település piacterétől – napjainkban Országgyűlés tér – távolabbi oldalán az akkori tatai ispán, Posgay Gáspár újonnan emelt háza állt.

165 KDM REH Fasc. 5. No.14. Prothocollum 1821. No.1121. 1821. augusztus 11. 235.

166 Az egykori lakóház falán a Fellner-emlékév záróprogramjaként 2022. december 21-én leplezték le az emlékév bizottsága által állíttatott emléktáblát.

167 MNL OL P 198. Fasc. 72. No.11. Esterházy József gróf inscriptiós levele Posgay Gáspár birtokáról. Pozsony, 1748. február 10. 44.

A későbbi évek, sőt évtizedek folyamán Fellner bővítette a házat. 1770-ben egy kisebb kertért esedezett Esterházy gróf előtt, mert házának teljes kiépítése miatt minden szabad helyből kifogyott. A korábban részére, még Balogh Ferenc régens által ígért szomszédos terület használatát – ahol valamikor egy puszta mézárszék állt – az uradalom későbbi kormányzója, Pintér Fülöp végül visszautasította. A kertre annál inkább szüksége volt, nehogy a „ház haszontalanul álljon, és méltatlanná váljon.” Ebben a kérvényében említette meg azt is, hogy a „házat kevés erőmből teljesen kiépítettem, ami több mint 9.000 forintomba került, de egy udvarra való szabad területem már nem maradt”.¹⁶⁸ Ez az összeg méltán jelzi az épületek kvalitását és méretét is. Fellner Jakab 1774-ben pedig kérvényt nyújtott be az urasághoz, mely szerint uradalmi alkalmazottként az uradalomnak neki házat kellene biztosítania, de mivel ezt nem teszi meg, így kérte adójának teljes elengedését. Ebből tudható tehát az is, hogy Fellner nem uradalmi épületben, hanem saját házában élt.¹⁶⁹

Fellner házának tulajdonjogi változásait az eddig előkerült források tükrében kevésbé részletesen lehet csak végigkövetni. Nem úgy a vele szomszédos, Posgay-féle ház – *inscriptio* – birtokviszonyait. A Fellner-ház lokalizálását is az tette végül lehetővé, hogy azt a Posgay-féle ház történetével és birtokosainak változásával együtt kezeltük a kutatás során. A Fellner-ház helyének azonosításához felhasznált összeírások adatait és a bennük megjelenő tulajdonjogi változásokat, összevetve az ingatlanok akkori és jelenlegi (ház)számával az itt közölt kimutatásban foglaltuk össze. (2. táblázat)¹⁷⁰

168 Esterházy Ferenc gróf kegyes rendeletére Hartvigh József régens minden év Szent György napjáig lefizetendő bérösszeg ellenében intézkedett Fellner és örökösei számára egy szabad fundus használatáról. MNL OL P 210. – I.B. 1769–1772. No.259. *Instantia et Resolutio Aedilium Magistri Jacobi Felner intuitu Fundi antiqui Macelli in Továros tenoris sequentis*. Tata, 1770. október 26. 212. és Tata, 1770. november 8. 212–213.

169 KDM REH Fasc. 5. No.14. *Protocollum Officii Praefecturae Tatensis*. 1773. No.69. *Ad Instantiam D. Aedificiorum Magistri Jacobi Felner de Fellenthal [...] cum Domo sua ad contributionale [...] ab eodem onere immunitari posset assununt*. 1774. január 15. 137.

170 A könnyebb értelmezhetőség kedvéért az egyes névalakokat, illetőleg azok típusának és funkciójának megnevezését nemcsak fordításban, hanem egységesített alakban közöljük. MNL OL P 211. – I. *Conscriptio quo ad Arendam Dominalem ex parte Oppidi Toó-Város*. 1788..10.; *Conscriptiones Gremialium Possessionum Incl. Dominii*. Tata. *Conscriptio Dominalis Oppidi Toováros*. 1808. 35.; *Conscriptiones Gremialium Possessionum Incl. Dominii* Tata. *Conscriptio Oppidi Toováros*. 1810. 33.; MNL KEVL XV.10. *Conscriptio Dominalis Oppidi Toováros*. 1818. 32.; KDM REH Fasc. 5. No.15. Esterházy-levéltár. *Dom*. Tata, Csákvár XVIII–XIX. század. *Be nem sorolt jegyzőkönyvek, számadások*. *Conscriptio Dominalis Oppidi Toováros*. 1820. 65.; KDM TGy *Conscriptio Dominalis*. *Conscriptio Dominalis Oppidi Toováros*. 1826. *Ltsz.*: 93.14.1.; KDM TGy *Conscriptio Dominalis*. *Továros 1839ki Kezelési Összeírása*. *Ltsz.*: 93.15.1.

Házszám napjainkban	1788	1808	1810	1818	1820	1826	1839	1869
Bartók Béla u. 1.	Kapucinus templom és rendház (No.1.)	Kapucinus templom és rendház (No.1.)	Kapucinus templom és rendház (No.1.)	Kapucinus templom és rendház (No.1.)	Kapucinus templom és rendház (No.1.)	Kapucinus templom és rendház (No.1.)	Kapucinus templom és rendház (No.1.)	Kapucinus templom és rendház (No.1-2.)
Ady Endre u. 3.	Rigler Ferenc inscriptió birtoka (No.3.)	Özv. Radits Jakabné inscriptió háza (No.3.)	Özv. Radits Jakabné inscriptió háza (No.3.)	Özv. Radits Jakabné inscriptió háza (No.3.)	Fischer Márk (No.3.)	Fischer Márk (No.3.)	Fischer Márk (No.3.)	Förstner Lipót (No.4.)
Alkotmány u. 1. (Nepomucenus-malom)	Fellner-örökösök malma (No.6.)	Uraság malma (No.6.)	Uraság malma (No.6.)	Uraság malma (No.7.)	Uraság malma (No.7.)	Uraság malma (No.7.)	Czechner József, uraság malma (No.6.)	Czechner József molnármeister (No.7.)
Alkotmány u. 6. (József-malom)	[nem szerepel]	[nem szerepel]	[nem szerepel]	József-kallómalom (No.23.)	[nem szerepel]	József-kallómalom (No.23.)	József-kallómalom (No.21.)	József-kallómalom (No.476.)
Alkotmány u. 2.	[nem szerepel]	Majolika fabrika (No.19.)	Majolika fabrika (No.19.)	Majolika fabrika (No.24.)	Majolika fabrika (No.24.)	Pasteiner József (No.24.)	Pasteiner József (No.22.)	Tisch Dávid és társai (No.22.)
Ady Endre u. 9.	Fellner-örökösök (No.20.)	Mérnöki hivatal, uraság háza (No.20.)	Mérnöki hivatal, uraság háza (No.20.)	Mérnöki hivatal, uraság háza (No.25.)	Mérnöki hivatal, uraság háza (No.25.)	Mérnöki hivatal, uraság háza (No.25.)	Mérnöki lakás (No.23.)	Szarvas József kereskedő (No.23.)
	Gött Antal (No.21.)							
Ady Endre u. 11.	Özv. Subichné Thyr Apollónia (No.22.)	Bachó János (No.21.)	Özv. Bachoné Thyr Apollónia (Nr. 21.)	Özv. Bachoné Thyr Apollónia (No.26.)	Özv. Bachoné Thyr Apollónia (No.26.)	Uraság háza (No.26.)	Ügyvéski lakás és Riess Eduárd mérnök (No.24.)	Rostaházy Károly ügyviseelő (No.24.)
Ady Endre u. 15.	Özv. Korompayné (No.24.)	Korompay János (No.23.)	Korompay János (No.23.)	Zechmeister Lipót (No.28.)	Özv. Zechmeister Lipótné (No.28.)	Özv. Zechmeister Lipótné és társai (No.28.)	Takátsy Gábor és társai (No.26.)	Özv. Takátsy Gáborné Szalay Antónia (No.26.)

2. táblázat: Fellner Jakab és örököseinek, utódainak ingatlanjai és helyszíniük azonosítása Tóváros mezőváros összeírásainak tükrében

Fellner Jakab ingatlanvagyonának és az azonosításához szükséges épületek

Tóváros 1885-ben készült kataszteri térképén:

1. Kapucinus templom és rendház (Bartók Béla u. 1.);
2. Rigler Ferenc inscriptiós birtoka (Ady Endre u. 3.);
3. Nepomucenus-malom (Alkotmány u. 1.);
4. József-malom (Alkotmány u. 6.);
- 5–6. Fellner Jakab háza és az építési iroda (Alkotmány u. 2. és Ady Endre u. 9.);
5. Schlögl-féle majolika üzem (1791–1824 között);
6. Grossmann József, Gött Antal és a Fellner-örökösök háza, később uradalmi mérnöki hivatal;
7. Posgay Gáspár inscriptiós birtoka, később uradalmi ügyészi lakás (Ady Endre u. 11.);
8. Zechmeister Lipót építőmester háza (Ady Endre u. 15.)

Utóbbi inscriptionális birtokot ugyanis Posgay Gáspár halálát követően az özvegyétől nagykoloni Subich Ferenc királyi tanácsos és országbírói ítélőmester vásárolta meg 1775-ben, miután nőül vette az elhunyt Hartvigh József uradalmi régens özvegyét, Thyr Apollóniát (1736 k. – Tóváros, 1820. április 27.).¹⁷¹ „*Hitves Társom előbbenyi Urának halálával Tattai Tóvarosban a' Posgay Gáspár Inscriptionalis házához hordozkodván, azt mind eddig bérben tartotta, [...] de már magamis, hogy öt ell vettem, Iuristitiumban ott lakni szoktam és mivel továbbáis lakássomat tsak ugyan Tattában helyheztettni kívánom, szándékoztam meg venni azon házat cum suis appertinentiis*”.¹⁷² Az ügy véghezvitelében Esterházy Ferenc gróf titkáráként Fellner veje, Rigler Ferenc közvetített. Thyr Apollónia 1820-ban bekövetkezett halálát követően az uradalom visszaváltotta az örököseitől az *inscriptiót*, majd röviddel később az Esterházy-birtok ügyészének lakását és hivatali helyiségét alakították ki benne.¹⁷³ Ezt, a mai Ady Endre utca 11. szám alatt található épülettel azonosított ingatlant a XIX. század során készült jegyzékek és összeírások is rendszerint ügyészi lak(ás) néven említették.¹⁷⁴

Thyr Apollónia életében a XVIII–XIX. századból szórványosan fennmaradt *conscriptiókban* a Tóvároson összeírt háztulajdonosok között összeírásonként részben eltérő házszámok alatt (21., 22., 26. szám) írták össze, majd az uradalom által tett 1821-es megváltást követően uraság háza (*Domus Domi-*

171 Kristelli Teréziával hasonló módon, Thyr Apollónia is háromszor házasodott életében. 1771-ben Hartvigh József régens vezette oltár elé, majd 1773-ban Subich Ferenc. Az ő halálát követően utolsó férje dezséri Bachó János, Temes, Torontál, Krassó és Bács vármegyék főispáni helytartója, majd Krassó vármegye főispánja volt, akit ugyancsak túlélt. LENDVAI 1899, 32.; OROSZ 1906, 260.; TALLÁS 1976/1980, 135. és GyEL V.66. XIII. kötet. Házasultak anyakönyve I. (1759–1808, és áttérték 1762–1807) 1771. július 1. 94.; 1773. november 25. 126.

172 MNL OL P 198. Fasc. 72. No.11. Acta Inscriptioem Posgaianam concernentia, cum advolutis scriptis Dominium Franciscum Subich tangentibus. No.7. Subich Ferenc levele gróf Esterházy Ferenc kancellárnak. Pest, 1775. március 10. 60–61.

173 GyEL V.66. XX. kötet. Meghaltak anyakönyve IV. (1820–1849). 1820. április 27. 3. és MNL OL P 198. Fasc. 72. No.32. Néhai Subich Ferentz Ur To-Városi Inscriptionalis Házának, és hozzá tartozando Appertinentiaknak Resignatiója a Méltóságos Uraság részére. Tata, 1821. augusztus 6. 150–166.

174 Az ingatlan, ugyan más funkciójában, de egészen a második világháborút követő államosításokig megmaradt a Tatai Esterházy Hitbizományi Uradalom birtokában. KDM TGy Conscriptio Dominalis. Tóváros 1839ki Kebelbeli Öszveírása. Ltsz.: 93.15.1.; MNL OL P 211. – I. 1850–1934. és é.n. Tóváros mezőváros összeírása 1840 körül. 490–493.; MNL OL P 210. – XII. A' Tata, Gesztes Uradalmi épületekre kész pénz, és beszámíttásokban tett kiadások összeszedése. 1855. 470–473.; Népszámlálás 1869. Tóváros, Fő utca 24. szám alatti ingatlan összeírása. (<http://www.nepesszamlalas1869.kunymuzeum.hu/index.php/tovaros/item/6478> (Utolsó elérés: 2024.02.24.) és MNL OL P 209. – IV.B. Hitbizományi leltárak. Tatai ősi- és tóvárosi hitbizomány leltára. 1886. 6–7.

nalis), majd ügyészi lakás néven említették (26. és 24. szám). Miként a kor hasonló összeírásait a település valamely végén vagy a főter egy meghatározó pontjáról indították el, így az itt közölt összeírásokban Tóvároson is ezt alkalmazták, a kiindulópontot pedig az egykori piactéren álló kapucinus templom és rendház jelentette. Ennek, és a még Posgayval kötött szerződés értelmében is – „szomszédságában föllül [...] Felner[!] Jakabnak [...] Háza vagon” – Thy Apollónia ingatlanjának összeírása előtt eszerint Fellner egykori háza keresendő. Valóban, ezt igazolja a Rigler Ferenc házhelyének azonosításához nagy segítséget nyújtó 1788-as tóvárosi összeírás; ami tartalmazza az úgynevezett Fellner-örökösök (20. szám), továbbá Gött Antal építőmester (21. szám) házat is, amelyek egymás szomszédságában voltak. A mellettük található, és 22. szám alatt felvett, következő házat pedig Thy Apollónia lakta.

Tóváros mezőváros legkorábbi ismert, hiteles térképi ábrázolásai a XVIII. század második felében készültek. Ezek közül egy 1780 és egy 1790 körüli, helyrajzi számokat is tartalmazó felmérés világít rá hézagosan az összefüggésekre, amelyhez egykor kataszteri jegyzék tartozott, de ennek hiányában a telektulajdonosok már nem ismertek.¹⁷⁵ Az Ady Endre utca 11. szám (Posgay-féle ház) szomszédságában mind a korábbi, mind a későbbi térképen három különálló épületet tüntettek fel, amelyek egy közös telken álltak. Megállapíthatjuk: sajátos elemekkel bíró saroktelek ez. A XVIII. század végéig magában foglalta a mostani Ady Endre utca, Alkotmány utca és József-malom, azaz a Malom-csatorna közötti területet. Az ezen felépített épületek közül kettő merőleges a főutcára, egy pedig párhuzamosan fut vele, hosszúságában szinte megfelelve a telket. Ez utóbbi épület az, ami a XVIII. század végén kiszakadt ebből az egységből, és Fellner Jakab halálát követően új tulajdonosra talált, miután az örökösök értékesítették.¹⁷⁶ 1791-ben Esterházy Ferenc gróf jóváhagyásával Schlögl János György „majolika edény fabrikáns” és vaskereskedő nyert engedélyt, hogy a „Tóváros mezővárosban található, Felner[!] Jakab egykori uradalmi építőmester által emelt, és az úgynevezett József-kalló szomszédságában álló házat megvásárolja, és ebben

175 Az említett térképi ábrázolások Révhelyi Elemér 1940 körül készült fényképfelvételeinek köszönhetően ismertek, az eredeti példányoknak a második világháború során nyoma veszett. KDM REH 2624–1232. és 2621–1234.

176 Az uradalom 1793-ban 2.800 forintos kiköltözési bért (Abfahrtsgehd) állapított meg Schlögl részére a Fellner-örökösök megvásárolt háza után. KDM REH Fasc. 5. No.15/a. Assignations Buch der Herrschaft Totis. 1800–1804. 1804. április 24. 71.

egy saját majolika fabrikát létesítsen”.¹⁷⁷ Schlögl eszerint a korábbi, bővítésre és fejlődésre alkalmatlan műhely helyett a vállalkozást a Fellner által emelt házban kívánta folytatni, az 1792-ben kelt szerződés pedig pontosan rögzítette, hogy az említett épület a József-kallómalom mellett állt. Az 1788-ban készített *conscriptió*ból, majd az 1792-es szerződésből az következik, hogy ekkor a három épületből álló Fellner-féle telket már külön kezelték. 30 évvel később a „Schlögl-féle majolika fabricának, a Canalison túl levő háznak, a Baji Szőlőnek és a tóvárosi két rendbéli kerteknek” értékét egy becsú során 12.536 forintra tették.¹⁷⁸

Fellner Jakab és örököseinek birtokai: az Ady Endre utca, Alkotmány utca és József-malom között álló épületek, és a Nepomucenus-malom ábrázolása egy 1790 körül készült térkép részletén (KDM REH 2621–1234)

177 MNL KEVL XV.10. Protocolum Contractuum I. Dnii. Tata. 1783–1792. No.1375. Contract. cum Georgio Schlögl ratione Fictilis Fabricae in Domo sua TooVárosiensi erecta... Tata, 1792. január 30. 720–723.

178 RÉVHELYI 1941, 33.

Schlögl 1811-ben, majd felesége, Hermann Terézia 1820-ban bekövetkezett halálát követően az üzem legidősebb gyermekük férjéhez, Pasteiner József kereskedőhöz került, amit a Révhelyi Elemér által feltárt szerződéseken túl igazolnak a *conscriptiók* is. Pasteiner azonban a *fabrikát* alárendába adta a soproni Stingl Vincének – aki azt valóban működtette –, majd az üzem vezetésébe rövidesen Fischer Mózes Áron is becsatlakozott. Ennek ellenére a tóvárosi majolika üzem 1824-ben végleg bezárt.¹⁷⁹

A mai Ady Endre utcára merőlegesen elhelyezkedő másik két, különálló épület azonban megmaradt egy telken. Napjainkban, több mint 200 év távlatából is egy helyrajzi szám alatt tartják nyilván őket. A rajta lévő, jelentős átépítéseken átesett, és karakterükben is elkülönülő épületek pedig ugyanígy, erre az egységre utalva az Ady Endre utca 9. szám alatt szerepelnek a nyilvántartásban. Ezeket, a saroktelken álló épületeket az uradalom végül Gött Antal építőmester halálát követően, 1805-ben váltotta meg.

Fellner Jakab örökségét képező épületek napjainkban, a tatai Ady Endre utca 9. szám alatt
(Fotó: Varga Edit)

179 RÉVHELYI 1941, 28., 31–35. és MNL OL P 211. – I. *Conscriptioes Gremialium Possessionum Incl. Domini. Tata. Conscriptio Dominalis Oppidi Toováros. 1808. 35.; Conscriptioes Gremialium Possessionum Incl. Domini Tata. Conscriptio Oppidi Toováros. 1810. 33.; MNL KEVL XV.10. Conscriptio Dominalis Oppidi Toováros. 1818. 32.; KDM TGy Conscriptio Dominalis. Conscriptio Dominalis Oppidi Toováros. 1826. Ltsz.: 93.14.1.*

A házra, aminek értékét 6.598 forint 29 krajcárra becsülték, 1804. október 27-én, majd 1805. január 26-án és végül harmadízben március 16-án tűztek ki árverést, amire a nevezett összegben senki sem jelentkezett. Szeth Antal, tóvárosi patikus 5.645 forintos ajánlattal élt, aminek következtében Bezerédj Ignác régens elhatározta, hogy az említett épületet az uradalomnak szerzi meg. *„Ami a’ Gött féle Házát illeti és mindezen Tekéntetből az Uraságnak hasznára való nézve tanácsosnak lenni gondolom, hogy az Gött Házát a’ meg határozot árán tartsuk meg, és abban Ingenieur Litzner Uramat transferályuk, ennek szállását pedig a’ Szethnek [...] engedjük által”*. Emiatt utasította Szent-Iványi Antal prefektust, mely szerint *„kérem tehát az Urat Sogor Uramat ne terheltesen a’ Szetet[!] constituálni, és ha ezen Censusra magát obligállya, az Göt Házát az Uraság részirül által venni, és mindgyárt abban Ingenieur Litzner Uramat illocálni”*.¹⁸⁰ Szeth Antal az ajánlatot elfogadva patikáját Litzner mérnök korábbi lakásában rendezte be, miután az uradalom költségén megtették a szükségesnek vélt átalakításokat, aminek leírását és költségjegyzékét Bezerédj régens már az ajánlattételkor ismerte. Az átalakítás anyagköltsége 270 forintot tett ki.¹⁸¹ A Gött-féle árvatómeg gondnoka pedig május 14-én igazolta, hogy az említett összeget hiánytalanul átvette. Az uradalom utalványozási könyvében *„Gött-féle örökösök, az úgynevezett építőmesteri megvásárolt ház”* címen szerepeltették a kifizetett 5.645 forint összeget.¹⁸²

A *„Gött volt építő Mesternek Toovároson volt Házának az Uraság részire lett által vétele”* és *„Inzellér Lakásnak való adaptatiója”* még az 1805-ös évben megtörtént. Az ingatlanban az Esterházy-uradalom mérnöki hivatalát helyezték el, aminek vezetője Litzner János mérnök volt. Már ebben az évben az *„új nagy mérnöki Cancellaria”* néven tettek róla említést. Az ingatlan nagyságát igazolja, hogy a mérnök még ez év októberében nagyobb mennyiségű tüzelőfa iránt folyamodott Szent-Iványi prefektushoz, hiszen a *„Cancellaria mellyet az alatta dolgozó Inzellérek miat füttetni kel [...] nagy, és nagy füttést kíván; minthogy tehát az úi Terh mely a’ szolgálatnak jobb elő menetelére tsak most imponáltatik”*. A kérést engedélyezték. Az *„úi nagy Cancellariának füttésire 6 öl Fa könnyen el-is kél; bátorkodom mind ezen Reflexi-*

180 MNL OL P 210. – III.B. 1805. április. No.25. 293–294.

181 MNL OL P 210. – III.B. 1805. április. No.25. Überschlag. Tata, 1805. március 21. 294.

182 KDM REH Fasc. 5. No.15/a. Assignations Buch der Herrschaft Totis. 1805–1808. Curien Redemption und Hausser Kauf. 1805. május 8. 77. és MNL OL P 210. – XII. No.1. Activer Stand. Tata, 1809. február 20.

ókból a jelen lévő kérést alázatossan secundálni és hogy hat öl fa kegyessen resolváltasson, alázatossan proponálni” – fogalmazott Szent-Iványi Antal.¹⁸³ A Fellner által emelt épületek kitűnő elhelyezkedésük, megfelelő méretük és állapotuk folytán alkalmasak voltak tehát arra, hogy a XIX. század első felében uradalmi hivatal céljával működtessék őket.

Az egykori Fellner-ház helyének azonosítását végül nagymértékben támasztja alá Bánóczy Antal mérnök 1821-ben felvett térképe – amit 1824-ben Riess Eduárd mérnök állított össze – és annak 1823-ban készült kataszteri jegyzéke is, ami számba vette a „tatai és tóvárosi belső fundusokat”. A kataszteri telekkönyv minden bizonnyal korábbi állapotokat is rögzített, eredeti példányáról még Pfeiffer János készített értékes jegyzetet az 1930-as évek elején.¹⁸⁴ Sajnálatos azonban, hogy sem a térképet, sem az ahhoz készített kimutatást nem ismerjük. Pfeiffer jegyzete szerint a 291., továbbá 291a és 291b aljellel ellátott számok, illetve a 294. és 296. számok alatt megjelölt ingatlanok Fellner Jakab birtokában voltak. A már említett 1780 és 1790 körül készült térképek helyrajzi számai 291. szám alatt a mai Ady Endre utca 9., Alkotmány utca 2. és 4. házsámokat takarja. A 294. szám a mai Ady Endre utca 3., a – korábban említett – Rigler Ferenc-féle *inscriptiós* birtokkal,¹⁸⁵ a 296. szám pedig az Alkotmány utca 1. – a Nepomucenus-malommal egyezik meg. A 291. helyrajzi számon nyilvántartott telek megosztását rögzíti egy néhány évtizeddel későbbi, 1850-ben készített térképi ábrázolás, ahol a 291. szám helyett a 291a és 291b aljelés került megjelenítésre.¹⁸⁶

183 MNL OL P 210. – I.B. *Protocollum Officii Exactoratus Ordinarium. 1798–1813. No.3605. Instantia Domini Geometra Joannis Litzner, pro lignis focalibus, ad calefactionem majoris Cancellariae necessarii, supplicantis. Tata, 1805. október 18. 345–346.*

184 KDM REH Fasc. 5. No.20. Esterházy-levéltár. Tervek és térképek Dom. Pápa és Dom. Tata. *Charte von Tottiser Intrav. 1824. Copirt durch Eduard Riese. Aufgenommen von Ant. Bánoczy Ing. 1821. 8.*

185 Az itt álló műemlék jellegű épület elbontására a szomszédos Ady Endre utca 1. és 5. számmal együtt az 1960-as évek végén került sor, helyükön épült fel az OTP-ház és a Fényes Áruháza. Rados Jenő a város műemlék és műemlék jellegű épületeinek felmérésénél a következőket jegyezte meg róla: „Lakóház a XVIII. század végéről, valószínűleg Fellner Jakab műve [...]. Földszintes, zártosra igazodó, 9 tengelyes későbarokk, manzardtetős épület. [...] Középső, tengelyben nyíló, egyenesen záródású kapujának feltehetően még eredeti vasalásokkal ellátott kapuszárnyát javításokkal részben átalakították. [...] Az elrontott portálnyílások visszaállításával a ház lehető fenntartása javasolható.” RADOS 1964, 106.

186 MNL KEVL XV.2.b. 126. T. N. Esztergom megyében kebeleztetett és a T. Tatai Uradalomhoz tartozó Tóvárosi Határ eredeti térképe. Brunkala Gyárfás h.m. felmérése után összeállította és rajzolta Frank Antal h.m. 1850.

Összegzés

Jelen munkában arra tettünk kísérletet, hogy bemutassuk Fellner Jakab, a késő barokk kor kiemelkedő magyarországi *architektusának* kiterjedt családját, örököseit, betegséggel terhelt működésének utolsó éveit és rekonstruáljuk azt a hagyatéki eljárást, ami az 1780-ban bekövetkezett halálát követően az Esterházy-uradalom felügyelete mellett az örökösök között végbement. Ennek részeként, a hagyatéki leltár hiányában, szükség volt számba venni azt a vagyont, azokat az ingatlanokat, haszonbérleteket és egyéb jövedelemforrásokat, amelyek felett örökösei rendelkezettek, ezzel megadva az építőmester közösségben betöltött társadalmi és gazdasági helyzetét. Ezek közé tartozott Fellner tóvárosi lakóháza és az építési iroda is. A 2022-es Fellner-emlékév egyik legjelentősebb tudományos eredményeként került sor az ingatlan helyének azonosítására. A kutatás során ugyanakkor kísérletet tettünk arra is, hogy nemcsak Fellner leszármazottjai, hanem az uradalmi építési iroda tovább működésére, illetőleg az Esterházy-uradalom mindenkori építésének funkciójára és annak – mintegy fél századot átfogó – átalakulására egyaránt rávilágítsunk a XVIII. és a XIX. század fordulóján. Fellner Jakab morvaországi születése ellenére karrierjét a Magyar Királyság területén érte el. Családot is Tatán alapított, életében gazdag gyermekáldásnak örvendett. A korban jellemző gyermekhalandóság miatt azonban közülük csak igen kevesen érték meg a felnőttkort. Háromszor házasodott, utoljára 1772-ben Kristelli Teréziával, hiszen első feleségét, Kirchrober Eleonórárt 1761-ben, a másodikat, Cruzin Rozáliát pedig 1772-ben temette el. Fellner gyermekeinek kutatása során úgy tűnik, hogy az első házassága tekintetében egy gyermekkel több született, mint azt a korábbi kutatás kimutatta, s ugyanez mondható el a második házasságból származók esetében is. A most elvégzett forrásfeltárás során két kivétellel sikerült Fellner gyermekeinek halotti dátumait is azonosítani. Gyermekeinek keresztszülei az első évtizedekben a helyi, mezővárosi céhes mesterek közül kerültek ki, majd Fellner társadalmi megbecsültségének és anyagi erősödésének növekedésével több esetben uradalmi tisztségviselőket kért fel erre a szerepre. Azt azonban cáfolhatjuk, hogy gyermekeinek keresztapaságát az Esterházy-uradalmak teljhatalommal felruházott régense, Balogh Ferenc viselte volna akár egyetlen egy esetben is.

Az egymással párhuzamosan végzett különféle építkezések és az ehhez szükséges sok utazás nagyon megterhelték Fellner Jakab egészségét. 1779–1780-ban

már rendkívül keveset tartózkodott távol otthonától. Több levelében hivatkozott arra, hogy az Egerben zajló építkezéseket sem tudta személyesen megtekinteni, így csak segédje útján és vele konzultálva volt képes részt venni a jelentős építkezések szervezésében. Megbecsültségét és jelentőségét azonban igazolja, hogy megrendelői – közülük is kiemelendő Eszterházy Károly egri püspök személye – kitartottak Fellner és az általa vezetett építési iroda mellett. Betegsége felett szemet hunyva, az általa megbízott segítői, az építkezések helyszínén pallérjai irányították a munkát. Veje halálát követően bécsi rokonsága és kiterjedt céhes kapcsolatai segítségével a császárvárosból kért segítséget Grossmann József építész személyében. Mind az Eszterházy Károllyal folytatott levelezés, mind Bezerédj Mihály uradalmi régens tudósításai arra engednek következtetni, hogy az Esterházy család összeköttetéseit ehhez nem vette igénybe. Fellner változó egészségügyi állapota, utolsó levelei az 1780-as évre vonatkoztatva fontos kérdést vetnek fel, mégpedig, hogy a Tatára megérkezett Grossmann milyen mértékben vette át az ügyintézését és az építkezések irányítását. Az azonban kétségtelen, hogy novemberben az állapota már egyértelműen visszafordíthatatlannak mutatkozott. Fellner Jakab végül 1780. december 12-én, 58 éves korában halt meg tóvárosi otthonában. A kutatásból kitűnt, hogy halálakor örökségének várományosai az özvegye, Kristelli Terézia, – mostohalánya – özvegy Paár Ignácné, született Rimholcz Terézia, Rigler Ferencné, született Fellner Borbála és a kiskorú Fellner Ignác, Fellner József és Fellner Gyula voltak.

Fellner Jakab öröksége a vidéki, mezővárosi céhes világban meglehetősen jelentősnek mondható. Anyagi forrásainak összességéről rendkívül nehéz képet alkotnunk, sokféleségük miatt a fennmaradt konvenciók könyvek és szerződések értelmében csak pillanatnyi állapotokra következtethettünk. Fellner esetében dinamikusan változó, megerősödő, a XVIII. század viszonyai között kiteljesedő folyamatnak lehetünk tanúi, ahol a céhes keretek között működő, „vállalkozó szellemű” mester – saját munkaközegét meghaladva – haszonbérletek segítségével növelte jövedelmeit és jövedelemforrásait. Annak ellenére, hogy nem bocsátkozhattunk éves bevételeit számszerűsíteni, megállapítható: uradalmi építőmesterként kapott állandó jövedelmét és a külső megrendelések, tervezési munkálatok bérezését az eddig feltárt haszonbérleti szerződések értelmében három évtized alatt legkevesebb hat, különféle bérletből (vízimalom, vendégfogadó, mészárszék, kőbánya) származó jövedelemforrással egészítette ki. Biztosan tudható, hogy az 1770-es évek első felében egy időben öt – alapvetően földesúri – haszonszerzési

jog felett rendelkezett, amelyekért éves szinten 1.645 rénes forint haszonbért fizetett a tata-gesztesi Esterházy-birtok, illetve a komáromi jezsuiták számára. Fellner halálát követően ezek közül örökösei nem egyet tovább folytattak. Fellner végrendeletében a házát, kiterjedt földterületeket, kerteket és szőlőket, és a tatai Nepomucenus-malmot hagyta örököseire. Utóbbit az Esterházy-uradalom 1796-ban váltotta meg gyermekeitől, Fellner Ignáctól és Józseftől 10.000 forintért.

Az építési iroda tekintetében Fellner Jakab nem rendelkezett megfelelő utóddal, örökösét először mostohalányának férjében, Paár Ignácban láthatta, aki azonban 1779-ben meghalt. Amikor 1780-ban egyre romló egészsége közepette új segédről gondoskodott, Grossmann József érkezett Bécsből Tatára Fellner mellé, hogy átvegye a folyamatban lévő munkáit. Fellner halálát követően a megkezdett építkezések befejezése rá hárult. Azzal, hogy 1781-ben feleségül vette Fellner Jakab özvegyét, a céhes keretek között mozogva jogot formált arra is, hogy megmaradjon uradalmi építőmesternek, és egyúttal megtartsa Fellner házát – ahol az építési iroda működött. Emellett Fellner kiskorú gyermekeinek nevelője is lett. Eszterházy Károly egri püspök pedig Fellner Jakabhoz hasonlóan, személyes építészeként foglalkoztatta tovább. Fellner utolsó felesége, Kristelli Terézia, miután második férje halálával 1785-ben ismét megözvegyült, az építési iroda működtetését immár maga kívánta átvenni. Végül Grossmann rajzolóját, az ugyancsak Bécsből érkezett Gött Antalt alkalmazta tovább, aki 1787-ben feleségül vette. A céhes keretek között a házassággal Gött is megörökölte a tatai építési irodát és elődeinek uradalmi építőmesteri tisztét. Ez azonban nem vonta magával azt, hogy a külső építész szerepét is betölthesse: Eszterházy Károly ugyanis őt már nemigen foglalkoztatta építészeként. Szerepe és tevékenységi köre nagy elődeihez képest jelentősen beszűkült, és főként csak a tata-gesztesi Esterházy-uradalom építkezéseire korlátozódott. Így aprózódott szét az a személyes vagyon és jelentéktelenedett el az a szakmai státusz, amit Fellner Jakab a tehetségével és életének munkájával megteremtett.

Gött Antalt Zechmeister Lipót követte a tata-gesztesi uradalmi építőmesteri tisztségében, ő volt a birtok utolsó építőmestere. Feladatköre és kinevezésének körülményei már egyáltalán nem hasonlíthatók össze Fellner, Grossmann, de valójában már Gött Antal megbízásával sem. Építőmesterként az uradalom épületeinek jókarbantartásáért felelt, emellett kisebb átalakításokat végzett, és további istállókat, csűröket, hidakat épített. A gazdasági épületek mellett pedig számos lakóház vagy üzlet bővítését és átépítését végezte el 1819-ben bekövetkezett haláláig.

A XVIII. század, a nagy építkezések korszaka ekkorra véget ért. Az Esterházy grófok mezővárosai felépültek, a birtoktesteken a reprezentatív, egyházi és gazdasági jellegű épületek többsége elkészült. A változás az uradalmi építési szervezetet is utolérte, aminek szükségességére a birtokigazgatás ráértett. Párhuzamot vonva, az Esterházy család hercegi ágának birtokain sokkalta kényyszerűbb, gazdasági okok vezettek mindehhez: Esterházy Miklós herceg adósságainak rohamos növekedésével kényszerült építkezéseinek leállítására és a szanálások által az építési hivatal 1813-as felszámolására. A tata-gesztesi birtokon Zechmeister működésének idején az építési iroda is megszűnt, az uradalom építéseinek biztosítására a földesúr többé nem nevezett ki építőmestert.

A Fellner Jakab-emlékév jelentős hozadéka, hogy az építőmester házának és irodájának helyét sikerült azonosítanunk. Fellner tatai, helyesebben szólva tóvárosi letelepedésére legkorábban egy 1747-es adat utalt, háza a tatai ispán házának a tóvárosi főtér irányába eső szomszédságában állt. Az ispánház a mostani Ady Endre utca 11. szám alatti házzal és a hozzá tartozó telekkel azonosítható, Fellner háza pedig a mai Ady Endre utca 9. szám alatti telken állt. Ez egy sajátos jellemzőkkel bíró saroktelek. A XVIII. század végéig magába foglalta a mostani Ady Endre utca – Alkotmány utca – József-kallómalom közötti területet. Kezdetben két, majd három különálló épület állt rajta. Az Alkotmány utcából nyíló, a főutcával párhuzamos épület a XVIII. század végén kiszakadt ebből az egységből, Fellner halálát követően az örökösök eladták. A másik két különálló épület azonban megmaradt egy telken. Itt működött az építési iroda is. Miután Fellner utóda, Grossmann József, majd az őt követő Gött Antal építőmester halálával az Esterházy-uradalom az épületet megvásárolta és magától értetődő módon itt hozta létre az uradalmi mérnöki hivatalt. Erről 1805-ben az „*új nagy mérnöki cancellaria*” néven tettek említést. Itt kapott szállást az uradalmi főmérnök, és itt voltak a hivatalhoz tartozó helyiségek is. Nyilvánvaló tehát, hogy a Fellner-féle épületek, méretükből és korszerű kialakításukból adódóan még évtizedekkel a mester halála után is kiválóan alkalmasak voltak az eredetihez hasonló funkciók befogadására. A Fellner-emlékév jegyében az egykori ház falán emléktáblát helyezett el az emlékév bizottsága.

Révhelyi Elemért, a „*tatai építőmester*” életművének kutatóját idézve, és azzal egyetértve nyugtázzhatjuk: „*Fellner egyik fáklyavivője a felvilágosodásnak.*”¹⁸⁷

187 KDM REH Fasc. 15. No.4. Révhelyi Elemér Fellner Jakabra vonatkozó jegyzetei. 48.

DAS VERMÄCHTNIS UND DIE ERBEN VON JAKAB FELLNER Máté Stegmayer

Jakab Fellner, eine herausragende Persönlichkeit der ungarischen Spätbarockarchitektur, war bis zu seinem Tod durch sein Haus, seine Familie und das um ihn organisierte Bauamt an Tata gebunden, obwohl er verschiedene Bauprojekte in zahlreichen Siedlungen des gesamten Königreichs Ungarn realisiert hatte. Hier entwickelte sich sein Lebenswerk, hier begann seine Karriere. Seine architektonische Arbeit führte er hauptsächlich auf den Gütern der Familie Esterházy aus, unter anderem auf den Gütern Tata-Gesztes und Pápa. Er erhielt aber auch Aufträge von anderen weltlichen und geistlichen Adelsfamilien und arbeitete für die Hofkammer und das Komitat Komorn. Die wichtigsten Werke seines Lebenswerkes konzentrieren sich auf das Gebiet zwischen Cseklész, Veszprém, Pápa, Tata und Eger, und sein bedeutendster Auftraggeber in der zweiten Hälfte seines Lebens war Károly Eszterházy, Bischof von Eger.

Die verschiedenen parallel laufenden Bauvorhaben und die damit verbundenen zahlreichen Reisen belasteten die Gesundheit von Jakab Fellner sehr. In mehreren seiner Briefe wies er darauf hin, dass er die Bauarbeiten in Eger nicht persönlich in Augenschein nehmen konnte, so dass er nur durch seinen Assistenten und in Absprache mit ihm an der Organisation der großen Bauvorhaben teilnehmen konnte. Jakab Fellner starb schließlich 1780 im Alter von 58 Jahren in seinem Haus in Tóváros (ein Stadtteil von heutige Tata). Sein Begräbnis fand zwei Tage später, am 14. Dezember, statt, wie aus dem Totenbuch von Tata hervorgeht.

Der „Baumeister von Tata“ unterlag mit seinem eigenen Besitz nicht der Gerichtsbarkeit der Grundherrschaft, aber in seinem Testament bat er das Gut Esterházy, sich um seine Erben zu kümmern. Zum Zeitpunkt seines Todes lebten vier seiner Kinder – Frau Ferenc Rigler, geborene Borbála Fellner, aus erster Ehe, der noch unmündige Ignác Fellner aus zweiter Ehe und die ebenfalls unmündigen József und Gyula Fellner aus dritter Ehe. Außerdem hatte er eine Adoptivtochter, Terézia Rimholcz, die mit seinem ehemaligen Assistenten Ignác Paár verheiratet war, und eine dritte Ehefrau, Terézia Kristelli. In seinem Testament vermachte Fellner seinen Erben sein Haus, ausgedehnte Ländereien, Gärten und Weingärten sowie die Nepomu-

cenus-Mühle in Tata. Letztere kaufte die Familie Esterházy 1796 von Ignác und József Fellner um 10.000 Forint.

Jakab Fellner hatte keinen geeigneten Nachfolger und sein Erbe war der Ehemann seiner Stieftochter, Ignác Paár, der 1779 starb. Er musste also noch zu Lebzeiten einen neuen Mitarbeiter finden, den er wegen seiner angeschlagenen Gesundheit auch dringend brauchte. Im März 1780 kam József Grossmann aus Wien nach Tata, um die laufenden Arbeiten Fellners zu übernehmen. Nach Fellners Tod war es seine Aufgabe, die begonnenen Arbeiten zu vollenden. Durch seine Heirat mit der Witwe von Jakab Fellner im Jahre 1781 hatte er auch das Recht erworben, Baumeister zu bleiben und Fellners Haus, in dem sich das Bauamt befand, zu behalten, während er sich im Rahmen der Zunft bewegte. Er wurde auch Vormund der minderjährigen Kinder Fellners. Der Bischof von Eger, Károly Eszterházy beschäftigte ihn, wie auch Jakab Fellner, weiterhin als seinen persönlichen Architekten.

Als Terézia Kristelli nach dem Tod ihres zweiten Mannes 1785 erneut Witwe wurde, wollte sie die Leitung des Bauamtes selbst übernehmen. Schließlich stellte sie den ebenfalls aus Wien stammenden Zeichner Grossmanns, Antal Gött, ein, den sie 1787 heiratete. Im Rahmen der Zunft erbte Gött von seinen Vorgängern das Bauamt in Tata und die Stellung des Baumeisters. Dies bedeutete jedoch nicht, dass er die Rolle eines externen Architekten übernehmen konnte: Károly Eszterházy hatte wenig Interesse an ihm als Architekt. Seine Rolle und sein Tätigkeitsbereich waren im Vergleich zu seinen großen Vorgängern viel kleiner und beschränkten sich hauptsächlich auf den Bau des Esterházy-Schlusses in der Herrschaft Tata-Gesztes. Der persönliche Reichtum und die berufliche Stellung, die sich Jakab Fellner durch sein Talent und sein Lebenswerk geschaffen hatte, waren damit geschmälert und verloren an Bedeutung. Die von ihm entworfenen und gebauten Schlösser, Kirchen und Sakralbauten stehen jedoch noch heute und trotzen dem Zahn der Zeit.

Eine wichtige Errungenschaft des Jakab-Fellner-Gedenkjahres ist, dass es gelungen ist, Wohnhaus und Amt des Baumeisters ausfindig zu machen. Der früheste Hinweis auf Fellners Niederlassung in Tata, genauer gesagt in der Stadt Tóváros, findet sich in einem Dokument aus dem Jahr 1747, als sein Haus neben dem Gespannhaus von Tata in Richtung des Hauptplatzes von Tóváros stand. Das Haus des Gespanns kann mit dem Haus in der heutigen Ady-Endre-Straße Nr. 11 und den angrenzenden Grundstücken identifiziert werden, während Fellners Haus auf dem Grundstück in der heutigen

Ady Endre Straße Nr. 9 stand. Es handelt sich um ein Eckgrundstück mit besonderen Merkmalen. Bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts umfasste es das Gebiet zwischen der heutigen Ady-Endre-Straße – Alkotmány Straße – József-Walkmühle. Ursprünglich bestand es aus zwei, später aus drei getrennten Gebäuden. Ende des XVIII. Jahrhunderts wurde das Gebäude, das parallel zur Hauptstraße von der Alkotmány Straße aus stand, von der Einheit abgetrennt und fand nach Fellners Tod einen neuen Besitzer. Die beiden anderen Gebäude verblieben jedoch auf demselben Grundstück. Hier war auch das Bauamt untergebracht. Nach dem Tod des Baumeisters Gött kaufte die Herrschaft Esterházy das Gebäude und richtete hier natürlich das herrschaftliche Ingenieurbüro ein. Im Jahre 1805 wurde es als „*neue große Ingenieur-Cancellaria*“ bezeichnet. Hier wohnte der Hauptingenieur der Herrschaft und hier befanden sich auch die Räume des Büros. Es liegt also auf der Hand, dass die Fellner'schen Bauten aufgrund ihrer Größe und modernen Gestaltung auch Jahrzehnte nach seinem Tod noch bestens geeignet waren, Funktionen zu beherbergen, wie sie ursprünglich vorgesehen waren. Zur Erinnerung an das Fellner-Jahr hat das Fellner-Gedenk-Komitee eine Gedenktafel an der Wand des ehemaligen Wohnhauses angebracht.

Irodalom

CZUCZOR–FOGARASI 1864

Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára. II. kötet.* Pest, 1864.

CS. DOBROVITS 1983

Cs. Dobrovits Dorottya: *Építkezés a 18. századi Magyarországon. (Az uradalmak építészete)* Budapest, 1983. (Művészettörténeti füzetek 15.)

DORNYAY 1930

Dornyay Béla: *Fellenthali FellnerJakab tatai műépítésről.* In: (Szerk. Feyér Gyula) *A Magyar Mérnök- és Építési Egylet Közlönyének Havi Füzetei. VII. évf. 1930/3–6. 29–50.*

ÉRTESÍTŐ 1950

Hivatalos értesítő a Magyar Országos Levéltár gyarapodásáról. In: (Szerk. Bottló Béla) *A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság közlönye.* Budapest, 1950. 27–28.

FATUSKA 2007

Fatuska János: *A tatai és gesztesi uradalom újraneépítése a török kiűzése után.* In: (Szerk. Fatuska János – Fülöp Éva Mária) *Kecskéd település-története. A község újratelepítésének 260. évfordulója tiszteletére.* Kecskéd, 2007. 121–174.

FLEISCHER 1935

Fleischer Gyula: *Magyarok a bécsi Képzőművészeti Akadémián.* Budapest, 1935.

FÜLÖP–HOZÁK 2016

Fülöp Éva Mária – Hozák Attila: *Angyalffy Mátyás András (1776–1839), a honi agrár-ismeretterjesztés „méltatlanul háttérbe szorított közkatona”* 2016. <https://49d83dbeab.clvawcdnwnd.com/03c457f92e094ed-fa515f38944c38bc2/20000623307c3b08c24/Keszthelyi%20Angyalffy%20el%C5%91ad%C3%A1s%20b%C5%91v%C3%ADtve%202016.pdf> (utolsó elérés: 2023.11.06.)

FÜLÖP–SCHMIDTMAYER 2017

Fülöp Éva Mária — Schmidtmayer Csaba: Galántai Balogh Ferenc (1708–1765) régens. A billegpusztai rezidenciális központ. Tata, 2017. (Libelli Tatenses 3.)

GIBER–STEGMAYER 2020

Giber Mihály – Stegmayer Máté: Építéstörténeti Tudományos Dokumentáció. Tata. Nepomucenus-malom (Német Nemzetiségi Múzeum) Szövegkötet. Dunakeszi–Tata, 2020.

HARIS 1988

A hagyatéki anyag katasztere (összeáll.: Haris Andrea) In: (Szerk. Payer Gábor) Révhelyi Elemér munkássága a tatai múzeum hagyatéki gyűjteménye tükrében. Tata, 1988. 35–66. (Tudományos füzetek 4.)

ISMERETTÁR 1864

Ismerettár, a magyar nép számára. X. kötet. Pest, 1864.

JAKUS é.n.

Jakus Lajos: A tatai hévízeken őrlő malmok múltja megszűnésükig. É. n. (Gépirat) KDM HAd/5–92.

JÁVOR 2006

Jávor Anna: Céhbeliék és akadémikusok. A művészi tevékenység formái, szervezete és feltételrendszere Magyarországon a 18. század második felében. In: (Szerk. Tímár Árpád) Ars Hungarica. Budapest, XXXIV. évf. 2006/1–2. 49–64.

KÁLMÁN–KÖVESDI–VARGA 2016

Kálmán Attila – Kövesdi Mónika – Varga Edit: Emlék-könyv. Tatai emlékművek, emléktáblák, köztéri alkotások, feliratos és faragott kövek adattára. Tata, 2016. (Libelli Tatenses 2.)

KELÉNYI 2008

Kelényi György: Zádor Anna, a művészettörténész. Objektív kép – szubjektíven. In: (Szerk. Markója Csilla – Bardoly István) Enigma. Művészetelméleti folyóirat. Zádor Anna 3. Budapest, XV. évf. 2008/57. 5–14.

KÖRMENDI 1984

Körmendi Géza: *Tata története 1727-től a polgári forradalomig*. In: (Szerk. Körmendi Géza) *Tata története II. 1727–1970*. Tata, 1984. 7–44.

KRÓNIKA 1975

Vértesszentkereszt, Tata, Majk. *Beszélgetés dr. Révhelyi Elemérrel*. In: (Szerk. Wehner Tibor) *Krónika*. Tata, 1975. 3–6. (A Komárom megyei múzeumok tájékoztató körlevele 5.)

LENDVAI 1899

Lendvai Miklós: *Temes vármegye nemesi családjai. II. kötet*. Budapest, 1899.

LUKCSICS–PFEIFFER 1933

Lukcsics Pál – Pfeiffer János: *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában*. Veszprém, 1933.

MITHAY 1979

Mithay Sándor: *Adatok Esterházy Károly gróf építő tevékenységéhez*. In: (Szerk. Pogány Ö. Gábor) *Művészettörténeti értesítő*. Budapest, XXVIII. évf. 1979/2. 131–150.

OFFNER–KILLYEN 2012

Offner, Robert – von Killyen, Hansgeorg: *A bécsi orvos-sebészeti József-Akadémia (Josephinum) magyarországi növendékei 1775–1874*. Budapest, 2012. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 18.)

OROSZ 1906

Orosz Ernő: *Heves- és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemesi családjai*. Eger, 1906.

PROKOP 2015

Prokop, Peter: *Der Architekt Franz Engel (1780–1827) im Dienst der Esterházy*. In: (Szerk. Perschy, Jakob) *Burgenländische Heimatblätter*. Kismarton, LXXVII. évf. 2015/3–4. 177–189.

RADOS 1964

Rados Jenő: *Tata*. Budapest, 1964.

RÉVHELYI 1938

Révhelyi Elemér: *A tatai piarista rendház és múzeuma*. Budapest, 1938. (A Tatai Piarista Öregdiákok Szövetsége kiadványai 1.)

RÉVHELYI 1941

Révhelyi Elemér: *A tatai majolika története*. Budapest, 1941. (Bibliotheca Humanitatis Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványai 8.)

RÉVHELYI 1988

Révhelyi Elemér: *Fellner Jakab életműve a kezdetektől az 1760-as évek közepéig*. A Magyar Tudományos Akadémián 1962. szeptember 25-én tartott felolvasó ülés kéziratának részlete. In: (Szerk. Payer Gábor) *Révhelyi Elemér munkássága a tatai múzeum hagyatéki gyűjteménye tükrében*. Tata, 1988. 11–33. (Tudományos füzetek 4.)

SCHEMATISMUS 1805

Militär-Almanach 16. Schematismus der kaiserl. königl. Armée für das Jahr 1805. Bécs, 1805.

SCHEMATISMUS 1806

Militär-Almanach 17. Schematismus der kaiserl. königl. Armée für das Jahr 1806. Bécs, 1806.

SCHEMATISMUS 1810

Militär-Almanach 20. Schematismus der Oesterreichisch-Kaiserlichen Armée für das Jahr 1810. Bécs, 1810.

SCHEMATISMUS 1814

Militär-Almanach 24. Schematismus der Oesterreichisch-Kaiserlichen Armée für das Jahr 1814. Bécs, 1814.

SCHEMATISMUS 1819

Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthums. Bécs, 1819.

SCHEMATISMUS 1820

Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthums. Bécs, 1820.

SISA 2013

(Szerk. Sisa József) *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet. Budapest, 2013.*

STEGMAYER 2017

Stegmayer Máté: *A tatai és gesztesi járás malmainak írásos forrásanyaga a Kuny Domokos Múzeum Történeti gyűjteményének tükrében. In: (Szerk. László János) Kuny Domokos Múzeum közleményei 23. Tata, 2017. 199–221.*

STEGMAYER 2018

Stegmayer Máté: *A tatai vízimalmok története az újkorban. Alapszakos szakdolgozat. ELTE BTK. 2018.*

STEGMAYER 2023a

Stegmayer Máté: *„Magyarországban Tatai Éppető mesterhez hozzá fogható nincs en...” Fellner Jakab építőmester emlékére. In: (Szerk. Hála József) Honismeret. Budapest, 2023/2. 128–135.*

STEGMAYER 2023b

Stegmayer Máté: *A tatai Esterházy-uradalom egy uradalmi tisztviselő szemével a 18. század végén. Rigler Ferenc levéltárnok és számvevő pályaképeinek tükrében. Diplomamunka. ELTE BTK. 2023.*

SZABAD 1957

Szabad György: *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Budapest, 1957.*

SZMRECSÁNYI 1937

Szmrecsányi Miklós: *Eger művészetéről. Tanulmányok és jegyzetek a hazai barokk történetéhez. Budapest, 1937.*

SZÖGI 1994

Szögi László: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemlein. I. 1790–1850. Budapest–Szeged, 1994. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 1.)*

TALLÓS 1976/1980

Tallós Ödön József: *A tatai Kapucinus Rendház 1743–1950. Budapest, 1976/80. (Gépirat) KDM Ad/160–2024.*

VOIT 1969a

Voit Pál: *Eger és Heves megye művészettörténete (XVI—XIX. század) In: (Szerk. Dercsényi Dezső – Voit Pál) Magyarország műemléki topográfiája VII. Heves megye műemlékei I. Budapest, 1969. 91–302.*

VOIT 1969b

Voit Pál: *Mesterek adattára. In: (Szerk. Dercsényi Dezső – Voit Pál) Magyarország műemléki topográfiája VII. Heves megye műemlékei I. Budapest, 1969. 303–426.*

VOIT 1982

Voit Pál: *Franz Anton Pilgram (1699–1761). Budapest, 1982.*

*Fellner Jakab sírja a tatai Szent Kereszt templom kriptájában, 1940 körül
(Fotó: Révhelyi Elemér, KDM REH 28)*

FELLNER-DÉDUNOKÁK APJA – EGY TUDÓS A TATAI URADALOMBÓL

Hozák Attila

A török kiűzését és a kuruc mozgalmakat követő évszázadban – az udvar ösztönzésére – jelentős gazdasági változások zajlottak hazánkban. Ez sokak számára jelentett kibontakozási lehetőséget a hagyományos agrárgazdálkodásban, de még a kézműipari termelésben is. Mezőgazdaságunk egyik motorja volt az átalakulásnak, s lassan, de feltartóztathatatlanul kibontakozott az elméleti, tudományos alapokra épített mezőgazdálkodás. Ekkor kezdődött a felsőfokú agrárszakoktatás hazánkban, amelynek első központja a gróf Festetics György (1755–1819) által 1797-ben Keszthelyen alapított *Georgikon* volt. Már az 1770-es évektől jelentek meg az újszerű mezőgazdasági-állattenyésztési ismereteket népszerűsítő könyvek, sőt folyóiratok, amelyek célja a hazai mezőgazdasági termelés és szakoktatás korszerűsítése, a szakemberképzés bővítése volt. A *Georgikon* tanári karában a kor meghatározó agrár-szakirodalmi tevékenységet kifejtő alakjait találjuk, közülük is kiemelkedő Nagyváthy János (1755–1819), Pethe Ferenc (1762–1832), Rummy Károly György (1780–1847) munkássága. Az intézményesült gazdaképzés készítette elő – legalábbis az uradalmakban – a mezőgazdaság modernizációját, amely a reformkorban gyorsult fel.

Egy georgikoni tanár a tatai uradalomból: Angyalffy Mátyás András (1776–1839)

Naszály falu az Esterházy József gróf (1682–1748) által 1727-ben megvásárolt tatai uradalom tartozéka volt. Az egyutcás település több korabeli térképen megtalálható: a legismertebb Mikoviny Sámuel (1700–1750) földmérő mérnöké, aki a tatai-szomódi vizek összefolyásából Almás és Naszály közös határában keletkezett mocsaras terület lecsapolását végezte a Királyi Kamara és az uradalom megbízásából. A lecsapolás nyomán Naszályon létrejött, közel 1.000 hektáros kaszáló az elmúlt évszázadok legjelentősebb tájalakító munkájának eredménye.¹ A község szülötte Angyalffy Mátyás András, a jeles mezőgazdasági szakíró, aki egyike a magyarországi agrár-ismeretterjesztés és népszerűsítés „méltatlanul kevésbé ismert közkatonáinak”.²

1 CSIMA 2019, 112–131.

2 FÜLÖP 2015, 67–104.

1776. február 5-én³ született a falu központjában lévő, évszázados múltú vízi-malomban, ahol apja, Engelmann György János molnármester volt. Édesanyja Rott Klára Mária. Az Engelmann és a Rott család is német származású, katolikus vallású, s vélhetően Naszály földesurának és utódainak XVIII. századi telepítési politikája nyomán érkeztek térségünkbe.⁴ A köztisztelőben álló család példás életet élt, társadalmi kapcsolatai kiterjedtek voltak, mind szakmai, mind uradalmi berkekből választottak keresztszülőket, s vállaltak viszont esküvői tanúságot.

A tatai plébánia anyakönyvében nyomon követhető, hogy az ifjú pár – György és Klára – a kor szokásainak megfelelően sok gyermeket vállalt. Elsőszülött fiuk Mátyás András, majd Károly (1777), aztán Anna Mária (1779) és András (1781) következett. A legkisebb testvérek – Antal és József – 1783/1784-ben születtek. A felnőtt kort csak Mátyás András és András érte meg, testvéreik korán elhaltak.

Naszályon többségében reformátusok éltek, a katolikus egyházkormányzati szervezetet tekintve a falu Tata plébániához tartozott. A kor viszonyai között az Engelmann család jól élt a csaknem majorrá fejlődött malombirtokon. Ennek az idillnek az apa korai halála vetett véget (1785). Megbecsültségét jelzi, hogy temetéséről – bár katolikus emberről van szó – Naszály falu református gyülekezetének anyakönyvében is megemlékeztek.

Özvegye a gyászévet követően Pachl Bertalan molnárségéd felesége lett, a naszályi malombérlet is megmaradt.⁵ A legidősebb fiú, Mátyás András ekkor kerülhetett egyházi nevelésbe.

Engelmann Mátyás András papi pályára készült, az Esztergomi Érsekség területén végezte a középiskolát, majd tanulója lett a Pozsonyban működő Érseki Nagyszemináriumnak,⁶ illetve a Pozsonyi Királyi Jogakadémiának.⁷ Tanárai kiváló véleménnyel voltak róla, erős hitbéli elkötelezettsége mellett vizsgajegyei is ezt igazolják. 1798-ban azonban elhagyta a szemináriumot,

3 Bár az Angyalffyra vonatkozó életrajzi adatok többségében ez a keltezés található meg, azonban Balásháznak az Angyalffy halálát mindössze 5 évvel követő nekrológiájában az 1776. február 7-i dátum szerepel. BALÁSHÁZY 1846, 85.

4 FÜLÖP-HOZÁK 2017, 101–114.

5 MNL KEVL XV.10. Trojkó György tatai uradalmi ügyvéd gyűjteménye. (továbbiakban: XV.10.) Protocolum Contractuum I. Dnii. Tata. 1783–1792. No.1231. Contractus Molitoris Naszaliensis Bartholomaei Pachler intuitu Mola sex rotarum... 1788. október 1. 498.

6 PL Journale Rationum Seminarii Archi Ep[isco]palis 1795–1796. Seminarium Generale. 5–15.

7 M. NOVÁK 2007, 125.

és a bécsi egyetem gazdasági szakán tanult tovább.⁸ A nagyszeminárium, a jogakadémia és a bécsi egyetem is szolgálhatta társadalmi kapcsolatainak bővülését. A diákevek alatt megismert személyek fel-feltűnnek további életútján, így többek között majdani feleségének testvérbátyja, Rigler János, aki Dorogon lett plébános, vagy a szintén egyházi pályán maradt Giannone fivérek.

Műveltsége, elkötelezett katolikus neveltetése, széles körű nyelvtudása (latin, görög, német, francia, olasz, angol, spanyol) felkeltette a művelt arisztokrácia figyelmét. Gróf Széchényi Ferenc (1754–1820) megbízta Lajos fia menyasszonya, Clam-Gallas Alojzia magyar nyelvre tanításával.⁹ Az ara előmenetével kapcsolatban több levelet váltott a gróf és Mátyás András, aki ebben a levélváltásban használta először az Angyalffy nevet.¹⁰ Ezekben a levelekben a pártfogó iránt érzett tisztelet, a megbízatással kapcsolatos felelősség tudata éppúgy kirajzolódik, mint Angyalffy elköteleződése a nemzeti nyelv fejlesztése és a gazdálkodási ismeretek bővítése és terjesztése iránt. Ekkortájt bővült ki tevékenysége a fiatal arisztokraták prágai egyetemi tanulmányainak felügyeletével – ilyen megbízást kapott többek között a sárladányi Schmidegg grófi családtól. Ez volt a fedezete az önszorgalomból elvégzett munkának, fordításnak, tanulásnak, melyet az egyetemi könyvtárakban végzett.

Az Országos Levéltár által őrzött, tata-gesztesi Esterházy-uradalom levéltárában fellelt iratok alapján igazolt, hogy 1806-ban Tatán az Esterházy-uradalomtól úgynevezett *inscriptionális* birtokhoz és tartozékaként egy házhöz jutott a Kocsi utcában. A ház ma is áll (Kocsi utca 20.), közismertebb nevén a kamalduli ház, melyet 1747-ben Esterházy József gróf juttatott a rend tagjainak tatai tartózkodásuk idejére. A rend működése korlátozását követően a ház visszakerült az uradalomhoz, ahol *inscriptionális* birtok részévé tették. Az ilyen típusú birtokot az uradalomban zömmel az uradalmat irányító tisztikar tagjai kapták érdemdíjazásként. Az *inscriptio* mentes volt a jobbágyi kötelezettségek alól. Így került előbb az uradalom prefektusához, Deáky Józsefhez, majd a komáromi Raikovics családhoz. Tőlük vásárolta meg – uradalmi jóváhagyással – Angyalffy. A birtokhoz természetesen szántóföld

8 SZÖGI 2013, 65.

9 FRAKNÓI 1902, 301–302.

10 MNL OL P 623. – A. I. 9. Széchényi család levéltára. Törzslévtár. Correspondentiae familiae C. Széchényi familiares (továbbiakban: P 623. – A. I. 9.) Széchényi-Angyalffy levelezés, 1800–1801. No.56. 4. Prága, 1800. február 19. 1–3.

is tartozott a bánhidai, kömlődi úton.¹¹

Angyalffy, amíg Tatán élt, szorgalmasan művelte földjét, és a helyes gazdálkodásra tanította, s a maga földje művelésének példájával oktatta az ottani jobbágyokat. Elmagyarázta a haszonvehető gazdasági ágakat, az észszerű gazdálkodás módját, illetve azt, hogy miképp lehetséges kevesebb költséggel, a legjobb móddal földjeiket javítani.¹² Angyalffy ezt a birtokát (az inscriptio-nális jogot) 1809-ben eladta.

Ekecsre költözött (ma Okoč, Szlovákia), ott bérelt legelőket, s míg a községben lakott, szorgalmasan folytatta a mezei gazdaságot, és „amennyire a Határnak vizes és lapányos fekvése engedte, a Birka Tenyésztésben sikeres elöl menetelt tett [...] a Mezei Gazdaságnak minden ágait értette.”¹³ Az ekecsi gazdálkodás 1814-ig tartott, ekkor szülőfalujába, Naszályra költözött. Feleségével a mai Rákóczi utca Barcza közzel szembeni oldalán „albérletben” élt Németh János református gazda telkén. Felesége – „Angyalffiné Asszonyosság” – jelenlétére az úgynevezett Trojkó-hagyatékban található 1818-as adóügyi összeírás szolgáltatott bizonyítékot.¹⁴

A feleség: a Fellner-unoka Rigler Terézia Jozefa

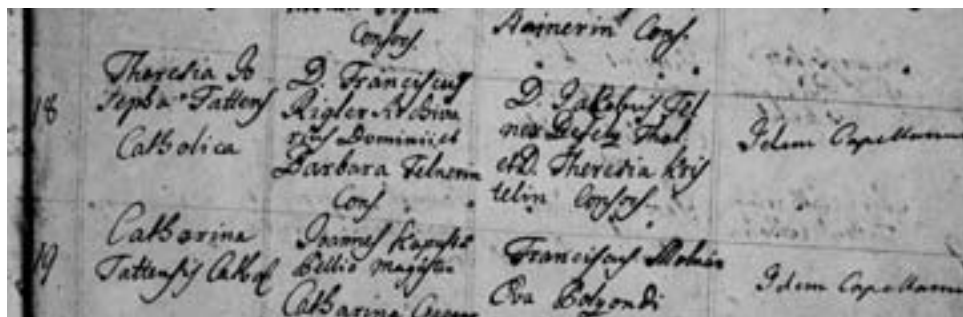
Angyalffy és Rigler Terézia Jozefa 1810-ben házasodott össze Dorogon. Érdekessége e házasságnak, hogy Terézia Jozefa nagyapja (és keresztapja is) Fellenthali Fellner Jakab (1722–1780), a kor megbecsült építőmestere, az Esterházy családhoz köthető számos nagyszerű épület tervezője és építője volt. Angyalffy feleségének édesanyja Fellner „kedvenc” lánya, Borbála volt, míg édesatyja az Esterházy-uradalom levéltárosa (archivarius), Rigler Ferenc Xavér. Amint fentebb már említettük, Terézia Jozefa bátyja Angyalffy évfolyamtársa volt pozsonyi tanulmányainak idején, így érthető, hogy az éppen Dorogon plébános fivér, Rigler János adta össze a házasulandókat.

11 MNL OL P 198. Esterházy család tatai levéltára. Dominium Tata (továbbiakban: P 198). Fasc. 94. No.9. Tata M. Városában Kotsi uttzán fekvő Rajkovitsféle Inscriptio-nalis háznak és hozzátartozó földeknek [...] vissza és általvételéről szöllő Hivatalos Jelentés. 1836. május 13.

12 FÜLÖP-HOZÁK 2017, 111.

13 MNL OL C 84. Helytartótanácsi Levéltár. Magyar Királyi Helytartótanács. Departamentum Gremiale Ordinarium. Fasc. 86. Ekecs eljáróinak jelentése Angyalffy ekecsi gazdálkodásáról. Komárom, 1831. június 1. 5.

14 MNL KEVL XV.10. Conscriptio Possessio Naszaly. 1818. No.102.

A tatai római katolikus plébánia születési anyakönyvének bejegyzése, 1779. március 18.
(GyEL. www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9398-FFSB-5?i=314&cc=1743180&cat=123451,
utolsó elérés: 2024.04.18.)

Megjegyezzük, hogy ekkor még élt Angyalffy édesanyja – Pachl Bertalan naszályi molnármester oldalán –, de már betegeskedett. Még ebben az évben, 61 évesen meghalt. A fent hivatkozott 1818-as adóíven a 113-as számú háztelekre bejegyzettek erősítik meg mindezt.

Ahogy azt Szent-Iványi Antalnak, a tatai Esterházy-uradalom prefektusának 1818-ban kiállított ajánlólevele is bizonyítja,¹⁵ Angyalffy ebben az időben újra kapcsolatba került Tatával. Ekkori szakirodalmi munkásságát illetően fordításokkal igen, de önálló írással nem jelentkezett.

Szent-Iványi Antal prefektus ajánlólevele, 1818. április 28. (Családi archívum)

15 Szent-Iványi Antalnak, a tatai Esterházy-uradalom prefektusának ajánlólevele: „Igazolom jelen írással, hogy e levél felmutatóját, Angyalffy Máttyás András Urat, akit már közel 20 esztendeje igen jól ismerek, a nyelvekben való gyakorlottsága miatt, az ügyekben és a tudományokban való jártassága miatt, a gazdasági ügyekben való tapasztaltsága miatt, lelkének derűjénél fogva, szívének becsületességénél fogva, erkölcsének kipróbált voltánál fogva a legmelegebben ajánlanom kell mindazoknak, akiket a dolog illet. Tata, 1818. április 28. Szentiványi Szent-Ivány Antal, a tatai és gesztesi uradalmak prefektusa.” Családi hagyaték. A latin nyelvű ajánlólevelet Babcsányi Judit (Historia Fordítás) fordította.

Angyalffy szerepe a megszülető magyarországi agrárszakirodalomban

Nagy jelentősége volt további sorsát illetően az 1817-ben Sopronban megjelent juhászati témájú munkájának (*Grundsätze der Schaafcultur*), ami szakmai körökben heves vitát indított. Ez felkeltette Festetics György gróf (1755–1819) figyelmét, aki még abban az évben meghívta tanárnak Keszthelyre, a *Georgikon*ba.¹⁶

A *Georgikon*ban, az állattenyésztés oktatásán belül, a juhtenyésztésről előadottak terén a hallgatók professzoraik, így Angyalffy könyveiből is tanulhattak. A finomgyapjas merinóról szóló ismertetések nélkülözhetetlenek voltak a gyapjúkonjunktúra idején, a fajta nevének első említése Angyalffy munkájához fűződik.

A *georgikoni* oktatók a magyarországi uradalmak gazdasági alkalmazottjaihoz hasonló módon, készpénz- és természetbeni (gabona, tűzifa, állattartás joga stb.) juttatást kaptak, továbbá az uradalom gondoskodott lakhatásukról is. A családos oktatóknak az uradalom a városban bérelt vagy vett házat. Valószínűleg Keszthely mezővárosban volt a lakása Angyalffynak is, hiszen családos emberként élt Keszthelyen. 1819-ben és 1821-ben itt született Klára lánya és Mátyás nevű fia.

1823-ban, szűk ötévi keszthelyi működése után, Pestre költözött, hogy minden idejét a gazdasági szakirodalom művelésére fordíthassa. Gazdasági folyóiratai előfizetési ajánlataiból pontosan azonosítható három pesti lakóhelye, kettő a mai Kálvin tér (a valamikori szénapiac) területéhez kapcsolódott, a harmadik az Országút (amely a mai Múzeum körút és Károly körút vonalában haladt) bérházában volt található.¹⁷ Később az Üllői úton bérelt lakást, és egy időben Maglódon is lakott.¹⁸

Munkálkodásának célja a honi mezőgazdaság javítása volt. Ennek érdekében, a szakirodalom és közvetlen tanulmányutak eredményeinek ismertetésével közvetítette az előttünk járó nyugat-európai mintákat, szorgalmazva azok hazai viszonyokra alkalmazását: „*Kedves Hazámfiain, mozdulni kell, előttünk sok példák vagynak, és csak a jót kell követni.*”¹⁹

Könyvei mellett, melyek felsorolását a tanulmány végén tesszük meg, két

16 BÁSTHY 1836, 232–233.

17 FÜLÖP 2015, 78.

18 MTA KIK Kt RAL. 1834/78. Angyalffy Mátyás levele Döbrentei Gábornak. Maglód, 1834. július 5.

19 MGB XII. Darab. No.14. 1831. május 22. 210. Idézi FÜLÖP 2015, a tanulmány címéül is téve e felszólítást.

gazdasági szaklapot is megjelentetett. *Mezei Gazdák' Barátja* című, 1824-ben indított lapja saját szavai szerint „gazdasági Folyóirat, melylyel a két Hazának szolgálni kívánt”. Felismerve jelentőségét az ország sorsának előbbre vite-lében, nagyra becsülte Széchenyi István gróf (1791–1860) munkásságát. 1830-ban, megjelenését követően, ismertette a *Hítelt*.

A folyóirat 1824. július 3. és 1825. június 25. között, hetente kétszer jelent meg, majd 1829–1830-ban ismét egy évig ki tudta adni. 1831-ben azonban anyagi nehézségek miatt a lap megszűnt. 1832-ben egy másik „Folyóirat” megjelentetésével próbálkozott *Mezei Gazda* címmel. Bevezetőjében arra utalt a folyóirat célját illetően, hogy „figyelmetes szemmel fogja követni és közleni mind azt, a' mi Hazánkban s a' Külföldön Honunk gazdasági s mester-ségi előbbre haladására szolgálhat.” A megjelent cikkek jó része a Nyugat-Eu-rópában tanulmányúton lévő, András nevű nevelt fiának tapasztalataira épült, nemegyszer összehasonlítva a hazai és kinti állapotokat. A havonként megjelenő folyóiratból azonban csak hat füzet jelenhetett meg, s kellő támo-gatottság híján még 1832-ben megszűnt.

Angyalffy Mátyás András részt vett a *Közhasznu Esmeretek tára* című sorozat szerkesztésében is, ahol ő írta a földművelési és állattenyésztési tárgyú szócikkeket. A kiadvány heves vitát váltott ki a korabeli tudós- és szakírói társadalomban, amennyiben a nemzetközileg ismert *Conversations-Lexikon* „másolásának” titulálták, és a nézetkülönbségek Döbrentei Gábor (1781–1851) akadémiai titkár és köre (amelyben Angyalffy is meghatározó személy volt) elleni tollharchoz vezettek.

Angyalffy sikeresebb volt a „köznép számára és hasznára” 1830-ban Pesten kiadott *Juhászkaté...* című könyvével. Talán éppen emiatt elsősorban mező-gazdasági szakíróként tartja számon az utókor, de gyakran idézik birtokszer-vezetről, számvitelről,²⁰ pénzügyi gazdálkodásról közzétett nézetei miatt is.²¹ Jövedelmét szakirodalmi munkája mellett magántanári munkával egészít-tette ki, többek között a Podmaniczky családnál.²²

Angyalffy 1830/1831-ben nyújtotta be kérvényét nemesítő címeres levélért. Folyamodásának köszönhetően a Helytartótanács által a kérvény elbírálásához a helyi vármegyei tisztségviselőktől kért beszámolókból fennma-radtak azok az adatok, amelyek Angyalffy tatai és ekecsi gazdálkodására vonatkoznak. A folyamodvány valószínűleg nem ért célt, bár ezt a királyi

20 VÁRI 1995, 66–88.

21 VÁRI 2002, 59–76.

22 PODMANICZKY 1984, 14.

döntés ismeretének hiányában biztosan nem állíthatjuk. Mindenesetre a királyi tanácsnokok azzal vitték tovább a tudós ügyét, hogy munkája nagy igyekezetre vall, és minden elismerésre méltó, de addigi eredményei a legnagyobb királyi kegyre, a nemesítésre még nem elegendőek.²³

Angyalffy Máttyás Andrást 1832. március 9-én a Magyar Tudós Társaság (az 1830-ban megalakult társaság a Magyar Tudományos Akadémia elődje) levelező tagjává választották. A társaság létrehozásában közismert gróf Széchenyi István kezdeményező szerepe, s külön megtiszteltetés lehetett Angyalffynak, hogy mint „előülő”, a gróf jelen volt, és az ő jelenlétében folyt le a szavazás, illetve a levelező taggá fogadás procedúrája.²⁴

Angyalffy munkássága elismeréseként több külföldi gazdasági társaságnak is tagja volt, így a morva-sziléziai, a bonni, a bécsi és a grazi gazdasági társaságoknak. Ő maga elkötelezett híve volt a szakmai társaságok, az egyleti élet fejlesztésének.²⁵ Ennek saját lapjában is többször adott hangot: „*Hazafiak! Öszve kell állani, 's társaságot alkotni: ama' halhatatlan érdemű hazánk' naggya a' hitel classicus írója szava szerint*”²⁶

A badeni gazdasági társaság oklevele Angyalffy Máttyás részére
(Családi archívum)

23 FÜLÖP-HOZÁK 2017, 11.

24 MTTÉ 1833, 77–83.

25 FÜLÖP 2015, 100.

26 MGB XII. Darab. No.14. 1831. május 22. 215.

A honi tudós közösségbe való felvétele tovább erősítette megbecsültségét a szélesebb reformkori folyamatokat elindító és fejlesztő társaságban. Az 1820-as évek végétől rendszeres résztvevője volt kora ünnepektől rézmet-szője, Karacs Ferenc (1770–1838) szalonjának, vagy ahogy Virág Benedek (1754–1830) emlegette, a „*Tusculanum*”-nak, ahol a kor legjelesebb művészei, tudósai cserélték ki gondolataikat a „*haza és haladás*”, a művelődés, a tudomány nagy kérdéseiről. Karacs és felesége, Takács Éva (1779–1845)²⁷ otthona a pesti értelmiség felkapott találkozóhelye volt a reformkor hajnalán. A pár méltán neves lánya, Karacs Teréz írta visszaemlékezésében: Karacs Ferenc „*tudományossággal párosult érett értelmiségével számos barátot nyert meg, s ezek közt neki különösebben kiválasztottjai voltak s neki és a családjának is barátai lettek és az élethosszan azok is maradtak. Im néhány [...]: Pethe Ferenc lapíró, Virág [Benedek], Kulcsár István, [...] Döbrentei [Gábor], Angyalffy lapíró, Horváth István, Fáy András, [...] Ferenczy István szobrász [...]. Ezek látogatták több ízben szüleimet és ők viszont azokat.*”²⁸

Közös gyülekezőhelyül szolgált a XIX. század három első évtizedében, a kaszinó létesülése előtt, „*az ifjú petrovai Trattner János Tamás [(1789–1825)] hivatali iroda terme, kinek nyomdája a Károly-körút és a Király-utca sarkán levő Orczy házban volt.*”²⁹ E helyütt tárgyalták meg a *Tudományos Gyűjtemény* és az *Aurora* folyóiratok megindítását vagy a *Conversations-Lexikon* per újabb és újabb felvonásait is. Éppen ott, ahol az Angyalffy család is lakott Pesten.

Angyalffy Mátyás András 1836-ban bocsátotta ki Kassán *Közönséges baromorvosi könyv...* című munkáját. A kötetet joggal tekinthetjük az első magyar állatorvosi szakkönyvnek. Ismereteink szerint utolsó könyve az 1838-ban Pesten, *Die Dampfboot Fahrt auf der Donau, dem schwarzen Meere und dem Bosporus von Linz bis Konstantinopel* címmel megjelent útikönyv, amely a Duna völgyét mutatja be Linztől Konstantinápolyig.

Angyalffy felesége, a Fellner-unoka Rigler Terézia Jozefa 1837. augusztus 20-án halt meg, halotti anyakönyvi bejegyzését a Budapest-Józsefvárosi Szent József Római Katolikus Plébánia őrzi. Gyermekei, a Fellner-dédunokák – Klára és Mátyás – ekkor már szintén nem éltek. Angyalffy környezetében egy vér szerinti rokona élt. Ő András nevű öccsének 1809-ben

27 Takács Éva rendszeres szerzője volt háztartási témájú írásaival Angyalffy folyóiratainak. Mind a szerző, mind a szerkesztő e vonatkozásban úttörő szerepet játszott. Takács Évát, mint első női publicistát tartja számon a művelődéstörténet.

28 KARACS 1885, 132.

29 ECSEDI 1912, 65.

Tatán született gyermeke volt. Unokaöccsét az almási Öreg-malomban, majd a bánhidai Lapatári-malomban molnárként boldoguló öccsének 1819-es, korai halála után vette magához, s házastársával együtt mintegy adoptáltak, nevelték, tanították.³⁰ A fiú 1835-ben Nagyváradon települt meg. Ott alapított családot, és jórészt a tudós nevelőapától kapott könyvekre építve könyvtár és könyvárus vállalkozást indított. Érdekes családtörténeti adat, hogy a nagyváradi „*igazolás és könyváruda alapítási engedély*” precedenst szolgáltat majd az 1839-es pozsonyi országgyűlésnek ahhoz, hogy elvitassa a Helytartótanács azon jogát, hogy felülbírálja „*szabad városok*” cégalapításhoz adott engedélyét.³¹ Kevésbé ismert, hogy 1856. május 23-án, röviddel halála előtt, Angyalffy András közzétett egy írást a *Vasárnapi Újság*ban a Bánhida felett, a Kő-hegy oldalában „ásító” Szelim-barlangról, amit ő akkor Szemiluka-barlangnak nevezett.³²

Angyalffy Mátyás Andrásnak a magyar mezőgazdaság javítása terén kifejtett munkássága s a magyar agrárszakirodalmat jelentősen gazdagító küzdelmes, anyagi nehézségekkel végigkísért élete Pozsonyban ért véget, ahol 1839. március 17-én, 63 éves korában agyvérzésben hunyt el. Halála körülményeinek tisztázása még további helyszíni levéltári kutatást igényel. A közvetett adatok arra utalnak, hogy az 1838. márciusi pesti árvíz okozta áldatlan állapotok elől ment Pozsonyba, de nem kizárt, hogy tudományos, pedagógiai munkája, esetleg rokonlátogatás vagy a fent említett, az 1839/1840-es országgyűlésen a „sérelmek” közé bevett, családját érintő ügy okán utazott oda. Tény azonban, hogy váratlanul, Pozsonyban hunyt el.

A pozsonyi Szent Márton Római Katolikus Plébánia halotti anyakönyvében szereplő bejegyzés szerint Angyalffy Mátyás András a Szent Lázár temetőben helyezték örök nyugalomra.³³ Sírhelye sincs már meg, mert a pozsonyi városfejlesztés más célt jelölt ki annak a területnek, s a temetőt felszámolták.

Angyalffy életútjának ellentmondásoktól sem mentes kortársi és utókori értékelését több tényező okozza. A rövid életrajzban már feltűnhetett Angyalffy nyughatatlan, útkereső személyisége, de fel kell figyelni azokra a

30 BALÁSHÁZY 1844, 9.

31 MAGYARORSZÁG KÖZGYŰLÉSÉNEK ÍRÁSAI 1840

32 ANGYALFFY 1856

33 Pozsony (Szent Márton plébánia) római katolikus egyházi anyakönyvei. CCXC. kötet Meghaltak anyakönyve(1828–1845) 1839. március 18. 108. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9R7Q-YGY?i=652&cc=1554443&cat=1854455> (Utolsó elérés: 2016.07.20.)

jelekre, amik mögött személyiségének mélyebb vonásai sejlenek fel – az új, az „*okszerű*” iránti igénye, a tudóst jellemző nyílt, igazságkereső alapállása. Meghökkenően bátor és egyenes ember volt.

Angyalffy munkásságának értékelése – Korabeli megítélésének ellentmondásai

Azt gondolnánk, az ilyen ember útja vargabetűktől mentes...

Angyalffy tudományos igényű agrárgazdálkodási írásai közül, bár voltak közzétételei korábban is, az igazi áttörést az 1817-es, Sopronban megjelenő juhászati tárgyú könyve jelentette, amely ismertté tette a nevét. A könyvet az abban gyakorta kedvezőtlen beállításban feltűnő neves tudósok, Rummy Károly György és Pethe Ferenc, *pasquille*-nak, ellenük szóló gúnyiratnak minősítették, és szinte azonnal, a korabeli gazdasági sajtót és persze a tudóscsaládot összekötő levelezőrendszert felhasználva, lejárató kampányt indítottak Angyalffy ellen. Azt hirdették, és hirdették mérvadóknak gondolt barátaikkal, hogy a könyv „*kompiláció*”, tudománytalan, pénzen vett ismertség, semmi más. „*Angyalffy Ördögbőrben vagy Ördögfi Angyalbőrben!*”³⁴ – gúnyolódtak magyarra fordított családnevén.

Angyalffy persze védekezett, vitakozott, és szerencséje volt, a könyvre felfigyelt a *Georgikon* alapítója, Festetics György is, aki meghívta intézetébe. A sértegetések sora azonban ezzel nem ért véget, még Angyalffy 1822-es *georgikoni* kilépését is gúnnal kommentálta Rummy egy írásában: „*A mezőgazdaság és birtokigazgatás professzora, Angyalffy[!], eredetileg Engelmann Mátyás András úr, aki németnek született,³⁵ úgy találta jónak, hogy megválk professzori állásától, és valószínűleg újra magánzó lesz. A gróf úr még nem nevezte ki utódját.*”³⁶ Hasonló ellentmondás mutatkozott akkor, amikor Angyalffy a szentmihályi Dessewffy-birtok gazdasági direktora lett: „*A híres Angyalffy, kiről igen derék emberektől igen jó tudósításokat vevék [...] észre is, tudományra is, és szívre is kiművelt embernek látszik*” – írta Dessewffy József

34 MTA KIK Kt. Rummy-Pethe levelezés. Professor Rummy Károly levele Pethe Ferencnek. Pest, 1817. március 16.

35 „Sok Magyarországon élő német és szláv ember rossz szokása, hogy német és szláv neviüket magyarosítják. Talán okuk lenne szégyellni, hogy német vagy szláv származásúak? Vagy egy magyarosított név, kvázi egy mesterségesen létrehozott mű által vajon azonnal magyarrá lesz az ember?” RUMMY 1823

36 Rummy a cikket 1822 júliusában írta Pozsonyban. RUMMY 1823

Kazinczynak 1825. augusztus 7-én.³⁷ Egy év múlva – Rummy szóhasználatával – már Ördögfinnek nevezte, és „megcsalást” emlegetett, ami ebben a kontextusban azt jelentette, hogy nagyon csalódott: Angyalffy eszében, tudományában, netán a szívében?³⁸

Az 1831-es nemesítési kérvényre adott kancelláriai válaszban is hasonló csengett: *„A kérelmező érdemei semmiképpen nem olyan természetűek, hogy méltóak lennének az olyan nagy kegyvel való viszonzásra, mint a magyar nemesség adományozása, és Őfelsége – hacsak nem viseltetik iránta kegyellemmel és jóindulattal – úgy ítélne meg, hogy ezen kérelmező [mármint Angyalffy] igyekezzen magának jelentősebb és sokkal nagyobb érdemeket szerezni.”*³⁹

Erősen lehangoló értékelés, de néhány hónap múlva Angyalffyt nagy többséggel az akadémia levelező tagjává választották, s ez feledtette a kudarcot, s talán magyarázatul is szolgált. Angyalffy több életrajzírója kétségét fejezte ki, hogy szakmai okai lettek volna a tudóstársadalom kezdeti ellenszenvének.⁴⁰ Felmerült – talán nem is ok nélkül –, hogy német származása, esetleg vallási elkötelezettsége volt az, ami szűrhatta egynémely tudóstársak szemét. Valóban, Angyalffy első könyveit németül írta, de az 1830-ban megjelent *Juháskáté* már pallérozott magyar nyelven íródott. Angyalffy akadémiai bírálati során nem feledkezett meg szakterülete tudományos nyelvének fejlesztéséről sem. A tudóst, aprómunkája mellett, néhány aspektusban „elsőként” is üdvözölte a tudománytörténet, különösen a mezőgazdasági szakirodalom, de az üzemgazdaságtan is.

Róla szólván felmerült az irodalomban az is, hogy Angyalffy tudományos munkája során számos esetben tett közzé olyan ismeretet, gyakorlatot, amellyel – legalábbis hazánkban – megelőzött másokat. Egy ilyen, a tatai uradalomhoz is kötődő érdekességről számolhatok be:

„A pujna első magyarországi említéséhez 1817-ben Angyalffy Mátyás (1817, 272) a terméket a Velence vidékéről származó vándor sajtosokhoz és a nemes juhokat tartó uradalmakhoz egyaránt köti, azt állítván, hogy a sajtosok szolgálói

37 No.4511. Dessewffy József gróf levele Kazinczy Ferencnek. Kassa, 1825. augusztus 7. KAZINCZY LEVELEZÉSE 1909, 378–380.

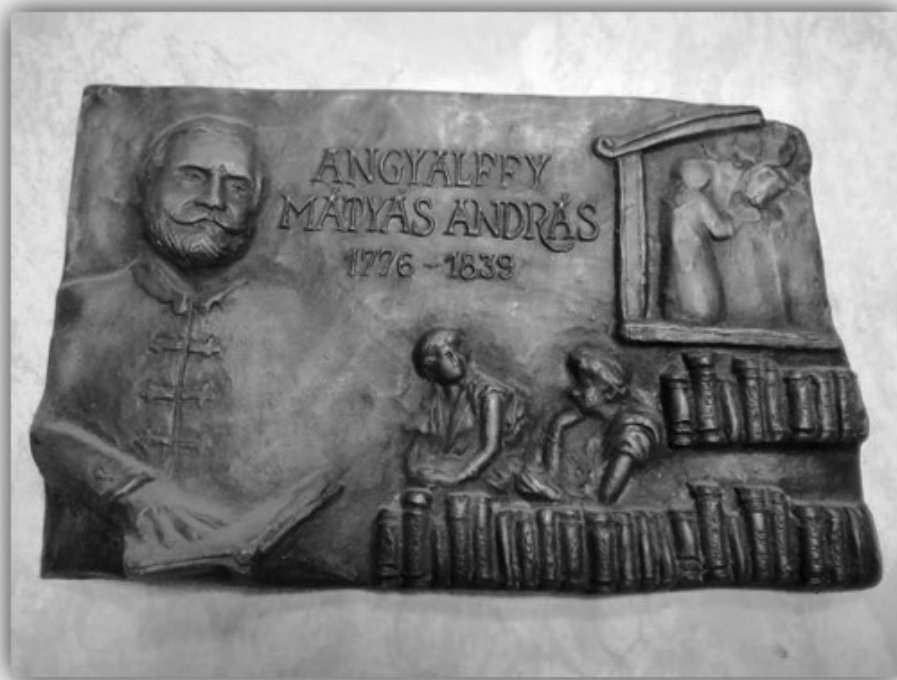
38 No.4689. Dessewffy József gróf levele Kazinczy Ferencnek. 1826. szeptember 30. KAZINCZY LEVELEZÉSE 1910, 118–120.

39 MNL OL C 84. Helytartótanácsi Levéltár. Magyar Királyi Helytartótanács. Departamentum Gremiale Ordinarium. Fasc. 86. 1831. szeptember 4.

40 PINTÉR 1987, 37–39.

az uradalmakból gyűjtik össze a nagyobb mennyiségű tejet a pújna készítéséhez.

A tatai és gesztesi Esterházy-uradalom birkamajorjait 1831-től egy olasz sajtkereskedő, Locardi emberei járták, akik a kifejt tejet helyben sajtá dolgozták fel.⁴¹ – idézte Szabad György tatai uradalomról szóló 1957-es könyvét is megerősítésként a szerző, a jeles agrártörténész-muzeológus Demeter Zsófia. Angyalffy legkiegyensúlyozottabb teljesítményét tanárként nyújtotta. Tevékenységét elismerték, anyagilag ellentételezték. A ma nevét viselő naszályi iskolában, az aulában 1988-ban felállított emléktábla sokáig torzó volt, mert a tábla felső részére tervezett bronz dombormű nem készült el, mivel időközben kiderült, hogy nem maradt fenn hiteles portré Angyalffyról. Így a tábla felállításának negyedszázados évfordulóján, 2013. február 5-én, a tudós 247. születésnapján Angyalffyt mint georgikoni tanárt ábrázoló dombormű került a táblára, közösségi adakozásból. Gáspár Pál Szilveszter alkotása tehát nem az egyénre, hanem a tanár-diák kapcsolatra irányítja a figyelmet.

Gáspár Pál Szilveszter: Angyalffy Mátyás András, a georgikoni tanár, 2013. (bronz)
Naszály, Angyalffy Mátyás Általános Iskola és Művészeti Iskola, Naszály, Iskola utca 1. (aula)

41 DEMETER 1994, 615–618.

Angyalffy Mátyás kiadói, szerkesztői *ars poeticája* betekintést enged a tudós világlátásába. Már a *Mezei Gazdák' Barátja* folyóirat homlokiratai is sokat elárulnak erről:

„Ha tudtok jobbat, mondjátok! Ha nem, kövessetek!”

„Hacsak nem hasznos, amit teszünk, a dicsőség ostobaság!”

Nyitottság, következetesség, gyakorlatiasság, határozottság! – ezt üzenik ezek a mondatok. Ennek megfelelnek a lap 1829. évi 1. számában közzétett kiadói-szerkesztői elvek:

1. Több és hasznosabb gazdasági ismeret lesz a lapban.
2. Cél, hogy a pallérozott és az olvasásban nem gyakorlott érdemes gazdák is megértsék.
3. A gazdasági élet teljes vertikumát felölelő folyóírás lesz: mindenről ír, ami a gazdaság folytatásához és adminisztrációjához tartozik.
4. Célja a gyakorlat és a haszonvétel terjesztése és támogatása. Haszontalan eszmefuttatásra „hely nem adódik”.
5. Magyar nyelvű folyóírás lesz, de időnként ki fog tekinteni a külföldi sajtóra is, mert az újtól nem kell félni!
6. Célja, hogy felébressze a helyben hasznos praxis széles körű terjesztését a praxist folytatók által, tehát teret ad a hasznos és új dolgokról való beszámolóknak. De a vitának, ellenvetésnek helye van, ha nem sértő vagy bántó a stílusa. A beküldött írásokért pénzbeli jutalmat nem fizet.
7. Az értekezőtől és a vitakozótól is elvárja, hogy a legnagyobb lelki szabadsággal írjanak. Kerüljék, hogy hízelgésből hibás vélekedést helybenhagyjanak. A hajdani görögöknek szép és velős „sentenziáját” közli: „A szabad embernek az a tulajdona, hogy mindég igazat mond!” Ezt, mint szerkesztő, magára nézve alapértékként szögezi le.
8. A kiadó a lapot olyan hasznos írássá kívánja fejleszteni, hogy az egy később felálló közhasznú intézettel összekapcsolódva szolgálja a Hazát: „forrón ég keblemben a' tűz ezen édes anyánk' boldogulásának egész lehetőségig való előmozdítására.”
9. Ennek sikere érdekében kéri az előfizetők támogatását további előfizetők toborzására.⁴²

A kiadói *ars poeticából* kihallható volt, és az előadásban is meg-megpendült, hogy Angyalffy erős magyar nemzettudattal élt – bár többször ráolvasták

42 MGB III. Darab. No.1. 1829. 5–12.

német származását. Eldöntendő kérdés, hogy az írásából, megnyilatkozásaiból kihallatszó magyar nemzeti elkötelezettsége a korszellemnek szólt, vagy valós buzgalomból eredt.

Vörösmarty Mihály (1800–1855), aki egy időben a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője volt, mindenestre elvárásként fogalmazta meg, hogy az éppen megújulásra készülő *Mezei Gazdák' Barátja* a közjót szolgálja, és közhaszonnal járjon.⁴³ Ugyanakkor 1801-ben, Prágából Angyalffy maga írt nemzeti elkötelezettségéről gróf Széchenyi Ferencnek: „Ezt azért tartottam szükségesnek közleni Kegyelmes Urammal, [...] hogy az állapot, a' melyben egyedül szerencsés lehetek, nem egyéb. Hanem ha édes hazánknak, akinek élni utolsó pihegéseimig meg nem szűnöm, nyelvünk művelése, és amennyire rajtam álland, a tudományok előmozdítása által valami keveset használhatok.”⁴⁴

Angyalffy gondolkodását, személyes alapállását jól jellemzi egy eredetileg angol nyelven írt levele, melynek címzettje gróf Széchenyi István volt:

„Igen tisztelt és kedves Gróf!

Minthogy én sohasem voltam oly szerencsés, hogy Önt az Ön lakásán találjam, és nem lehettem annyira szemtelen, hogy Önt a lóverseny pályán háborgassam, bátorkodom Önnel írásban közölni, amit nem mondhattam el az Ön jelenlétében élőszóval.

Így ezennel fejezem ki legőszintébb és legszívélyesebb köszönetemet Méltóságodnak azon törekvéseért, hogy megszégyenítse és elerőtlenítse a mi ősdi és elnyűtt törvényeinket.

Híve: Angyalffy Mátyás András

Pesth, 1830. június 12.⁴⁵

Angyalffy Mátyás András folyóirata és Komárom vármegyei ismertsége

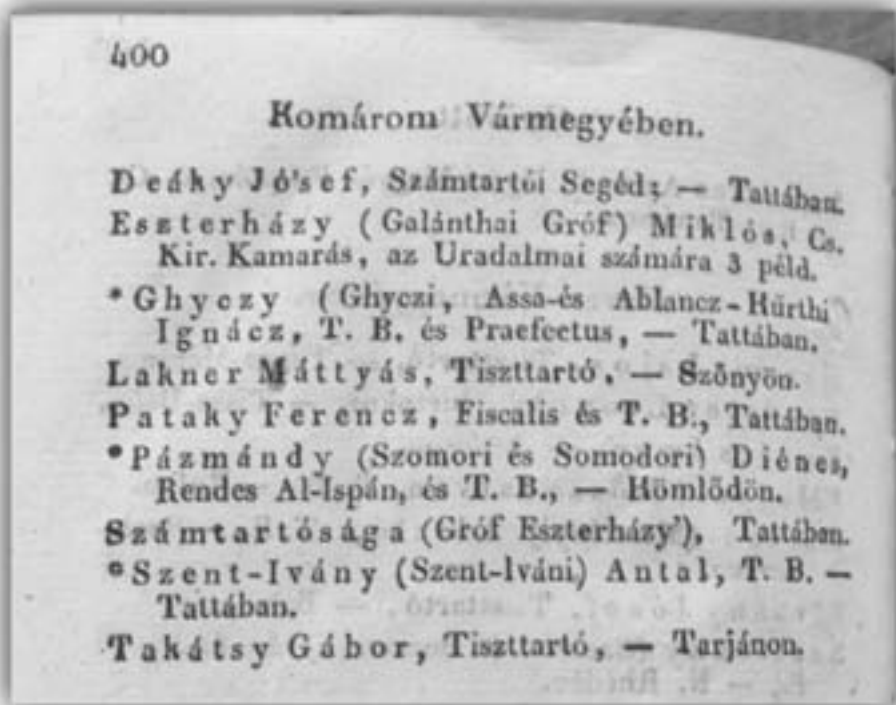
Angyalffy pályafutása tatai aspektusait tekintve meg szeretnénk említeni, hogy Fülöp Éva Mária Angyalffyról szóló 2015-ös tanulmányában részletes elemzés alá vonta a *Mezei Gazdák' Barátja* újság 1829. évi előfizetőinek névsorát, az előfizetők társadalmi pozícióját, az abonálók körének földrajzi

43 VÖRÖSMARTY, 140.

44 MNL OL P 623. – A. I. 9. No.56. 4. 1–3. Angyalffy Mátyás levele gróf Széchenyi Ferencnek. Prága, 1801. január 26. 3.

45 MTA KIK Kt. K202.38.1–3. Angyalffy Mátyás levele gróf Széchenyi Istvánhoz. Pest, 1830. június 12. Fordította Babcsányi Judit (Historia Fordítás)

kiterjedtségét. Megállapításai közül a tatai Esterházy-uradalom, és szélesebben, Angyalffy „szülőmegyéje”, Komárom vármegye előfizetői listáját mutatjuk be.

A Mezei Gazdák Barátja „Előfizetők Lajstroma”
(MGB III. Darab. No.25. 1829. március 26. 400.)

A korabeli sajtóviszonyokat figyelembe véve – 29 vármegyében volt jelen a lap, s ezek közül csak négyben volt több előfizető, mint Komárom vármegyében –, arra a kérdésre, hogy lehet-e próféta a saját hazájában Angyalffy Mátyás András, igenlő válasz adható.

Végezetül, az ismertett adatokat tartalmazó források felkutatásának körülményeire, nehézségeire utaló, reményeink szerint némi következtetést is lehetővé tevő, két korabeli megnyilatkozást teszünk közzé.

Az egyik az 1830-as évek derekáról, a készülő kiadványa részére adatokat gyűjtő Básthy József életrajzírótól származik: „E szerény tudós férfiú, azon felszólításunkra, hogy közölné velünk életrajzát, azzal válaszolt, hogy: elegendő ideje leszen a' világnak, hólta után tudni róla. Ez szigorú gondolat,

*mind maga, mind hazafi társai iránt; a'ra nézve mi is tsak azt mondjuk, a'mit másokkal együtt tudunk róla.*⁴⁶

A másik idézet az Angyalffyról 1844-ben, az akadémián emlékbeszédet tartó, egykori georgikoni diák, majd tanár Balásházy Jánostól (1797–1857) ered: „*Most legyen szabad életpályájáról befejezésül 's más érdemeiről szólani, 's fájdalom, nagy hiányossággal, mert szorgalmas utána járással sem valók képes körülményesebb tudomáshoz jutni.*”⁴⁷

Az, hogy ennyi és ilyen minőségű adathoz jutottunk, az ebben közreműködők – különösen Kubina Lajosné⁴⁸ és Fülöp Éva Mária – fáradhatatlan munkájának eredménye.

Dr. Kálmán Attila, a Tatai Református Gimnázium néhai igazgatója, államtitkár, a helytörténet buzgó művelője tanulmányt írt a tatai emléktáblákról, s abban az utolsó mondatainak egyike az volt, hogy szeretné megérni, hogy Angyalffynak Tatán emléktáblája legyen! Nos, neki ez már nem adatott meg, hiszen néhány éve elhunyt, ám most, átvéve a stafétát, ugyanezzel az óhajjal fejezzük be összefoglalónkat: bízunk benne, hogy lesz Angyalffy-emléktábla Tatán!⁴⁹

Angyalffy Mátyás András művei és fordításai

Mitterpacher, Ludwig von: *Anfangsgründe der Landwirtschaft. Aus dem Lateinischen übersetzt und mit Anmerkungen begleitet von Math. Angyalffy.* Hartleben, Pesth, 1813.

Grundsätze der Schaafkultur. Oedenburg, 1817.

Ökonomie der Landwirtschaft. 2 rész. Pest, 1823–1824.

Grundsätze der Feldkultur. 4 rész. Pest, 1823–1824.

Juháskaté. Pest, 1830.

Közönséges baromorvosi könyv. Kassa, 1836.

Die Dampfboot Fahrt auf der Donau, dem schwarzen Meere und dem Bosphorus von Linz bis Konstantinopel. Ein unentvehrlicher Wegweiser für Reisende. Gedruckt bei Ludwig Landerer Edlen von Fűskút, Pesth, 1838.

46 BÁSTHY 1836, 232–233.

47 Balásházy János akadémiai emlékbeszéde. 1844. MTA KIK Kt. RUI.4r.200. 10.

48 A naszályi Angyalffy Mátyás Általános Iskola igazgatója 2001-ig, magyar-történelem szakos tanár. Angyalffy Mátyás András (Naszály, 1776. febr. 5. – Pozsony, 1839. márc. 17.). c. írásával elindította a helytörténeti kutatást az iskola névadójáról (1992). 2022-ben megkapta a Naszályért-díjat.

49 KÁLMÁN 1989, 23–26.

VATER DER FELLNER-URENKEL – EIN WISSENSCHAFTLER AUS DER GUTSHERRSCHAFT TATA

Attila Hozák

Im Jahrhundert nach der Vertreibung der Türken und den Kuruzzenbewegungen kam es in Ungarn zu bedeutenden wirtschaftlichen Veränderungen, nicht zuletzt auf Betreiben des Wiener Hofes. Dies war für viele Menschen eine Chance, sich zu entwickeln. Unsere Landwirtschaft war eine der treibenden Kräfte hinter diesem Wandel. Dies war der Beginn der höheren landwirtschaftlichen Bildung in Ungarn, zu deren Zentren das 1797 von Graf György Festetics (1755–1819) in Keszthely gegründete Georgikon gehörte. Die institutionalisierte Ausbildung der Bauern in der Reformzeit beschleunigte die Modernisierung der Landwirtschaft. Einer der Pioniere in diesem Prozess war Mátyás András Angyalffy (1776–1839), ein Georgikon-Lehrer und landwirtschaftlicher Schriftsteller, der im Dorf Naszály, einem Teil des Esterházy-Guts in Tata, geboren wurde.

Sein Geburtsname war Mátyás András Engelmann, und er war für das Priesteramt bestimmt. Er studierte am Erzbischöflichen Priesterseminar in Pozsony (Pressburg) und an der Königlichen Akademie der Rechte. Seine Lehrer schätzten ihn sehr, und seine Examensnoten bestätigten sein starkes religiöses Engagement. 1798 verließ er jedoch das Priesterseminar und studierte Volkswirtschaft an der Universität Wien.

Seine Gelehrsamkeit und seine umfangreichen Sprachkenntnisse erregten die Aufmerksamkeit der Aristokratie. In seiner Korrespondenz mit ihnen zeigen sich Angyalffys Respekt vor seinen Gönnern und sein Verantwortungsbewusstsein für seine Aufträge ebenso wie sein Engagement für die Entwicklung der Landessprache und die Verbreitung moderner landwirtschaftlicher Kenntnisse.

Nach seinem Studium und seinen Reisen erwarb er zunächst ein inskriptives (d.h. von der Leibeigenschaft befreites) Landgut vom Gut Esterházy in Tata und pachtete dann Land in Ekecs, mitten in der Region Csalló. Angyalffy bewirtschaftete sein Land fleißig, lehrte ihn gute landwirtschaftliche Praktiken und unterrichtete die örtlichen Leibeigenen am Beispiel seines eigenen Landes. Er erklärte ihnen, wie sie ihr Land am besten bewirtschaften

konnten, allerdings zu geringeren Kosten und mit geringerem Gewinn. Er betrieb die Landwirtschaft in Ekecs bis 1814, als er mit seiner Frau Terézia Jozefa Rigler in sein Heimatdorf Naszály zog. Der Großvater (und Patenonkel) seiner Frau war Jakob Fellner von Fellenthal (1722–1780), ein angesehener Architekt der damaligen Zeit, der viele große, mit der Familie Esterházy verbundene Gebäude entworfen und gebaut hatte.

Wie aus einem Empfehlungsschreiben von Antal Szent-Iványi, dem Präfekten des Esterházy-Guts in Tata, aus dem Jahr 1818 hervorgeht, kam Angyalffy zu dieser Zeit wieder mit Tata in Verbindung.

Sein 1817 in Sopron veröffentlichtes Werk über zum Thema Schaafzucht (*Grundsätze der Schaafkultur*) war für seine Zukunft von großer Bedeutung und löste in Fachkreisen eine heftige Debatte aus. Es erregte die Aufmerksamkeit des Grafen György Festetics (1755–1819), der ihn noch im selben Jahr einlud, am *Georgikon* in Keszthely zu unterrichten.

Nach kaum 5 Jahren in Keszthely zog er 1823 nach Pest, um sich ganz dem Studium der Wirtschaftswissenschaften zu widmen. Das Ziel seiner Arbeit war die Verbesserung der Landwirtschaft in Ungarn. Zu diesem Zweck vermittelte er durch die Darstellung der Ergebnisse von Literatur und direkten Studienreisen die vorangegangenen westeuropäischen Modelle und drängte auf deren Anwendung auf die heimischen Verhältnisse.

Neben seinen Büchern gab er zwei Wirtschaftszeitschriften heraus, die erste Mitte der 1820er Jahre unter dem Titel *Mezei Gazdák Barátja* (Freund der Flurbauern), und nach deren Niedergang versuchte er 1832 unter großen finanziellen Schwierigkeiten eine weitere unter dem Titel *Mezei Gazda* (Flurbauer) zu veröffentlichen.

Mehr Erfolg hatte Angyalffy mit seinem 1830 in Pest erschienenen Buch *Für und zum Nutzen des gemeinen Volkes, Juhászkáté...* (Katechismus der Hirten). Vielleicht ist er deshalb in erster Linie als landwirtschaftlicher Schriftsteller in Erinnerung geblieben, aber er wird auch oft wegen seiner Ansichten über die Organisation und das Rechnungswesen von Gütern zitiert.

Am 9. März 1832 wurde Mátyás András Angyalffy zum korrespondierenden Mitglied der Ungarischen Wissenschaftlichen Gesellschaft (der Vorläuferin der Ungarischen Akademie der Wissenschaften) gewählt. In Anerkennung seiner Arbeit war Angyalffy Mitglied mehrerer ausländischer Wirtschaftsgesellschaften. Seine Aufnahme in die ungarische Gelehrtenngemeinschaft stärkte sein Ansehen bei denjenigen, die die fortschrittlichen wirtschaftlich-sozialen Prozesse der Reformzeit einleiteten.

1836 veröffentlichte er in Kassa sein Buch *Közönséges baromorvosi könyv...* (Allgemeines Buch zum Verarzten von Ochsen) und zwei Jahre später in Pest seinen Reiseführer über das Donautal mit dem Titel *Die Dampfbboot Fahrt auf der Donau, dem schwarzen Meere und dem Bosporus von Linz bis Konstantinopel*.

Angyalffy's Arbeit zur Verbesserung der ungarischen Landwirtschaft und sein von Kampf und finanziellen Entbehrungen geprägtes Leben, das die ungarische Agrarliteratur erheblich bereicherte, endete in Pozsony, wo er am 17. März 1839 im Alter von 63 Jahren an einem Schlaganfall starb.

Die zeitgenössische und posthume Bewertung des Lebens von Mátyás András Angyalffy ist aufgrund einer Reihe von Faktoren nicht unumstritten. Bei der Lektüre seiner Biografie mag man Angyalffy's rastlose, nach Wegen suchende Persönlichkeit bemerken, man muss aber auch auf die Zeichen achten, die die tieferen Züge seiner Persönlichkeit offenbaren: sein Bedürfnis nach dem Neuen, nach dem „Vernünftigen“, seine offene, wahrheitssuchende Haltung, die für einen Wissenschaftler charakteristisch war. Angyalffy war ein erstaunlich mutiger und aufrichtiger Mann. Man sollte meinen, dass der Weg eines solchen Mannes frei von Fallstricken ist. Das Scheitern seiner ökonomischen Zeitschriften zur Modernisierung der Landwirtschaft in Ungarn widerspricht jedoch dieser Erwartung – damals gab es noch keinen ausreichend breiten Teil der ungarischen Gesellschaft, der sich für eine „intelligente Landwirtschaft“ einsetzte, um Angyalffy's Bemühungen zu unterstützen. Die *ars poetica* der publizistischen und redaktionellen Arbeit von Mátyás András Angyalffy gibt einen Einblick in die Welt-sicht des Wissenschaftlers und die tieferen Ursachen seiner Konflikte und Misserfolge. Eines der „Frontispize“ der Zeitschrift *Mezei Gazdák Barátja* (Freund der Flurbauern) verrät ebenfalls viel über seine Kraftproben:

„Wenn Ihr es besser wisst, sagt es! Wenn nicht, folget mir!“

Irodalom

ANGYALFFY 1856

Angyalffy András: Szemiluka. In: Vasárnapi Ujság. III. évf. 20. sz. 1856.05.18. 173–174. <http://www.epa.hu/00000/00030/00116/datum02517/cim202527.htm> (Utolsó elérés: 2017.01.08.)

BALÁSHÁZY 1846

Balásházy János: Emlékbeszéd Angyalffy Mátyás lev. tag felett. Tartotta A' Magyar Tudós Társaság' Nagy Gyűlésében, dec. 21. 1844. In: A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei 1842–1844. VII. kötet. Buda, 1846. 78–85.

BÁSTHY 1836

Básthly József: Magyarok emléke. Buda, 1836.

CSIMA 2019

Csima Péter: Mikoviny Sámuel az építész és tájalakító. Budapest, 2019.

DEMETER 1994

Demeter Zsófia: Olasz sajtókészítők a dunántúli Batthyány-uradalmakban. In: Ethnographia. CV. évf. 1994/2. 615–619.

ECSEDI 1913

Ecsedi István: Karacs Ferenc térképmező élete és művei (1770–1838.). Debrecen, 1912.

FRAKNÓI 1902

Fraknói Vilmos: Gróf Széchényi Ferencz 1754–1820. Budapest, 1902.

FÜLÖP 2015

Fülöp Éva Mária: „Kedves hazámfiái, mozdulni kell...” Egy elfeledett georgikon: Angyalffy Mátyás András (1776–1839). In: MMgMK 2013–2015. Budapest, 2015. 67–104.

FÜLÖP–HOZÁK 2017

Fülöp Éva Mária – Hozák Attila: Angyalffy Mátyás András (1776–1839) a honi agrár-ismeretterjesztés „méltatlanul háttérbe szorított közkatonája”
In: (Szerk. Szirácsik Éva) Nagyváthy és a magyar uradalmak. H. n. 2017. 101–114. (Dominium III.)

KÁLMÁN 1989

Kálmán Attila: Beszédes emléktáblák Tatán. In: Honismeret. XVII. évf. 1989/4. 23–26.

KARACS 1885

Karacs Teréz: Karacs Ferenc élete. H. n. 1885. Debreceni Református Kollégium Könyvtára (Kézirat)

KAZINCZY LEVELEZÉSE 1909

Kazinczy Ferencz levelezése. XIX. kötet. Budapest, 1909. (Kazinczy Ferencz összes művei 3.)

<http://real-eod.mtak.hu/2599/1/KazLev19.pdf> (Utolsó elérés: 2017.01.05.)

KAZINCZY LEVELEZÉSE 1910

Kazinczy Ferencz levelezése. XX. kötet. Budapest, 1910. (Kazinczy Ferencz összes művei 3.)

<http://real-eod.mtak.hu/2600/1/KazLev20.pdf> (Utolsó elérés: 2017.01.05.)

KUBINA 1992

Kubina Lajosné: Angyalffy Mátyás András (Naszály, 1776. febr. 5. – Pozsony, 1839. márc. 17.). In: Komárom-Esztergom Megyei Honismereti Füzet 1990–1991. Tatabánya, 1992. 45–56.

M. NOVÁK 2007

M. Novák Veronika: A Pozsonyi Jogakadémia hallgatósága 1777–1849. Budapest, 2007. (Felsőoktatástörténeti kiadványok új sorozat 5.)

MAGYARORSZÁG KÖZGYŰLÉSÉNEK ÍRÁSAI 1840

Felséges Első Ferdinánd Ausztriai Császár, Magyar és Csehországoknak e' néven ötödik apost. királyától szabad királyi Pozsony városába 1839-dik esztendei Szent-Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország' Közgyűlésének írásai. II. kötet. Pozsony, 1840.

http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ178110503
(Utolsó elérés: 2017.01.08.)

MTTÉ 1833

A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei. I. kötet 1831–1832. Pest, 1833.

PINTÉR 1987

Pintér János: Angyalffy Mátyás András (1776–1839). In: (Szerk. Für Lajos – Pintér János) Magyar Agrártörténeti Életrajzok. I. kötet. Budapest, 1987. 37–39.

PODMANICZKY 1984

Podmaniczky Frigyes: Egy régi gavallér emlékiratai. – Naplótöredékek. Budapest, 1984.

RUMY 1823

Rumy [Károly]: Georgikon zu Keszthely. In: Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen. I. kötet. 1823/13. 103.

SÜLE 1967

Süle Sándor: A keszthelyi Georgikon 1797–1848. Budapest, 1967.

SZÖGI 2013

Szögi László: Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon 1789–1848. Budapest, 2013. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 20.)

VÁRI 1995

Vári András: A gazdatiszti réteg kialakulása 1848 előtt: a gr. Károlyi és a hg. Batthyány család birtokainak gazdatisztszjei a XVIII. század második, illetve a XIX. század első felében. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1995. (Kézirat)

VÁRI 2002

Vári András: Az agrárértelmség helyzete a 19. század első felében. In: Szociológiai Szemle. XII. évf. 2002/2. 59–76.

VÖRÖSMARTY 1828

Vörösmarty [Mihály]: Új folyóíráások. In: Tudományos Gyűjtemény. XII. évf. 1828/12. 140.

A KÖTETBEN TALÁLHATÓ RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AGSP

Archivio Generale delle Scuole Pie (Róma)

AMA/EMÉ

*Annales Musei Agriensis/Agria.
Az egri múzeum évkönyve (Eger)*

AMP/PMÉ

*Acta Musei Papensis/
Pápai Múzeumi Értesítő (Pápa)*

EFL

*Érseki Vagyonkezelő Központ,
Főegyházmegyei Levéltár (Eger)*

ETFTK

*Az Egri Tanárképző Főiskola
Tudományos Közleményei (Eger)*

é. n.

év nélkül

GyEL

Győri Egyházmegyei Levéltár (Győr)

h. n.

hely nélkül

HDTóváros

*a tóvárosi kapucinus rendház
Historia Domusa*

KDM Ad

*Kuny Domokos Múzeum,
Általános Adattár (Tata)*

KDM HAd

*Kuny Domokos Múzeum,
Helytörténeti Adattár (Tata)*

KDM KGy

*Kuny Domokos Múzeum,
Képzőművészeti gyűjtemény (Tata)*

KDM REH

*Kuny Domokos Múzeum,
Révhelyi Elemér-hagyaték (Tata)*

KDM TGy

*Kuny Domokos Múzeum,
Történeti Gyűjtemény (Tata)*

KEMMK

*Komárom-Esztergom megyei
Múzeumok Közleményei (Tata)*

KEMÖL

*Komárom-Esztergom Megyei
Önkormányzat Levéltára (Esztergom)*

KÖH – MOL

*Kulturális Örökségvédelmi Hivatal –
Magyar Országos Levéltár
(Budapest)*

ltsz.

leltári szám

MGB

Mezei Gazdák' Barátja

MÉM MDK T

*Magyar Építészeti Múzeum és
Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ,
Tervtár (Budapest)*

MÉM MDK TI

*Magyar Építészeti Múzeum és
Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ,
Tudományos Irattár (Budapest)*

MKL

Móri Kapucinus Levéltár
(Mór)

MMgMK

Magyar Mezőgazdasági Múzeum
Közleményei (Budapest)

MNL HVL

Magyar Nemzeti Levéltár
Heves Vármegyei Levéltára
(Eger)

MNL KEVL

Magyar Nemzeti Levéltár
Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára
(Esztergom)

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
(Budapest)

MNL ZVL

Magyar Nemzeti Levéltár
Zala Vármegyei Levéltára
(Zalaegerszeg)

MTA KIK Kt

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár
és Információs Központ, Kézirattár
(Budapest)

MTA KIK Kt RAL

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár
és Információs Központ, Kézirattár.
Régi Akadémiai Levéltár (Budapest)

MTA VEAB

Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi
Akadémiai Bizottsága (Veszprém)

n. n.

név nélkül

OSzK Kt

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár
(Budapest)

PL

Prímási Levéltár (Esztergom)

PMKL

Piarista Rend Magyar Tartománya
Központi Levéltára
(Budapest)

ÖStA HHStA KA StR

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-,
Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv,
Staatsrat
(Bécs)

ÖStA HHStA UA AA

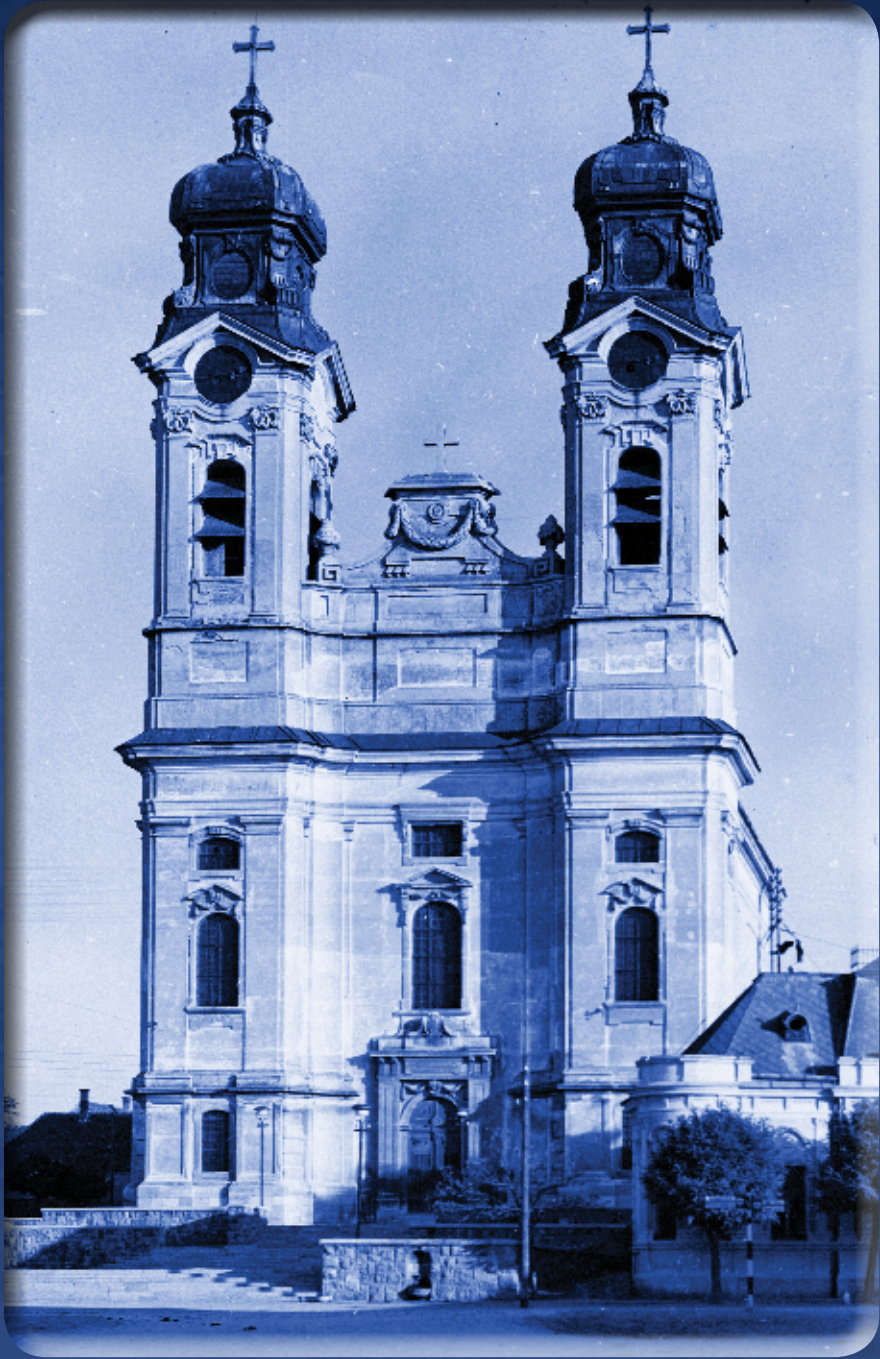
Österreichisches Staatsarchiv, Haus-,
Hof- und Staatsarchiv, Ungarische
Akten (Hungarica), Allgemeine Akten
(Bécs)

SzfvPL

Székesfehérvári Püspöki
és Székeskáptalani Levéltár
(Székesfehérvár)

VFL

Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár
(Veszprém)

MINISZTERELNÖKSÉG

LECHNER
TUDÁSKÖZPONT